

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir: Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri; Filologiya elmləri; Sənətsünaslıq sahəsi.

Cild 7 №4 2018 (40)

Vol. 7 №4 2018 (40)

Том 7 №4 2018 (40)

BAKİ – 2018

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
B/m.Qasimov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əsrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)
AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasimov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d.,prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətşünaslıq sahəsi üzrə:

T.ü.f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu
Fəl.ü.f.d., dos.Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
Sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu
Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİALOGİYA

Севда ИБРАГИМОВА <i>О проблемах миграции в контексте глобальных социально-культурных процессов</i>	6
Aysel İSGƏNDƏROVA <i>Sosial dövlət və sosial siyasətin əsas inkişaf mərhələləri</i>	13

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Cavanşir FEYZİYEV <i>Avropa və türklər: kontinental qütbləşmədən global integrasiyaya doğru</i>	20
Kemal ÖZDEN <i>Azərbaycan Lejyonu və Abdürrahman Fətəlibeyli'nin Fəaliyyətləri (1942-1954).....</i>	32
Gülzarə QURBANOVA <i>Dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəliliyin yüksəldilməsində innovasiyaların tətbiqi</i>	47
Bilal DƏDƏYEV <i>XV əsrin sonları-XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinə mühacirət edən azərbaycanlı nəqqaşlar</i>	55
Gülzar İSMAYIL <i>Son dövrlərdə Yaxın Şərqdə baş verən proseslər kontekstində Türkiyə və Rusiya arasındakı münasibətlər</i>	62
Elşən MƏCİDOV <i>Erməni qriqoryan kilsəsinin dini-siyasi durumunun nəzəri-konseptual təhlili</i>	70
Esmira NİFTİLİ <i>Siyasi imic anlayışının tarixi təkamülü</i>	78
Хатира ТАГИЕВА <i>Роль энергетического фактора в современных геополитических процессах....</i>	85
Nərmin RƏCƏBOVA <i>"Soyuq müharibə"dən sonra Türkiyə-İsrail siyasi-hərbi münasibətləri</i>	92
Süsən SAHANGİRLİ <i>Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın diplomatik fəaliyyətində humanitar siyasət vasitəsi kimi</i>	98
Ayşe Beyza BÜYÜKÇİNAR <i>Güney Kafkasya Üzerindeki Berke-Hülâgû Mücadelesi</i>	105

FİLOLOGİYA

Vafa İSGENDEROVA <i>Ethical norms in social media</i>	113
Sevinc SADIQOVA <i>Ədəbi dildə arxaikləşmiş hərəkət feillərinin Qərbi Azərbaycan şivələrində izləri</i>	120

Gültəkin ƏLİYEVƏ	
<i>Azərbaycan sərbəst şeirinin formalaşmasında Nazim Hikmət faktoru</i>	128
Lalə ƏLİQULİYEVƏ	
<i>Qurani-Kərimdə feili sifətlərin struktur-qrammatik növləri</i>	135
Əziz ƏLƏKBƏRLİ	
<i>Ağbaba aşıqlarının yaradıcılığında 1918-1920-ci illər Ağbaba-Şörəyel hadisələrinin bədii əksi (Aşıq Nəsinin yaradıcılığı əsasında)</i>	143
Yeganə ORUCOVA	
<i>Siyasi diskursda evfemizmlər və onların yaranma üsulları (fransız dilinin materialları əsasında)</i>	150
Mehriban ƏLİYEVƏ	
<i>Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunda alınmalar</i>	158
Aynur MƏMMƏDOVA	
<i>20-30-cu illər ədəbi tənqidində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi dövrləşdirilməsi problemi</i>	165
Aygün HEYDƏROVA	
<i>Hüseyn Abbaszadə bədii nəsrində hekayə janrı (əxlaqi-mənəvi dəyərlər kontekstində)</i>	172
Leyla ƏHMƏDOVA	
<i>Bədii ədəbiyyatda Qabil obrazı</i>	179
Zeynəb İBRAHİMOVA	
<i>XX əsr dünya ədəbiyyatında özgələşmə problemi</i>	186
SƏNƏTŞÜNASLIQ	
Nərmin EMİNBƏYLİ	
<i>Azərbaycan qadın heykəltəraşlarının yaradıcılığında portret janrı</i>	193
Elnarə MƏDƏTOVA	
<i>Müstəqillik dövrü Azərbaycan rəngkarlığının bədii xüsusiyyətləri</i>	200
Sevinc İSLAMOVA	
<i>Nazim Bəykişiyev yaradıcılığının formalaşması Azərbaycan səhnəqrafiyasının inkişafı kontekstində</i>	207
Günəl QACAROVA	
<i>Əməkdar rəssam Nüsrət Hacıyevin "Azərbaycan nağılları" silsiləsinə çəkdiyi illüstrasiyaların bədii xüsusiyyəti</i>	213
Bizim müəlliflər	220
Yazı qaydaları	223
Правила написания	225
Rules of writing	227

UOT 37

**О ПРОБЛЕМАХ МИГРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ
СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ**

Севда ИБРАГИМОВА*

Ключевые слова: миграция, глобализация, Сирия, беженцы

Введение

На протяжении тысячелетий потоки миграционных движений неоднократно перемещали массы людей на огромные расстояния. Таким способом заселялись многие континенты, в результате процессов миграции периодически менялся расовый, этнический и религиозный состав населения огромных территорий. Народы, населяющие в настоящее время многие страны, не в последнюю очередь были сформированы в результате таких длительных по времени событий как, например, великое переселение народов, походы крестоносцев, нашествие монголов и других завоевателей и т.п.

В период становления буржуазии в истории миграционных процессов наступила новая эра, обусловленная, прежде всего, колониальной политикой и нарастанием индустриализации в передовых европейских странах, таких, как Великобритания, Франция, Нидерланды, Германия. Так был изменен этнический и религиозный баланс населения в пользу европейцев в Америке и Австралии, были созданы государства европейского типа в Африке и Океании.

К началу XX века мотивы миграционных потоков опять изменились. Например, во времена мировых войн население прифронтовых районов мигрировало в далекие от войн страны в надежде найти работу и спокойную жизнь. Этот период характерен массовой миграцией людей из Европы в Америку и Канаду.

После окончания Второй мировой войны Европа нуждалась в восстановлении многих городов, разрушенных бомбардировками воюющих стран. Необходимо было восстанавливать промышленность и сельское хозяйство. Но для этого требовалось определенное количество рабочей силы, нехватка которой в Европе остро ощущалась. На этот раз потоки мигрантов, в основном из стран Востока, потянулись в Европу. Для самой Европы мигранты были спасением в той ситуации. В результате в период с 50-ых по 70-ые годы в Европу переехало 10 млн. человек, только во Франции и ФРГ к 1974 году находилось 2,5 млн. иностранцев (3).

Процессы миграции тесно связаны с мировыми экономическими процессами. В результате этого в годы подъема экономического развития в передовых странах наблюдался рост миграции, а в годы кризиса ее спад. Поэтому некоторые европейские страны соответствующим образом пытались влиять на миграционный поток в виде государственной политики урегулирования, пополняя рынок труда за счет международных мигрантов в годы подъема экономики и вводя иммиграционные ограничения в годы кризиса (6, 2-7).

Таким образом, на протяжении XX века в результате миграционных процессов, в которых социальный и политический аспекты играют основополагающую

---

* Институт востоковедения имени Зии Буниятова НАНА
e-mail: sevda2303@mail.ru

роль, сильно изменился этнический, социальный, а также религиозный состав населения некоторых передовых стран Европы и Америки.

Первая мировая война повлияла не только на мировые миграционные процессы. Она стала катализатором революций в России, кардинально изменивших политическую карту мира. Впервые в мире был провозглашен социалистический строй, объявивший войну частной собственности. Началась гражданская война. И теперь уже с России пошли массы беженцев в направлении Запада.

После окончания Второй мировой войны опять в корне изменилась политическая ситуация в мире. Начала рассыпаться система колониальной политики, появились новые независимые государства, в которых представители метрополий решили вернуться на историческую родину, как это было, например, в Алжире. Аналогичная ситуация случилась также и после распада СССР, когда национальные конфликты и разрушенная экономика превратили людей в беженцев, часть из которых мигрировала на историческую родину, а другая вообще уехала из страны.

С конца XX века ситуация в мире снова начала меняться. Снижение уровня индустриализации и новые достижения в информационной сфере привели к изменениям общепринятого уклада жизни и повлияли на динамику развития существующего миропорядка. Образование транснациональных компаний также повлияло на мировую экономику, что, в свою очередь, повлияло на передвижение трудовых сил.

Поэтому исследования тенденций современных миграционных процессов в контексте социо-культурных изменений в период глобализации являются очень актуальными.

1. Глобализация и проблемы миграционных процессов

Глобализация мировой экономики и стремительный рост транснационального производства капитала способствуют расширению объема транснационального перемещения трудовых ресурсов. Глобальный рынок трудовых ресурсов способствует активизации международной миграции населения, перемещая работников в разные регионы мира, что позволило европейским странам удовлетворять спрос на рабочую силу и пополнять демографическую пустоту. Не имея особых политических прав, часто эти рабочие образовывали этнические и религиозные «анклавы в виде замкнутых структур» (6, 6), представители, которых в дальнейшем активно стали бороться за равные экономические, политические и религиозные права.

Глобальные процессы в мире ощутимо влияют на миграционные потоки, постоянно увеличивая масштабы, меняя центры притяжения и социальные мотивы передвижения людей. По данным ООН численность мигрантов к 2010 году достигла 214 миллионов человек, что в 4 раза превышает данные по сравнению с 1990-м годом.

Глобализация и отсутствие жестких государственных границ, а также либеральные въездные правила в западной части Европы и в США позволяют мигрантам свободно приезжать и оставаться там, занимаясь трудом в нелегальном виде. Это привело к быстрому росту нелегальной миграции. Согласно данным ООН до 4-х миллионов людей ежегодно пересекают границы нелегальным путем. Эксперты насчитывают до 10-15 миллионов международных мигрантов (1), причиняющих немало проблем в странах нелегального проживания. За эти годы многие государства приняли законы, регулирующие вопросы, связанные с мигрантами, ведя борьбу против нелегального перехода границ.

На протяжении длительного периода времени законы, принятые правительствами, а также соглашения между странами в вопросах миграции привели к тому,

что в мире сложилась система международного регулирования миграционных процессов.

Некоторые эксперты прогнозируют, что в ближайшие десятилетия международные миграционные потоки принципиально не изменят своих масштабов и направлений (2). Так, согласно данным Международной организации труда, в мире почти 200 миллионов трудоспособных людей, большинство из которых живет в странах Азии и Африки, не имеют работы (10). Это говорит о том, что массовый характер современных миграционных процессов обуславливается, прежде всего, экономическими мотивами и является добровольным решением переезжающих.

В последние годы политические события, происходящие на Ближнем Востоке, также сильно повлияли на миграционные потоки в направлении Запада. Некоторые эксперты считают, что трудовая миграция, меняющая традиционный облик некоторых западных стран, становится опасной тенденцией. В 2015 году в Европе сложилась уникальная миграционная ситуация. В том году, по разным подсчетам, в страны ЕС прибыло более миллиона беженцев и нелегальных мигрантов из стран Ближнего Востока, в основном из Сирии, где уже который год идет гражданская война. Таким образом, глобализация миграционных процессов становится не только одной из характеристик современной мировой экономики, но и политики.

Как считает Анатолий Вишневский, директор Института демографии Высшей школы экономики России, терроризм и агрессивность, тесно связанные с демографическим взрывом, стали основными тенденциями социальной активности общества третьего мира (4). Ученый, разбираясь в основах проблемы, делает интересные выводы. После Второй мировой войны в мире насчитывалась треть сегодняшнего населения Земли. В настоящий момент подавляющее большинство современных людей проживает в беднейших странах планеты, что создает колоссальную диспропорцию (4). Более 60 процентов населения Земного шара живет в странах Азии, на долю которых приходится всего 23 процента территории мира. Ученые подсчитали, что через несколько десятилетий уровень рождаемости в европейских странах снизится в несколько раз, что в процентном соотношении увеличит число жителей Востока.

Таким образом, в современных условиях миграционные потоки складываются под влиянием разнообразных факторов, среди которых основными являются экономические и социальные перемещения в поисках работы и образования (6,4). Существуют также политические, национальные, религиозные и другие причины, заставляющие людей уезжать в более благополучные страны.

По общему мнению исследователей, рост населения в странах Азии и Африки к концу XX века обусловлен тем, что благодаря достижениям западной медицины понизилась смертность в этих странах при прежней динамике рождаемости. Соответственно, растет и число молодых людей в этих странах, кому нужна работа и жилье. Поэтому в Европу постоянно тянется миграционный поток, в котором нуждается и сама Европа, учитывая низкий рост населения этой части света, где не хватает рабочих рук. Мигранты, как правило, заполняют собой нишу низко квалифицированных рабочих, так как в странах-источниках миграционного потока низкий уровень образования и слабые экономические отношения не способствуют созданию высокой интеллектуальной среды. Таких мусульманских стран сегодня немало, среди которых можно назвать и Сирию, на территории которой находилась и борется за свое существование ИГИЛ.

Войны и конфликты на Востоке, создавшие невыносимую ситуацию для проживания рядовых граждан, а также демографический взрыв в странах третьего мира и усиливающаяся бедность все больше углубляют социальное неравенство в этих обществах, способствуя массовому движению населения из зон повышенной

социальной и политической напряженности в страны Запада. Кроме того война в Сирии и длительные конфликты препятствуют возвращению беженцев в свои родные дома, вынуждая людей искать более спокойные места проживания. Высокий уровень жизни и защищенное социальное положение в европейских странах привлекает массу людей из этих неблагоприятных регионов, в том числе и тех, кто до этого состоял в рядах ИГИЛ. Только за 2014-й год из Сирии в Европу бежали более 80 тысяч человек (8), что составляло более 20 процентов заявок за год из всех подающих, а в 2015 году эта цифра превысила 400 тысяч человек, составляя 24 процента от общего числа беженцев.

Основное количество мигрантов переселяются в такие страны, как Франция, Германия, Швеция, из них 43% заявок приходится на Германию (9). Недавние исследования в Сирии, направленные на изучение миграции населения, показали, что независимо от уровня образования и экономического положения с начала конфликта страну покинуло более 4-х миллионов сирийцев.

Массовый поток беженцев из Сирии и других стран, охваченных гражданскими войнами (в основном после «Арабской весны») и, как следствие, тяжелым экономическим положением, создали немало проблем в Европе, связанных с трудоустройством, проживанием и интеграцией беженцев в местное общество. По мнению ряда европейских политиков все это стало результатом недальновидных действий политиков Западных стран по установлению собственного доминирования в странах Азии и Африки, что и привело к миграционному кризису в Европе (5).

2. Пути решения ликвидация проблемы

Нужно отметить, что, изучая условия проживания сирийских беженцев, многие эксперты оценивают их положение в странах нового проживания как невыносимое. Так, например, венгерский востоковед Б.Шпидель заявляет, что положение сирийцев внутри страны намного лучше, чем тех, кто находится за границей, в частности в Ливане, Турции, на Балканах и в некоторых европейских странах (7). Несмотря на войну и сопровождающую ее разруху, в течение этих семи лет Сирия смогла сохранить свою территориальную целостность и восстановить относительную безопасность. Сама Сирия нуждается сейчас в людских ресурсах для восстановления разрушенных зданий, промышленных объектов, школ, больниц и т.д. С этой точки зрения наплыв сирийских беженцев может быть уменьшен, так как они могли бы участвовать в процессе восстановления своей страны. Это может быть осуществлено только путем обдуманных решений, а главное – путем восстановления порядка в стране. Поэтому европейские лидеры пытаются преодолеть миграционный кризис последних лет, помогая Сирии в борьбе с ИГИЛ.

Эксперты считают, что на уменьшение миграционного потока может повлиять также сокращение роста рождаемости в странах третьего мира. Наблюдая за динамикой рождаемости в мире, демографы пришли к выводу, что с конца 80-х годов прошлого века по настоящий момент идет замедление темпа рождаемости, так сказать, окончание эпохи демографического взрыва. Многие правительства стран третьего мира готовы проводить политику ограничения рождаемости, где ключевую роль сыграет женское образование. Доступное высшее образование для слабого пола может приблизить уровень рождаемости в этих странах к европейским стандартам. Например, в Иране, если к 80-м годам XX века в семьях в среднем росло по 6-7 детей, то уже к 2000 году коэффициент рождаемости упал до 2.1. В этом процессе религиозные лидеры играют особую роль. Именно заявления ислам-

ских лидеров помогло в деле сохранения демографической стабильности в пределах государственной политики и в реализации «человеческого капитала».

В последние годы правительства некоторых стран, особенно США, в целях решения проблем незаконной миграции взяли курс на сотрудничество со странами, откуда особенно интенсивно идет миграционный поток. Поощряются также частные инвестиции в страны третьего мира, в результате чего создаются новые рабочие места в таких сферах, как туризм, сервис, сельское хозяйство и т.п.

Выводы

Таким образом, в период глобальных изменений в мире сложилась сложная миграционная ситуация с нерешенными серьезными последствиями, несмотря на то, что роль миграционных процессов все более возрастает, превращая человеческие ресурсы в ключевой источник социально-экономического развития государств.

В результате массовой легальной и нелегальной миграции возникают сложные этнокультурные проблемы. Это связано с рядом причин, например, с изменениями демографической ситуации принимающей страны, когда процент мигрантов с каждым годом становится все больше. Появляются проблемы с интеграцией мигрантов в местное общество, когда приходят в конфликт две различные культуры, но при этом понятно желание мигрантов сохранить свою культурную и национальную идентичность. Имеются также проблемы с трудоустройством, т.к. среди мигрантов высок процент необразованных лиц и неквалифицированной трудовой силы.

Политические события также сильно влияют на глобальную миграцию. В последнее время такая ситуация сложилась в районе стран Ближнего Востока, особенно в Сирии. Это привело к наплыву сотен тысяч беженцев в Европу, что сильно тревожит местное население. Многие эксперты, изучающие эти вопросы, считают, что одним из решений этой проблемы может стать решение с демографической точки зрения, путем уменьшения рождаемости в странах, страдающих от экономических неурядиц. По мнению экспертов одним из путей решения этих проблем является образование женщин в традиционно закрытых мусульманских обществах.

Проблема глобальной миграции, как неотъемлемая часть мировых процессов, требует общих усилий мирового сообщества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алешковский И., Ионцев В. Тенденции международной миграции в глобализирующемся мире // Век глобализации. Выпуск №2, 2008, <http://www.socionauki.ru/journal/articles/129862/>
2. Аналогичный вывод содержится и в докладе «Globaltrends 2025: A TransformedWorld», подготовленном американским Atlantic Council, <http://www.acus.org/publication/global-trends-2025-transformed-world>
3. Костин Л. Миграция и мигранты // Человек и труд. №8. 2001, http://chelt.ru/2001/8/migrazia_8.html
4. Коробатов Ярослав На Европу идет демографическое цунами, <https://www.kp.ru/daily/26490/3360307/>
5. Какие истинные причины миграционного кризиса в Европе? | Обзор. Пресс
6. Мамедбекова М.О.Международная трудовая миграция в контексте глобализации, <https://cyberleninka.ru/article/v/mezhdunarodnaya-trudovaya-migratsiya-v-kontekste-globalizatsii-1>
7. Эксперт прокомментировала миграцию сирийцев после ликвидации терроризма в

- стране, <https://news-front.info/2018/08/09/ekspert-prokommentirovala-migratsiyu-sirijitsev-posle-likvidatsii-terrorizmu-v-strane-09-avgusta-2018-23:48>
8. Annual Risk Analysis 2015. Frontex (27 April 2015).
  9. Flüchtlinge: Die EU ist ein Klub von Egoisten geworden /Merkel war noch niemals so machtlos wie in dieser Krise — DIE WELT
  10. http://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-employment-trends/2013/WCMS_202326/lang--en/index.htm

Xülasə

Sevda İbrahimova

Miqrasiya problemləri qlobal sosial-mədəni proseslər kontekstində

İnsanların yerdəyişməsi prosesi minilliklərdir baş vermişdir. Bu proses müxtəlif motivlər əsasında gedirdi. XX əsrin miqrasiya prosesləri digər dövrlərdən daha çox fərqlənmişdi. Dünya müharibələri, dəyişən demoqrafik vəziyyət, sosial problemlər dünyanın etnik və dini mənzərəsini mütəmadi olaraq dəyişmişdir. XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən Oktyabr cəvriyişi də miqrasiyanın genişlənməsinə səbəb olmuşdur. 50-ci illərdən etibarən, Avropaya axın edən insanların əksəriyyəti iqtisadiyyatının bərpaya ehtiyacı olduğu Avropa ölkələrinə iş dalınca gəldilər. Bu mənada, XX əsrin II yarısından etibarən sosial miqrasiya geniş vüsət almağa başlayır. Anoloji situasiya SSRİ-nin dağılmasından sonra da baş verir. Son dövrlərdə güclənən qloballaşma prosesləri, dünyanın siyasi mənzərəsində baş verən dəyişikliklər də kütləvi insan axınının genişlənməsinə böyük təsir etdi, onu fərqli istiqamətlərə yönləndirdi.

XXI əsrin təzadlı hadisələri miqrasiya dalğasının yenidən güclənməsinə səbəb oldu və kəskin sosial vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxardı. Daha yoxsul və siyasi problemlərin mənəşəsində əziyyət çəkən əhəlinin axını daha da gücləndi. Xüsusən də Əfqanıstan, İraq və Suriyada baş verən hadisələr qaçqın dalğasının hədəfini Avropaya istiqamətləndirdi. Bu qədər insan axını gözləməyən Avropa ölkələri kəskin sosial böhrala üzləşməli oldu. Avropa ölkələrində yerli əhali ilə köçkünlər arasında etnik, dini qarşıdurma və adaptasiya problemləri yarandı ki, bu da həmin ölkələ rəhbərlərini dəvətsiz “qonaqların” qarşısını almaq üçün müxtəlif qanunverici metodlara müraciət etməyə sövq etdi.

Hadisələr göstərdi ki, köhnə üsullarla əhali yerdəyişməsinin qarşısını almaq cəhdləri effektiv nəticələr göstərmir. Ekspertlər də ABŞ, Almaniya və Yunanıstanın nümunəsində aparılan mübarizə yollarını düzgün hesab etmirlər. Bu mənada son zamanlar Avropa siyasətçilərinin əksəriyyəti dünyada, xüsusən də Yaxın Şərqdə baş verənlər üzərində daha dərinlən düşünməyə başlamışlar. İndi əksəriyyət problemin həllini deyil, onun baş vermə səbəbləri üzərində işləməyi tövsiyə edir və bir sıra tədbirlər görməyə başlamışlar.

Açar sözlər: miqrasiya, qlobalizasiya, Suriya, qaçqınlar

Summary

Sevda İbrahimova

The Migration Problems in the Context of Global Socio-Cultural Processes

The process of people's displacement has taken place for thousands of years. This process was based on different motives. Migration processes of the twentieth century were more distinct from other periods. World wars, changing demographic situation, social problems have changed the world's ethnic and religious landscape. The October Revolution in Russia in the early twentieth century has also led to the expansion of migration. Since the 1950s, most of those who have flocked to Europe have gone to work in the European countries where their economy needs rehabilitation. In this sense, since the second half of the twentieth century, social migration has begun to expand. The analogical situation also occurs after the collapse of the USSR. Recent globalization processes and changes in the political landscape of the world have greatly influenced massive human flows and led them to different directions.

The controversial events of the 21st century caused the migration wave to become stronger and led to a sharp social situation. The flow of people suffering from the worst and worst political problems has intensified. The events that took place in Afghanistan, Iraq and Syria led the refugee wave to Europe. The European countries, which did not expect so much human flow, had to face a severe social crisis. In European countries, ethnic and religious confrontation and adaptation problems arose between the indigenous and the displaced persons, which prompted the leaders of the country to resort to various

legislative methods to prevent unwanted "guests".

Events have shown that the attempts to prevent the relocation of old-fashioned methods do not produce effective results. Experts also do not think correctly the ways of the United States, Germany, and Greece. In this sense, most European politicians have begun to think deeply about what has happened in the world, especially in the Middle East. Now, the majority of people are advised to work on the causes of the problem, rather than resolving the problem, and have begun to take some action.

***Key words:** migration, globalization, Syria, refugees*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UDC 342

SOSIAL DÖVLƏT VƏ SOSIAL SİYASƏTİN ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Aysel İSGƏNDƏROVA *

Açar sözlər: sosial ədalət, dövlət, sosial siyasət, sosial dövlət, demokratiya

Giriş

Sosial ədalət fenomeni sosial-siyasi hüquqların, mədəni və maddi nemətlərin bölüşdürülməsi, bərabər başlanğıc imkanları, sosial zəmanətlə təmin etmə, əmək haqqının ədalətli ödənişi, əhalinin deprivir təbəqəsinin dəstəklənməsi və diskriminasiyaya yol verilməməsi haqqında müasir təsəvvürlə sıx surətdə bağlıdır. Sosial ədalət fenomeni ictimai həyatın müxtəlif sferalarında mövcud olan sosial münasibətlər sisteminə daxil olaraq müxtəlif məzmun və forma qazanır. Sosial sferada ədalət prinsipi bütün vətəndaşların bacarıqlarını inkişaf etdirmək və buna müqabil əmək fəaliyyəti növünü seçmək imkanlarını genişləndirməyi, gənclərin professional oriyentasiyası sistemini, ixtisas hazırlıqlarının bütün növlərini, əmək kollektivlərində gənc kadrların adaptasiya sistemini təkmilləşdirməyi və s. nəzərdə tutur.

Siyasi sferada bu prinsipin realizasiyası sosial və milli-irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların faktiki bərabər-hüquqluluğu deməkdir. Bu, bütün vətəndaşlara cəmiyyətin ictimai həyatının idarə edilməsində öz maraqlarına uyğun olaraq iştirak etmək üçün bərabər imkanların yaradılmasını tələb edir.

Bu gün dövlətə olan baxışların əsasında eqlitarizm konsepsiyası durur [1, 91]. Bu konsepsiya bərabər imkanlı cəmiyyətin yaradılmasını və bu cəmiyyətin bütün üzvlərinin maddi və qeyri-maddi nemətlərdən bərabər şəkildə faydalanmasını nəzərdə tutur. Sosial dövlət elə ədalətli sosial siyasət aparən mühüm instituttur ki, bu siyasətin sayəsində solumun bütün üzvləri ictimai razılığa və həmrəylik əldə etmiş olurlar. Sosial dövlət vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında həlledici rol oynayan fərdlərin dəyər oriyentasiyalarını və sosoimədəni amilləri xüsusi əhəmiyyətdə görür. Sosial dövlət ilkin sosiallaşma vasitəsilə digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərin və dünyagörüşünün əsasının qoyulduğu uşaqlıq çağından dəyərlərin formalaşmasının labüdlüyünü dərk edir. Buna meyl isə xüsusilə dünyada etnik, dini və digər münaqişələrin artması səbəbi ilə daha da aktuallaşmışdır. Həmçinin, tolerantlıq, demokratiya, həmrəylik ədalət və sosial inteqrasiya ideyalarının təbliğatı və yayılması zərurətini yaratmışdır. Dəyərlərin daxildə də nəsilərarası ötürülməsi böyük əhəmiyyət daşıyır və dəyərlərin ədalət, həmrəylik və tolerantlıq əsasında yaradılması daha yekdil və stabil cəmiyyətin formalaşmasına xidmət edir. Həmçinin ədalət prinsipi cəmiyyət üzvlərinə sahibkarlığı və bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə imkan verdi və beləliklə də, burjuaziya ölkələrinin iqtisadi inkişafının möhkəm dayağına çevrildi. Lakin kapital yığılması nəticəsində sosial təbəqələrin qütbləşməsi baş verdi ki, bu da cəmiyyətin təbəqələşməsinə səbəb oldu və sosial ədalətə olan tələbatı gücləndirdi. Məhz bu bərabərlik prinsipinin əhəmiyyətini artıraraq dövlətin ictimai həyata daha aktiv şəkildə qarışmasını aktuallaşdırdı.

"Sosial" dövlətin konstitusiyası hüquqi statusudur ki, cəmiyyətdə sosial ədalətin bərqərar olması vətəndaşların müəyyən edilmiş iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni hüquqlarına zəmanət verilməsi məhz onun sayəsində baş tutur.

* doktorant, BDU
e-mail: ysl.isgenderli@gmail.com

Sosial siyasət və sosial dövlət anlayışının inkişafı

Sosioloji lüğət sosial dövləti "ədalətli sosial siyasəti həyata keçirən demokratik hüquqi dövlət" kimi müəyyənləşdirir [9, 25].

Sosial dövlət haqqında müasir ideyaların əsasında azadlıq prinsipi və bərabərlik prinsipi durur. Bu prinsiplərə nəzəri cəhətdən iki yanaşma mövcuddur. **Birincisi**, hər şeydən üstün tutulan fərdin fərdi azadlığı ilə bağlıdır. Dövlətin vəzifəsi bu azadlığı dəstəkləmək, qorumaq və hər cür müdaxilələrdən müdafiə etməkdən ibarətdir. **İkinci yanaşma** şəxsi azadlığın vacibliyinə danmadan, birinci yerə bərabərlik prinsipini qoyur ki, dövlətin əsas vəzifəsi də ictimai konsensus əldə etmək naminə onu bərqərar etməkdir [12, 125].

Tarixdə sosial dövlətin yaranmasında ümumi rifah dövləti haqqında nəzəriyyənin banisi C.Keynsin baxışları xüsusi rol oynayır [6, 95]. Praktikada bu, iqtisadiyyata verilən əmək töhfələrinə görə ədalətli mükafatlandırma siyasətindən bütün vətəndaşlarını təmin etmək kimi güclü funksiyaları yerinə yetirən, yenidən bölüşdürmə siyasətinə keçid idi. 70-ci illərin sonlarından etibarən bir çox qərb ölkələrində sosial təminat xərcləri gəlirdən daha çox yüksək tempə artmağa başladı. Bu, bir çox problemləri aktuallaşdırdı və iqtisadi, demografik problemlərlə, sosial sığorta böhranı ilə qarşılaşan ümumrifah dövlət modelinə tənqidi yanaşmağa məcbur etdi.

Bu, sosial sferada ciddi iqtisadi uçurumlara və sosial proqramların ixtisar edilməsinə gətirib çıxardı. Beləliklə, 80-ci illərin əvvəlində ümumrifah dövlətin destruksiyasının mərhələsi kimi xarakterizə edilə bilər.

Yalnız 90-cı illərin ortalarından etibarən sosial dövlətin inkişafında və onun sosial funksiyalarının güclənməsində yeni dövr başladı.

Lakin müasir sosial dövlət ümumrifah dövlətindən fərqli olaraq özünün paternalist rolundan imtina etməyə və sosial istiqamətli bazar iqtisadiyyatı və vətəndaşların təşəbbüslərinin dəstəklənməsi yolu ilə uğurlu sosial iqlim yaratmağa səy göstərir.

Sosial prinsip Niderland, Danimarka, İsveçrə, Yaponiya, Portuqaliya, İtaliya, Fransa, İngiltərə, Yunanistan, ABŞ və digərlərinin konstitusiyalarında öz əksini tapıb. Hal-hazırda sosial dövlət konsepsiyası 3 istiqamətdə: ideyalar və metodoloji yanaşma şəklində **elmi səviyyədə**, sosial institutların fəaliyyətinin real praktikası şəklində **empirik səviyyədə** və bir çox ölkələrin siyasətini möhkəmləndirən qanunvericilik aktları şəklində **normativ səviyyədə** [10, 102].

Beləliklə, müasir sosial dövlət konstitusiyaya əsasən, hüquqi dövlət prinsipləri əsasında qurulub və onun fəaliyyəti fundamental hüquq, vətəndaş cəmiyyəti və demokratiya prinsipləri tabedir. Bu, şərtlər dövlətə sosial adlandırmağa imkan verir. Bir çox tədqiqatçılar sosial dövlətin aşağıdakı əsas əlamətlərini ayırırlar [4, 33]:

1. Hakimiyyətin demokratik təşkili;
2. Dövlətin hüquqi inkişafı;
3. Sosial siyasətin aparılmasında fundament rol oynayan vətəndaş cəmiyyətinin olması;
4. Bütün ictimai sferaların sosial orientasiyalı strukturu;
5. Sosial siyasətin tələbini nəzərə almaqla gəlirləri yenidən bölüşdürməyə imkan verən iqtisadi potensial;
6. Vətəndaşların yüksək əxlaqi səviyyələri;
7. Dövlətdə ümum rifahı bərqərar etmək, sosial ədalətə nail olmaq, cəmiyyətin hər bir üzvünü bərabər imkanlarla təmin etmək və s. kimi yüksək dəyərlərin olması;
8. Cəmiyyətin üzvləri qarşısında dövlətin sosial cavabdehliyi.

"Sosial siyasət" anlayışı sosial funksiyaların daşıyıcısı və fərdlərin hüququ və azadlıqlarının təminatçısı, sosial ədalət təminatçısı olan sosial dövlətlə ayrılmaz surətdə bağlıdır [1, 64]. Hələ indiyə kimi sosioloji ədəbiyyatda bu terminin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Bu, ona görə belədir ki, elmdə sosial siyasətin nəzəri və tətbiqi

planda məqsəd və vəzifələri haqqında müxtəlif düşüncələr mövcuddur. 70-ci illərdə elmdə ümumiyyətlə "sosial siyasət sistemi" anlayışı yox idi. Lakin bu gün sosial siyasət cəmiyyət həyatının bütün sferalarının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.

İctimai inkişaf nöqteyi-nəzərindən müasir dövlətlərin qarşısında duran ən vacib məsələ sosial yönümlü elə bir siyasət aparılmasıdır ki, onun sayəsində ədalətli bölgü elə tənzimlənməlidir ki, iqtisadiyyatın ümumi inkişafına neqativ təsir göstərməsin və cəmiyyətin bütün üzvlərinin ləyaqətli yaşam səviyyəsi ilə təmin edilməsi və solumun sosial-mədəni vəziyyətinin yaxşılaşdırılması mümkün olsun. Bazar iqtisadiyyatı və obyektiv ictimai tələblər arasında balansı tənzimləmək, sosial ədalətə nail olmaq üçün gəlirlərin yəni-dən bölüşdürülməsi vacib şərtlərdəndir.

Sosial siyasət anlayışının özü sosial dövlət ideyalarına əsaslanan dəyərlərə söykənir ki, bunların da çox qədim nəzəri kökləri vardır. Hələ ilkin mütəfəkkirlər bütün cəmiyyətin rifah halını qoruyub saxlamaq üçün vətəndaşların qayğısına qalınması haqqında fikir söyləyirdilər.

Qədim Çin ənənəsində dövlətin əsas prinsipi patriarxal-paternalistik idi ki, dövlət böyük ailə kimi izah edilirdi, hakimiyyət imperator "ataya" məxsus idi. Əhali isə tamamilə ondan asılı vəziyyətdə olub, aralarındakı münasibəti ənənəvi xeyirxahlıq və mərhəmət əsasında qururdular. Bu konfutsiçi ənənə legizm məktəbində tədrisən inkişaf etdirilmiş, kollektiv prinsip yalnız qohumluq bağları ilə deyil, icma bağları ilə də insanların ellik zəmanətlə birləşməsini nəzərdə tuturdu.

Çin qrup psixologiyasından fərqli olaraq antik fikir təbii haqlar və ali ədalətlə birləşən azad vətəndaşların ideologiyası istiqamətində inkişaf edirdi. Platon ideologiyasında dövlət yalnız icmada birləşən bütün vətəndaşların bərabərliyi və həmrəyliyi prinsiplərinə əsaslanan dövlət ola bilər [2, 75].

Aristotelin ənənəsi etika ilə sıx birləşən siyasət elminin hərtərəfli inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu ənənəyə əsasən şəxsi mülkiyyət ailəsi, haqları olan bərabər müstəqil və azad insanların münasibətləri əsasında formalaşan şəhər ideal polis ola bilər. Epikura görə, dövlətin əsas məqsədi insanların təhlükəsizliyini təmin etmək və cəmiyyətdə zorakılığa yol verməmək prinsipinə riayət edilməsidir.

Qədim Yunanıstan sosial-siyasi həyatın cəmiyyətə təsirini göstərən ən parlaq nümunədir. Afina demokratiyası xüsusilə daha güclü idi. Bütün daxili və xarici siyasət məsələləri hər bir 20 yaşına çatmış vətəndaşın iştirak edə biləcəyi ümumi iclasda həll edilirdi [8, 54]. Afina sistemi Periklin dövründə xüsusilə məişətdə böyük azadlıqların ön plana çəkilməsi, yoxsulların ehtiyaclarına və ailə münasibətlərinə diqqət ayrılması ilə seçilir. Əsas yenilik ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə haqq ödənilməsi sistemi idi ki, bu da bir çox imkansız öz maraqları ilə yanaşı siyasi fəaliyyətlə də məşğul olmağa imkan verirdi.

Qədim Romada dövlət sadə vətəndaşların təminatı ilə bağlı problemlərin həll edilməsində məqsədyönlü sosial siyasət aparılırdı. Bunun üçün isə qədim Romada torpaq paylarının ölçüsünə məhdudiyət qoyulmuş, varlılardan artıq olan torpaq payları alınaraq kasıblar arasında bölüşdürülmüşdü. Aztəminatlılar üçün çörək xüsusi aşağı qiymətlə satılırdı. Beləliklə də, ilk dəfə əhalinin sosial cəhətdən müdafiə olunmayan təbəqəsinə yarıdım məqsədilə qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi baş vermişdi.

Beləliklə, qədim dövrdə sosial siyasət və əhalinin depresiv təbəqəsinin müdafiəsi və cəmiyyətdə stabilliyin qorunmasına yönəlmiş xüsusi tədbirlərin keçirilməsinə ciddi səylər göstərilmişdir. Əsasən bu tədbirlər yerli əhalinin dəstəklənməsinə yönəlmişdir, lakin bəzən hətta kölə və yadelli əhalinin də mənafelərinə yer verilirdi. Sosial siyasətdən başqa, o zamanlar sosial birliklər və professional qruplar daxilində vətəndaş dəstəyinin ilkin formaları mövcud idi.

Orta əsrlərdə və İntibah dövründə Qərbi Avropada sosial-siyasi təlimlər daima dəyişirdi ki, bu da nəticədə Avropa ölkələrində formalaşmış sosial siyasət sisteminin formalaşması ilə nəticələndi.

Yeni dövrdə urbanizasiya və kənd əhalisinin şəhərə böyük axını səbəbilə nəzarət marginal qruplara məsələləri daha da aktuallaşdı. Əsas sosial problem dilənçilik idi, ona görə də o zamanın sosial siyasətində maddi nemətlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi ilə mübarizə məsələləri üstünlük təşkil edirdi.

Bütün bunlar XVII əsrdə İngiltərədə, XVIII əsrdə isə Fransada burjua inqilabı ilə nəticələndi. Rəşadət və ehtisaf konsepsiyalarına əsaslanan, cəmiyyətə hər bir fərdin maddi və mənəvi nemətləri bərabər əldə etmə imkanları mövqeyindən yanaşan ictimai müqavilə nəzəriyyəsi populyarlaşdı.

Dövlət sosial siyasəti geniş miqyasda həyata keçirməyə, insanların sosial hüquqlarını tanımağa və sosial ədalət fundamentinə söykənən hüquq zəmanətli və şəxsiyyət azadlığına əsaslanan vətəndaş cəmiyyəti yaratmağa başladı.

Sosial siyasətin əsas prinsipləri və sosial dövlətin klassifikasiyası

Sosial siyasəti ümumi olaraq dövlətin əhalinin az müdafiə olunan hissəsinin maddi və sosial mədəni vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş praktiki siyasət fəaliyyəti kimi dəyərləndirmək olar.

Bu məqsədlə dövlət öz prioritet vəzifələrindən irəli gələrək, cəmiyyətin sağlam fəaliyyət göstərə bilməsi üçün neqativ nəticələri aradan qaldırmaq və bütövlükdə stabilliyin, həmrəyliyin və sosial ədalətin qorunub-saxlanması naminə cəmiyyətin ayırdığı vəsaitdən istifadə edir. Hal-hazırda faktiki olaraq sosial oriyentasiyalı siyasət aparan dövlətlərin çoxu aşağıdakı əsas prinsipləri əldə rəhbər tuturlar [3, 215].

- Fəaliyyət növünü seçmək hüququndan istənilən vətəndaşın iqtisadi azadlığı;
- Lazım gəldikdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və bazarın tənzimlənməsi;
- Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə bütün solumun həmrəyliyi və sosial ədalət;
- Gender bərabərliyi;
- Dövlət işlərinin və ictimai işlərin idarə edilməsində bütün vətəndaşların iştirakı;
- Hər bir vətəndaşın ləyaqətli və azad yaşaması üçün dövlətin cəmiyyəti inkişaf etdirmək.

Sosial siyasətin ümumi prinsiplərindən başqa müasir dünyada anlayışın özünə onun realizasiyası, vasitəsi və metodlarına qarşı müxtəlif münasibətlər mövcuddur [11, 86]. Bu, qloballaşma, multikulturalizm və sosial sferaya kommersion prinsiplərinin daxil edilməsi ilə əlaqədardır.

Sosial siyasətin əsas prinsipləri XIX əsrdə Qərbi Avropa dövlətlərində yarandı. Günümüzdə aparıcı Qərb alimlərinin işləyib hazırladığı bir neçə sosial siyasət tipi mövcuddur [7, 156]:

- ✓ Ümumrəifah sosial dövləti əhalinin tam məşğulluğunu təmin etməyə səy göstərir, gəlirlərdə olan fərqi tarazlaşdırır və dövlət ictimai sosial xidmətləri yaradır (məs, İsveçrə).
- ✓ Pozitiv sosial müdafiə dövləti bərabər imkanlara təminat verir və bütün vətəndaşların nemətləri əldə etmək şanslarını bərabərləşdirməyə yönəlmiş siyasət aparır (məs, ABŞ).
- ✓ Sosial təhlükəsizlik dövləti imkanlar bərabərliyini təmin edir və bütün vətəndaşların yaşama minimumundan aşağı olmayan gəlir almalarına zəmanət verir (məs, Böyük Britaniya).

Sosial dövlətlərin ən ənənəvi klassifikasiyası onların sosial siyasət modellərinə görə

liberal, konservativ və **sosial-demokratik** tiplərə ayrılmasıdır [5, 141]. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş müasir ölkələrin sosial siyasəti qanunvericiliyə əsaslanır və sosial sahədə realizə edilən bütün sosial normalar bu ölkələrin konstitusiyasında təsbit edilmişdir.

Sosial-demokratik tip sadəcə olaraq standart bərabərləşdirici müavinətlər və müəyyən xidmətlər dəsti təklif etməklə deyil, məhz yüksək standartların bərabərləşdirilməsini təmin edən sistemin yaratmağı nəzərdə tutur. Sosial siyasətin mühüm hissəsi gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi məqsədilə əhalinin tamamilə məşğulluğu siyasətidir. Ona görə də belə dövlətlərdə ya vergiləri çox yüksək səviyyədə saxlamaq, ya da ikili sistem yaratmaq lazım gəlir. Belə sistemdə vətəndaşların minimal rifah səviyyəsi dövlət hesabına təmin edilir, bundan yuxarı bütün ödənişlər isə sığorta və ya digər fondlar vasitəsilə ödənilir [5, 198]. Sosial-demokratik model sosial müdafiənin vətəndaşların haqqı olduğunu hesab edir. Və bu modelə görə sosial siyasətin əsas prinsipi o mənada universalizmdir ki, sosial təminat hər bir vətəndaşın haqqıdır və dövlətin büdcəsi hesabına təmin edilir. Məhz dövlət rifah, tibbi xidmət, təhsil haqlarının realizasiyası, əhalinin qeyri-əmək qabiliyyətli təbəqəsinin qayğısına qalma və digər məsələlərdə cəmiyyət qarşısında cavabdehlik daşıyır.

Konservativ tipdə sosial dövlət sosial təminatın zəmanətçisi kimi çıxış edir, maliyyələşməni isə müxtəlif sığorta fondlarından asılı olur. Vətəndaşlara yardımın meyarı isə onların əmək qabiliyyətli yaşlarında gördükləri müəyyən vəzifələridir. Pensiya yaşları çatdığında müəyyən kompensasiya səviyyəsinin saxlanması əmək stajından, əmək haqqından və s.-dən asılı olur. Konservativ model əmək münasibətlərinin təbiətini maksimal dərəcədə nəzərə alaraq, sosial müdafiə və əmək fəaliyyəti səviyyələri arasında möhkəm əlaqə yaradır. Belə tipli sosial dövlətlərdə sosial sığortanın əsas vəzifəsi risk zamanı sığortalanmış işçinin həyat səviyyəsini qoruyub-saxlamaqdan ibarətdir. Bu zəncirin mərkəzi halqasını sonradan gələcək sosial təminatın səviyyəsini müəyyənləşdirən əmək təşkil edir.

Bu ictimai münasibətlərin sosial ədaləti dövlət qarşısında cavabdehlik daşıyan vətəndaşların üzərinə düşür. Daimi məşğuliyyəti olmayanlar və qeyri-əmək qabiliyyətli vətəndaşlar xeyriyyə cəmiyyətlərinə və ictimai yardıma ümid etmək məcburiyyətindədirlər. Bu modeldə dövlət sosial təminata görə adətən şəxsi sığorta fondları ilə eyni səviyyədə cavabdehlik daşıyır. Bu sığorta fondlarına isə qanuni əsaslarla işçilər və işverənlər tərəfindən müəyyən məbləğ köçürülür. Bütünlükdə bu modeldən Qərbi Avropa ölkələrinin çoxu istifadə edir. Ona görə bu tipin digər adı kontinental və ya Almaniya kanslərinin O.Bismarkın şərəfinə "Bismark" tipi adlanır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Bismark sosial müdafiə səviyyəsini əmək haqqından köçürülən fondlardan alınan sosial sığortaya əsaslanan professional fəaliyyətlə əlaqələndirməyi təklif etmişdi [5, 210].

Liberal tip digərlərindən dövlətin azad bazarı və çox vaxt ünvanlı olan, qalıq məbləğlər prinsipli büdcə hesabına maliyyələşən sosial yardımı ayırmağa səy göstərməsi ilə fərqlənir. Belə dövlətin əsas məqsədi yoxsulluğun ləğvidir. Liberal tip sosial siyasətdə dövlətin minimal rolu ilə xarakterizə edilir. Burada sosial siyasətin əsasını şəxsi əmanətlər və sığorta təşkil edir.

Liberal tipdə dövlət bütün vətəndaşların minimal gəlirlərinin zəmanətçisi rolunu öz üzərinə götürür və əhalinin ən aşağı təbəqəsinin rifahını təmin edir. Həmçinin, belə dövlət bütün ehtiyacı olanlara hərtərəfli köməyin vahid ölçülü və ödəniş şərtlə müavinətlə ödənmədi ilə ifadə olunan ümumilik və eynilik prinsipinə əsaslanan sosial müdafiə sistemi ilə çıxış edir. Vətəndaşların gəlirlərindən asılı olmayaraq, bərabər ödəmələrə görə bərabər müavinət ədalətli hesab edilir. Bütün əhali sığorta ödəmələri və ümumi vergidən daxil olan vəsait hesabına minimal ödənişlə təmin edilir. Səhiyyə və ailə müavinətləri dövlət büdcəsindən, digər müavinətlər isə işçilərin və işverənlərin köçürdüyü sığorta haqları hesabına ödənilir. Belə dövlətlərdə bütün sosial sığorta vahid sistemlidir və şəxsi sığorta proqramları ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyətdə olan dövlət müəssisələri tərəfindən maliyyələşir.

Bu tipi həm də ingilis iqtisadçısı U.Bevericin şərəfinə "Beveric tipi" adlandırırlar. Beveric təklif edirdi ki, hər bir vətəndaşın iqtisadi cəhətdən aktiv əhaliyə mənsubiyyətinə asılı olmayaraq mənzil, qida və tibbi xidmət tələbatlarını təmin edən minimal zəmanəti olmalıdır [5, 220].

Nəticə

Ədalətli sosial siyasət aparılması üçün institutlaşdırılmış proseslərin formalaşdırılmasına bir çox amillər təsir göstərir: ölkənin tarixi irsi, onun sosio-mədəni səviyyəsi və iqtisadi inkişaf səviyyəsi, siyasi quruluş xüsusiyyətləri.

Sosial siyasətin əsas məqsədi bütün cəmiyyətin stabilliyini və ictimai nizam-intizamı qorumaq məqsədilə vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin etmək, həmçinin vətəndaşlara münasibətdə sosial institutlar tərəfindən törədilən və fərdlərin bir-birinə qarşı etdikləri ədalətsizliklərin qarşısını almaqdır.

Müasir sosial ədalət konsepsiyalarına sosial sferada funksiya göstərən və dövlətin sosial siyasəti təcrübə mövqeyindən baxılır.

Sosial dövlətlərin apardığı sosial siyasət modellərinə əsasən onlar ənənəvi olaraq liberal, konservativ və sosial-demokratik tiplər kimi sinifləndirilir. Sosial dövlətin özü fəaliyyətində üç əsas baza prinsiplərini rəhbər tutur. Bunlar hüquq, vətəndaş cəmiyyəti və demokratiyadır. Dövlət öz sosial siyasətini bu mövqedən həyata keçirir ki, ənənəvi olaraq da bu siyasət ictimai həyatın bütün sferalarını əhatə etməli və nemətlərin ədalətli bölüşdürməni təmin etməlidir. Bu bölüşdürmə elə olmalıdır ki, bir tərəfdən iqtisadiyyatın ümumi yüksəlişinə mənfi təsir göstərməsin, digər tərəfdən isə cəmiyyətin bütün üzvlərinin layiqli yaşam səviyyəsinin dəstəklənməsini və fərdlərin hüquq və azadlıqlarının realizə edilməsini təmin etsin. Qeyd etmək vacibdir ki, inkişaf etmiş müasir ölkələrin sosial siyasəti qanunvericiliyə əsaslanır və sosial sahədə realizə edilən bütün sosial normalar bu ölkələrin konstitusiyasında təsbit edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аверин А.Н. Социальная политика государства и социальная структура общества. М., 2012, 280 с.
2. Безвербный А.А. Социальная справедливость: Состояние и перспективы. Ростов н/Д, 2006, 310 с.
3. Бербешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория. М., 2015, 242 с., 343 с.
4. Давидович В.Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности. М., 2001, 214 с.
5. Храмов А.Ф. Социальная политика в переходном обществе. М., 2011, 493 с.
6. Якушев Л.П. Социальная защита: Учебное пособие. М., 1998, 590 с.
7. Richard B. Brandt, Kenneth E. Boulding. Social Justice. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1962, 171 p.
8. Brunner E. Justice and Social Order. London, 2017, 237 p.
9. Encyclopaedia Britannica, V. 22, Toronto, 2005, 712 p.
10. Frankena, W. K. The Concept of Social Justice. In R. B. Brandt (Ed.), Social Justice Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc. 1962, pp. 1-29.
11. Hayek F.A. New Studies in Philosophy, Politics and the History of Ideas. Chicago, 2010, 367 p.
12. Hayek F.A. The Mirage of Justice. London, 1995, 377 p.

Summary

Aysel İsgandarova

The Main Stages of the Development of Welfare State and Social Policy

The article discusses social development in the context of the concepts of social policy and their development. Main problems in social work are analyzed on the basis of its characteristics as an activity of society and of state, an inseparable part of social, institutional and political life. The essence and the peculiarities of social policy are studied taking into consideration the numerous influencing factors and the need of application of a complex approach embracing different aspects and from a contemporary point of view. Furthermore, the development of social policies in historical aspect, focusing on the stages of concept development and characteristics, is presented, supported by some important reflections on the development of social policy in the world. In this situation, the objectives, tasks and principles are derived putting a special attention to the most significant interrelations in society and its development. The additional, presentation of the general concepts and models provides an additional support to the conclusions on social policy development and introduction of various social models, programs or strategies. Fundamental problematic related to genesis of the idea of welfare state and attempts of its accomplishment have been distinguished.

The article deals with the current problems of the welfare state development. The author carries out an original research of the basic models of the state social policy – conservative, liberal and the social democratic model. The research results may help to expand the theoretical knowledge about the social processes in the society, and may be used in the social policy implementation by the public authorities.

Key words: *social justice, inequality, life style, social institution, salary, social policy, welfare state*

Резюме

Айсель Искендерова

Основные этапы развития социального государства и социальной политики

В статье рассматривается социальное развитие в контексте концепций социальной политики и их развития. Основные проблемы в социальной работе анализируются на основе его характеристик как деятельности общества и государства, неотъемлемая часть социальной, институциональной и политической жизни. Сущность и особенности социальной политики изучаются с учетом многочисленных влияющих факторов и необходимости применения комплексного подхода, охватывающего различные аспекты с современной точки зрения. Кроме того, развитие социальной политики в историческом аспекте, при акцентировании внимания на этапах разработки концепции и характеристик, поддерживается важными выводами о развитии социальной политики в мире. Таким образом, цели, задачи и принципы являются производными и акцентируют особое внимание на наиболее значимые взаимоотношения в обществе и его развитии. В данной статье предлагается классификация социальных проблем. Дополнительное представление общих концепций и моделей обеспечивает поддержку сделанных выводов по развитию социальной политики и внедрению различных социальных моделей, программ или стратегий. Анализируются основания концепции социального государства, обоснована авторская периодизация становления и развития идеи социального государства. Охарактеризована основная проблематика, связанная с генезисом идеи социального государства и попытками её реализации. Сформулирован вывод о том, что основу идеи составляют постановка и разрешение социального вопроса. Обосновано положение, что в основе его разрешения лежит проблема ценностной значимости человека и общества (государства), а также соотнесения частного и публичного интереса.

Статья затрагивает актуальные проблемы становления социального государства. Автором произведен оригинальный научный анализ основных моделей государственной социальной политики – консервативной, либеральной и социально-демократической. Выводы, полученные в статье, могут способствовать расширению теоретического знания о социальных процессах в обществе, а также могут быть полезны на практике – в осуществлении социальной политики органами государственной власти.

Ключевые слова: *социальная справедливость, неравенство, образ жизни, социальный институт, заработная плата, социальная политика, социальное государство*

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 327

**AVROPA VƏ TÜRK LƏR: KONTİNETAL QÜTBLƏŞMƏDƏN
QLOBAL İNTEQRASIYAYA DOĞRU**

Cavanşir FEYZİYEV*

Açar sözlər: global integrasiya, Avropa Birliyi, türkçülük, Türk Dövlətləri Birliyi

Giriş

Nə qədər paradoksal görünsə də, III minilliyin astanasında dünya birliyi içərisində ziddiyyətlər yenidən kəskinləşməkdədir. Minilliklər boyu ictimai şüuru durmadan təkmilləşməkdə olan qlobal siyasi-antropoloji sistem bu dəfə zamanın tələblərinə cavab verə bilməməsi iradə ilə üzləşir. Doğrudan da, beynəlxalq siyasi sistemin ən ali strukturu hesab edilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və xüsusilə də onun Təhlükəsizlik Şurasının dünyanın idarə edilməsi kimi həyati vacib bir funksiyasını artıq lazımi şəkildə icra edə bilməməsi göz qabağındadır. Keçən əsrin ortalarından vüsət almağa başlamış qloballaşma prosesləri dərinləşdikcə dünyanın müxtəlif bölgələrində münaqişələrin də sayı artmaqdadır. Belə bir şəraitdə ayrı-ayrı bölgələrdə müstəqil dövlətlərin öz aralarında birlik yaratma təşəbbüsləri və regional statuslu birliklərin öz növbəsində dünya birliyini gücləndirən tendensiya kimi dəyərləndirilməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Birlik yaratmanın Avropa örnəyi

Beynəlxalq siyasət və beynəlxalq hüquqda birlik yaratmanın müasir dünya üçün ən böyük hadisələrindən biri Avropa İttifaqının (Aİ) təşəkkülüdür. Bu gün bizim üçün Avropa İttifaqının əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, o, eyni sivilizasiyaya mənsub müstəqil dövlətlərin yüksək siyasi statusda birliyi kimi, gerçəkləşməsi çağdaş Avrasiya üçün zəruri olan Türk Dövlətləri Birliyinin (TDB) yaranmasına bir örnəkdir. Yeni tarixi şəraitdə belə bir Birliyin yaranması sübut etməlidir ki, Avrasiyanın Avropa hissəsi – Avropa İttifaqını ərsəyə gətiribsə, onun, əsasən, Asiya hissəsinin türk sivilizasiyası regionunda da daha mükəmməl formada eyni missiya reallaşa bilər. Avropa İttifaqı (“European Union”) ilə Türk Dövlətləri Birliyi (“Turkic States Union”) – Avrasiyanın iki yaxın platforması kimi onun vahid qlobal siyasi məkan statusu əldə etməsi deməkdir. Bu paradigmanın önə çıxarılması o anlama gəlir ki, Türk Dövlətləri Birliyi – Avropa İttifaqına alternativ ideya olsa da, onun ziddinə deyildir. Əksinə, Avropa İttifaqından sonra Türk Dövlətləri Birliyinin yaranması Avrasiyanın siyasi-sivilizasiyalı bütövləşməsi tarixinin mühüm bir məqamı və davamıdır.

Avropa İttifaqının yaranmasını şərtləndirən başlıca amillər – ona daxil olan dövlətlərin (1) eyni regiona və tarixi-geopolitik müəyyənliyə, (2) vahid Avropa sivilizasiyasına, (3) Hind-Avropa dilləri ailəsinə (Finlandiyadan başqa), mütləq əksəriyyətlə, xristian dünyasına mənsub olmalarıdır. Bütün bu amillər 1800 il öncə *Pax Romananın* dağılmasından sonra, Avropanı tarixən nə qədər yaxınlaşdırsa da, bu regionda baş verən ardıcıl müharibələr və digər ziddiyyətlər həmişə onun dezintegrasiyasına əsaslar yaradıb. Buna görə də hesab etmək olar ki, Avropadaxili müharibə və münaqişələrə son qoymaq zərurəti son və həlledici amil kimi bu regionun siyasi integrasiyasını qaçılmaz edib. (4) Çünki elə yaxın

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, doktorant, AMEA Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: javanshir@fezyiyev.com

tarixi dövrdə – XX əsrin birinci yarısında Avropanın aparıcı dövlətlərinin planetar hegemonluq uğrunda davası iki dünya müharibəsini Avropadan başlatmışdı. İkinci Dünya müharibəsində isə Avropa tarixində ən fəlakətli insan qırğını baş vermişdi: 35 milyon avropalı həyatını itirmişdi. Ona görə alman filosofu Yurgen Habermas yazır ki, “Avropa bir-birindən məsafə saxlayan, mübahisə edən və rəqabət aparan milli dövlətlərdən ibarətdir” [7, s. 44]. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Avropada hətta “ekstremist millətçilik” səviyyəsində olan kəskin münaqişələri aradan qaldırmaq məcburiyyəti [12, s. 99] türk dövlətləri arasında yoxdur: türklər orta əsrlərin sonundan bu yana, demək olar ki, bir-biriləri ilə müharibə etməmişlər. Avropanı birləşdirən amillərin “türk dünyası variantı” bir sıra analogiyaları saxlamaqla tamamilə özünəməxsusdur: Türk milli dövlətləri (1) Avrasiyanın Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Kişik Asiya regionunu əhatə edərək, Avropa İttifaqı ölkələrindən Çinədək geniş bir regionun geosiyasi bütövlüyünü yaradır; (2) türk sivilizasiyasına, (3) türk dilləri ailəsinə, (4) əsasən, islam dininə mənsub türksoylu millətlərin vətənidir; (5) Avropadakı kimi daxili müharibələrin qarşısını almaq yox, öz aralarında tarixi etnosiyasi birliyi bərpa etmək və demək olar ki, öz aralarında ciddi konflikt və problemlər olmadan, müasir beynəlxalq siyasətin və beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun olaraq, daha mükəmməl əsaslar üzərində global əhəmiyyətli Türk Dövlətləri Birliyini yaratmaq zərurəti ətrafında birləşirlər. Əlbəttə, artıq keçilmiş yol kimi – Avropa İttifaqı Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması prosesinə ən optimal siyasi-hüquqi konsepsiya və prosedurlar nümunəsini verir.

Avropa İttifaqının təşəkkül tarixi və bu günə qədərki inkişafı – Avropanı birləşdirmə siyasətinin nə qədər mürəkkəb və çətin mərhələləri adladığını, lakin kifayət qədər səy və qətiyyət nümayiş etdirildiyi üçün, özünün əsas məqsədinə çatdığını göstərir. 1648-ci ildə bağlanan Vestfaliya müqaviləsi 1914-cü ilə – Birinci Dünya müharibəsi başlayana qədər Avropa milli dövlətlərinin ümumi sistemini yaratmağa ilk zəmini hazırlamışdı. Hələ 1815-ci ildə Napoleonun Fransa hegemonluğu ilə “Avropa mərkəzçiliyinin” əsas ideologiyası əsasında Avropanı birləşdirmək iddiaları puça çıxandan sonra, daha sülhpərvər və mütərəqqi “Avropa həmrəyliyi” (“Concert of Europe”) ideyası bu regionda intellektual sferanın aparıcı ideyalarından idi. XIX əsrin sonlarına yaxın Fridrix Nitsşe bəyan edirdi ki, “Avropa birləşməyə doğru can atır” [5, c. 2, s. 376]. XX əsrin əvvəllərində isə “Amerika Birləşmiş Ştatları” quruluşuna uyğun olaraq, “Avropa Birləşmiş Ştatları”nın yaradılması (Orteqa-i-Qasset, Jean Monnet, Alcide De Gasperi) kimi model-ideyalar Avropada inteqrasiya proseslərinin güclənməsinə və bu inteqrasiyalaşmanın bütün dünyaya nümunə ola biləcək ictimai, siyasi, mədəni təşkilat formalarının strukturlaşmasına əsaslı təsir göstərirdi. Bir çox əsrlərində Avropanın birləşdirilməsini labüd sayan ispan filosofu Orteqa-i-Qassetin fikrincə, son üç yüz ildə dünyanı Avropa idarə etmişdir, ancaq “onun idarəçiliyi altında dünya eyni bir tərzdə yaşamış”, nəticədə “Avropanın hegemonluq epoxası” öz sonuna doğru yaxınlaşmışdır. Buna görə də “kiçik millətlərin kompleksi kimi” meydana gəlmiş Avropa Renessans dövründən etibarən milli dövlətlərin formalaşma ənənəsinin yekunu olaraq, siyasi substansiyasını “Qərb Milli Dövlətində” ifadə edən “dövlət-kontinentə” çevrilməlidir. Avropa milli dövlətlərinin vahid ümumavropa strukturunda birləşməsi tamamilə məntiqlidir və bu onların yeganə çıxış yoludur [6, s. 126-132].

İkinci Dünya müharibəsindən bir il sonra – 1946-cı ildə əsrinin ən görkəmli siyasətçilərindən biri Uinston Çörçill İsveçrənin Sürix Universitetindəki çıxışında “Avropa Birləşmiş Ştatları” ideyasını yenidən aktuallaşdırır [9]. Bu illərdə hətta “ənənəvi düşmənlər – Fransa və Almaniya” da “federal Avropa” layihəsi üzərində müzakirələr aparırlar. 16 Avropa dövlətinin demokratik islahatçıları 1948-ci ilin mayında Haaqada keçirilən “Avropa Konqresi”ndə öz dövlətlərinin siyasətçilərini bu prosesə qoşmaq üçün əməli addımlar atırlar [12, s. 99]. Beləliklə, Avropa dövlətlərinin vahid siyasi-hüquqi statusda birləşməsi real fəaliyyət müstəvisinə keçir.

1949-cu ildə Qərbi Avropa dövlətlərinin təşəbbüsü ilə onların Nazirlər Komitəsi və məsləhətçi Assambleyası vasitəsilə Avropa Məşvərət Şurası yaradılır. 1950-ci ildə Robert Şuman Bəyanatı qəbul edilir ki, bunun da əsasında 1951-ci ildə 6 üzv dövlətlə Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Paris Müqaviləsi imzalanır. 1953-cü ildə Avropa Məşvərət Şurasının İnsan Hüquqlarına dair Avropa Konvensiyası qüvvəyə minir və İnsan Hüquqları Komissiyası təsis olunur. 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinin və Avropa Atom Enerjisi Birliyinin yaradılması haqqında Roma Müqaviləsi imzalanır. 1960-cı ildə Avropa Azad Ticarət Zonası yaradılır. 1961-ci ildə Avropa Şurasının əsası qoyulur. 1962-ci ildən Ümumi Aqrar Siyasətin həyata keçirilməsinə başlanılır. 1968-ci ildə Gömrük Birliyi təsis olunur. 1970-ci ildə Avropa siyasi əməkdaşlığı hüquqi status alır. 1978-ci ildə Avropa Valyuta Sistemi və Avropa Şurasının Qətnaməsi üzrə mübadilə mexanizmi işə düşür. 1979-cu ildə Avropa Parlamentinə birbaşa ümumavropa seçkiləri keçirilir. 1985-ci ildə Şenqen Müqaviləsi imzalanır. 1986-cı ildə vahid bazarın yaradılmasına dair Vahid Avropa Aktı qüvvəyə minir. 1992-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyi əsasında Avropa İttifaqının yaradılmasına dair Maastrixt Müqaviləsi bağlanır. 2002-ci ildən Avropa İttifaqının vahid valyutası – avro tədavülə buraxılır. 2003-cü ildən Avropa İttifaqının institusional islahatları həyata keçirilir. 2009-cu ildə həmin islahatlar üzrə Lisbon Müqaviləsi qüvvəyə minir [16; 15; 13].

Bu gün Avropa İttifaqının ümumi idarəetmə sistemi onun bir-biri ilə funksional bağlılığı olan təsisatları – Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Şurası, Avropa Komissiyası, Avropa İttifaqının Ədalət Məhkəməsi, Avropa Auditorlar Məhkəməsi və Avropa Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir. 1957-ci ildə Avropa İttifaqının “özək üzvləri” (original members) – Belçika, Almaniya, Fransa, İtaliya, Lüksemburq və Niderland bu regional qurumun siyasi və iqtisadi müttəfiqliyinin əsasını qoymuşdur. Avropa İttifaqının genişlənmə prosesi isə 1973-cü ildən başlayır. Bu birinci mərhələdə Danimarka, İrlandiya və Böyük Britaniya, ikinci genişlənmə mərhələsində (1981) Yunanıstan, üçüncü genişlənmə mərhələsində (1986) Portuqaliya və İspaniya, dördüncü genişlənmə mərhələsində (1995) Avstriya, Finlandiya və İsveç, beşinci genişlənmə mərhələsində (2004) Kipr, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya və Sloveniya, altıncı – sonuncu genişlənmə mərhələsində (2007) Bolqarıstan və Rumıniya Avropa İttifaqına üzv olublar.

Hazırda Avropa İttifaqı bu qitənin 27 üzv dövlətindən ibarətdir. Burada işlənən rəsmi dillər iyirmi üçdür. Avropa İttifaqının rəsmi paytaxtları – Brüssel, Lüksemburq və Strasburqdur. Avropa İttifaqının ümumi ərazisi – 4 milyon 324 782 kv. km. (böyüklüyünə görə dünyada yeddinci), ümumi əhalisi 2012-ci ilin məlumatına görə, – 503 milyon 500 min nəfərdir (sayca dünya əhalisinin 7,2%-i) [19]. Avropa Şurası isə özündə ümumən 800 milyon əhalisi olan 47 dövləti birləşdirir (Türk dövlətlərindən ikisi – Türkiyə və Azərbaycan bu təşkilatın üzvüdür). Avropa İttifaqının illik ümumdaxili məhsulunun həcmi (ÜDM) 17,6 trilyon dollardır (adambaşına – təqribən, 35 min dollar), yəni dünya ÜDM-nin 20%-nə bərabərdir. Dünyada sistemli-integrativ siyasi kursa və yeganə daxili bazara malik olan Avropa İttifaqı regional beynəlxalq təşkilat olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, Ümumdünya Ticarət Təşkilatında, Böyük Yeddi (G-7) və Böyük İyirmilər (G-20) hərəkətində təmsil olunur. Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin siyasət və iqtisadiyyat sahəsində müvafiq qanunvericiliklə təsbit olunmuş ümumi öhdəlikləri olsa da, onlar həmin sahələrdə tamamilə müstəqil siyasi-iqtisadi fəaliyyətlərini həyata keçirə bilirlər. Avropa İttifaqı həm bütövlükdə, həm də onun aparıcı dövlətlərinin təmsilində dünya siyasətinə, qlobal iqtisadi və mədəni proseslərə əhəmiyyətli şəkildə təsir etmək imkanlarına malikdir. Avropa İttifaqı siyasəti, onun regional və qlobal inkişaf proqramları, genişlənmə layihələri, həqiqətən, müasir dünyada sülh və demokratiyanın inkişafına əvəzsiz töh-

fələr verməkdədir. Tarixi keçmişdən fərqli olaraq, indi Avropada “Hegemon” və ya “Hegemonlar” yoxdur, əvəzində qitənin dövlətlərini birləşdirən qüdrətli İttifaq vardır. Bu transformasiya prosesinin özü dünya üçün müsbət bir nümunədir.

Xüsusilə Soyuq müharibə dövründə Avropa İttifaqı Avroatlantik məkanla Avrasiya məkanının, ikiqütblü dünyada Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Sovet İttifaqı arasındakı münasibətlərin tarazlığını qoruyan, elə bu gün də dünyada balansyaradıcı missiyanı kifayət qədər rasional əsaslarla yerinə yetirən güclü beynəlxalq subyekt kimi qlobal inkişafın ön cənabında dayanır. Avropa İttifaqı dünya ümumdaxili məhsulunun (ÜDM) 22%-nə sahib olan Amerika Birləşmiş Ştatları kimi qlobal güclə, demək olar ki, eyni iqtisadi səviyyəyə (20%) malikdir. Ancaq dünya üzrə hərbi xərclərin 41%-ni reallaşdıran ABŞ-dan fərqli olaraq, Avropa İttifaqı qlobal təsir vasitələrinin daha mütərəqqi texnologiyalarını işlədir. Avropa İttifaqı dünyanın digər hissəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərdə hərbi iştirakçılıqla deyil, “yumşaq güc”lə - iqtisadi, humanitar və mədəni əlaqələrin stimullaşdırılması və məhz bu istiqamətlərdə sərmayələr yatırılması hesabına həmin ölkələrin loyallığına nail olmağa çalışır. Buna görə də ABŞ ətrafında “məcburi”, Avropa İttifaqı ətrafında isə “kənullü” inteqrasiya baş verir. Demokratiyaya və innovativ siyasi islahatlara meyilli dövlətlərin Avropa İttifaqına üzv olmaq səyləri bu prosesin tərkib hissəsidir.

Əlbəttə, Avropada da heç də hər şey asanlıqla yoluna qoyulmur. Son illərdə avroməkanda böhran dalğaları görünməkdədir. Hətta dezinteqrasiyanın baş verəcəyini proqnozlaşdıranlar da var. Lakin fikrimizcə, azad bazar iqtisadiyyatı siyasətinin həyata keçirildiyi Avropa İttifaqı ölkələrində eniş və yüksəliş “dalğalarının” bir-birini izləməsi tamamilə təbii prosesdir. Avropa İttifaqı müəyyən böhran hallarını aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər təcrübəyə, konstruktiv fəaliyyət potensialına malikdir. Avropa İttifaqı dünya iqtisadiyyatına elə üzvi şəkildə inteqrasiya olunub ki, burada başlayan hər hansı böhran sürətlə qlobal məkanı da bürüyür. Ona görə də təkcə Avropa İttifaqının deyil, bütün inkişaf etmiş dövlətlərin səyi – dünyada “durğun iqtisadiyyat zonalarını” hərəkətə gətirməyə, dünya ölkələrinin istehsal və istehlak potensialının zəifləməsinin qarşısını almağa yönəldilməlidir.

Avropa İttifaqı qlobal siyasi-iqtisadi məkanın açıq rəqabət meydanındadır. Burada onun inkişaf strategiyası da müxtəlif siyasi və ideoloji oriyentasiyalardan yozulur. Bu kontekstdən yanaşdıqda görürük ki, Avropa İttifaqı da daxil olmaqla qlobal güclərin gələcək konfigurasiyası və üstünlük qazanma imkanları fərqli şəkildə dəyərləndirilir. Amerika strateqləri – Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Avropa strateqləri – Avropa İttifaqının, Türkiyə strateqləri isə – türk dünyasının üstünləşmə potensiallarından çıxış edərək, ümumi cizgiləri ilə belə bir formul-paradiqmalar irəli sürürlər: “İyirmi birinci əsr – Amerika əsridir” [10, s. 13], “İyirmi birinci əsr – Avropa əsridir” [4], “İyirmi birinci əsr – Türk əsridir” [2]. Çin, Yaponiya, Rusiya, Hindistan və başqaları da belə düşünə bilər. Şübhəsiz ki, bu mövqelərin hər birində həqiqət var və real perspektivə, daxili potensiala hesablanıb. Amerika Birləşmiş Ştatlarını – dünyanın idarə olunduğu və növbəti əsrdə də idarə olunaçağı mərkəz kimi qələmə verən, ABŞ-da Stratfor CEO-nun (dünyanın aparıcı məlumat və proqnostika şirkəti) yaradıcısı və rəhbəri Corc Fridman belə düşünür ki, “qlobal sivilizasiyanın özəyi kimi Avropanın tənəzzülü” ilə Amerikanın dominantlıq qüdrətinə yiyələnməsi müasir tarixi-siyasi proseslərin içində baş verir [10, s. 251].

Əks arqumentasiyanı isə Britaniya politoloqu Mark Leonard əsaslandırmağa çalışır. Göstərir ki, yalnız Amerikanın mövqeyindən baxdıqda, Avropanın ölməkdə olduğu görünür. Əslində isə belə deyil. Onların müqayisəsində bu nəticə hasil olur ki, Amerikanın dünyaya təsiri – səthi, Avropanın isə – dərin və əhatəlidir. Dünya ölkələri təbii bir ehtiyaqla Avropa orbitinə daxil olur və bununla da onlar “Avropa qanunlarının təsiri altında birdəfəlik dəyişir”. Çünki Avropanın gücü – elə bu qanunlardadır. Avropa iki dünya müharibəsində başdan-ayağa hərbişdirilmiş “militarist” bir qitədən, imperialist təfəkkürlü,

daxili ziddiyyətlərində çabalayan bir amorf kütlədən müstəqil və demokratik dövlətlərin İttifaqına çevrilə bilmək qüdrətini özündə tapıb, dəyişib və yeniləşib. Əgər Amerika bu gün dünyanı hərbi bazaları ilə bürüyürsə, Avropa İttifaqı demokratik təsisatları ilə yaxın-uzaq regionları əhatə edir və öz cazibəsinə çəkir. Hazırda dünyanın “109 ölkəsi Avropa İttifaqı sferasına” daxildir. Bütün siyasi mənzərəsi və məntiqi ilə aydın görünür ki, dünya artıq özünün “post-Amerika epoxasına” keçir. Çünki ABŞ-ın təqdim etdiyi “Yeni Dünya Nizamı” planet ölkələrinin müstəqil inkişafına zidd olduğu üçün onları, təbii ki, qane eləmir. Deməli, belə bir məqamda üz tutulası yeganə “Demokratiya Məbədi” – Avropa İttifaqı və bəhrələnməsi qaynaq – onun dəyərləridir. Onu itirmək – dünya demokratiyasının istehkamını əldən vermək kimidir. Avropa İttifaqının dünya üçün ən böyük örnək-potensialı isə, regional və qlobal əməkdaşlıq məqsədi ilə dünyada siyasi-iqtisadi-sivilizasiya birliklərinin yaradılmasına təcrübə olmaqdan və bu istiqamətdəki fəaliyyətlərə dəstək verməkdən ibarətdir [4, s. 10-12, 56-57, 159-166, 185-204]. Öz polemik mülahizələrini Britaniya politoloqu belə bir nəticə ilə tamamlayır: “Nə zaman ki, regional birliklərin yaranması prosesi güclənəcək, onda Amerika Birləşmiş Ştatları kimi qüdrətli dövlətlər də mütləq şəkildə bu integrasiya prosesinə cəlb olunacaqlar. Onlar bu prosesi ləngidə bilərlər, ancaq dayandıra bilmək halında olmayacaqlar. Onlar bu prosesə qarşı çıxsalar, özlərinə ziyan verəcəklər, çünki bununla özlərinə qarşı regional klubların birləşməsinə sürətləndirəcəklər. Yox, əgər ABŞ bu prosesdən istifadə etsə, öz gücünü artıracaq və planetdə yeni dünya nizamının doğrulmasına kömək edəcəkdir. Bu prosesin davam etdiyi müddətdə biz “Avropanın yeni əsrinin” üfüqdə görünməsinə də şahid olacağıq. Ona görə yox ki, Avropa dünyanı yenə də İmperiya kimi idarə edəcək, ona görə ki, Avropa davranış tərzini bütün dünyada qəbul ediləcək” [4, s. 217].

Avropa örnəklərindən biri də odur ki, avropalılar Avropa İttifaqının tarixi quruculuq prosesinin heç bir həlledici məqamını yaddan çıxarmırlar. Avropa İttifaqının lider dövlətlərinin – Almaniya və Fransanın başçıları Angela Merkel və Fransua Holland ”Barışq Nitqi” deyilən tarixi hadisənin 50 illik yubileyi münasibətilə keçirilən təntənəli mərasimdə (2012, 22 sentyabr) İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə – 1962-ci ildə Fransa prezidenti Şarl de Qollun alman dilində söylədiyi “Biz hamımız böyük səhv buraxmış böyük millətin övladlarıyıq” cümləsini əbəs yerə xatırlatmamışdılar. II Dünya müharibəsində milyonlarla insanı itirən Avropa ölkələri, xüsusilə Almaniya və Fransa məhz bu etiraflardan sonra addım-addım bir-birinə yaxınlaşmağa başlamışdılar. Həmin yubiley mərasimində F.Holland Fransa və Almaniyanın Avropa İttifaqında “xüsusi məsuliyyət” daşdığını vurğulayaraq deyir: “Biz Avropanın ürəyini təşkil edirik”. Hər iki dövlət başçısının Avropa İttifaqındakı böhranlı situasiyaları aradan qaldırmağa, Avropadaxili birliyi qorumağa və vahid Avropanın gələcəyi üçün inamı yüksəltməyə yönələn çağırışları isə A.Merkelin bu mesaj-paradiqmasında formullaşır: “Biz avropalıyıq. Öz xoşbəxtliyimiz uğrunda birləşmiş avropalılar!” [20].

Avropalıların və türklərin oxşar tarixi missiyaları birlikyaratma təfəkkürünə sahibliyin, strateji bəsirətin, qətiyyətli fəaliyyətlərin, özünəinamın, böyük məqsədlər uğrunda birləşmənin necə taleyüklü olduğunu göstərir. Əgər onlar bu gün xüsusi bir vurğu ilə deyirsə – “Biz avropalıyıq”, onda gərək biz də deyək: “Biz türklərik!” Türk sivilizasiyası öz bətnindən Türk Dövlətləri Birliyini dünyaya gətirməklə, türk dünyasının qlobal miqyasda özünü təsdiq missiyasını həyata keçirmiş olacaq.

Avropa-Türkiyə münasibətləri

Beynəlxalq siyasət və beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş regional və qlobal miqyaslarda birlikyaratmanın bu qarşısızalmaz proseslərində Türk Dövlətləri Birliyinin də yaranması – türk dünyasının daxili zərurəti kimi (ötən əsrin ortalarında Avropa İttifaqının yaranmasını qaçılmaz edən zərurət kimi) meydana çıxır. Türk dünyası müasir dövrdə

beynəlxalq siyasi həyatın açdığı real imkanlar daxilində alternativ sayıla biləcək variantlardan, təbii ki, ən optimal seçimə üstünlük verməlidir. Əlbəttə, Türkiyənin, Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın gənc müstəqil dövlətlərinin Avropa İttifaqına inteqrasiyası da (bunu daha çox ümumi şəkildə, “Qərblə inteqrasiya” kimi mənalandırırlar) kifayət qədər pozitiv və aktual görünə bilər. Bu istiqamətdə nəzərdə tutulan və görülən işlərin bir hissəsi də Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. Türk dünyası dövlətlərinin Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, heç şübhəsiz ki, bundan sonra da getdikcə yüksələn və çoxistiqamətli xarakter alan xətt üzrə davam edəcəkdir. Lakin bütün bu proseslər türk dünyası dövlətlərinin Avropa İttifaqına üzv olmasına gətirib çıxara bilərmi? Müasir türk siyasi tarixinin indiki həlledici məqamında bütün strateji hədəfləri və perspektivləri götür-qoy edərək, biz gələcək taleyimizlə bağlı sualı bir daha özümüzə verib, ona dəqiq cavab axtarmalıyıq: biz Avropa İttifaqına üzvlüyə doğru hərəkət etməliyik, yoxsa, elə onlar kimi, bütün çətinliklərdən keçərək – Türk Dövlətləri Birliyini yaratmalıyıq? Bu variantlardan hansı daha əlverişlidir? Bütün məntiqlə Avropa ölkələri də bu dilemmaya öz mövqeyindən elə bu şəkildə cavab verərdi: “Əlbəttə, öz Birliyiniz!” Aydındır ki, Avropa İttifaqı Şərqə doğru genişlənmə layihəsində israrlı olsa da, hələ türk dövlətlərinin ona üzvlük məsələsi gündəmdə yoxdur. Yəqin ki, hələ xeyli müddət də olmayacaq. Avropa İttifaqının hazırkı strategiyası – Avropa sivilizasiyası hüduqlarından o qədər də kənara çıxmamaq, bu sferanın maksimal genişliyində daha da möhkəmlənmək, institutional quruluşunu bu geopolitik sistemdə dərinləşdirmək, bir sözlə, “əlavə yüklə” özünü ağırlaşdırmamaqdır. Həm də Avropa İttifaqı çalışır ki, Avrosferanın nəinki iç, həm də dış çevrəsi sabit və təhlükəsiz olsun. O xüsusilə özünə yaxın ətrafda Rusiyanın təsirini azaltmaq üçün Avrasiyanın, əsasən, türk dövlətləri ilə hüduqlanan çevrəsi boyunca çıx əməkdaşlığa üstünlük verir, burada inteqrativ layihələrin həyata keçirilməsinə çalışır. Ancaq hətta bu gün türk dövlətləri Avropa dövlətlərinin inkişaf səviyyəsində olsalar belə, Avropa İttifaqının onları öz sıralarına qatmaq məqsədləri yoxdur. Onun ərazi, əhali, iqtisadi və hərbi güc baxımından ən böyük türk dövlətinə – Türkiyəyə münasibəti buna əyani nümunədir.

Avropanın təhlükəsizlik zəmanəti, Türkiyənin NATO çərçivəsində Amerika Birləşmiş Ştatlarından sonra ən böyük hərbi qüvvəyə malik olması, Avropa ilə Asiyayı birləşdirən “geopolitik bağ” funksiyası daşması və dünyanın 20 iqtisadi cəhətdən ən qüdrətli dövləti sırasında yer alması kimi prioritetləri belə onun üzünə Avropa İttifaqının qapılarını açmır. Halbuki Türkiyə Cümhuriyyəti 1963-cü ildə assosiativ üzvlüyə qəbul edilib, 1987-ci ildə Avropa İttifaqına üzv olmaq üçün müraciət edib və o vaxtdan indiyədək bir sıra Avropa təsisatlarına daxil olub. Lakin 1987-ci ildən bu günədək Avropa İttifaqının dördüncü (1995), beşinci (2004) və altıncı (2007) genişlənmə mərhələlərində Türkiyənin quruma üzvlüyü təsdiq edilməyib. Hətta Bolqarıstan və Rumıniya Türkiyədən xeyli sonra müraciət etsələr də, onlar son genişlənmə mərhələsində (2007) Avropa İttifaqına üzv ola biliblər. Baxmayaraq ki, bu mərhələdə Türkiyənin Aİ-na üzvlüyünə tam əsaslar var idi, Avropa İttifaqının bir sıra aparıcı dövlətləri “ənənəvi bəhanələr” gətirib, bu məsələni yenə də təxirə salmışdılar. Türkiyənin “kənara itələnməsi” ölkənin özündə və beynəlxalq aləmdə birmənalı qiymətləndirilməmiş, geniş polemikalara meydan vermiş və bir çox şərhlərdə isə nəticələrinə görə Avropa İttifaqının özünün zərərinə ola biləcək akt sayılmışdı. Təbii olaraq doğan sual da bu idi: beynəlxalq çəkisi gündən-günə artan, nüfuz dairəsi türk dünyasından da kənara doğru genişlənmən, özünün soy-qardaşları ilə birgə böyük bir birliyin – Türk Dövlətləri Birliyinin gerçəkləşmə imkanlarına malik olan Türkiyə niyə Avropa İttifaqının qapıları ağzında ona “hə” deyilməsini gözləməlidir?!

Siyasi proqnostikanın təhlillərinə görə, bugünkü Türkiyə dünənki Türkiyədən öz dinamik inkişafına görə nə qədər fərqlənirsə, sabahkı Türkiyə də bugünkü Türkiyədən

qat-qat artıq irəlidə olacaq. 2020-ci illərdə dünyanın 10 ən güclü iqtisadiyyata malik dövlətləri arasında Türkiyənin yer alacağı proqnozlaşdırılır [10, s. 79-82, 145, 202-205]. Hazırda Türkiyə beynəlxalq siyasətin Şərq platformasını yeni demokratik məcraya salan bir dövlət kimi diqqət mərkəzindədir. Qardaş ölkə Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Afrikanın, Balkanlar, Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın siyasi həyatında baş verən transformasiyalara [14] özünün pozitiv mövqeyi ilə fəal şəkildə təsir edir. Xüsusilə bir sıra qeyri-sabit Şərq ölkələrində siyasi proseslərin dramatikləşməsinə və humanitar fəlakət hallarına Türkiyənin “əsl türk insanpərvərliyi və əxlaqı” ilə münasibət bildirməsi, vətəndaş müharibələrinin qarşısını bütün səylərlə almağa çalışması onun müsbət beynəlxalq imicini yüksəldir. Əlbəttə, Türkiyənin beynəlxalq və regional siyasətin ön cinahına çıxması bir sıra tendensiyalı yanaşmalarda bilərəkdən yanlış şəkildə yozularaq, “Yeni-Osmançılıq” (“Neo-Ottomanism” ifadəsi ilk dəfə 1974-cü ildə Türkiyə Şimali Kipr Türk Respublikasının istiqalatiyyətini müdafiə etmək üçün ora qoşun yeridərkən, yunanlar tərəfindən işlədilmişdir) hərəkətləri kimi qiymətləndirilir [17; 14, s. 119]. Amma aydındır ki, bu belə deyil. Türkiyə, həqiqətən, dünyanı yaxşıya doğru dəyişmək istəyən və buna bütün varlığı ilə can atan, həm də belə bir çətin yolda özünə tərəfdaşlar formalaşdırmağa çalışan humanist dövlət keyfiyyətləri alır. Bu yolda onun ən yaxın müttəfiqləri elə türk qardaşları – türk dövlətləridir. Xüsusilə Azərbaycan [14]!

Qlobal siyasət strateji və proqnozçusu Corc Fridman doğru mülahizə yürüdür ki, bundan sonra “Türkiyə daha imperiya olmayacaq, ancaq heç şübhəsiz ki, islam dünyasının cazibə mərkəzini (“the center of gravity”) təşkil edəcək” [10, s. 147]. Türkiyə Cümhuriyyəti bu gün qlobal güclərin hamısı – Amerika Birləşmiş Ştatları, Avropa İttifaqı, Rusiya, Çin və Yaponiya ilə siyasətini elə qurur ki, o, həmin güclərə qarşılıqlı münasibətlərin olduqca “vacib komponenti” kimi görünür və bütün məqamlarda beynəlxalq siyasətin üstün mövqelərini öz fəaliyyətində irəli aparmaq funksiyasını doğruldu. Türkiyə sivilizasiyalararası dialoq kontekstində islam ölkələri ilə münasibətlərində qeyri-islam dünyasının istinad etdiyi ən etibarlı tərəfdaş ölkə kimi qəbul olunur. Bu da təbiidir, çünki Türkiyə Respublikasının çox zəngin dövlətçilik və siyasi diplomatiya ənənəsi var. Türkiyə dövlətlərarası münasibətlərdə soyuqluğu və durğunluğu aradan götürəcək, mühüm dəyişikliklərə yol açacaq təşəbbüsləri inandırıcı şəkildə həyata keçirməklə, həqiqətən, dünya və region üçün “*gərəkli dövlət*” olduğunu getdikcə daha çox təzahür etdirə bilir.

Türkiyə ilə həmsərhəd Avropa İttifaqı da görür və anlayır ki, onun qonşuluğunda Avrasiyanın güclənməkdə olan, ətrafında konsolidasiya yaratmağı bacaran qüdrətli bir dövləti “yenidən doğulur” və Avropa ilə Asiyanın münasibətləri Türkiyənin və digər türk dövlətlərinin integrativ prosesləri və üfüqləri görünən birlik perspektivi üzərində yeni bir mərhələyə keçir. Avropa İttifaqının, Rusiya kimi bu prosesə mane olacağı inandırıcı deyil. Ancaq onu dəstəkləməyəcəyi də aydındır. Deməli, Avropa İttifaqının türk dövlətləri geopolitik regionuna münasibəti də əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramalıdır [8, s. 80-93]. Daha doğrusu, söhbət regionun taleyindən və maraqlarından gedirsə, burada dəyişikliyi dik-tə edən tərəf – türk dövlətləri və onların regiondaxili integrasiya siyasəti olmalıdır.

Bu gün Avropa İttifaqının öz daxilində “türk komponenti” kifayət qədər nəzərəçar-pandır. Belə ki, Avropa İttifaqı ölkələrinin ərazisində 3,8 milyon türk yaşayır ki, onların da 1,3 milyonu o ölkələrin rəsmi vətəndaşlarıdır [11, s. 145]. Türklər Avropanın siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayır, xristian və islam dünyalarının universal dəyərlərinin yaranması prosesində fəal iştirak edirlər. Türklərin Avropa sivilizasiyası məkanında özlərini “yuvalandırması” Türkiyə – Avropa İttifaqı münasibətlərinə xüsusi çalar verir. Lakin elə Qərb dünyasının özündə də düşünürlər ki, Avropa İttifaqına üzvlük məsələsində “Türkiyədən imtina edilməsi” bu ölkəyə heç də ziyan gətirməmiş, onu daha da “bərkitmiş” və “Avrasiya alternativinə doğru” daha qətiyyətli dönüş etməsinə səbəb olmuşdur [11, s. 145].

Avropa İttifaqının 2007-ci il genişlənmə mərhələsində Türkiyənin bu quruma üzvlüyü təsdiq edilməyəndə isə Türkiyənin özündə əks-reaksiyalar daha qüvvətli oldu. ABŞ-ın German Marşall Fondunun Türkiyədə keçirdiyi sosioloji sorğu göstərdi ki, 2004-cü illə müqayisədə 2007-ci ildə ölkənin Avropa İttifaqına üzvlüyünü dəstəkləyən vətəndaşların sayı xeyli dərəcədə azalıb [18]. Bu, əslində, Avropa İttifaqı üzvlüyünə inamsızlıqla Türkiyənin özünün güclənməsinə inamın üst-üstə düşməsi deməkdir.

Türk Dövlətləri Birliyi probleminə olduqca polemik ruhlu xüsusi bir əsər həsr edən Nəzmi Çora Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlük məsələsini də müfəssəl şəkildə araşdıraraq doğru nəticəyə gəlir: Avropa İttifaqının Türkiyəni tam üzvlüyə qəbul etməməsi – ona qarşı ikili siyasət yürütməsindən doğur. Aİ Türkiyə ilə əməkdaşlıq münasibətlərini davam etdirməsi ilə yanaşı, onun üzvlük məsələsində bu ölkənin milli bütünlük maraqlarına təhlükə törədəcək, daxili və xarici siyasət imkanlarını daraldacaq dərəcədə tələblər irəli sürməsi davamlı və yorucu proses ola bilər: “Bu durumu diqqətə alaraq, Türkiyə Aİ-nin qapısı ağzında durub gözləmək yerinə, onunla münasibətlərin alternativ yanaşmalarını yaratmalıdır. Türkiyənin Qərb istiqamətli prinsiplial siyasətinin dəyişdirilməsi anlamına gəlməyəcək bu yanaşmanın təməl ünsürləri – tam üzvlüyün gündəmdən çıxarılması, Aİ ilə münasibətlərin Gömrük Birliyi ilə hüdudlanması və zamanı tutma strategiyasını izləməsi olmalıdır. Bu strategiyanın təməl hədəfi – Türkiyənin dünya ilə bütünləşməsi, global iqtisadiyyata inteqrasiya xəttinin yeridilməsi və dünyanın irəli səviyyələri ilə ayaqlaşması olmalıdır” [2, s. 216]. Gerçək də budur ki, əgər Türkiyə son onilliklərdə Avropa İttifaqının tərkibində olsaydı, heç bu qədər müstəqil siyasət yürüdə bilməyəcək, bu qədər irəliləyişlə beynəlxalq səviyyədə nüfuz qazana bilməyəcəkdi. Türkiyə bu illər ərzində Avropa İttifaqının ona sonradan qoşulmuş üzvlərinin hər birindən qat-qat çox nailiyyətlər əldə edib. Hazırda Türkiyə öz gələcəyinə inamla izlədiyi siyasətinin nəticələrini görməkdədir. Hətta Amerika Birləşmiş Ştatlarının və Avropa İttifaqının alışmadığı şəkildə güclü və müstəqil bir siyasət platformasını davam etdirmək prinsipliallığı Türkiyənin daha böyük potensialını üzə çıxarmaqdadır [3, s. 21]. Bu imkanların reallaşdığı ən güclü istiqamət isə, heç şübhəsiz, Türkiyənin Avrasiya siyasətində, konkret olaraq, onun türk dövlətləri arasındakı inteqrasiyanı təşkilatlandırma təşəbbüslərində meydana çıxır.

İnteqrasiyanın türk modeli

Türkiyənin qərb cinahında – güclü Avropa İttifaqı, şərq cinahında isə – güclənmək və birləşmək üçün bütün potensialları olan, kökləri ilə bir-birinə bağlı türk dövlətlərinin geniş məkanı yerləşir. Bu yerlər Türk üçün sadəcə Çöl deyil, Vətəndir. Türk sivilizasiyasının Vətəni. Avropa sivilizasiyası öz tarixinin ən dramatik dövründə – Sovet İttifaqı və Amerika Birləşmiş Ştatlarının öz triumfuna yüksəldiyi bir dövrdə, İkinci Dünya müharibəsinin söküntüləri altından çıxaraq Avropa İttifaqına təməl yaratdığı kimi, indi də zaman tələb edir ki, Türk sivilizasiyası bu doğma yurdda – sərhədləri Monqolustandan Balkanlaradək uzanan Avrasiya məkanında öz möhtəşəm birliyini – altı müstəqil respublikanın Türk Dövlətləri Birliyini yaratsın. Əslində, türk birliyi ideyası heç də yeni deyil. “Türkçülük – aydın və məqsədəyönlü ümumtürk ideologiyası olaraq hələ 13 əsr bundan əvvəl Göy türk imperiyası dövrünə aid Orhon-Yenisey kitabələrində ilk cizgilərini meydana gətirmiş, yüzilliklər boyu türk dövlət və imperiyalarının siyasi varlığında özünü bu və ya digər şəkildə yaşatmış, bütün dünyada milli azadlıq hərəkatlarının yüksəldiyi, müstəqil milli dövlətçiliyin, mübariz və mütərəqqi millətçiliyin xüsusi önəm kəsb etdiyi bir məqamdan – XIX əsrin ortalarından başlayaraq, siyasi-ideoloji platforma keyfiyyətləri əxz etmişdir. Bu proses əski türk boylarının etnik birliyinə ilk çağırışlardan onların müasir dövrümüzdə beynəlxalq siyasi birliyini yaratma söylərinə qədər davam edən təlatümlü bir zamanı əhatə edir. Həmin təkamül prosesində türk birliyi ideyası getdikcə daha dolğun məzmun kəsb etmiş, daha zəngin təcrübə toplayaraq cilalanmış, yeni zamanların reallıqlarını özündə əks etdirərək, yad ideologiyalara qarşı müqavimət gücünü artırmışdır.” [1, s. 12]

Getdikcə cilalanıb dolğunlaşan bu böyük ideyanın yaratıcıları və daşıyıcıları zaman-zaman təqiblərə, təzyiqlərə və həyati təhlükələrə məruz qalsalar da yollarından dönməmiş, türk birliyi uğrunda davamlı mübarizə aparmışlar. “Dildə fikirdə, işdə birlik” de vizini türk dünyasının bütövləşməsinin əsas şüarı kimi irəli sürən İsmayıl bəy Qasıralı bütün ömrünü türk və islam cəmiyyətlərinin müasirləşməsi, ümumtürk mədəniyyətinin gerilikdən xilas olması, dil, üslub və düşüncə etibarilə öz təbii kökləri üzərində yeniləşməsi və türkləşməsi amalına həsr etmişdi. Azərbaycan türk mədəniyyətinin, ictimai fikir tariximizin mütəfəkkirlərindən biri Əli bəy Hüseynzadə türk dünyasını intibah və inkişafa yetirəcək müasir türkçülük təliminin özək ideyalarını yaratmış, türkçülük fəaliyyətini həm təşkilati cəhətdən, həm də təbliğat baxımından daha da genişləndirmiş, həmin hərəkatın öncülləri sırasında “Türk yurdu” (1911) və “Türk ocağı”nın (1912) qurucularından olmuş, Birinci dünya müharibəsi dövründə məsləkdaşı - dövrün böyük türkçülük ideoloqu Yusuf Akçura ilə birlikdə “Turan” heyətini təşkil etmiş və Mərkəzi Avropa ölkələrinə gedərək orada fəal təbliğat işləri aparmışdır. Ə. Hüseynzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruculuğu prosesində bilavasitə iştirak etmiş, bütün həyatını türk birliyinin ideoloji sistemi kimi türkçülüğü siyasi, fəlsəfi və kulturoloji aspektlərdən işləyərək təkmilləşdirməyə, cilalamağa həsr etmiş, türk dünyasının gələcəyə doğru inkişafının istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Türkçülüğün konseptual ideologiyası XX əsrin əvvəllərində digər fikir öndərləri tərəfindən məhz bu istiqamətlərdə irəliyə doğru inkişaf etdirilmişdir. Həm Azərbaycanda və Türkiyədə, həm də Avropada ümumtürk mədəniyyəti və siyasətinin aparıcı ideoloq və layihəçilərindən biri olan Əhməd bəy Ağayev müasirləri Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura və Ziya Göyalp kimi türkçü mücahidlərin sırasında mübarizə aparmışdır. “Türkçülüğün uzaq ölküsü – məfkurəsi Turandır. ...Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük Vətənidir” - deyən Ziya Göyalpın bütün əsərləri - “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək”, “Yeni Həyat”, “Altun işıq”, “Türk Tərəsi”, “Doğru yol”, “Türk mədəniyyəti tarixi”, “Altun Dastan”, “Üç cərəyan” əsərləri türkçülük ideallarına, bu ideologiyanın real həyatda siyasi təsdiqini tapması məsələlərinə həsr olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərindən türkçülük bir çox məqamlarda sintez tapdığı islamçılıq təmayüllərini öz içərisində arxa plana keçirərək, daha sonra isə görünməz edərək, türk dünyasının kardinal ideoloji-siyasi-mədəni dünyagörüşü kimi öz müəyyənliyini tapmışdır. Daha sonrakı konseptuallaşma prosesində türkçülüğün – ideoloji türkçülük, siyasi türkçülük və mədəni türkçülük kimi bir-biri ilə sıx bağlı olan tendensiyaları şaxələnmişdir. Klassik türkçülükdə olduğu kimi, müasir türkçülüğün də əsas məqsədi – müstəqil türk dövlətlərinin bir fəvqəldövlətə və ya konfederasiyaya çevrilməsi yox, beynəlxalq sistemin suveren subyektlərinin birliyi kimi təşəkkül tapmasından ibarətdir.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra öz müstəqilliyini bərpa etmiş türk respublikaları – Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Qazaxıstan keçən üç onillik ərzində özlərinin dövlət müstəqilliklərini möhkəmləndirmək, iqtisadiyyatlarını davamlı inkişaf yoluna çıxarmaq və ölkələri daxilində siyasi sabitliklərini təmin etmək kimi zəruri mərhələləri uğurla keçmiş və hazırda dünya birliyinə integrasiya olunmaq yollarını və üsullarını mənimsəməkdədirlər. Müstəqilliyin ilk illərindən türk dövlətlərində xalqların birliyə can atması və bu istəyin ictimai-mədəni səviyyələrdə çox müxtəlif formalı təzahürləri müşahidə olunmağa başlamışdı. Türkiyə və Azərbaycan arasında həyatın bütün sahələrində sürətli yaxınlaşma bütün türk dövlətləri arasında integrasiya zərurətinin dərk edilməsinə başlanğıc və təkan vermişdir. Mütəmadi olaraq keçirilən Türk Dövlətləri Başçıların Zirvə görüşlərini, Türk Şurasının və Türkdilli ölkələrin Parlament Assosiasiyasının yaradılmasını türk birliyi ideyasına pragmatik yanaşmanın və bu proseslərin getdikcə daha ciddi şəkildə siyasi müstəviyə keçməsinin göstəriciləri hesab etmək olar. Avropa

ilə Asiyayı qovuşduran ön Asiya, Qafqaz və Mərkəzi Asiya geosiyasi regionunda yerləşən türk dövlətlərinin öz aralarında müttəfiqlik əsasında dövlətlərarası siyasi birlik yaratmaq ideyasının yalnız türk xalqlarının tarixi-genetik bağlılığından doğan bir istək yox, həm də zamanın tələbi olması danılmazdır. Bu zərurətin milli, ümumtürk və qlobal səviyyələrdə dərk edilən müstəqil türk dövlətlərini getdikcə daha da yaxınlaşdırır və Türk Dövlətləri Birliyi modelində regional siyasi birliyin tarix səhnəsinə doğuluşunu labüdləşdirir. Türk xalqlarının qlobal miqyasda təmsilçiliyini həyata keçirəcək belə bir möhtəşəm birliyin yaradılmasının bütün ilkin şərtləri və Avropa Birliyi timsalında örnəyi mövcuddur. Altı müstəqil türk respublikasının vahid bir siyasi platformadan çıxış edərək, belə bir birliyi reallaşdırması ilə türk dünyasının vahid sivilizasiya formasında qlobal inteqrasiya proseslərinə qoşulması hər bir türk dövlətinin, bütövlükdə türk geosiyasi regionunun və eləcə də dünya birliyinin siyasi inkişafına, qlobal inteqrasiya proseslərinə təkan verəcəyi şübhəsizdir. Bu istiqamətdə atılacaq addımların ümumiləşdirilmiş formulu Türk Dövlətləri Regionunun (TDR) Türk Geopolitik Sisteminə (TGS), onun isə öz növbəsində Türk Dövlətləri Birliyinə (TDB) transformasiyasından ibarət olmalıdır. Bu hadisə qlobal inteqrasiya proseslərinin dönüştürücü mərhələsi olmaqla dünyada gedən inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə və dünyada təhlükəsizliyin, sülh və sabitliyin bərqərar olmasına ciddi töhfələr verəcəkdir. Avropa Birliyinə yaxın bir siyasi platformada Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması Avrasiyanın öz bütövlüyünü qazanmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də Avrasiyanın əsrlər boyu bir-biri ilə qarşıdurmada dayanan güclərini qütbləşmə rejimindən çıxaraq bütövlükdə Avrasiyanın özünün qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq regionuna çevrilməsini təmin edəcəkdir.

Nəticə

Dövlətlərarası münasibətlərdə qazanılmış son onilliklərin təcrübəsi regional müttəfiqləşmə prosesində Avropadakı kimi sivilizasiya mənsubiyyəti amilinin daha etibarlı olduğunu göstərir. İnsanlar, cəmiyyətlər və dövlətlər formal səbəblərdən gələn yaxınlaşmadan daha çox, kökdən gələn səbəblərlə yaxınlaşmağa və birləşməyə üstünlük verirlər. Müasir dövrümüzdə dünya dövlətlərinin ümummilli, regional, linqvistik, dini, sivilizasiya əsaslarında daxili inteqrasiyaya girməsi və bu inteqrasiyanın uzunmüddətli perspektivdə onların siyasi və iqtisadi maraqları ilə uzlaşması birlikyaratmanın çox ciddi təminatına çevrilir. Siyasi-nəzəri futurologiyanın müasir analitik paradigmalara görə, beynəlxalq siyasətin hazırda cərəyan edən çoxistiqamətli inkişaf dinamikasında beynəlxalq sistemi təşkil edən subyektlərin ortaq maraqlar zəminində müttəfiqlik təşəbbüsləri nəinki güclənir, hətta bir zərurətə çevrilir. Türk siyasi-mədəni sisteminin özünü bütöv görməsi də məhz bu zərurətin bütün səviyyələrdə dərk edilməsinə və türk varlığının özünü təsdiq etməsinə bağlıdır. Avropa İttifaqı ilə Türk Dövlətləri Birliyi Avrasiyanın iki yaxın platforması kimi onun vahid qlobal siyasi məkan statusu əldə etməsi deməkdir. Bu paradigmanın önə çıxarılması o anlama gəlir ki, Türk Dövlətləri Birliyi – Avropa İttifaqına alternativ ideya olsa da, onun ziddinə deyildir. Əksinə, Avropa İttifaqından sonra Türk Dövlətləri Birliyinin yaranması Avrasiyanın siyasi-sivilizasiya bütövləşməsi tarixinin mühüm bir məqamı və məntiqi davamıdır.

Türk dövlətləri arasında müttəfiqliyin konseptual ideologiyasının əsas vəzifələri – ümumtürk dövlətçiliyinin tarixi-fundamental dəyərlərindən və prinsiplərindən çıxış etməkdən, müstəqil türk respublikalarında milli ideologiyaları inkişaf etdirməkdən, bu respublikalarda Birliyə münasibəti və onun təşəkkülünə doğru fəaliyyətləri öyrənmək və stimullaşdırmaqdan, siyasi hakimiyyətlərin universal humanitar-ideoloji platformasını hazırlamaqdan, dövlətlərarası konsolidasiyanı möhkəmləndirməklə yanaşı, xarici ideoloji təxribatlara qarşı sistemli və dayanıqlı mübarizəni birgə təşkil etməkdən, beynəlxalq səviyyədə, xüsusilə türk toplumları və diaspor təşkilatları arasında ideoloji həmrəyliyə nail

olmaqdan və türkçülük dünyagörüşünü pragmatik məcraya yönəltməkdən və bu təməl üzərində, beynəlxalq ictimaiyyəti Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması proseslərinə hazırlamaqdan, dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən türksoylu dövlət və cəmiyyətlərin müttəfiqliyinə dəstək qazandırmaqdan, onu əngəlləyə bilən cəhdləri və təhlükələri neytrallaşdırmaqdan, yeni bir güclü siyasi birliyin doğuluşu ilə qlobal siyasi transformasiyanı həyata keçirməkdən ibarətdir.

Türk Dövlətləri Birliyi ideyasını düşüncə müstəvisindən əməl müstəvisinə keçirməkdə olan fəaliyyətlərin meydanı bu vəzifələrin həyata keçirilməsi proseslərində getdikcə genişlənmə və praktiki olaraq, daha geniş miqyasda özünə etimad arenası yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Feyziyev C. Türk Dünyası. Türkşünaslıq // Bakı. Mütərcim, 2017, 288 s.
2. Çora N. Birleşik Türk Devletleri. İstanbul: Q-Matris, 2004, 227 s.
3. Johnson W.T. Dünya Meselelerinin Kesişme Noktasında Türkiye'nin Stratejik Konumu, Türkiye ve Avrupa, Beklentiler ve Güçlükler. İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1995, 340 s.
4. Леонард М. XXI век – век Европы. М.: АСТ, 2006, 250 с.
5. Ницше Ф. Сочинения: В 2-х т., т. II, М.: Мысль, 1990, 829 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Сборник. М.: АСТ, 2002, 509 с.
7. Хабермас Ю. Расколотый Запад. М.: Вес мир, 2008, 192 с.
8. Aras B. New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position. London, Portland, OR: Frank Cass, 2002, 110 p.
9. Churchill W. Speech to the Academic Youth, Switzerland: Zürich, 1946, 84 p.
10. Friedman G. The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century. New York: Anchor Books, 2010, 253 p.
11. Fuller G.E. The New Turkish Republic: Turkey as a Pivotal State in Muslim World. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2010, 196 p.
12. Langhorne R. The Essentials of Global Politics. Hodder Arnold: 2006, 372 p.
13. McCormick J. The European Union: Politics and Policies. Westview Press, 2007, 448 p.
14. Murinson A. Turkey's Entente with Israel and Azerbaijan: State Identity and Security in the Middle East and Caucasus. Routledge, 2009, 240 p.
15. Pinder J., Simon U. The European Union: A Very Short Introduction, Oxford University Press, 2008, 224 p.
16. Rudden and Wyatt. EU Treaties and Legislation. Oxford University Press, 2002, 400 p.
17. Taspınar O. Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism. Carnegie Endowment for International Peace, 2008, 29 p.
18. Turks Become Increasingly Isolated // Today's Zaman, 2007, September 7
19. http://en.wikipedia.org/wiki/European_Union
20. <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-19684532>

Резюме

Джаванир Фейзиев

Европа и турки: от континентальной поляризации к глобальной интеграции

Исходя из закономерностей развития глобальных политических процессов, автор приходит к выводу, что если в XX веке становление Евросоюза в европейском регионе Евразии завершило здесь внутреннюю интеграцию, и это объединение привело к весьма прогрессивным изменениям в международной жизни, то в XXI веке с гораздо большей необходимостью возможно создание Союза Тюркских Государств в геополитическом регионе тюркских стран Евразии. Имеются все предпосылки для единения независимых тюркских государств на основе союзнических отношений. С момента восстановления государственной независимости в начале 90-х годов 5 новых тюркских

стран прошли путь укрепления независимости в течение почти трех десятилетий и сегодня они постепенно осваивают пути и способы интеграции в мировое сообщество. Самой естественной интеграцией была бы в первую очередь между самими тюркскими странами, так как нынешние поколения тюркских народов представляют одну и ту же – тюркскую цивилизацию и историческая, культурная, языковая, цивилизационная общность создает уникальную возможность интеграции. Идея тюркского единства не нова в памяти тюрков. Первые призывы к единству находили свое отражение еще 13 веков назад на каменных книгах-памятниках, созданных предводителями Гектюркской империи. В дальнейшем тюркизм прошел долгий путь обогащения, определяя задачи и функции, предстоящие перед тюркской цивилизацией в эпоху глобализации. Сегодня тюркизм является идеологической основой единения тюркского мира, вокруг которой готова воссоединиться вся интеллигенция тюркского мира вместе со своими народами. С другой стороны, в лице Евросоюза имеется бесценный успешный прецедент региональной межгосударственной интеграции, которая обеспечила мир и стабильность на западной части Евразии. Тюркский геополитический регион как исторически, так и сегодня несет в себе потенциал создания баланса между Европой и Азией. Создание союза тюркских государств может стимулировать в международной политической системе мощные трансформационные процессы, особенно, связанные с судьбами Азии. Европейский Союз и Союз Тюркских Государств – 2 феноменальных события в истории политико-цивилизационного единения Евразии, стало бы началом решающей трансформации, переориентирующей Азию и Европу от континентальной поляризации к подлинному глобальному объединению и сотрудничеству в истинном значении этого слова.

Ключевые слова: глобальная интеграция, Европейский Союз, тюркизм, Союз Тюркских Государств

Summary

Javanshir Feyziyev

Europe and Turks: from the Continental Polarization towards the Global Integration

Premising on development tendencies of the global political processes, the author comes to the following conclusion: If the formation of the European Union in European part of Eurasia completed the internal integration of this region in the XX century and if this Union triggered progressive changes in international life, it is definitely possible to create the Union of the Turkic States of Eurasia in the XXI century. The case of European Union has created a best example of the unification of sovereign states on the base of alliance. Being the representatives of the same civilization, all the nations of the European Union belong to the same culture. The contradictions they have had in the history of their relationship have been settled by negotiations. All members of the EU live in the same geopolitical area, they have common borders, common trade zone and common interests. Now the EU is one of the most important power centers of the world which is openly expressing their own political attitude to the events happening in different parts of the world. The EU could be best example for creation of the Union of the Turkic States. Turkey and other 5 Turkic states, re-established their independence and sovereignty at the early 90's are increasing and deepening their multilateral relations. Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan and Kirgizstan have spent more than two decades for strengthening their statehood. Now they are at the beginning of their search of ways and directions of their integration to the world community. First of all, the integration must be between the Turkic states themselves. The nations of these countries are ready to support and insure the integration processes. Turkism as an ideological base of such an integration process is enough matured and largely spread. The possible scenario of creation of The Union could be: the development of Turkic Geopolitical Region into a Turkic Geopolitical System and then conversion of Turkic Geopolitical System into a Union of Turkic States. These important changes in Eurasia may especially stimulate very powerful transformative processes in international political system concerning the fortune of Eurasia. The European Union and the Union of the Turkic States would be phenomenal events of politico-civilizational unification of Eurasia and would be an emerging point of the decisive transformation directing the Europe and Asia from the continental polarization towards the real global integration.

Key words: global integration, European Union, Turkism, Union of Turkic States

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

**AZERBAJCAN LEJYONU VE ABDÜRRAHMAN FATALİBEYLİ'NİN
FAALİYETLERİ (1942-1954)***

Kemal ÖZDEN**

Anahtar kelimeler: Nazi Almanyası, Azerbaycan Lejyonu, Fatalibeyli, CIA

Giriş

Nazi Almanyası, Sovyetler Birliği ile 23.08.1939'da imzaladığı Saldırmazlık Antlaşması ve müteakip Ticaret Antlaşması uyarınca, devasa Alman savaş mekanizmasının ihtiyaç duyduğu petrol ve diğer hammadde kaynaklarını Sovyetlerden temin etmiştir (30, s. 31-38). Hitler Polonya ve Batı Avrupa'daki işgal planlarını gerçekleştirdikten sonra, hammadde bağımlılığına son verme ve 1920'li yıllarda belirlemiş olduğu Bolşevizm'i ortadan kaldırma hedefleri doğrultusunda, Barbarossa kod adlı hareketin hazırlıklarını başlatmıştır (27, s. 84-88). 22.06.1941'de 3,6 milyon asker, 3.500 tank ve 2.700 uçakla başlatılan ve azami üç ay sürmesi öngörülen hareketin öncelikli hedefi, devasa ordunun yakıt ihtiyacının karşılanması için acilen ihtiyaç duyulan Kafkas petrol yataklarının ele geçirilmesi olmuştur (42, s. 55-65). Hitler, Barbarossa Harekati'nin başarıyla tamamlanmasından sonra Kafkasya'da oluşturulacak motorize birlikler aracılığıyla Türkiye-Suriye-Filistin-Irak-İran güzergahı üzerinden Basra Körfezi'ne uzanan yolun açılması, buna direnmesi durumunda Türkiye'ye karşı silahlı güç kullanılması talimatını vermiştir (27, s. 129-134).

Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nde (NSDAP) Adolf Hitler'in baş ideoloğu olan ve İşgal Edilen Doğu Bölgeleri Bakanı olarak görev yapan Alfred Rosenberg'in 1941 başlarından itibaren Hitler'le mutabakat içinde geliştirmeye başladığı işgal planlarına göre, Sovyetler Birliği'nin Almanya'nın mutlak hakimiyeti altındaki Baltık Ülkesi/Ostland, Ukrayna, Kafkasya ve Moskova Komiserlikleri şeklinde dört ana bölgeye bölünmesi, bu suretle Moskova Komiserliği'ne ait dar bir bölgeye sıkıştırılacak Rusların Almanya için tehdit teşkil etmesinin önlenmesi öngörülmüştür (28, s. 34). Rosenberg, Rusya'nın dört bölgeye parçalanmasındaki hedefin, Almanya'nın gelecek yüzyıllarda doğudan gelecek tehditten kurtarılmasının yanı sıra, gıda ihtiyacının karşılanması ve savaşı sürdürmek için ihtiyaç duyulan kaynakları ele geçirmek olduğunu vurgulamıştır (23, s. 610-627; 22, s. 576-580).

Nasyonal Sosyalist rejimin Sovyetler Birliği'ni işgal politikası çerçevesinde Türk Dünyası'na yönelik planları, Adolf Hitler'in 16.07.1941'de gerçekleştirdiği toplantı sırasında nihai şeklini almıştır. Hitler toplantıda yaptığı konuşmada, "*Volga [İdil] Kolonisi*"nin Alman İmparatorluğu topraklarına dahil edilmek zorunda olduğunu, Bakü ve civarının Alman askeri kolonisi olması gerektiğini ve Kırım Yarımadası'nın kuzeydeki geniş "*hinterland*" ile birlikte Alman topraklarına katılmak zorunda olduğunu belirterek, "*Kırım bütün yabancılardan arındırılmalı ve oraya Almanlar yerleştirilmelidir*" demiştir. Geniş Rusya topraklarında "*hakimiyet kurmak, oraları yönetmek ve sömürmek için devasa pastanın küçük parçalara ayrılması*" gerektiğini ifade eden Hitler, "*Ural'ın batı-*

* 1-5 Ekim 2018'de Ankara'da düzenlenen 18. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğum bildirimden gözden geçirilmiş şeklidir. Bildirim Azerbaycan'da yayınlanması için sağladığı destekten dolayı Sayın Hocam **Prof. Dr. Adalet Tahirzade** ve metni okuyarak önemli katkılarda bulunan Değerli Hocam **Ramiz Abutalibov**'a çok teşekkür ederim.

** uzman, T.C. Berlin Büyükelçiliği, oezdenk@yahoo.de

sında bir daha askeri bir gücün ortaya çıkmasına asla izin verilmemelidir. [...] İmparatorluğun güvenliği yalnızca, Ural'ın batısında askeri bir gücün var olmaması durumunda mümkündür” şeklinde konuşmuştur (25, s. 86-94).

Almanya'nın doğudaki egemenlik bölgesi sınırını Ural dağlarında sona erdiren Nazi rejiminin, Uralların doğusundaki “*Rus Orta Asyası/Rus Türkistanı*” için müstakil bir işgal ya da yönetim planı olmamıştır. Rosenberg, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da mağlup edilmesinden sonra, Orta Asya'daki Rus egemenliğine Almanya'nın yardım edeceği çok sınırlı güçler aracılığıyla kolayca son verilebileceğini, İngiltere'nin Hindistan'la bağlantı yollarının gerçek bir tehdide maruz kalacağını, bu durumda İngiltere'nin Avrupa ya da başka yerlerdeki askeri birliklerini o bölgeye çekmek zorunda kalacağını yazmıştır (21, s. 547-554). Nasyonal Sosyalist rejim, bölgedeki Rus egemenliğine bilahare son verebilecek Türkistan Lejyonları oluşturmuş ve bunları Kafkasya cephesinde savaşa sürmenin yanı sıra, propaganda ve istihbarat faaliyetlerinde kullanmıştır (35, s. 286).

Nasyonal Sosyalist Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgal planlarında Azerbaycan özel bir öneme sahip olmuştur. Rosenberg, nüfusu 20.000 ile 3 milyon arasında değişen çok sayıda ulusun yaşadığı Kafkasya'da ulusal bir devlet kurulmasının mümkün olmadığını düşündüğü için, 500.000 kilometre kare alan ve 18 milyon nüfusa sahip olan bu bölgede, tam yetkili Alman İmparatorluğu Komiseri'nin yönetiminde Kafkasya Federasyonu kurulmasını planlamıştır (22, s. 576-580; 23, s. 621 f.). Birinci Dünya Savaşı sırasında Bakü petrolüne sahip olmak için müttefiki Osmanlı Devleti'yle savaşın eşliğine gelen Almanya'nın, Nasyonal Sosyalizm döneminde izlediği Kafkasya politikasının temelinde de, zengin ve kaliteli petrol yataklarının yer aldığı Bakü'nün yanı sıra kuzey Kafkasya'daki Grozni, Maykop ve Kraznodar petrol bölgelerini ele geçirme hedefi yatmıştır.

Sovyetler Birliği'ne karşı Türk milliyetçiliği hareketlerini kendi hedef ve çıkarları doğrultusunda teşvik eden, ancak Türkiye tarafından yönlendirilmesi muhtemel Türkçülük/Turancılık hareketlerini Almanya'nın çıkarları için bir tehlike olarak gören Rosenberg, Hitler'e Ermenistan'ın Türkiye ile Azerbaycan arasında “*çok iyi bir kama işlevi*” gördüğünü ve Turancılık hareketinin doğuya doğru yayılmasını engellediğini söylemiştir (24, s. 288 f.). Hitler de, “*büyük bir petrol menbaı*” olduğu için Kafkasya'ya özel önem atfettiklerini, şayet bölgedeki petrole sahip olmak istiyorlarsa, Kafkasya'yı sıkı bir şekilde kontrol altında tutmak zorunda olduklarını, aksi halde kan davalarının yaygın olduğu bölgedeki etnik gruplar arasında düşmanlıkların ortaya çıkacağını, böyle bir durumda da “*karlı ganimete*” sahip olamayacaklarını belirtmiştir. Hitler devamla, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Kafkasya konusunda daha sonra yerine getiremeyeceği sözler vermemesi gerektiğini, Ankara Büyükelçisi von Papen'in Kafkasya konusunda Türkiye'ye verilmesi muhtemel sözler konusunda dikkatli davranmasının iyi olacağını söylemiştir (29, s. 274).

1. Türk Taburları

Nazi rejimi Barbarossa harekatı sırasında, Kafkasya petrolerini üç ay içinde ele geçirme hedefine ulaşamamıştır. Sovyetler Birliği tarafından sağlanan akaryakıt stoku ise, Eylül 1941'de Ukrayna işgal edilinceye kadar yeterli olmuştur. Askeri operasyonlar akaryakıt yetersizliği nedeniyle oldukça sık şekilde iptal edilmiş ve nihayetinde durdurulmuştur. Hitler Barbarossa harekatının Aralık 1941'de Moskova önlerinde başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Kafkasya harekatını 1942 yılına ertelemiş ve bunun için “Blau” kod adlı ikinci harekatın hazırlıklarına başlamıştır. Petrol yataklarını ele geçirmeksizin savaşı kaybedeceğini bir kez daha idrak eden Hitler, “*Maykop ve Grozni petrolüne sahip olamazsam, bu savaştan çekilirim*” demiştir (42, s. 58 ff.). Harekat hazırlıkları çerçevesinde, Rosenberg'in danışmanı Prof. Dr. Gerhard von Mende'nin önerileri doğrultusunda Türkistan ve Kafkasyalı savaş esirlerinden “Türk Taburları” oluşturulmuştur (5). Alman Askeri İstihbarat Teşkilatı (*Abwehr*) tarafından Sovyetler Birliği cephesinde

toplanan istihbarat bilgilerini kıymetlendiren ve Sovyet savaş esirlerini sorgulayarak bizzat istihbarat sağlayan Yabancı Ordular Doğu (*Fremde Heere Ost/FHO*) adlı teşkilatın başkanı Tümgeneral Reinhard Gehlen de bu çalışmaya dahil olmuştur (26, s. 12). Alman Kara Ordusu Başkomutanlığı tarafından Güney Ordular Grubu ve ilgili diğer birliklere gönderilen 02.06.1942 tarihli emirde, “*Führer Türkistanlı, Gürcü, Kafkasyalı ve Ermeni savaş esirlerinden taburlar oluşturulmasını onaylamıştır. Bu halklara mensup uygun savaş esirlerinin Bolşevik düşmana karşı savaşta cepheye sürülmesi, Kara Ordusu için çok büyük önem arz etmektedir*” ifadesine yer verilmiştir. Emirde, yazışma trafiğinin kolaylaştırılması için farklı ırk, etnik köken ve dinlere mensup grupların “Türk Halkları (Türk Taburları)” genel kavramı altında toplandığı ve taburların oluşturulması için 162. Piyade Tümeni'nin görevlendirileceği belirtilmiştir. “Türk Taburları”nın aşağıdaki hedefler doğrultusunda oluşturulacağı belirtilmiştir:

- a) Alman askeri birliklerinin savaş gücünün artırılması,
- b) Düşman birliklerinde savaşan Türk halklarına mensup askerlerin propaganda aracılığıyla etkilenmesi ve ele geçirilecek bölgelerdeki halkın hızla memnun edilmesi,
- c) Özellikle askeri hareketler sırasında, Bolşevik işgali altındaki Türk bölgelerinde siyasi etki oluşturulması (1).

Söz konusu emrin 2 numaralı ekinde yer alan *Türk Savaş Esirlerinin Tespiti, Kontrolü, Yükümlü Kılınması ve Görevlendirilmesine İlişkin Yönetmelik*'te aşağıda sıralanan lejyonların oluşturulacağı ifade edilmiştir:

- a) Türkistan Lejyonu: Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar ve Tacikler.
- b) Müslüman Kafkasya Lejyonu: Azerbaycanlılar.
- c) Ermeni Lejyonu: Ermeniler (Karabağ kökenliler başta olmak üzere)
- d) Gürcü Lejyonu: Gürcüler (Acarlar ve güney Osetyalılar dahil olmak üzere)
- e) Kuzey Kafkasya Lejyonu: Adıgeler, Abhazalar, Kabardinler, Karaçaylar, Balcarlar, kuzey Osetyalılar, İnguşlar, Çeçenler, Kumuklar, Avarlar, Lakeler, Darginler, Krinler, sair “Dağıstanlılar”, Tatarlar.

Yönetmelikte, Türk savaş esirlerinin lejyonlara kabul edilmezden önce, memleketlerindeki Bolşevik despotlara karşı savaşmakla yükümlü kılınmaları ve “*Vatanımda Bolşevik düşmanlara karşı sürdürülen savaşta, Alman Ordusu Başkomutanı Adolf Hitler'e mutlak surette itaat edeceğime ve cesur bir asker olarak her zaman hayatımı feda etmeye hazır olacağıma Tanrı huzurunda yemin ederim*” şeklinde yemin etmeleri gerektiği belirtilmiştir (1).

162. Tümen Komutanı Oscar Ritter von Niedermayer Güney Ordular Grubu'na gönderdiği 20.06.1942 tarihli raporda, Gadyatsch'da kuzey Kafkasya, Mirgograd'da Gürcü, Romny'de Türkistan, Priluki'de Azerbaycan ve Lochwitz'a'da Ermeni kamplarının oluşturulmaya başlandığını bildirmiştir (2).

Lejyonlarda, propaganda çalışmalarına özel önem atfedilmiştir. Niedermayer 04.07.1942 tarihli *Türk Taburları Oluşturulmasına İlişkin Temel Emir*'de, Alman personelden oluşan lejyon komutanlıklarının 162. Tümen'in emrinde bulunduğunu, komutanlıkların emirleri altındaki birliklerin organizasyonu, eğitimi ve siyasi etki altına alınmasından sorumlu olduğunu, lejyonerlerin siyasi etki altına alınmasındaki amacın, Alman yönetiminin tam olarak güvenebileceği, siyasi ve askeri açıdan idealist savaşçılar yaratılması olduğunu, lejyonlarda konferans, ders ve görüş alış veriş şeklinde propaganda çalışmaları gerçekleştirileceğini, günde onbeşer dakika süreyle Rusça, Özbekçe, Kazan Tatarcası, Azerbaycan Türkçesi, Ermenice ve Gürcüce radyo yayını yapılacağını, bunun haricinde Rusça ve Türk halkları dillerinde propaganda broşürleri ve gazeteler yayınlanacağını belirtmiştir (3). Bu çerçevede, kısa süre içinde lejyonlara radyo alıcıları dağıtılmış,

hoparlörle yayın yapan motorlu taşıtlar devreye sokulmuş, *Adolf Hitler ve Çocuklar, Kurtarıcımız Hitler ve Alman Mücadelesi* gibi yaklaşık 20.000 kitap dağıtılmış, film propagandası yapılmaya başlanmıştır. *Azərbaycan* gazetesinin 1-17. sayılarının her birinden 3.600 adet, *Milli Türkistan* gazetesinin 1-6. sayılarının her birinden 5.000 adet ve *Kafkas* gazetesinin 1. sayısından 2.400 adet dağıtılmıştır (4).

162. Piyade Tümeni bünyesinde 1942-1943 yıllarında 8 Azerbaycan, 14 Türkistan, 7 Kuzey Kafkasya, 8 Gürcistan, 9 Ermenistan, 7 İdil-Ural taburu oluşturulmuştur. Toplam 53 muharip “Türk Taburu”nda Alman çerçeve personeli ile birlikte yaklaşık 53.000 asker görevlendirilmiştir. Fiziken güçlü olmayan çok sayıda kişi Alman çalışma ve ikmal birliklerine entegre edilmiştir. 1943 yılı boyunca dört “Türk İşçi Taburu” ve bir “Türk Yedek İşçi Taburu” oluşturulmuştur (37, s. 38 f.). Kafkasyalı ve Türkistanlı savaş esirlerinden ayrıca, “Bergmann Özel Birliği” (45, s. 96-134) ile “Unternehmen Zeppelin” adlı özel istihbarat birimi (24) kurulmuştur.

2. Kuzey Kafkasya Cephesindeki Azerbaycan Taburları

Hitler Barbarossa Harekatı’nda başarı sağlanamaması üzerine, Alman Kara Ordusu’nun komutasını bizzat üstlenmiş ve 28.06.1942’de Kafkasya petrollerini ele geçirmek amacıyla “Blau” kod adlı ikinci harekatı başlatmıştır. 64 Alman ve 26 müttefik tümeninden oluşan Güney Ordular Grubu 3.200 tank ve 3.000 uçakla Kafkasya ve Volga’ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Grup ikiye ayrılarak A Grubu kuzey Kafkasya’daki petrol bölgesine, B Grubu ise güneydeki Bakü’ye yönlendirilmiştir. Bakü’nün 25 Eylül’de ele geçirilmesi öngörülmüştür. A Grubu Kuzey Kafkasya’dan aşağıya inememiş, B Grubu ise Kafkasya’ya ayak dahi basamamıştır. Kafkasya petrolünün çıkarılması için oluşturulan Petrol Teknik Tugayı Kasım 1942’de petrol rafinerileri ve yataklarının Kızıl Ordu tarafından kullanılamaz hale getirildiği Kraznodar ve Maykop’a kadar ulaşabilmiş, çıkardığı petrol tugayın kendi ihtiyacını dahi karşılamamıştır. Tugay 1943 başında, Kızıl Ordu karşısında tutunamayan Alman işgal ordusuyla birlikte geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu harekat başarılı olamayınca, yakıt ihtiyacı karşılanamayan Alman birlikleri savaşamaz duruma gelmiş ve 1942/1943 kışında Stalingrad’da etrafı çevrilen Alman 6. Ordusu’nun imha edilmesi, Nasyonal Sosyalist Almanya’nın sonunun başlangıcı olmuştur (42, s. 60-65; 41, s. 109-121; 19, s. 663-685).

Harekat sırasında kuzey Kafkasya’da altı Türkistan, üç Kuzey Kafkasya, dört Gürcü ve iki Ermeni piyade taburunun yanı sıra, aşağıda faaliyetleri özetlenen beş Azerbaycan taburu görevlendirilmiştir (36).

804. Piyade Taburu (“Aslan”): 953 Azerbaycan ve 40 Alman askerinin yer aldığı tabur, 19.08.1942’de A Ordular Grubu’nun harekat bölgesi olan Rostov’a ulaşmıştır. Yarbay Dr. Gloger Tabur Komutanı, Binbaşı Abdürrahman Fatalibeyli Emir Subayı olarak görevlendirilmiştir. Tabur, doğuda Elbrus ile batıda Urusten dağları arasında kalan yaklaşık 200 kilometre genişliğindeki bölgeyi düşmandan temizlemekle görevlendirilmiştir. Tabur Komutanı Dr. Gloger, 04.02.1943’te yaşanan çatışmada hayatını kaybetmiş, Fatalibeyli yeni Alman komutan gelinceye kadar komutayı üstlenmiştir (36, s. 221-234).

805. Piyade Taburu: Yeterli eğitime sahip olmayan Tabur 13.10.1942’de, Mozdok’a ulaşmış ve eğitim için Terek’e gönderilmiştir. Yüzbaşı Hoch komutasındaki 919 Azerbaycan ve 37 Alman askerinden oluşan tabur 05.11.1943’te, Kabardin-Balkar Otonom Sovyet Cumhuriyeti’nin başkenti Nalcık’ın güneyindeki Psygansu’ya geçmiştir. Kasım-Aralık aylarında Simgala’da en ön cephede savaşan tabur 31.12.1942’de, cepheden geri çekilme emri almıştır (36, s. 235-245).

I/111. Piyade Taburu (“Dönmeç”): Kafkasya cephesine A Ordular Grubu’nun geri çekilme hazırlıkları yaptığı 22.12.1943 gibi geç bir tarihte sevk edilen tabur, Yüzbaşı

Scharrenberg komutasındaki 929 Azerbaycan ve 33 Alman askerinden oluşmuştur. Terrek'in güney kıyısındaki Kızılyar'da görevlendirilmiştir. Sahip olduğu Rus yapımı silahlar için yeterli mühimmata sahip olmayan tabur, geri çekilme sırasındaki çatışmalarda ağır kayıplar vermiştir (36, s. 245-248).

806. Piyade Taburu ("İgit"): Yüzbaşı Ottendorf komutasındaki 911 Azerbaycan ve 44 Alman askerinden oluşan tabur 17.12.1942'de, Çeçen-İnguş Otonom Cumhuriyeti'nin güneyindeki Malgobek-Verchnij Kurp hattında görevlendirilmiştir. Görev bölgesindeki yoğun düşman saldırılarını püskürttükten sonra, 13.04. 1943'te "*gücünü tazeleme*" için Kırım'daki A Ordular Grubu'nun emrine verilmiştir (36, s. 248 ff.).

I/73. Piyade Taburu: Yüzbaşı Franke komutasında 917 Azerbaycan ve 42 Alman askerinden oluşan tabur, Alman ve müttefik ordularının Kafkasya cephesinden geri çekilmeye başladığı dönemde cepheye sürülmüştür. 21.01.1943'te Taman Yarımadası'nda alçak uçuşlar ve Partizanlara karşı mücadele için görevlendirilmiş ve 15.04.1943'e kadar bu görevi sürdürmüştür. Kara Ordusu Genelkurmayı'nda Doğu lejyonlarından sorumlu Korgeneral Heinz Hellmich Mart 1943'te, Binbaşı Fatalibeyli'den 804, 806 ve I/73. Taburları Kırım'da birleştirerek müstakil bir Azerbaycan Alayı oluşturmasını istemiş, ancak daha sonra bu plandan vaz geçilmiştir. Tabur Nisan 1943'te, 804. ve 806. Taburlarla Kırım'da Feodosya Savunma Komutanlığı'nın emrine verilmiştir (36, s. 250-253).

Yukarıda, Türk Taburlarının üç temel hedefe ulaşmak amacıyla oluşturulduğu belirtilmişti. Kuzey Kafkasya'da 20 tabur halinde cepheye sürülen yaklaşık 20.000 lejyonerin, milyonlarca askerden oluşan Alman Ordusu'nun savaş gücünü kayda değer ölçüde artırdığını söylemek mümkün değildir. Azerbaycan Taburları örneğinde gördüğümüz gibi, 1942 ortasından itibaren oluşturulmaya başlanan taburlarda verilen savaş eğitimi yetersiz kalmış, taburlardan yalnızca biri Ağustos ayı ortalarında cepheye ulaştırılabilemiştir. Diğer dört tabur ise, Alman Ordusu'nun bölgeden geri çekileceğine ilişkin belirtilerin ortaya çıktığı, hatta geri çekilmeye başladığı Ekim, Aralık ve Ocak aylarında cepheye ulaşmıştır. Kafkasya cephesinde savaşa sürülen "Türk Taburları"ndan umut edilen faydanın sağlanamadığı aşikardır.

3. Azerbaycan Lejyonu'nun Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri

Kafkasya'yı ele geçiremeyen Nazi rejimi, Kafkasya Federasyonu planından vazgeçmemiş ve bunun gelecekte uygulanmasına yönelik çalışmalar başlatmıştır. Azerbaycan Lejyonu, İtalya'ya kaydırılan taburların muharip faaliyetlerinin yanı sıra (31, s. 130-135), Berlin'deki karargahta siyasi ve sosyal faaliyetlere yoğunlaşmıştır. Bunlardan en önemlisi, 06-07.11.1943'te düzenlenen Milli Azerbaycan Kongresi olmuştur. *Azərbaycan* adlı lejyon gazetesinde yer alan bilgilere göre, "*sivil ve askeri giyimli davetliler, cephe ve lejyonlardan gelen asker ve subaylar ile Avrupa'nın muhtelif şehirlerinden gelen Azeri muhacirler 06.11.1943 sabahı Berlin'in ilk lüks oteli olan Kaiserhof'un toplantı salonunu tika basa*" doldurmuştur. Kurultay Divan Heyeti Başkanı Abbas Bey, Azerbaycan Türklerine uzun bir aradan sonra, uğrunda savaşçıları milli idealleri Almanya'nın başkenti Berlin'de yeniden gür sesle dile getirme imkanı sunduğu için "*Büyük Alman halkına ve onun Führeri*"ne teşekkür edip, "*Yaşasın Büyük Almanya'nın galibiyeti ve bu galibiyete bağlanan umutlar*" ifadesini kullandıktan sonra sözü Azerbaycan Lejyonu İrtibat Subayı Binbaşı Abdürrahman Fatalibeyli Dūdanginski'ye vermiştir. Fatalibeyli konuşmasında, gelecekte kurmak istedikleri Azerbaycan'a ilişkin olarak şunları söylemiştir:

"Panislamizm düşüncesi ölmüştür. Panturanizm müspet rolünü oynayarak, Türk halklarının Panislamizm hülyalarından kurtulmasına yardım etmiştir. Panturanizm bir sonraki inkişaf aşamasına ulaşmıştır ve irki ideolojiden milli ideolojiye, yani Türkizm'e dönüşmektedir. Türkiye'ye karşı sempati duymaktayız. Ancak Bolşevik yönetimine ta-

hammül edemediğimiz gibi, başka bir milletin hakimiyetine de tahammül edemeyiz. Atatürk Türkiye'sinin siyaseti, kendi devletinin sağlamaştırılmasına yöneliktir. Milli Türkiye, milli İran ve gelecekte kurulacak olan Rusya, Kafkasya'nın bağımsızlığı konusunda endişe etmemelidir. Kafkasyalılar olarak, büyük Almanya ile sıkı ittifak içinde olan Avrupa halkları ailesine dahil olacağız. Sağlam ve müstakil bir Kafkasya yaratacağız. Kafkasya'nın Türkiye, İran ve Rusya ile sahip olacağı dostluk ilişkileri günden güne kuvvetlenecektir. Azerbaycan Milli Birlik Meclisi'nin iki temel amacı vardır. Birincisi, Bolşevizm'in mahvedilmesi ve birleşik Kafkas'a dahil olan müstakil Azerbaycan devletinin yeniden inşa edilmesidir. İkincisi ise, Kafkas halklarının tamamı ve büyük Almanya'nın dostluğunda, Bolşevikler ve sömürgecilerin olmadığı bir Azerbaycan yaratmaktır.”

200 temsilcinin katıldığı kurultayın akşam toplantısında, Azerbaycan Milli Birlik Meclisi kurulmuştur. Meclis İcra Organı'nı temsil etme hak ve yetkisinin Binbaşı Fatalibeyli'ye verilmesi ve Meclis'in vatana döndükten bütün hak ve yetkilerini milletin iradesine devretmesi kararlaştırılmıştır.

Görüldüğü gibi, Almanya'nın Kafkasya Federasyonu planı, 1943'teki Kafkasya hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra gündemden kalkmamış, stratejik bir proje olarak devam ettirilmiştir. Fatalibeyli bu plan doğrultusunda, Türkiye ve İran'a karşı bağımsızlıklarını koruyacaklarını vurgularken, amaçlarının “büyük Almanya'nın dostluğu” (yani egemenliği) altında bir Birleşik Kafkasya kurmak olduğunu belirtmiştir. Kurultay 7 Kasım'da Berlin'deki Meçhul Asker Anıtı'na çelenk konulması, Fatalibeyli'nin Hitler'e gönderdiği telgraf ile Hitler'in kurultaya gönderdiği kutlama mesajının okunması ve Azerbaycan Lejyonu Komutanı Yarbay Böhme'nin konuşmasıyla devam etmiştir. Akabinde Kuzey Kafkasya Lejyonu adına Ahmednebi Maqoma, Ermeni Lejyonu adına Çamanyan, Türkistan Lejyonu adına Veli Kayyum ve İdil-Ural Lejyonu adına Şafi Elmas birer konuşma yapmıştır. Kurultay, Azerbaycan ve Almanya milli marşlarının okunmasıyla sona ermiştir (32, No: 73, s. 1-4; No: 74, s. 1f.; No: 75, s. 5).

Azerbaycan Lejyonu'nun gerçekleştirdiği diğer siyasi ve sosyal faaliyetlere ilişkin olarak *Azərbaycan* gazetesinde yayınlanan haber ve duyurulardan derlenen bilgiler, konu başlıkları altında aşağıda özetlenmiştir:

Sivil Azerbaycanlıların Bilgilendirilmesi: Berlin'de yaşayan Azerbaycanlılar için, “Berlin W 35, Ludendorffstrasse 60, I. Kat” adresindeki Azerbaycan Karargahı'nda her türlü konuda bilgilendirme hizmeti sunulmuştur (32, No: 71, s. 4).

Almanya'da Azerbaycan Türkçesiyle Radyo Yayınları: Alman devlet radyosu her gün Berlin saati ile 20.15'ten 20.30'a kadar 25-24, 25-55 ve 81-51 kısa dalga frekansları üzerinden Azerbaycan Türkçesiyle yaptığı yayınlarda, “Alman Baş Kumandanlığının cephe malumatlarını ve sair ehemmiyetli haberleri” sunmuştur (32, No: 79, s. 3).

Azerbaycan Milli Meclisi'nin Paris Şubesi: Azerbaycan Taburlarının batıya kaydırılması sonucunda, seyahat ya da hizmet için Paris'e gidip gelen Azerbaycanlı lejyonerlerin sayısı artmıştır. Berlin'deki Azerbaycan Milli Birlik Meclisi bu nedenle, Paris şubesini açmış ve bu şubenin nezareti altında Paris lejyoner misafirhanesi kurulmuştur. “Metro Taracadero, 47 Avenue Jean Chihappe, Paris 16” adresindeki lejyoner evinin resmi açılış töreni, 29.03.1943'te yapılmıştır. Müzikli, danslı ve yemekli törene üst düzey Alman subayları ile Azerbaycan Lejyonu ve Kafkas milletlerinin delegeleri katılmıştır. Paris'te yaşayan çok sayıda sivil Azerbaycanlı, lejyonerleri şehirdeki müzeleri ve güzel sanatlar sergilerini gezdirmek ve onları Fransa kültürüyle tanıştırmak üzere görevlendirilmiştir (32, No: 84, s. 3; No: 89, s. 8; No: 95, s. 2; No: 97, s. 6).

Azerbaycan Lejyonunda Propaganda Faaliyetleri: Lejyona bağlı birliklerde propaganda faaliyetlerine özel önem atfedilmiştir. Alayın propaganda şubesi, çeşitli dillerdeki gazeteleri lejyonerlere zamanında ulaştırmış, alay propagandistleri lejyonerlere gazetelerden bölümler okumuş ve bunları “canlı faktlarla” izah etmiştir. Lejyonerler

Azərbaycan gazetesini büyük bir merakla okumuş ve gazetenin edebiyat sayfasında yayınlanan şiirler büyük ilgi görmüştür (32, No: 85, s. 3).

Azerbaycan Lejyonu'nun Din İşleri Sorumlusu: Binbaşı Fatalibeyli 1944 yılı Nisan ayında Baş Molla Cenab Ahunzade'yi lejyonun din işleri sorumlusu olarak tayin etmiştir. Gazetede konuya ilişkin olarak yer alan haberde, Ahunzade'nin lejyonun kuruluşundan beri yorulmadan baş mollalık vazifesini ifa ettiği, 25 yıl boyunca Bolşevikler tarafından tahrif edilen dinin yeniden ihya edilmesi için çok büyük işler başardığı, yalnızca ilerici bir din aşlamakla kalmayıp, milli bayram ve kutlamaların layıkıyla düzenlenmesi için yorulmaz bir irade ile çalıştığı ifade edilmiştir (32, No: 95, s. 1f.).

Almanya ve İşgal Altındaki Bölgelerde Çalışan Azerbaycan Türkleri: Gazetenin 08.05.1944 tarihli nüshasında yer alan duyuruda, "*Almanya ve tutulmuş vilayetlerde*" çalışmak için şarktan getirilmiş olan Azerbaycan Türklerinin "*Berlin W 35, Ludendorffstrasse 60*" adresindeki Kafkasya İdare Merkezi bünyesindeki Azerbaycan Bölümü'ne başvurarak ad, soyad, doğum tarihi, tahsil durumu, uzmanlık alanı ve çalışmakta olduğu şirketin adı ve adresi gibi bilgileri kaydettirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Başka bir duyuruda ise, aynı adresteki Azerbaycan Milli Karargahı bünyesinde İhtisas Yoklama Komisyonu kurulduğuna dikkat çekilerek, yüksek ve orta tahsilli bütün Azerbaycan Türklerinin ihtisaslarını gösterir bir belge almak için sözkonusu komisyona başvurup adres ve görevlerini bildirmeleri istenmiştir (32, No: 97, s. 6).

Azerbaycan Lejyonu Yayinevi: Azerbaycan Lejyonu bünyesinde 1944'te "Sahra Kitaphanesi" oluşturulmuştur. Kitaphane tarafından yayınlanan ilk ve son kitap, İbrahimoğlu'nun *Azərbaycanın İstiqlal Mybarizələri* adlı eseri olmuştur (39; 32, No: 98, s. 4).

Azerbaycan Türklerine Yabancılarla Evlenme Yasağı: Azerbaycan Milli Birlik Meclisi, Nazilerin ırkın saf tutulması ideolojisine uygun olarak Almanya'daki Azerbaycan Türklerinin yabancılarla evlenmesini yasaklamıştır. Binbaşı Fətəlibəyli gazetenin 12.06.1944 tarihli nüshasında yayınlanan duyurusunda, "*Arzumuz Türk kültürümüzü, adet ve ananelerimizi muhafaza edebilmek, Türk kanımızı temiz tutmaktan ibarettir. [...] Lakin, çok efsus ki, bazı yurttaşlarımız bu odlu mücadele içerisinde yabancılarla evlenmek fikrine düşmekte ve Türklük ananemizi bozmaktadır. Bunu nazara alarak asli Türk olmayanlarla evlenmeyi Azerbaycan Milli Birlik Meclisi adına her bir Azeri Türküne qe-deqan ediyorum. Türk kanının temizliğini muhafaza etmek her Azeri Türkünün mukaddes borcudur*" (32, No: 102, s. 4) demiştir.

Venedik'teki Türk Tümeni İstirahat Evi: Gazetenin 12.06.1944 tarihli nüshasında yer alan bir habere göre, 1943 ortalarında İtalya'ya kaydırılan "N" adlı Türk tümeni Venedik önlerindeki bir adada bulunan istirahat evine yerleştirilmiştir. Konuya ilişkin haberde, "*Venedik önündeki bu ada, güzelliğiyle İtalya'da hatta bütün dünyada ün kazanmış cennet misali bir yerdir. [...] Fakat bu yayla şimdi ne milyonlarca servete sahip olan zenginlerin ne de maceracı Amerikalı turistlerin seyahat yeridir. Burası şimdi yalnızca Avrupa'yı savunan kahramanların ve o gruba dahil olan lejyonerlerin istirahat yeridir. Çoğunluğu lejyonerlerden oluşan 'N' Türk tümeninin izine çıkan askerleri, Şubat ayından beri burada istirahat etmektedir*" ifadelerine yer verilmiştir (32, No: 102, s. 4).

4. Fatalibeyli'nin Soğuk Savaş Dönemindeki Faaliyetleri

Tümgeneral Reinhard Gehlen, Hitler karşıtı subayların hakim olduğu Amiral Wilhelm Franz Canaris komutasındaki *Abwehr*'in Şubat 1944'te dağıtılmasından sonra, Nazi dış istihbarat yapılanmasında daha etkili bir konuma gelmiştir. Hitler'e sunduğu raporda Alman Ordusu'nun doğu cephesinde çok zor durumda olduğu değerlendirmesinde bulunduğu için, 9 Nisan 1945'te Hitler'in özel emriyle görevden alınmıştır. 23.05.1945'te sahip olduğu istihbarat arşiviyle birlikte ABD Ordusu'na teslim olmuştur. Yakın adamlarıyla birlikte savaş esiri olarak götürüldüğü ABD'de gerekli incelemeler yapıldıktan sonra,

Temmuz 1946'da ABD makamlarının onayıyla kurulan ve kendi adıyla anılan (*Organisation Gehlen*) Alman/Amerikan dış istihbarat teşkilatını 1956'ya kadar yönetmiştir (6). Bunun ardılı olarak kurulan Alman Dış İstihbarat Teşkilatı (*Bundesnachrichtendienst/BND*) Başkanlığı görevini 1968'e kadar sürdürmüştür (26, s. 117-183). İkinci Dünya Savaşı sırasında dış istihbarat teşkilatına sahip olmayan ve bunu (*Central Intelligence Agency/CIA*) altı yıllık geçiş sürecinden sonra 13.09.1947'de kuran ABD (8, 44), Gehlen'in doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği hakkında sahip olduğu istihbarat birikiminden faydalanmıştır. Bu çerçevede, Nazi döneminden arta kalan lejyonerler ile savaş sonrasında doğu Avrupa'dan gelen sığınmacılar, Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele için örgütlenmiştir. Fatalibeyli başta olmak üzere, eski "Türk Taburları" mensupları da bu faaliyetler çerçevesinde, bu kez CIA'nın emrinde görev yapmaya başlamıştır.

ABD Ulusal Güvenlik Konseyi yurt dışında gerçekleştirilecek örtülü operasyonlara ilişkin olarak 18.06.1948'de yayınladığı 10/2 sayılı direktif aracılığıyla, "*SSCB, onun uyudusu ülkeler ve Komünist grupların ABD ve diğer Batılı ülkelerin hedef ve faaliyetlerini sekteye uğratmak amacıyla gerçekleştirdiği düşmanca örtülü faaliyetleri göz önünde bulundurarak, Dünya barışı ve ABD'nin ulusal çıkarları doğrultusunda ABD Hükümeti'nin yurt dışındaki aleni faaliyetlerinin örtülü operasyonlar aracılığıyla desteklenmesini*" kararlaştırmıştır. Düşman devletlere yönelik örtülü operasyonlar listesinde "*propaganda, ekonomik savaş, sabotaj, karşı sabotaj ve imha eylemleri*" gerçekleştirilmesinin yanı sıra, "*yeraltı direniş hareketleri, gerillalar, göçmen kurtuluş grupları ve anti Komünist unsurların*" desteklenmesi yer almıştır (15). Bu faaliyetler için CIA bünyesinde yer alan, ancak ABD Dışişleri Bakanlığı (*State Department/SD*) Özel Danışmanı Georg F. Kennan'a bağlı olan Özel Projeler Ofisi (*Office of Special Projects/OSP*) oluşturulmuş ve başına Frank G. Wisner getirilmiştir. Ofisin adı daha sonra, karartma amaçlı olarak Politika Koordinasyon Ofisi (*Office of Policy Coordination/OPC*) olarak değiştirilmiş ve birim 1952'de tamamen CIA'ya bağlanmıştır (9).

OPC'nin ilk işi, Almanya üzerinden Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'a yayın yapacak Özgür Avrupa Radyosu'nu (*Radio Free Europe/RFE*) kurmak olmuştur. 17.05.1949'da radyonun kuruluş ve işletilmesi işini üstlenecek olan Özgür Avrupa Komitesi adlı örtülü istihbarat birimi oluşturulmuş, komitenin adı 01.06.1949'da Özgür Avrupa Ulusal Komitesi (*The National Committee for a Free Europe/NCFE*) olarak değiştirilmiştir. Münih merkezli RFE ilk yayını, 04.07.1950'de Çekoslovakya'ya yapmıştır (34, s. 9 f.).

RFE'nin kuruluş faaliyetleri sürdürülürken, Nazi döneminde oluşturulan Kafkasya ve Türkistan lejyonu mensupları, bu lejyonların fikir babası olan ve savaştan sonra İngiltere istihbaratının, akabinde CIA'nın emrine giren Prof. Dr. Gerhard von Mende tarafından yeniden örgütlenmiştir. CIA tarafından 05.04.1950 ve 24.03.1961'de hazırlanan iki raporda yer alan bilgilere göre, İngiltere işgal bölgesindeki Bielefeld şehrinde bir villaya yerleştirilen Mende, Veli Kayyum Han liderliğindeki yedi kişilik ekiple Türkistan grubunu oluşturmuştur. Grup, Türkistan Lejyonu tarafından 1942'de yayınlanmaya başlanan Milli Türkistan dergisini, yeniden yayınlamaya başlamıştır. Azerbaycan grubunun liderliğini, başlangıçta Hilal Münşi yapmıştır. Yeni göçmenlerden İsmail Akber'in gruba dahil olmasından sonra, Musavat Partisi yandaşı olan ve İngiltere ile başlatılan işbirliğine Almanya'nın dahil edilmesine karşı çıkan Münşi ile Mende/Akber ikilisi arasında 1949 ortalarına kadar yaşanan anlaşmazlığın kaybedeni Münşi olmuştur. Mende ayrıca, Sultan Garip liderliğindeki İdil-Ural, Edige Kırimal liderliğindeki Kırım-Tatar, Ermenistan ve Gürcistan gruplarını da örgütlemiştir. Bu teşkilatlar 1950 başlarından itibaren CIA'nın emrine girerek, İngiltere işgal bölgesindeki şehirlerden ABD işgal bölgesindeki Münih'e nakledilmiştir (10, 11, 12, 40).

Azerbaycan Lejyonu'ndaki faaliyetlerini özetlediğimiz Abdürrahman Fatalibeyli

Düdinginski, Kahire'de temas kurduğu ABD istihbarat yetkililerine verdiği bilgilere dayalı olarak hazırlanan 15.07.1949 tarihli rapora göre, 12.11.1908'de Dudanga/Nahicevan'da dünyaya gelmiş, 1923-1926'da Bakü'de askeri lisede, 1926-1929'da Leningrad Askeri Mühendislik Yüksekokulu'nda öğrenim görmüş, 1929'da Bakü'de Azerbaycan Ulusal Tümeni'nde subay olarak göreve başlamıştır. 1933'te Moskova Askeri Mühendislik Akademisi'nde öğrenim gördükten sonra, 1938'de Binbaşı rütbesiyle Kalinin askeri bölgesinde görevlendirilmiş, 1939-1940'ta 7. Ordu'da Finlandiya'ya karşı savaşarak Kızıl Yıldız nişanı almış, 28.09.1941'de 27. Ordu Komutan Vekili olarak Almanya'ya karşı savaşırken taraf değiştirmiştir. Sekiz ay boyunca esir kampında tutulduktan sonra, Alman Ordusu bünyesinde kurulan Azerbaycan Lejyonu'na dahil olmuştur. 1945'te diğer Müslüman lejyonerlerle birlikte İtalya'da Amerikan ve İngiliz birliklerine teslim olmuştur. İtalya'da sekiz ay esir tutulduktan sonra serbest bırakılmıştır. Amerikan ve İngiliz askeri istihbarat çevreleriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. 1946-1947'de İtalya'da Azerbaycan ve Kafkasyalı sığınmacılar yararına faaliyetlerde bulunmuştur. Kudüs Müftüsü Emin El Hüseyini'nin daveti üzerine 29.01.1948'de Mısır'a gitmiş ve ondan mali destek almıştır. Müftü'ye, yeni kurulan İsrail Devleti'nin Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmesinden endişe ettiğini söylemiş ve Filistinli Araplardan İsrail'e karşı savaşacak bir ordu teşkil etmeyi önermiştir. İsrail'e karşı zaferi Mısır Ordusu'nun kazanmasını isteyen Kral Faruk, bu öneriyi reddetmiştir. Karısı ve 11 yaşındaki oğlunu Türkiye'ye göndermiştir. Kahire yakınlarındaki Helvan'da Hotel Claramont'ta ikamet etmiştir.

Raporda Fatalibeyli'nin geleceğe yönelik planları hakkında şu ifadeler yer verilmiştir: *“Hedefi Sovyetler Birliği'ndeki mevcut rejimi devirmek olan her türlü faaliyete katılmaya çok isteklidir. Amacına ulaşmak için Kafkasyalı, Beyaz Rus v.d. Sovyet halklarıyla ittifak kurmaya hazır fanatik bir Kafkasya milliyetçisidir. Hedefine ulaşma dışında bir isteği yoktur. SSCB ve uydu ülkelerden gelen bütün sığınmacıların kendi istihbarat teşkilatı, propaganda aygıtı ve kurtuluş ordusuna sahip tek bir çatı örgütü altında birleştirilmesini kuvvetle arzu etmektedir. Bu çatının Atlantik Şartı ilkelerine dayalı olarak kurulabileceğine ve Sovyetler Birliği'ndeki bütün halklar için kendi kaderini tayin hakkı talep edebileceğine inanmaktadır. Sahip olduğu askeri eğitim ve imkanları, Sovyetler Birliği'ne karşı olası bir savaşta Batılı güçlerin hizmetine sunmak istemektedir.”* (14)

Georg F.Kennan 1950 yaz aylarında OPC'ye, Sovyetler Birliği kökenli mülteciler arasında anti Komünist bir örgütün kurulmasının devasa önemi haiz olduğunu belirtmiştir. SD ve OPC temsilcilerinin katılımıyla Ağustos 1950'de gerçekleştirilen bir dizi toplantıda ön hazırlıklar yapılmıştır. Kennan'ın başkanlığında 17.10.1950'de gerçekleştirilen toplantıda, sözkonusu örgütün Almanya'da kurulması, bu örgütün faaliyetlerini koordine ve finanse edecek örtülü bir komitenin New York'ta oluşturulması, Almanya'daki örgütte Rus kökenli dört grubun yanı sıra, Rus kökenli olmayan mülteci grupların da yer alması kararlaştırılmıştır. Ocak 1951'de Wisner'in başkanlığında New York'ta düzenlenen toplantıda, Delaware Eyaleti kanunlarına göre kar amacı gütmeyen Rusya Halklarının Kurtuluşu İçin Amerikan Komitesi (*The American Committee for the Liberation of the Peoples of Russia, Inc.*)” adlı paravan komite kurulmuştur. Komitenin adı daha sonra, Bolşevizm'den Kurtuluş İçin Amerikan Komitesi (*The American Committee for Liberation From Bolshevism/AmComLib*) olarak değiştirilmiştir.

CIA yetkililerinin 1950 sonbaharında, Bavyera'daki Füssen kasabasında dört büyük Rus grubuyla gerçekleştirdiği toplantıda, örgütte temsil edilecek Rus kökenli olmayan grupların eşit haklara sahip olması ve Komünist rejim devrildikten sonra Rusya'da kurulacak yeni hükümet konularında uzlaşma sağlanamamıştır. Bunun üzerine oluşturulan yeni komitenin 17-20.08.1951'de Stuttgart'ta gerçekleştirilen ikinci toplantısında, uzlaşma sağlanmıştır. 21 Ağustos'ta Frankfurt/Main şehrinde düzenlenen basın toplantısında, Rus göçmen grupları tarafından Rusya Halkları Kurtuluş Konseyi adlı çatı örgütünün

kurulduğu ilan edilmiştir. Örgütün Almanya'da gerçekleştireceği dört temel çalışma alanı Sovyetler Birliği'ne yönelik radyo yayını, gazete yayını, siyasi etkinlikler ve araştırma enstitüsü kurulması olarak belirlenmiştir. Bu faaliyetlere, Rus kökenli olmayan Sovyet gruplarının da kısa zamanda dahil edilmesi kararlaştırılmıştır. Radyo yayınının alt yapısının oluşturulması için, RFE'nin eski Avrupa Direktörü görevlendirilmiştir (16).

Rus kökenli dört örgüt (Halkların Serbestisi İçin Çalışanlar, Rusya Halk Hareketi, Rusya Milletlerini Kurtarma Savaş Birliği, Serbest Rusya İçin Savaşanlar Birliği) ile Rus kökenli olmayan beş örgüt (Azerbaycan Milli Birlik Komitesi, Ermenistan İstiklali İçin Savaşanlar Birliği, Gürcistan Milli Şurası, Kuzey Kafkasya Milli Birliği-SKANO, Türkiye Kurtuluş Komitesi-TÜRKEİ) 1952 yazında Wiesbaden'da bir araya gelerek ön hazırlıkları yapmıştır (33, No: 4, s. 1 ff.). Dokuz örgüt 16.10.1952'de Münih'te toplanarak, Anti Bolşevik Mücadelenin Koordinasyon Merkezi (*The Coordinating Center of Anti Bolshevik Struggle*) adlı çatı örgütünü kurmuştur (13; 33, No: 6/7, s. 1-4).

AmComLib tarafından finanse edilen ve yönlendirilen Koordinasyon Merkezi faaliyetlerini, Bolşevizm'den Kurtuluş Radyosu (*Radio Liberation from Bolshevism/RL*) adlı radyo istasyonunda münferit ulusal gruplar için oluşturulan masalarda görevlendirilen personel aracılığıyla sürdürmüştür. Her bir masa, mensubu olduğu ulusun sürgündeki hükümeti gibi çalışmıştır. AmComLib tarafından hazırlanan 22.01.1953 tarihli Radyo Politikası belgesinde, Koordinasyon Merkezi adına yayınlar yapacak olan RL'nin, Merkez'in Demir Perde arkasındaki soydaşlarıyla iletişim kurmasını sağlayacağı, Rusların ve diğer ulusların tamamının sesi olacağı, ABD'nin denetimi altında RL yayınları yapacak olan Rus ve diğer uluslara mensup göçmenlerin iki temel amacının, Sovyet rejimini devirmek ve akabinde kendi siyasi ve etnik konseptlerine uygun yeni bir rejim ya da rejimler kurmak olduğu belirtilmiştir (17).

1950'de Münih'e yerleşen Abdürrahman Fatalibeyli, Azerbaycan Milli Birlik Komitesi'nde başkanlık görevini üstlenmiştir. Komite'nin diğer üst düzey iki yöneticisi, İsmail Akber ve eski Azerbaycan Lejyonu gazetesinin redaktörü Mecid Musazade (Karsanlı) olmuştur (40, s. 62 f.). Meclis'in yayın organı olan *Azerbaycan* dergisinin ilk sayısı, 1951'de yayınlamıştır. Derginin yazı kurulunda Ceyhun Hacıbeyli, Mecid Musazade ve İsmail Akber yer almıştır (33, No: 1, s. 1). RL ilk yayını, 01.03.1953'te yapmıştır. Fatalibeyli, Münih merkezli RL'nin Azerbaycan Masası Başkanı olarak görevlendirilmiştir. Radyo yayınlarının yanı sıra, Sovyetler Birliği ve doğu Avrupa'daki sosyalist ülkelere yönelik her türlü yıkıcı faaliyetin koordine edildiği merkez olan RFE ve RL, bu ülkelerin dış istihbarat teşkilatlarının hedefinde yer almıştır. RFE'nin Münih/Holzhausen'daki idari binası ve vericilerini bombalamak üzere Almanya'ya gönderilen Çekoslovakya dış istihbarat teşkilatı mensubu Richard Herbert Moschner Nisan 1951'de, radyo tesisinin fotoğraflarını çekerken yakalanmış ve 31.01.1952'de Nürnberg'deki ABD askeri mahkemesi tarafından yedi yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 1954, RFE ve RL'ye yönelik saldırıların yoğunlaştığı yıl olmuştur. Mart ayında Berlin'de yakalanan Polonya ajanı, ABD'ye götürülmüştür. RFE görevlisi Stefan Kiripolsky Ağustos'ta, Viyana'dan Çekoslovakya'ya kaçırılmış ve 1968 yılına kadar hapiste kalmıştır. RL'nin Beyaz Rusya yayınları bölümünde çalışan Leonid Karas'ın cesedi, Eylül'de Münih'te Isar nehrinden çıkarılmıştır. 1954 yılının son kurbanı, 20 Kasım gecesi KGB tetikçisi eski Azerbaycan Lejyonu mensubu Michael Ismailov tarafından öldürülen Fatalibeyli olmuştur.

20.11.1954'te RL istasyonunda saat 16.00'ya kadar çalışan Fatalibeyli saat 20.00'de, İsmailov'un Alpenplatz 6 adresinde kiraladığı mutfağına gitmiş ve saat 21.00'e kadar İsmailov ve mutfağı kiralayan 80 yaşındaki Bayan Ruhland'la sohbet etmiştir. İsmailov, ev sahibesinin kendi dairesine gitmesinden sonra Fatalibeyli'yi önce kafasına çekiçle vurup ardından boğmak suretiyle öldürmüş ve cesedi kanapenin altına saklamıştır. 22 Kasım'da temizlik yapmak için mutfağı giden ev sahibesi, sofanın altında cesedi görmüş ve polise

haber vermiştir. Cesedin yüzüne dikkatli bir şekilde bakmadan, öldürülen kişinin mutfağı arada bir arkadaşlarıyla vakit geçirmek için kullanılan İsmailov olduğunu söylemiştir. Bu ifadeyi yeterli bulan polis iki gün sonra, cesedin Münih'te gömülmesine izin vermiştir. Fatalibeyli'nin mazaret bildirmeden işe gelmemesi üzerine ikamet ettiği daireye giden arkadaşları, onu bulamayınca polise kayıp bildiriminde bulunmuştur. Münih basınında bunun üzerine, İsmailov'u Fatalibeyli'nin öldürdüğü yönünde spekülasyonlara yer verilmiştir. Ancak RL çevrelerinde, öldürülen kişinin İsmailov değil Fatalibeyli olduğu yönünde bir söylenti yayılmıştır. Bunun üzerine mezardan çıkarılan ceset üzerinde otopsi yapılmış ve defnedilen kişinin Fatalibeyli olduğu tespit edilmiştir. Fatalibeyli'nin katil zanlısı İsmailov yakalanamamıştır. Basında, Fatalibeyli'nin RL mensubu olduğunun yazılması üzerine, o güne kadar kamuoyu tarafından varlığı bilinmeyen RL, deşifre olmuştur. Fatalibeyli 5 Aralık'ta düzenlenen törenle, kardeşi Seyfullah'ın da gömülü olduğu Neu Ulm mezarlığına ikinci kez defnedilmiştir (34, s. 34-39, 269).

RFE ve RL'nin finansman ve denetimi 30.03.1972'de CIA'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na devredilmiş, iki istasyon 1976'da tek çatı altında birleştirilmiştir. 1995'te Münih'ten Prag'a taşınan RFE/RL Rusya, İran, Orta Asya, Kafkasya, Güney Asya, Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya yönelik olarak 25 dilde yayın faaliyetlerini sürdürmektedir (18, 38).

Sonuç

Hitler-Rosenberg ikilisinin İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'ni işgal planlarında öncelikli hedef, Kafkasya'daki petrol yataklarının ele geçirilmesi olmuş ve bölgede Almanya'nın mutlak hakimiyeti altında Kafkasya Federasyonu kurulması öngörülmüştür. Nazi rejimi 1941 ve 1942'de Sovyetler Birliği'ne karşı başlattığı iki büyük harekatta bütün umudunu, Kafkasya petrollerini ele geçirmeye bağlamıştır. İkinci hareketin hazırlıkları çerçevesinde, Türk Taburları da oluşturulmuştur. Harekatların başarısızlıkla sonuçlanması, Nasyonal Sosyalist rejimin sonunun başlangıcı olmuştur.

Kafkasya Federasyonu planı, bu başarısızlıklardan sonra da gündemden kalkmamıştır. Binbaşı Abdürrahman Fatalibeyli önderliğindeki Azerbaycan Lejyonu 1943'ten itibaren, gelecekte kurulması öngörülen federasyonun siyasi alt yapısının oluşturulmasına yönelik çalışmalar sürdürmüştür. Kasım 1943'te Berlin'de düzenlenen "Milli" Azerbaycan Kongresi'nde oluşturulan Azerbaycan Milli Birlik Meclisi'ni temsil yetkisi, Fatalibeyli'ye verilmiştir.

Eski lejyonerler savaş sonrasında Almanya'ya gelen yeni sığınmacılarla takviye edilerek, ABD'nin hizmetine giren Nazi istihbarat teşkilatının katkılarıyla yeniden örgütlenmiştir. Nazi rejimi döneminde Türk Taburları aracılığıyla sürdürülen anti Bolşevik faaliyetler, Soğuk Savaş döneminde ABD'nin çıkarlarına hizmet edecek şekilde devam ettirilmiştir. RFE ve RL adlı iki radyo istasyonu 1971'e kadar, Sovyetler Birliği'ne karşı sürdürülen her türlü yıkıcı faaliyetin koordine edildiği merkez işlevi görmüştür. Fatalibeyli, Azerbaycan Milli Birlik Komitesi ve RL Azerbaycan Masası Başkanı sıfatıyla gerçeğe dönük faaliyetlerin bedelini, hayatıyla ödemiştir.

Zorunlu seferberlik çerçevesinde Kızıl Ordu saflarında cepheye sürülen değişik uluslara mensup savaş esirlerinin önemli bir bölümü, hayatta kalabilmek için Alman tarafına geçmiştir. 1942-1945 arasında "*Bolşevik düşmanlara karşı sürdürülen savaşta Adolf Hitler'e mutlak surette itaat*" yemini eden lejyonerler, bir yandan Nazi rejiminin çıkarları için savaşırken, diğer yandan Almanya'nın zafer kazanması durumunda ülkelelerinin Rus işgalinden kurtarılmasını umut etmiştir. Bunların bir kısmı savaştan sonra, Batılı müttefikler ile Stalin arasında sağlanan mutabakat uyarınca Sovyetler Birliği'ne iade edilmiş ve vatana ihanet gerekçesiyle cezalandırılmıştır. Fatalibeyli gibi iade işleminden kurtulanların ise, anti Bolşevik mücadeleyi bu kez ABD'nin çıkarlarına hizmet edecek

şekilde sürdürmek ve Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra mensubu olduğu ulusun bağımsızlığa kavuşturulması umudunu yaşatmaktan başka çaresi kalmamıştır.

Nazi döneminde Azerbaycan, Kırım, İdil-Ural ve Türkistan lejyonları ile Almanya'da yaşayan Türk kökenli sığınmacılara yönelik olarak başlatılan, Soğuk Savaş döneminde ise Sovyetler Birliği'ndeki Türk bölgelerini kapsayacak şekilde genişletilen yoğun propaganda faaliyetlerinin, Türk milliyetçiliği düşüncesinin yayılması ve güçlenmesine de katkıda bulunduğu aşikardır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Bundesarchiv:

1. *BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division)*, “Oberkommando des Heeres, 2. Juni 1942, Turk-Btlne. Nebst Anlage 2: Richtlinien für Erfassung, Überprüfung, Verpflichtung und Einstellung von Turk-Kgf.”
2. *BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division)*, “162. Inf. Division, 20. Juni 1942.”
3. *BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division)*, “162. Inf. Division, 4. Juli 1942, Grundlegender Befehl über die Aufstellung von Turk.-Btlnen.”
4. *BArch RH 26-162/19 (162. Infanterie-Division)*, “162. Inf. Division, 20. Oktober 1942, Tätigkeitsbericht 15.5.42 bis 1. Oktober 1942.”

Central Intelligence Agency (CIA):

5. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e9993294098d50c4d0>
6. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519a6b2e993294098d511f5f>
7. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519cd819993294098d515d2d>
8. <https://www.cia.gov/about-cia/history-of-the-cia>
9. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000104823>
10. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e8993294098d50c4a1>
11. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e8993294098d50c471>
12. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600330688-2>
13. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp80-01065a000300060010-8>
14. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/51966ec7993294098d50a23a>

State Department-Historical Documents:

15. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945-50Intel/d292>

Wilson Center Digital Archive:

16. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114354>
17. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114471>
18. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115135>

Yayınlanmış Belgeler:

19. Burdett, A.L.P. (Edited by), *Oil Resources in Eastern Europe and the Caucasus. British Documents 1885-1978. Volume 4. 1939-1945*, Cambridge University Press, Cambridge et al. 2012.
20. *Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg, 14. November 1945-1. Oktober 1946. Bd. 1-42*, Nürnberg 1947-1949. Müteakiben *ND (Nürnberger Dokumente)* şeklinde kısaltılmıştır. Kullanılan belgeler:
21. *ND. Band 26*, “Dokument 1017-PS (Denkschrift, 2.4.41)”, s. 547-554.
22. *ND. Band 26*, “Dokument 1030-PS (Allgemeine Instruktion für alle Reichskommissare in den besetzten Ostgebiete, 8/5.41)”, s. 576-580.
23. *ND. Band 26*, “Document 1058-PS (Rede des Reichsleiters A. Rosenberg vor den engsten Beteiligten am Ostroblem am 20. Juni 1941)”, s. 610-627.
24. *ND. Band 27*, “Dokument 1520-PS, (Vermerk über eine Unterredung mit dem Führer im Führer-Hauptquartier am 8.5.42)”, s. 283-294,

25. ND. Band 38, "Dokument 221-L, (Führerhauptquartier, 16.7.1941, Besprechung mit Reichsleiter Rosenberg, Reichsminister Lammers, Feldmarschall Keitel und Reichsmarschall Göring)", s. 86-94.
26. Gehlen, Reinhard, *Der Dienst. Erinnerungen 1942-1971*, Hase & Köhler, Mainz 1971.
27. Hubatsch, Walther, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, Karl Müller Verlag, Bonn 1983. Kullanılan belgeler: "Weisung Nr. 21 vom 18.12.1940, Fall Barbarossa", s. 84-88; "Weisung Nr. 32 vom 11.06.1941 über die Vorbereitungen für die Zeit nach Barbarossa", s. 129-134.
28. Müller, Norbet (Dokumenten Auswahl und Einleitung von), *Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941-1944)*, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1991.
29. Picker, Henry, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, Wilhelm Goldmann Verlag, Stuttgart 1976.
30. Rürup, Reinhard (Hrsg.), *Der Krieg gegen die Sowjetunion. Eine Dokumentation*, Argon-Verlag, Berlin 1991.
31. Tessin, Georg, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. 17 Bände*, Mittler Verlag, Frankfurt a.M / Biblio Verlag, Osnabrück 1966-2002.

Sürelı Yayınlar:

32. *Azərbaycan. Azərbaycan legionunun həftəlik qəzətəsi*: 73 (07.11.1943), 74, (14.11.1943), 75 (21.11.1943), 79 (19.12.1943), 84 (05.02.1944), 85 (12.02.1944), 89 (13.03.1944), 95 (24.04.1944), 96 (01.05.1944), 97 (08.05.1944), 98 (15.05.1944), 102 (12.06.1944).
33. *Azerbaycan. Milli Birlik Organi*: 1 (1951), 4 (Ağustos 1952), 6-7 (Ekim-Kasım 1952).

İnceleme ve Araştırmalar:

34. Cummings, Richard H., *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950-1989*, McFarland & Company, Jefferson/North Carolina 2009.
35. Dallin, Alexander, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*, Droste Verlag, Düsseldorf 1958.
36. Hoffmann, Joachim, *Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 1991.
37. Hoffmann, Joachim, *Die Ostlegionen 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 1981.
38. <https://pressroom.rferl.org>
39. İbrahimovlu, *Azərbaycanın İstiqlal Mybarizələri*, Azərbaycan legionunun səhra kitabhanəsi, Berlin 1944.
40. Johnson, Ian, *A Mosque in Munich. Nazis, The CIA, And The Muslim Brotherhood In The West*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston/New York 2010.
41. Knigge, Jobst, *Deutsches Kriegsziel Irak. Der deutsche Griff auf den Nahen Osten im Zweiten Weltkrieg. Über Kaukasus und Kairo zum Öl des Orients. Pläne und Wirklichkeit*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg 2007.
42. Müller, Rolf-Dieter, "Gebirgsjäger am Elbrus: Der Kaukasus als Ziel nationalsozialistischer Eroberungspolitik", Bernhard Cihari (Hrsg.), *Wegweiser zur Geschichte. Kaukasus*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2008, s. 55-65.
43. Seidt, Hans-Ulrich, *Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*, Universitas Verlag, München 2002.
44. Thomas, Evan, *The Very Best Men. Four Who Dared: The Early Years of the CIA*, Simon & Schuster, New York et al. 1995.
45. Wachs, Philipp-Christian, *Der Fall Theodor Oberländer (1905-1908). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*, Campus Verlag, Frankfurt/New Yorks 2000.

Azerbaijani Legion and the Activities of Abdürrahman Fatalibeyli (1942-1954)

The Nazi Regime planned to divide the Soviet Union into four occupation zones through Operation Barbarossa which it launched in June 1941. The zones were ought to consist of the Reich Commissariats of Baltic, Ukraine, Moscow and Caucasus. The main goal of the establishment of the Reich Commissariat of Caucasus was to keep the oil reservoirs of Baku and the North Caucasus under German control as a whole. After the failure of the operation that was ought to be concluded within three months, a second operation called "Operation Blau" was launched in June 1942. Upon the initiative of Prof. Dr. Gerhard von Mende, legions under the general term of "Turkish Battalions" were formed as part of the preparations of the new operation. The "Turkish Battalions" consisted of prisoners of war from Turkistan, Azerbaijan, Idil-Ural, Armenia, Georgia and North Caucasus. Major Abdürrahman Fatalibeyli became the liaison officer in the legion of Azerbaijan. Besides conducting combatant duties, the legion also organized political and social activities in the headquarter in Berlin. In this framework, in 1943 the Azerbaijani Committee of National Unity was established in Berlin and Fatalibeyli was elected as its president. After the war Brigadier General Reinhard Gehlen, who was responsible for intelligence about Soviet Union and its sphere of influence, became subordinate to USA together with his archive and organization. The USA, which started to form its foreign intelligence service in 1941 and had no intelligence network in Europe, benefitted from the experiences and capacities of former Nazis in this field. The former Turkish and Caucasian legions were reorganized by von Mende in order to be used by the CIA in anti-Bolshevik activities. In 1952 these legions came together with CIA-organized groups of Russian origin under the covert umbrella organization called "Coordinating Center of Anti-Bolshevik Struggle" in Munich. Radio Liberty, which started to broadcast in March 1953 within the scope of the organization, was the center where activities such as propaganda, sabotage, anti-sabotage, demolition and assistance to underground resistance movements against the Soviet Union were organized. Fatalibeyli, who was the head of the Azerbaijani Assembly of National Unity and later became the director of the Azerbaijani desk of Radio Liberty, turned into the number one target of the Soviet intelligence service. He was murdered by the KGB agent Ismailov in Munich in November 1954. The developments regarding this topic are reconstructed and interpreted in the historiography of Turkey by for the first time making use of German archive documents and American intelligence documents which have been declassified and released in recent years.

Key words: *Nazi Germany, Azerbaijanian Legion, Fatalibeyli, CIA*

Xülasə

Kemal Özden

Azərbaycan legionu və Əbürrəhman Fətəlibəylinin fəaliyyətləri (1942-1954)

Nasist rejim 1941-ci ilin iyununda başladığı Barbarossa əməliyyatı vasitəsi ilə Sovet İttifaqını Baltik, Ukrayna, Moskva və Qafqazın İmperator Komissarları olaraq, dörd işğal sahəsinə bölməyi planlaşdırdı. Qafqaz Komissarlığının əsas məqsədi Bakı və şimal Qafqazın neft ehtiyatlarını bütövlükdə Almanyanın nəzarətində saxlamaq idi. Üç ay ərzində başa çatması planlaşdırılan əməliyyat uğursuzluqla nəticələndiyindən 1942-ci ilin iyun ayında "Operation Blau" adlı ikinci əməliyyat başlandı.

Bu əməliyyatın hazırlıqları çərçivəsində prof. Gerhard von Mendenin təşəbbüsü ilə Türkiyə, Azərbaycan, İdil-Ural, Ermənistan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz mənşəli müharibə əsirlərindən "Türk Batalyonları" ümumi məfhumu altında legionlar formalaşdırıldı. Mınbaşlı Əbürrəhman Fətəlibəyli Azərbaycan Legionunda əlaqələndirici zabit vəzifəsinə təyin edilmişdi. Legion hərbi vəzifələrlə yanaşı, Berlindəki qərargahda siyasi və ictimai fəaliyyətlər də həyata keçirmişdi. Bu çərçivədə 1943-cü ilin noyabr ayında Berlində Azərbaycan Milli Birlək Məclisi quruldu, Fatalibeyli isə rəhbər seçilmişdi. Alman Ordusunun Şərq Cəbhəsinin Hərbi Kəşfiyyat Təşkilatının rəhbəri, briqada generalı Reinhard Gehlen müharibədən sonra arxiv və təşkilatı ilə birlikdə ABŞ-a xidmət etməyə başladı. 1941-ci ilin yayında xarici kəşfiyyat xidmətini qurmağa başlayan və Avropada bir kəşfiyyat şəbəkəsinə sahib olmayan ABŞ keçmiş nasistlərin bu sahədəki təcrübəsi və imkanlarından faydalandı. Qədim Türk və Qafqaz legionları von CIA tərəfindən anti-bolşevik fəaliyyətlərdə istifadə edilməklə Mende tərəfindən quruldu. Bu legionlar 1952-ci ildə Münhendə CIA tərəfindən təşkil edilən rus müxalifət qrupları ilə birlikdə Anti-Bolşevik Mübarizə Mərkəzinin çətiri altında toplanmışdı. Təşkilat daxilində 1953-cü ilin martında yayımlanmağa başlayan "Azadlıq Radiosu" bu qrupların Sovet İttifaqına qarşı təbliğat, təxribat, təxribat və yeraltı müqavimət hərəkətləri kimi fəaliyyətlərini

koordinasiya edən mərkəz idi. 1950-ci ildə Azərbaycan Milli Birlik Komitəsinin rəhbəri və sonra Azadlıq Radiosunun sədri olan Fətəlibeyli Sovet kəşfiyyatının bir nömrəli hədəfi oldu və 1954-cü ilin noyabrında Münhendə KGB agenti İsmailov tərəfindən öldürüldü. Mövzuya bağlı hadisələr Türkiyə tarix mənbəşünaslığında ilk dəfə alman sənədləri və son illərdə sərbəst buraxılmış olan amerika kəşfiyyat sənədlərinə əsaslanaraq yenidən yazılmış və şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *nasist Almanyası, Azərbaycan legionu, Fətəlibeyli, CIA*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**DÖVLƏT QULLUQÇULARININ PEŞƏ FƏALİYYƏTİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ**

Gülnarə QURBANOVA*

Açar sözlər: dövlət qulluğu, səmərəlilik, innovasiya, peşəkarlıq, elektron xidmətlər, e-hökumət

Giriş

Dövlət qurumları öz funksiyaları, təklif etdikləri xidmətləri ilə cəmiyyət və vətəndaşlar üçün həyati əhəmiyyətə malikdirlər. Dövlət sektorunda baş verən dəyişikliklər ölkənin inkişafı, sosial və mədəni həyatına mühüm təsir göstərir.

Dövlət siyasətinin ümumi məqsədi vətəndaşların rifahı və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlət qurumlarında müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəyişikliklər zərurəti meydana çıxır. Bu mənada dövlət sektorunda, o cümlədən idarəetmədə və dövlət qulluğunda innovasiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dövlət qulluğunda innovasiyalar, həmçinin dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəliliyin yüksəldilməsinə də xidmət edir. Qeyd olunan səmərəlilik isə vətəndaşlara daha keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi ilə nəticələnir. Bəhs olunan məsələlər hazırda dövlət qulluğunun aktual problemlərindəndir. Bu mənada mövzunun aktuallığı onun elmi araşdırılması zərurətini ortaya qoyur.

Dövlət qulluğunda innovasiyalar

Qloballaşma bütün sahələrdə olduğu kimi, dövlət qurumlarında da yeniliklərin tətbiqi zərurətini ortaya qoymağdadır. Belə ki, dövlət qurumları dəyişən tələbləri qarşılamaq, səmərəliliyi təmin etmək və rəqabət edə bilmək üçün mütəmadi olaraq yeni xidmətlərin istehsalına təşviq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qulluğunda innovasiyalar çox vacib, lakin az tədqiq edilən bir mövzudur. İnnovasiyalarla əlaqədar çalışmalar, əsasən, özəl sektorla bağlıdır. Halbuki innovasiya dövlət sektoru üçün də olduqca əhəmiyyətlidir [13].

Xidmət, xidmətin göstərilmə üsulu, həyata keçirilmə əsasları və s. aspektlərdən yanaşmaqla dövlət sektorunda innovasiyalar aşağıdakı kimi təsniflənir:

- Məhsul innovasiyası: yeni və ya təkmilləşdirilmiş xidmətlər;
- Sistem innovasiyası: mövcud struktur bazasının yenilənməsi, yeni baza əsasların qurulması;
- Proses innovasiyası: dövlət xidmətinin istehsal üsulunda və ya təqdim olunmasındakı keyfiyyətin inkişaf etdirilməsi;
- Struktur-inzibati innovasiya: dövlət siyasətində və idarəçiliyində yeniliklər, dəyişikliklər;
- Anlayış innovasiyası: yeni anlayışlara bağlı olaraq yeni idarəetmə formatlarının tətbiq edilməsi [14].

Bəzi tədqiqatlarda dövlət sektorunda innovasiyaların tətbiq sahələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- E-dövlətlə bağlı olan sahələrdə (idarəetmə yükünün azaldılması, İKT-nin tətbiqi,

* psixologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası Rəhbər Dövlət İdarəçiliyi Kadrlarının İxtisasının Artırılması İnstitutu
e-mail: ggurbanova@yandex.ru

keyfiyyət və sürətli fəaliyyətin təmini üçün dövlət xidmətlərinin “elektronlaşdırılması”, dövlət idarəetməsinin müasirləşdirilməsi).

- İdarəetmənin sadələşdirilməsi istiqamətində (qanunvericilik yükünün azaldılması, dövlət proqramları və onların müddətlərinin yenidən qurulması).

- Dövlət tenderləri sahəsində (dövlət tender proseslərinin müasirləşdirilməsi, e-tender və s.).

- Yenilikçi mədəniyyətin kütləviləşdirilməsi istiqamətində və s. [17, s. 6-7].

Dövlət idarəetməsində innovasiyaların tətbiqi və bununla da dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətində bir sıra qabaqcıl Qərbi ölkələrinin təcrübələri diqqəti cəlb edir.

Hazırkı dövrdə, demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində innovasiyalı cəmiyyət, həmçinin elektron hökumətə keçidlə bağlı bir sıra beynəlxalq və milli proqramlar hazırlanaraq həyata keçirilir. Ədəbiyyatda bu keçidin üç əsas modeli ayırd edilmişdir. Bunlar şərti olaraq:

1. Kontinental-Avropa,
2. Anqlo-Amerikan,
3. Asiya modelləri adlandırılır [18].

Xüsusilə diqqət çəkən İngilis-Amerikan modeli ABŞ-da, Kanadada və Böyük Britaniyada inkişaf etmişdir. ABŞ-da əsas məqsəd dövlət idarəçiliyi problemləri haqqında vətəndaşların informasiya ilə təminatının universal xidmətini təmin etməyə imkan verən informasiya supermagistrallarının yaradılmasına yönəldilmişdir.

Kontinental-Avropa modeli müvafiq tövsiyələrin bütün Avropa İttifaqı ölkələrində icrasının məcburiliyi ilə; Avropa xalqlarının və ölkələrin inteqrasiyasının yüksək dərəcəsiylə; Avropada informasiya məkanında dövr edən informasiya münasibətlərini və informasiya axınlarını nizama salan sərt qanunvericiliklə fərqlənir.

“E-dövlətin” Asiya modeli spesifik idarəetmə üslubuna söykənir, korporativ mədəniyyətin Asiya tipli və iyerarxialı piramida prinsipinə görə təşkil edilmiş dövlət idarəçiliyinin çoxsəviyyəli sistemini əks etdirir [11].

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropada dövlət sektorunda kifayət qədər innovasiyalar tətbiq edilməkdədir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, özəl sektorla müqayisədə dövlət sektorunda innovasiyaların tətbiqi nisbətən geri qalır. Avropada dövlət sektorunda innovasiyaların sistemativ olaraq ölçülməsi həyata keçirilərək mövcud problemlər, boşluqlar müəyyənləşdirilməyə çalışılır. Bu istiqamətdə, xüsusi olaraq iki layihə diqqəti cəlb edir: Şimali Ölkələrində Dövlət Qulluğunda İnnovasiyaların Ölçülməsi və NESTA layihələri.

Birinci layihə Danimarka, Finlandiya, İsveç, Norveç və İslandiyanı əhatə etməklə 2012 mərkəzi, bölgə və yerli idarəetmə orqanları üzrə həyata keçirilmişdir.

Layihənin məqsədi dövlət sektorunda innovasiya ilə bağlı məlumat toplamaq, həmin məlumatlar əsasında müəyyən bir çərçivə işləmək olmuşdur. Layihənin yekunu olaraq belə qənaətə gəlinmişdir ki, innovasiya ilə bağlı əsas hərəkətverici qüvvə idarəetmə, ən əsas əngəl isə maliyyə ilə bağlıdır [15, s. 34].

NESTA layihəsi üzrə aparılmış araşdırmaların nəticəsi olaraq dövlət qurumlarında innovasiya səviyyəsini ölçmək üçün alətlər müəyyənləşdirilmiş və qurumların istifadə edə biləcəkləri innovasiya həcminə hesablanan diaqnostik qiymətləndirmə təklif edilmişdir. Layihəyə görə, diaqnostik qiymətləndirmə, həmçinin qurumların innovasiya qabiliyyətlərinin dəyərləndirilməsi və inkişaf etdirilməsini təmin edəcəkdir [13].

Azərbaycanda da dövlət idarəetmə sahəsində aparılan islahatlar çərçivəsində innovasiyaların tətbiqinə geniş yer verilir. İdarəetmədə operativliyin, şəffaflığın, vətəndaş məmnuniyyətinin təmin olunmasında innovasiyalar mühüm rola malikdir. Həmçinin innovasiyaların tətbiqi dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəliliyinin artırılmasında da vacib məqamlardandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetməsində innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı ölkə prezidenti tərəfindən bir sıra fərman və sərəncamlar imzalanmış, həmçinin dövlət proqramları, fəaliyyət planları və s. təsdiq edilmişdir. Məhz bütün bunlar dövlət qulluğunda yeni metodların tətbiqi işinin sürətləndirilməsi, idarəetmədə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə dövlət idarəçiliyinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına xidmət edir.

İdarəetmədə elektron xidmətlərin tətbiqinin dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəliliyinin artırılmasında rolu

Təhlillər göstərir ki, dövlət qurumları tərəfindən əhaliyə göstərilən xidmətlərin elektronlaşdırılması dövlət qulluğunda səmərəliliyin artırılmasında çox mühüm rol oynayır. Bu isə, dövlət orqanları, inzibati bürokratiya ilə vətəndaşlar arasında yeni münasibətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. İnnovativ xidmətlərə keçid şəffaflığın təmin edilməsi, süründürməçilik hallarının aradan qaldırılması, vətəndaşlarla dövlət strukturları arasında zaman itkisinə səbəb olan canlı əlaqənin minimuma enməsi ilə nəticələnir. Sosial innovasiyalar respublikanın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, intellektual potensialının gücləndirilməsi, biznesin irəliləməsi, yoxsulluq və işsizliyin azaldılması, cəmiyyətdə şəffaflığın və demokratiyanın inkişaf etdirilməsi üçün prioritet vasitə hesab edilir. İnnovativ xidmətlərin sosial sferada miqyası və onlardan istifadə edən vətəndaşların sayı artdıqca şəffaflıq da artır [11].

Azərbaycanda idarəetmədə elektron xidmətlərin tətbiqi ilə bağlı işlərin sürətləndirilməsində 2011-ci il mayın 23-də “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” [1] imzalanmış Prezident Fərmanının mühüm rolu olmuşdur. Fərmanda göstərilir ki, modern və çevik idarəetmənin təmin edilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün əhaliyə elektron xidmətlərin göstərilməsi zəruridir.

Fərmanın icrası nəticəsində, elektron xidmətin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə dövlət orqanlarının, eləcə də elektron imza xidmətindən istifadə məqsədi ilə müraciət edən hüquqi və fiziki şəxslər elektron imza ilə təmin edilmiş, dövlət orqanlarının informasiya sistemləri arasında informasiya mübadiləsinin aparılmasının təmin edilməsi məqsədi ilə zəruri tədbirlər həyata keçirilmiş, dövlət orqanlarının elektron xidmətlərindən “bir pəncərə” prinsipi əsasında istifadənin təşkili məqsədilə “elektron hökumət” portalı yaradılmış, dövlət qulluqçularının informasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində hazırlıq səviyyələrinin artırılması məqsədi ilə tədris kurslarının təşkili istiqamətində zəruri tədbirlər görülmüşdür.

Atılan bu addımlar sonrakı mərhələdə dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəliliyin artırılmasında mühüm rol oynamışdır.

İdarəetmədə elektron xidmətlərin tətbiqi istiqamətində ən mühüm addımlardan biri e-hökumətin qurulmasıdır. Hazırda bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüş, o cümlədən e-hökumət portalı yaradılmışdır.

E-hökumət portalında yerləşdirilmiş e-hökumətin əhəmiyyətini əks etdirən aşağıdakı müddəalar onun ümumilikdə dövlət idarəetməsində, həmçinin dövlət qulluqçularının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması sahəsindəki rolunu ortaya qoyur:

- Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqini genişləndirməklə həyata keçirilən fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilməsi və onlardan istifadə imkanlarının sadələşdirilməsi;
- Dövlət qurumlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin səmərəliliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- İstifadəçilərə dövlət qurumları tərəfindən təqdim olunan elektron xidmətlərin optimallaşdırılması və yerinə yetirilmə prosedurlarının sadələşdirilməsi;

- Elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və sərbəst əldə olunmasının təmin edilməsi;
- İstifadəçinin sorğusuna əsasən məlumatların axtarılmasına və əldə edilməsinə sərf olunan vaxtın maksimum azaldılması [10].

Qeyd edək ki, e-hökumət elektron idarəetmənin tərkib hissəsi olaraq idarəetmədə vətəndaşların iştirakını təşviq etmək məqsədilə hökumətin, vətəndaş cəmiyyətinin, siyasi institutların İKT-dən istifadə etməsidir. Həmçinin e-hökumət səmərəli idarəçiliyin təmin olunmasının mühüm vasitəsidir. Elektron hökumət elektron idarəetmənin alt sistemi kimi nəzərdən keçirilə bilər [16, s. 2].

Göründüyü kimi, e-hökumətin tətbiqi dövlət qulluğunda innovativ yenilik olmaqla, səmərəli fəaliyyətin təşkilinə, həmçinin keyfiyyətli xidmətin, şəffaflığın, operativliyin təmin olunmasına şərait yaradır. Bu da öz növbəsində vətəndaş məmnuniyyətini təmin edir.

İdarəetmədə elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş iki Fəaliyyət Planı – həm “Azərbaycan Açıq hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün, həm də “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın [3] da mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Qeyd edək ki, Milli Fəaliyyət Planlarında açıq hökumət prinsiplərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, korrupsiyanın qarşısının alınması üzrə yeni mexanizmlərin tətbiqi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinin və ictimai nəzarətin gücləndirilməsi məsələləri yer almışdır. Fəaliyyət planlarına əsasən reallaşdırılan elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi dövlət qulluğunda idarəetmənin şəffaflığı, həmçinin dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rola malikdir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da idarəetmədə innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı mühüm məsələlər öz əksini tapmış və reallaşdırılmaqdadır. Konsepsiyanın “Müasir dövrümüzün əsas çağırışları” bölməsində qeyd edilir: “Qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni müstəvidə genişlənməsi ilə bütün dünyada iqtisadi və təsərrüfat proseslərinin dəyişmə tempi, innovativ yeniliklərin yayılması, onların istehsal sahəsində tətbiqi misli görünməmiş şəkildə sürətlənir. Bu, əslində qloballaşmanın “müsbət yüklü” effektidir və getdikcə daha çox hər bir ölkənin innovasiya sahəsindəki nailiyyətlərdən, qabaqcıl texniki standartlardan və idarəetmədə yeni metodlardan yararlanmasına imkan verir” [6].

Hazırkı mərhələdə dövlət idarəetməsi sahəsində davam etdirilən islahatların əsas qayəsini vətəndaşların məmnunluğunun təmin edilməsi, insan faktorunun əsas götürüldüyü müasir idarəetmə modelinin formalaşdırılması təşkil edir.

Qurulan yeni modeldə "dövlət qulluğu" anlayışı "cəmiyyətə, xalqa qulluq" mənasını ifadə edir, vətəndaşla məmur arasındakı münasibətlərdə yeni düşüncə tərzini formalaşdırılır. Əhəliyə dövlət xidmətlərinin istehlakçısı kimi, onun məmnunluq səviyyəsinə isə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarı kimi yanaşılır. Qiymətləndirmə və nəzarət sistemində də müvafiq dəyişikliklər edilir, ictimai rəy, şəffaflıq, çeviklik, xidmətlərin göstərilməsində keyfiyyət, fasiləsizlik ön plana keçir. Beləliklə, qlobal inkişafın müasir meyilləri və milli-tarixi dövlətçilik ənənələrinə əsaslanan islahatlar nəticəsində dövlət xidmətlərinin təqdim olunmasının forma və üsulları müntəzəm olaraq təkmilləşdirilir, dövlət qulluğu peşəkar kadr korpusundan ibarət mühüm sosial-hüquqi mexanizmə çevrilir [12].

27 oktyabr 2018-ci il tarixdə “Dövlət orqanlarında (qurumlarında) daxili idarəetmə proseslərinin elektronlaşdırılması tədbirləri haqqında” Fərman [5] da dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəliliyinin yüksəldilməsində innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı mühüm addım hesab edilməlidir. Belə ki, fərmanla Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasında kargüzarlığın aparılması işinin səmərəli təşkili üçün “Elektron

sənəd dövriyyəsi sistemi” yaradılmışdır. Həmçinin fərmanda dövlət orqanlarında (qurumlarında) daxili idarəetmə proseslərinin elektronlaşdırılması sahəsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanda tətbiqinin təmin edilməsi məsələsi də öz əksini tapmışdır.

Dövlət qulluğunda ASAN Xidmət innovasiyası

Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetməsinin müasirləşdirilməsi, şəffaflığın təmin edilməsi və bu sahədə innovasiyaların tətbiq edilməsi istiqamətində atılmış addımlar sırasında Prezident tərəfindən imzalanmış fərmanla 2012-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması [2] xüsusi qeyd edilməlidir. Agentliyin yaradılmasında əsas məqsəd dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılmasının, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin daha keyfiyyətli, rahat, yeni üslubda və müasir innovasiyaları tətbiq etməklə həyata keçirilməsinin, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinin, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunmasının zəruriliyini nəzərə alaraq, dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, elektron xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsindən ibarət olmuşdur.

Agentliyin nəzdində ASAN xidmət innovasiyası tətbiq olunmuşdur. ASAN Xidmət dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməklə idarəetmədə səmərəliliyin yüksəldilməsində mühüm rol oynamaqdadır.

Agentlik mərkəzi və ya yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının, dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin, o cümlədən dövlət adından yaradılan publik hüquqi şəxslərin (bundan sonra – dövlət qurumları) əməkdaşlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, nəzarət və qiymətləndirmənin aparılması, dövlət qurumlarının informasiya bazalarının qarşılıqlı inteqrasiyası, elektron xidmətlərin təşkili prosesinin sürətləndirilməsi, bu sahədə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, ASAN Xidmət innovasiyasının tətbiqi ilə aşağıdakı məqsədlərə nail olunması istiqamətində ciddi nəticələr əldə edilmişdir: vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azalması, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinə nail olunması, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, elektron xidmətlərdən daha geniş istifadə olunması, bu sahədə aparılan institusional islahatların səmərəliliyinin artırılması [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, ASAN xidmətin dövlət qulluğunda səmərəliliyin artırılmasındakı innovativ rolu müxtəlif beynəlxalq qurumlar tərəfindən də təsdiqlənməkdədir. Məsələn, 2014-cü ildə global miqyaslı konsaltinq və audit şirkəti olan “Pricewaterhouse Coopers” (PwC) tərəfindən dünyanın 18 iri şəhərində aparılmış “Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi mərkəzinin müqayisəli təhlili” adlı araşdırmasına əsasən, dünyanın yalnız bir neçə şəhərində vətəndaşlar rahat şəkildə və vaxt itirmədən istədikləri sənədləri əldə edə bilirlər. Aparılan araşdırma zamanı sosial innovasiyaların operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyətlik, etik davranış qaydalarına nəzarət və həmçinin dörd qiymətləndirmə meyarı (xidmətlərin əlyətərliliyi, rahatlıq, növbələrin idarə olunması, əks-əlaqə) nəzərə alınıb. “ASAN xidmət” dünyada ilk üçlüyə daxil olub [11].

Bundan başqa, 26 iyun 2015-ci il tarixində Kolumbiyanın Medellin şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində qaliblərin mükafatlandırılması mərasimində “ASAN xidmət” “Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi” kateqoriyasında ən yüksək 1-ci yerə layiq görülərək xüsusi mükafat və diplomla təltif olunub. Forum vasitəsi ilə “ASAN xidmət” modelinin uğurlu təcrübəsinin dünyanın müxtəlif ölkələrində tətbiqi təşviq olunub [9].

Azərbaycan Respublikasında dövlət strukturlarında və dövlət xidmətlərinin həyata

keçirilməsində innovativ həllərin tətbiqi ilə bağlı dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq 14 mart 2018-ci il tarixdə Prezident İlham Əliyevin "Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında" Fərmanına [4] əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində "Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi" publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. Burada **startaplara və innovasiyalara dəstək ekosisteminin elementləri olan "INNOLAND" İnkubasiya və Akselerasiya Mərkəzi, həmçinin İT savadlılığının artırılması məqsədilə İT Təlim-Tədris Mərkəzi də fəaliyyət göstərəcək.**

Nəticə

Göründüyü kimi, idarəetmədə innovasiyaların tətbiqi prosesi davamlı xarakter kəsb edir. Burada məqsəd dövlət qulluğunun daha da səmərəli olması, vətəndaşlara göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda atılan addımlar xüsusilə diqqəti cəlb edir. İdarəetmə sahəsində İKT-nin, innovasiyaların davamlı şəkildə tətbiqinə yaradılan şərait müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ölkədə idarəetmə sahəsində innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı həm normativ, həm də institusional islahatlar aparılır. Normativ islahatlar çərçivəsində bir-birini tamamlayan və islahatların davamlılığını təmin edən fərmanlar, sərəncamlar imzalanır, dövlət proqramları, strategiyalar və s. qəbul edilir. Bunların əsasında dövlət idarəetməsi sahəsində fəaliyyətlər, xidmətlər təkmilləşdirilir, dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətində səmərəlilik artır və sonda bütün bunlar vətəndaşlara keyfiyyətli xidmət göstərilməsi ilə nəticələnir.

Institusional islahatlar da eyni templə davam etdirilir. Ölkədə yaradılmış dünyada analoqu olmayan innovasiya-ASAN Xidmət artıq beynəlxalq miqyasda ciddi maraq doğurmuşdur. Ümumiyyətlə dövlət səviyyəsində institusional sahədə həyata keçirilən innovativ fəaliyyət idarəetmənin müasir tələblər səviyyəsində qurulması, şəffaflığın artırılması və vətəndaş məmnunluğuna nail olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla mühüm uğurlarla müşayiət olunmaqdadır.

Bütün bunlar innovasiyaların tətbiqinin dövlət qulluğunda peşə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasındakı əhəmiyyətini ortaya qoyur. Ölkədə bu istiqamətdə atılan addımlar dövlət qulluğu sisteminin qabaqcıl dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 23 may, 2011-ci il, <http://e-qanun.az/framework/21716>
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 13 iyul 2012-ci il, <https://president.az/articles/5416>
3. Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 27 aprel 2016-cı il, <https://president.az/articles/19581>
4. Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 14 mart 2018, <https://president.az/articles/27423>
5. Dövlət orqanlarında (qurumlarında) daxili idarəetmə proseslərinin elektronlaşdırılması tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 27 oktyabr 2018, <https://president.az/articles/30468>

6. Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərman ilə təsdiq edilmişdir, http://www.president.az/files/future_az.pdf
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi Haqqında Ümumi Məlumat, <http://vxside.gov.az/az/page/agentlik-haqqinda>
8. <http://www.asan.gov.az/az/about>
9. ASAN xidmət BMT-nin mükafatı ilə təltif edildi /27 iyun 2015/ - <http://www.asan.gov.az/az/content/view/249/2644#.Vg6CVPntlBd>
10. Elektron hökumət haqqında ümumi məlumat, <https://www.e-gov.az/az/content/read/2>
11. Əkbərov Ruslan. Sosial innovasiya siyasəti: mövcud modellər və Azərbaycan nümunəsi, <http://www.stj.sam.az/post/sosial-innovasiya-siyasati-movcud-modellər-və-azərbaycan-nümunəsi>
12. İdarəetmədə müasir islahatların əsas istiqamətləri: şəffaflıq, asan xidmət, vətəndaş məmnunluğu, <http://www.asan.gov.az/az/media/news/idareetmede-mueasir-islahatlarin-esas-istiqametleri-seffafliq-asan-xidmet-vetendas-memnunlugu>
13. Fatih Demir. Avrupa'da Kamu Sektöründe İnovasyon ve Yenilikçi Yöntemler, <http://ybd.dergi.comu.edu.tr/dosyalar/Ybd/avrupa-da-kamu-sektorunde-inovasyon-ve-yenilikci-yontemler-2017-02-13-41.pdf>
14. Müfit Akyos, Kamuda Inovasyon, www.inovasyon.org/pdf/MA.Kamuda.Inovasyon.pdf
15. Bloch, Carter. Measuring Public Innovation in the Nordic Countries (MEPIN). Danish Centre for Studies in Research and Research Policy: Aarhus, 2011. http://nyskopunarvefur.is/files/filepicker/9/201102_mepin_report_web.pdf
16. Chesbrough H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. Harvard Business School Press, 2003. p. 228.
17. Paul Cunningham ve Aikaterini Karakasidou, Innovation in the Public Sector, INNO POLICY Trendchart Policy Brief No. 2, 2009, p. 36.
18. United Nations E-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want. New York, 2014, p.284, https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

Резюме

Гульнара Гурбанова

Применение инноваций в повышение эффективности государственных служащих в их профессиональной деятельности

Применение инноваций играет исключительную роль в повышении эффективности деятельности государственных служащих. В настоящее время инновации, обусловленные влиянием глобализации, также влияют на государственную службу. В современном мире в большинстве стран разрабатывается и внедряется множество международных и национальных программ в инновационных обществах, а также переход к электронному правительству. В этом отношении больше внимания привлекает опыт ведущих западных государств.

В Азербайджане принимаются серьезные нормативные и институциональные меры по внедрению инноваций на государственной службе. Были реализованы значимые стратегии, государственные программы, подписаны указы и приказы. в сфере государственной службы.

В частности, электронная обработка услуг, предоставляемых государственными органами, улучшит качество предоставляемых гражданам услуг, а также обеспечит прозрачность.

Использование электронного правительства должно быть указано на наиболее важных шагах по внедрению электронных услуг в сфере государственного управления в Азербайджане. В настоящее время, включая портал электронного правительства, в этом направлении многое сделано.

Внедрение электронного правительства – это хорошая инновация в государственной службе, создание эффективной бизнес-среды, а также обеспечение качественного обслуживания, прозрачности и эффективности. Это, в свою очередь, обеспечивает удовлетворение граждан.

Государственное агентство по обслуживанию граждан и социальным инновациям при Президенте

Азербайджанской Республики, учрежденное указом Президента Азербайджанской Республики в 2012 году, играет важную роль в модернизации государственного управления Азербайджанской Республики, обеспечении прозрачности и применения инноваций в этой области.

В рамках этого агентства была применена инновация «ASAN Service». Служба ASAN играет важную роль в повышении эффективности управления, обеспечивая, чтобы услуги, предоставляемые государственными учреждениями, были интегрированы и скоординированы.

Все это служит установлению государственного управления на уровне современных требований путем применения новых методов и инноваций на государственной службе и повышения эффективности профессиональной деятельности государственных служащих.

Ключевые слова: Государственная служба, эффективность, инновация, профессионализм, электронные услуги, электронное правительство

Summary

Gulnara Gurbanova

Application of Innovations in Increasing the Efficiency of Civil Service in Their Professional Activities

Application of innovations has an exceptional role in increasing the effectiveness of civil servants' activities. At present, innovation, shaped by the influence of globalization, also has its impact on civil service. In the modern world, many international and national programs are being developed and implemented in innovative societies, as well as e-government transition in most countries. In this regard, the experiences of the leading Western states attract more attention.

In Azerbaijan, serious normative and institutional measures are being taken to introduce innovations in civil service. Significant strategies, state programs have been implemented, decrees and orders have been signed. in the civil service sphere.

Particularly, electronicization of public services provided by public authorities will improve the quality of services provided to citizens, as well as provide transparency.

The use of e-government should be pointed out in the most important steps towards the introduction of e-services in public administration in Azerbaijan. At present, including e-government portal much has been done in this direction.

The introduction of e-government is a good innovation in the civil service, creating an effective business environment, as well as providing quality service, transparency and efficiency. This, in turn, ensures the citizen satisfaction.

The State Agency for Citizens Service and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan established by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan in 2012 has an important role in modernizing the public administration of the Republic of Azerbaijan, ensuring transparency and applying innovations in this area.

The “ASAN Service” innovation has been applied under that agency. The ASAN Service plays an important role in raising efficiency in management, by ensuring that the services provided by government agencies are integrated and coordinated.

All of this serves the establishment of public administration at the level of contemporary requirements by applying new methods and innovations in civil service, and raising the effectiveness of civil servants' professional activities.

Keywords: *civil service, efficiency, innovation, professionalism, electronic services, e-government*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**XV ƏSRİN SONLARI – XVI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ OSMANLI
DÖVLƏTİNƏ MÜHACİRƏT EDƏN AZƏRBAYCANLI NƏQQAŞLAR**

Bilal DƏDƏYEV*

Açar sözlər: azərbaycanlı nəqqaşlar, Mələk Əhməd Təbrizi, Həsən bin Məhəmməd, Həsən bin Əbdülcəlil, Hüseyn bin Hüsam

Giriş

Elxanilər dövləti (1256-1357) dövründə İran, Çin, Anadolu və Orta Şərqdən minlərcə elm, sənət və mədəniyyət xadiminin bu ölkənin mərkəzinə çəvrilmiş Azərbaycana gətirilməsi ilə Azərbaycanda elm və təhsil yüksək səviyyədə inkişaf etməyə başladı [10, 59-79; 3, 45-51, 188-192; 4, 236-254, 276-309; 5, 147-236]. Azərbaycanda Marağa rəsədxanası, Qazaniyyə, Rəşidiyyə və Sultaniyyə kimi böyük mədrəsələrin fəaliyyətgöstərmələri yuxarıda deyilənləri sübut edir. Belə inkişafın məntiqi nəticəsi kimi Azərbaycan XIV-XV əsrlərdə Orta Şərqi elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət mərkəzinə çevrildi. Tarixin bu dönəmində Azərbaycanda nəqqaşlıq sənəti tərəqqi edir və bu sənəti inkişaf etdirəngörkəmli nəqqaşlar da yetişirdi.

Bu gün rəssamlıq kimi bizə məlum olan nəqqaşlıq, əslində orta əsrlərdə daha geniş sənət sahəsinə aid edilmişdir. Yaxın keçmiş qədər qaraqələmlər (sadəcə karandaşla rəsm çəkənlər və ya qrafikçilər), müzəhhiblər (qızıl suyu ilə bəzək vuranlar), müsəvvirlər (miniatür çəkənlər), şəbihnüvüşlər (portret çəkənlər), tərrahlar (bəzək vuranlar, təbiəti təsvir edənlər), qaatiçilər (oriqamilər), məclisnüvislər (məslis katibləri – xəttatlar), basmagirlər (nəqşi həkk edənlər), cədvəlkeşlər (rəsmxətçilər), rəngzənlər (rəngsazlar), divar nəqqaşları kimi peşələr və bu sahədə görülən işlər nəqqaşlar tərəfindən həyata keçirilirdi [12, 87]. Orta əsrlər Osmanlı dövlət xadimi və tarixçisi Mustafa Ali isə nəqqaş sənətkarları ümumiləşdirərək onları dörd növə – qaatiçi, müsəvvir, tərrah və müzəhhiblərə ayırır [8, 63-68]. Eyni zamanda bu dövrdə kitab nəşri sahəsində də nəqqaşların çox böyük rolu olmuşdur. Əvvəllər kitab cildlərinin və səhifələrinin bəzədilməsi bu sənətkarlar tərəfindən görülürdü. Hal-hazırda texnologiyanın yüksək səviyyədə inkişafı bu işlərin çoxunu nəqqaşlığın əlindən almışdır.

Təbii ki, Orta əsr nəqqaşlığı ən bariz formada miniatür sənətində böyük uğurlar qazanmışdır. XVI əsr Osmanlı dövlətində miniatür sənətinin inkişaf etdirilməsində Azərbaycan nəqqaşlarının çox böyük rolu olmuşdur. Osmanlı arxiv sənədlərində "Əcəm nəqqaşları" kimi qeyd edilən bu sənətkarların böyük əksəriyyəti Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvilər (1501-1736) dövründə yaşayıb yaratmış Azərbaycan sənətkarları idi. Orta əsrlərdə Azərbaycan miniatür sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etməsində əsas rol Təbriz miniatür məktəbinə məxsus idi. Təbriz miniatür məktəbinin yaranması, formalaşması və inkişafı isə böyük bir tarixi dövr ərzində xarici və yerli bədii ənənələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri prosesində baş vermişdi. Təbriz miniatür məktəbinin xarici əlaqələrindən danışarkən İran (mərkəzi Şiraz və İsfahan şəhərləri idi), Şərqi Türküstan-Çin-uyğur (mərkəzi Moğol dövləti idi) və ərəb-Mesopotamiya (mərkəzi Bağdad şəhəri idi) sənətkarlıq məktəblərini xüsusi qeyd etməliyik. Artıq, XIV əsrdə Təbriz miniatür məktəbində yüksək səviyyəli yaradıcılıq üslubu kimi ortaya çıxan "Şahnamə" (1330-1340-cı illərə aid) illüstrasiyaları nəinki Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Şərqi miniatür boyakarlığının inkişafında

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Mühəndislik Universiteti
e-mail: bdedeyev@beu.edu.az

bədii-estetik və sənətkarlıq baxımından yeni mərhələ oldu. XV əsrdən etibarən isə Təbriz məktəbinin təsiri nəticəsində Azərbaycanın başqa şəhərlərində də miniatur sənəti inkişaf etməyə başladı. XV-XVI əsrlərdə xüsusilə Şirvan və Ərdəbildə yaranan əsərlərə çəkilmiş illüstrasiyalar bu bölgələrdə zəngin bədii ənənələrə əsaslanan nüfuzlu bir sənət məktəbinin formalaşdığını sübut edir [1, 7-9; 2, 75-80]. Eyni zamanda Ağqoyunlular dövründə Uzun Həsən (1453-1478) ilə Sultan Yaqub (1478-1490) və eləcə də Səfəvilər zamanında Şah İsmayılın (1501-1524) hakimiyyəti illərində elm və mədəniyyət, alim və sənətkarlar yüksək səviyyədə himayə edilirdi [3, 202-209].

Bir çox qonşu dövlətlər kimi Osmanlı dövləti də bu dövrdə müsəlman aləminin diqqət mərkəzinə çevrilən Azərbaycanla ictimai-elmi-mədəni əlaqələrini daha da gücləndirirdi. XIV əsrin axırlarında Əmir Teymur (1370-1405) tərəfindən Səmərqəndə aparılan azərbaycanlı sənətkarlardan bir qrup Təbrizli çini-keramika ustalarının Osmanlı dövlətinə dəvət olunması bunun ən bariz nümunəsi sayıla bilər. Osmanlı dövlətinin ilk vaxtlarında inşa edilmiş Bursa Yaşıl məscid və türbəsi (1421), Bursa Muradiyə külliyyəsi (1426) və Ədirnə Muradiyə məscidinin (1429) ağ-mavi rəngli, əsasən, mozaik və boya ilə işlənmiş çini-keramikləri azərbaycanlı sənətkarların əməyinin bəhrəsi idi. Bunu Bursa Yaşıl məscidin kitabəsində qeyd edilmiş "əməli-ustadani-Təbrizi" yazıları əyani şəkildə sübut edir [11, 445-465]. Bu məqalədə isə, XV əsrin sonları və XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı saraylarına gedərək uzun illər orada fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan nəqqaşlarının həyat və yaradıcılıq işlərindən bəhs olunacaqdır.

XV əsrin son rübü və XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı saraylarında fəaliyyət göstərən azərbaycanlı nəqqaşlar haqqında nəinki Azərbaycanda, hətta Türkiyədə belə müstəqil olaraq heç bir araşdırma aparılmamışdır. Bu sənətkarları öyrənmək üçün, sözsüz ki, ilk istinad olunacaq qaynaqlar Osmanlı mənbələridir. Bunların içində nəşr edilmiş bir neçə Osmanlı arxiv sənədini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bunlar 1520, 1526 [12, 91-93; 13, 23-76], 1546 [12, 93-94; 15, 501-534], 1556 [13, 72-73] və 1557-ci illər [12, 94-95; 14, 5-38] Osmanlı saray sənətkarlarına (əhli-hirəfin) hər üç ayda bir verilən yevmiyyə – maaş dəftərləridir. Adı sadalanan sənədlərdə nəqqaşlara aid yerləri orijinalından transkripsiya edərək iki məqalə şəklində 1950-ci illərdə nəşr etdirən Türkiyəli tarixçi-şərqşünas akademik mərhum Rıfki Melül Meriçin də əməyini unutmamamaq lazımdır. Bu arxiv sənədləri XVI əsrin birinci yarısında Osmanlı saraylarında çalışmış azərbaycanlı nəqqaşların fəaliyyətləri haqqında məlumat verən çox qiymətli mənbələrdir. Eyni zamanda bu məqalənin hazırlanmasında mövzu ilə əlaqəli bəzi tədqiqat əsərlərindən də istifadə olunmuşdur.

1. Mələk Əhməd Təbrizi

Mələk Əhməd Təbrizi haqqında ilk və ətraflı məlumata 1526-cı ilin fevral ayında tərtib edilmiş əhli-hirəfə verilən maaş dəftərində rast gəlinir. Əhli-hirəf isə Osmanlı sarayında sənətkarların birləşdiyi təşkilata verilən addır. Onlara hər üç aydan bir verilən məvacibləri isə "yevmiyyə dəftərində" qeyd olunurdu [12, 86-87; 7, 497]. Əsas arxiv sənədlərindən biri kimi məlum olan 1526-cı il yevmiyyə dəftərində yazılan "Sultan Bayəzid Xan (1481-1512) zamanında Əcəmdən gəlüb cihət olunmuş" cümləsindən aydın olur ki, o, 1512-ci ildən əvvəlkitarixdə, yəni XV əsrin sonları və ya XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə getmişdir. Mələk Əhməd bu siyahıda hamıdan çox, gündəlik 24 axça qazanan nəqqaş olmuşdur [12, 91; 13, 26]. Bundan əlavə, "bayramlarda sultana verilən hədiyyələr və sultandan sənətkarlara paylanan ənamlarla" bağlı nəşr edilmiş tarixi göstərilməyən arxiv sənədində də onun adına rast gəlinir. Burada onun Sultan Süleymana (1520-1566) bir naxışlı sandıq və bir də əsa hədiyyə etdiyi və bunun müqabilində sultandan min axça pul mükafatı aldığı bildirilir [13, 68, 71]. Bu tarixi göstərilməyən sənədi hər tərəfli təhlil etdikdən sonra, onun tarixinin 1530-cu illərə aid olduğunu təxmin

etmək olar. Növbəti 1546-cı il arxiv sənədində Mələk Əhmədin adı qeyd edilmədiyini üçün, bu tarixə qədər onun vəfat etdiyini düşünmək olar [12, 93-94; 15]. Türkiyəli sənət tarixçisi Çiçək Dərmanın tədqiqatlarına əsasən, Mələk Əhmədin nəqqaşlıqdakı əsas peşəsi "təzhib" sənəti, yəni qızıl suyu ilə yazı yazıb, bəzək vurmaq olmuşdur [7, 498]. Mələk Əhmədin özündən başqa Osmanlı saraylarında nəqqaş kimi fəaliyyət göstərən Məhəmməd, Əli (onlar haqqında aşağıda ayrıca məlumat veriləcəkdir) və xəttat olan Hacı Məhəmməd adlarında üç oğlu da olmuşdur. Mələk Əhmədin kiçik oğlu olan Hacı Məhəmməd dövrünün ən tanınmış xəttatı kimi şöhrət qazanmışdır [6, 99]. Son dəfə mənbələrdə onun adı h.965-ci (m. 1557/58) il tarixinə aid olan əhli-hirəf maaş dəftərində çəkilmişdir. Bu sənəddən məlum olur ki, Hacı Məhəmməd digər xəttatların hamısından çox, yəni gündəlik 28 axça əmək haqqı almışdır [14, 7]. Bu fakt özü onun sənətinə nə qədər yüksək qiymət verildiyinin əyani təsdiqidir.

2. Həsən bin Məhəmməd

Nəqqaş Həsəninatası Məhəmmədin Osmanlı saraylarına dəvət olunmuş "xassə Əcəm (xüsusi seçilmiş Əcəm sənətkarı)" ustadlarından olduğu bildirilir. Həsən bin Məhəmmədin özü isə Mələk Əhməd kimi Sultan Bayəzid zamanında Osmanlı saraylarında nəqqaş kimi işə götürülən sənətkarlarından biri olmuşdur [12, 91; 13, 26]. Buradan aydın olur ki, Həsənin atası Ağqoyunlular dövrü Azərbaycan sənətkarlarından olub, böyük ehtimalla görə Sultan Fateh (1451-1481) zamanında Osmanlı dövlətinə köçüb getmişdir. Oğlu Həsən də onun yanında nəqqaşlığı öyrənərək əhli-hirəfə daxil olmağı bacarmışdır. Həsən bin Məhəmmədin də Mələk Əhməd kimi nəqqaşlıqdakı əsas peşəsi müzəhhiblik olmuşdur [7, 498]. 1526-cı ilin maaş cədvəlinə görə aldığı gündəlik 20 axça ilə dördüncü yeri tutan Həsən bin Məhəmməd [12, 91; 13, 26], 20 il sonra 1546-cı ildə Osmanlı saray nəqqaşlarının başçısı və əslən azərbaycanlı olan Şahquludan sonra ən çox əmək haqqı alan ikinci nəqqaş olmuşdur. Onun bu tarixdəki gündəlik qazancı 22 axça olub [12, 93; 15, 505]. Növbəti 1557-ci ildə arxiv sənədində adına rast gəlinmədiyini üçün bu müddət ərzində vəfat etdiyi güman olunur.

3. Həsən bin Əbdülcəlil

Bu sənətkarın atası da böyük ehtimalla Osmanlı sarayına mühacirət etmiş Ağqoyunlu dövrünün tanınmış Azərbaycan sənətkarlarındanıdır. Həsən bin Əbdülcəlil də atasından sonra Sultan Bayəzid zamanında saraya dəvət edilmişdi. Onun da Mələk Əhməd və Həsən bin Məhəmməd kimi nəqqaşlıqdakı əsas peşəsi müzəhhiblik olmuşdur [7, 498]. Bu məlumatlardan əlavə, onun nəqqaş olaraq gündə 20,5 axça əmək haqqı aldığı 1526-cı il dəftərində qeyd olunur [12, 91; 13, 26]. Eyni zamanda yuxarıda bəhs edilən azərbaycanlı nəqqaşlar kimi o da 1530-cu illərin bir ramazan bayramında Sultan Süleymana "bir naxışlı əl sandığı" hədiyyə etdiyi üçün bunun müqabilində 2000 axça pulla mükafatlandırılmışdır [13, 72]. Növbəti, yəni 1546-cı il arxiv sənədində adına rast gəlinmədiyini üçün bu tarixə qədər vəfat etdiyi ehtimal oluna bilər. Yüksək məvacibi və mükafata layiq görülməsi onun istedadlı bir nəqqaş olduğunu göstərir.

4. Məhəmməd bin Mələk Əhməd

Mələk Əhməd Təbrizin böyük oğludur. Sultan Bayəzid dövründə saray sənətkarlarının təşkilatı olan əhli-hirəfə işə götürülmüşdü. 1526-cı il dəftərində 7,5 axça gündəlik əmək haqqı aldığı göstərilir [12, 92; 13, 27]. Bu nəqqaşın adı 1546 [12, 93; 15, 505] və 1557-ci [12, 94] illər maaş dəftərlərində də çəkilir. Axırıncı dəftərdə adının qarşısında "mütəvəffa şod", yəni "vəfat etmişdir" sözləri yazılmışdır. Rıfki Melül Meriç tərəfindən nəşr edilmiş və 1557-ci ilə aid olan bu arxiv sənədinin tarixi hicri təqvimdə 965-ci il 1 rəbiülaxir – 30 ramazan arasındakı (21 yanvar-16 iyul 1558) altı ayın maaşını əhatə edir.

Lakin bir il əvvəlki 30 ramazan 963 (7 avqust 1556) və bir il sonrakı 1 məhərrəm 965/1 məhərrəm 966 (24 oktyabr 1557-14 oktyabr 1558) tarixli arxiv sənədlərindəki məlumatlardan aydın olur ki, yuxarıda göstərilən sənəddə 1 rəbiülaxir- 30 ramazan 965-ci il tarixi bir il əvvələ, yəni 964-cü ilə aid olmalıdır (1 fevral-27 iyul 1557). Hələlik bu arxiv sənədinin əsl əlimizdə olmadığı üçün deyilənlər yalnız təxmin oluna bilər. Onda belə aydın olur ki, Məhəmməd bin Mələk Əhməd 1557-ci ilin ikinci rübündə dünyasını dəyişmişdir.

5. Əli bin Mələk Əhməd

Mələk Əhməd Təbrizinin nəqqaş olan ikinci oğludur. Böyük qardaşı Məhəmməd kimi, o da Sultan Bayəzid dövründə saraydakı əhli-hirəf təşkilatına işə götürülmüşdür. 1526-cı il dəftərində 8 axça gündəlik əmək haqqı aldığı qeyd olunur [12, 92; 13, 27]. Onun adına 20 il sonra tutulmuş 1546-cı il dəftərində də rast gəlinir [12, 93; 15, 505]. Amma bundan sonra qeydə alınan sənədlərdə adı çəkilmədiyi üçün böyük ehtimalla 1557-ci ilə qədər vəfat etmişdir.

6. Məhəmməd bin Əbdürrəhman

1526-cı il əhli-hirəf dəftərində Məhəmmədin atasının da "xassə Əcəm" ustadlarından olub saraya işə götürüldüyü və özünün isə Sultan Səlimin (1512-1520) hakimiyyətdə olduğu dövrdə saray sənətkarlarının arasına qoşulduğu qeyd olunur [12, 92; 13, 27]. Buradan aydın olur ki, atası Əbdürrəhman Sultan Bəyazid dövründə Osmanlı sarayında işə başlamışdır. Məhəmməd bin Əbdürrəhmanın adı 1546 [12, 93; 15, 505], 1557 [12, 94] və 1558-ci illərdə [12, 95; 14, 9] tutulan maaş dəftərlərinin hamısında çəkilir. Məhəmməd bin Əbdürrəhmanla bağlı diqqətimizi çəkən məqamlarından biri də uzun illər sarayda işləməsinə baxmayaraq, başqa azərbaycanlı sənətkarlarla müqayisədə ən az əmək haqqı alan nəqqaş olmasıdır. Qırx ildən çox bir müddətdə sarayda işləməsinə baxmayaraq, 4,5 axçadan 6,5 axçaya yüksəldilən gündəlik məvacibində sadəcə iki axça artım edilmişdir. Halbuki o dövrdə sənətkarların yanında şagird olaraq fəaliyyət göstərənlərin bir çoxunun maaşı bundan daha yüksək olmuşdur. Ən son 1558-ci ildəki arxiv sənədində adı çəkilən Məhəmməd bin Əbdürrəhmanın, məhz bu tarixdən sonra vəfat etdiyini güman etmək olar.

7. Hüseyn bin Hüsam

1526-cı il dəftərində nəqqaş Hüseynin atasının Osmanlı sarayında rəssam kimi fəaliyyət göstərən Əcəm ustadlarından biri olduğu qeyd olunur. Daha sonraməlumat verilir ki, atası vəfat etdikdən sonra 19 aprel 1524-cü ildə "Ruznamə" dəftərinə adı yazılaraq, gündəlik qazancı 6 axça maaşla işə götürülmüşdür [12, 92; 13, 27]. Buradan tam aydın olur ki, onun atası olan rəssam Hüsam ya XV əsrin sonlarında, ya da XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı sarayındakı əhli-hirəf təşkilatına işə götürülmüşdür. Əfsuslar olsun ki, hələlik nəqqaş Hüseyn bin Hüsam haqqında bundan başqa heç bir mənbədə məlumat verilmir. Elə təxmin etmək olar ki, maaşı az olduğu üçün əhli-hirəfdən çıxaraq başqa işə gedib və ya ehtimal ki, vəfat etmişdir.

Nəticə

Ehtimalımıza görə, XV əsrin sonları-XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə mühacirət edən nəqqaşların sayı yuxarıda bəhs olunan bizə məlum olan sənətkarlardan daha çox idi. Bu məqalədə yalnız arxiv sənədlərində adları qeyd edilən və Osmanlı saraylarında rəssam kimi xidmətə götürülənlər haqqında məlumat verilmişdir. Osmanlı saraylarında fəaliyyət göstərmiş bu dövrün azərbaycanlı nəqqaşları, ehtimal ki, daha əvvəl Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətində ciddi təcrübə qazanmış tam peşəkar sənətkarlardır. Onlar Azərbaycandan köçüb getdikdən sonra əsasən Osmanlı sarayları və qis-

mən də saraydan kənar yerlərdə fəaliyyət göstərən emalatxanalarda işlərlə təmin olunmuşlar.

Arxiv sənədlərində keçən məlumatlardan aydın olur ki, azərbaycanlı nəqqaşlar Osmanlı dövlətinə ailəvi xidmət etmiş, bəzən saraylarda yaradılmış əhli-hirəf təşkilatında ata və oğullar birgə fəaliyyət göstərmişlər. Bunlardan Həsən, Məhəmməd və Hüseynin ataları daha əvvəllər, Mələk Əhmədin iki oğlu isə atası ilə eyni vaxtda çalışmışlar. Əfsuslar olsun ki, Osmanlı saraylarında uzun illər çalışmış bu dövrün azərbaycanlı nəqqaşlarının əsərləri ya günümüzə qədər gəlib çatmamış, ya da hələ üzə çıxarılmamışdır. Arxiv sənədlərində sənətkarların həyatları haqqında geniş və bəzi məsələlərdə dəqiq məlumat verilməsə də, güman etmək olar ki, Osmanlı saraylarına qədər gedib çıxan bu nəqqaşlarımız məhz Təbriz nəqqaşlıq məktəbinin davamçıları olmuşdur. Onlar uzun illər ərzində göstərdikləri fəaliyyətləri ilə Osmanlı mədəni inkişafına çox gözəl töhfələr vermiş və çoxlu sayda sənətkar yetişdirmişlər.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, belə çox istedadlı və görkəmli sənətkarların arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilərək üzə çıxarılması, orta əsrlər Azərbaycanında elm, sənət və ümumilikdə mədəniyyətin nə qədər yüksək inkişaf etdiyinin bariz təzahürüdür.

ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. Kərimov M. Azərbaycan miniatürləri (Azərbaycan, ingilis, rus və ərəb dillərində). Bakı, 2013, 248 s.
2. Musalı N. Səfəvilər dövründə Ərdəbildə xəttatlıq və kitab sənəti // Azərbaycan xalçaları, 2016, cild 6, № 21, s. 74-87.
3. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1981, 280 s.
4. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003, 458 s.
5. Qasimov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 2008, 448 s.

b) Türk dilində

6. Dedeyev B. 16. Yüzyıl Osmanlı Saraylarında Azerbaycanlı Hattat ve Katipler // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2017, Sayı: 81, s. 89-113.
7. Derman F.Ç. Osmanlı İstanbulunda Bezeme Sanatı / Osmanlı İstanbul'u: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri (29 Mayıs -1 Haziran 2013: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi), İstanbul: İBB Kültür AŞ ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 495-509.
8. Gelibolulu, Mustafa Ali. Menakıb-ı Hünerveran, İstanbul, 1926, 234 s.
9. Genç V. Heşt Behişt Sarayından Topkapı Sarayına: Şah İsmailin, Çaldıran Savaşı'ndan Sonra Alınan Hazine ve Eşyaları // Toplumsal Tarih. 2011, Nisan, Sayı: 208, s. 24-36.
10. Jahn K. Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi (çeviren: İsmail Aka) // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi. XIII / 24 (1979-1980), s. 59-79.
11. Keskin M.Ç. Siyasi Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433) // Belleten, 2013, Cilt: LXXVII, Sayı: 279, Ağustos, s. 445-465.
12. Meriç R.M. Nakış Tarihi Vesikaları // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1952, Cilt: 1. Sayı: 2, s. 85-107.
13. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Sarayında Ehl-i Hirəf Defteri // Belgeler, 1986, XI/15, Ankara, s. 23-76.
14. Yaman B. 1557 Tarihli Ehl-i Hirəf Defterine Göre Osmanlı Saray Sanatkarları // KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 2006, Cilt: VIII, Sayı-2, Güz, s. 5-38.
15. Yaman B. 1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkarları // Belleten, 2008, Cilt: LXXII, Sayı, 264, Avgust, s. 501-534.

Резюме

Билал Дадаев

Азербайджанские наггаши эмигрировавшие в Османское государство в конце XV и в начале XVI веков

В XIV-XV веках после падения Елханидского государство Азербайджан превратился в главный научный и культурный центр Среднего Востока. В этот период наблюдается заметный прогресс в просвещении и науке. В стране особенно было развито искусство. В указанный период в Азербайджане выросло целое поколение прекрасных наггашов (художников-миниатюристов). В высоком развитии средневекового наггашество Азербайджана главная роль принадлежит Тебризской миниатюрной школе. Сегодня говоря о наггашах мы имеем в виду художников, но в средние века наггашество охватывало широкие виды искусство. В конце XV и в начале XVI веков многие азербайджанские наггаши поселились в Османском государстве. Предполагается что они выходцы из Тебризской школы наггашов.

В османских архивных документах они известны как "Аджемские наггаши". Об этих наггашах живших в османском государстве до сих пор самостоятельного научного исследования не проведено. В данной статье даются сведения о 7-и наггашах которые были упомянуты в архивных документах и работали художниками в османских дворцах. Азербайджанские наггаши этого периода которые трудились в османских дворцах еще раньше работая в Аггоюнлинском и Сефевидском государствах приобрели богатый опыт и достигли высокого профессионального уровня. После того как они покинули Азербайджан главным образом устроились на работу в османских дворцах и частично в ремесленных цехах этого государство. По архивным данным их работы высоко ценились в Османском государстве.

Из упомянутых сведений становится ясно что они посемейно служили османскому государству, иногда отцы и сыны совместно работали в организациях ахл-и хиреф которые были созданы в османских дворцах. Из них отцы Гасана, Мухаммеда и Гусейна еще раньше работали в османском государстве. Двое сыновей Малак Ахмеда одновременно трудились со своим отцом. Для изучения этой проблемы первыми источниками являются османские архивные документы. Из них некоторые трудились в османском государстве до середины XVI века. Логическим результатом всего этого является то что в XVI веке в османском государстве в развитии миниатюрного ремесла огромная роль принадлежит азербайджанским наггашам.

Ключевые слова: *азербайджанские наггаши, Малак Ахмед Тебризи, Гасан бин Мухаммед, Гасан бин Абдулджалил, Гусейн бин Гюсам*

Summary

Bilal Dadayev

The Emigrated Azerbaijani Miniaturists to the Ottoman Empire at the end of XV th and in the Beginning of XVI th Centuries

Azerbaijan, which became scientific, educational, cultural and artistic center of Middle East in the XIV-XV centuries after the fall of Ilkhanid state, began to experience progress in miniature art, as in many other spheres and some prominent miniaturists were developing this field. Tabriz miniature school played the major role in the development of Azerbaijan's miniature art in the Middle Ages. Today known to us as painting, miniature art was attributed to a broad artistic area during the Middle Ages. At the end of XV and early XVI century the Azerbaijani miniaturists who emigrated to Ottoman Empire are assumed mainly to be alumni of Tabriz miniature school.

Till now no independent research has ever been conducted regarding to these Azerbaijani artists, mentioned as "the Ajam miniaturists" in the Ottoman archives. This article gives information only about 7 miniaturists whose names are mentioned in the archives and who served in the Ottoman Court. The Azerbaijani miniaturists of this period who worked in the Ottoman Court, were professional artists who already had broad experience gained during the Aghgoyunlu and Safavids. After the emigration from Azerbaijan, they were employed mainly in the Ottoman Courts and in workshops operating outside the royal courts. According to the information provided by documents, handicrafts by Azerbaijani miniaturists were highly valued in the Ottoman Courts.

According to the data provided, they served with their families to the Ottoman Empire, sometimes

fathers and sons worked side-by-side in the Ehl-i Hiref Organizations established within the auspices of royal courts. Hassan, Mohammed and Hussain's father served prior to them, and Malak Ahmed's two sons worked simultaneously with their father. The Ottoman archives are the primary source referred to study these artists. Some of them operated in Ottoman Courts until the mid- XVI century. So we can come to a logical conclusion that, Azerbaijani miniaturists had played a significant role in the development of XVI century Ottoman miniature art.

***Key words:** Azerbaijani miniaturists, Malak Ahmad Tabrizi, Hasan bin Mohammad, Hasan bin Abduljalil, Huseyn bin Husam*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

SON DÖVRLƏRDƏ YAXIN ŞƏRQDƏ BAŞ VERƏN PROSESLƏR KONTEKSTİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ RUSİYA ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏR

Gülzar İSMAYIL*

Açar sözlər: Yaxın Şərq, Suriyada müharibə, Türkiyə ilə Rusiya arasındakı münasibətlər

Giriş

Sovet İttifaqının və keçmiş Yuqoslaviyanın dağılması, ABŞ-ın Yaxın Şərqdə güclənmə siyasətinin genişlənməsi, son illərdə bu regiondakı dövlətlərdə hakimiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Uzun illərdən bəri Suriyada davam edən müharibə qonşu ölkələrin, o cümlədən Türkiyənin də beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyinə güclü təsir göstərmişdir. “Ərəb baharı” olaraq adlandırılan və Yaxın Şərqdə yaşayan xalqların öz ölkələrinin hakimiyyətdə olan rejimlərinə qarşı baş qaldıran etirazları həm bu ölkələrin, həm də digər dövlətlərin xarici siyasətinin formalaşması prosesində dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Mövcud dəyişikliyin başlamasına səbəb olan hadisə, yəni 17 dekabr 2010-cu ildə Tunisdə Muhammed Buazizi adlı 27 yaşındakı satıcının valilik binası önündə çarəsizliklə özünü yandırması, Yaxın Şərqdə bir oyanışa səbəb olmuş və tarixə “Ərəb baharı” olaraq keçmişdir. Tunisdən başlayan və Misirə, Liviyaya, Bəhreynə, Yəməinə sıçrayan oyanış hərəkatı sosial ədalət, bərabərlik və demokratiya uğrunda milyonlarla insanı ayağa qaldıran bir hərəkata çevrilmişdir [15, 44]. “Ərəb baharı”nın Suriyaya təsiri nəticəsində isə haqq-ədalət tələbləri ilə başlayan rejim əleyhinə etirazlar nəticə etibarilə vətəndaş müharibəsinin gətirib çıxarmışdır [7, 42]. Türkiyə coğrafi olaraq Yaxın Şərqə yaxın olduğuna görə bu bölgədə baş verən hadisələrə laqeyd qala bilməzdi. Türkiyənin Suriya və İraqa uzun bir sərhədə malik olması onu Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrin mərkəzinə çəkməyə məhəl qoymur. Türkiyə bölgədə NATO-nun üzvü olan yeganə dövlətdir. Bu mənada Qərbi dünyasının Yaxın Şərqdə yeganə təmsilçisidir. Bundan əlavə, tarixi baxımdan da Türkiyənin Yaxın Şərqlə ortaq bir keçmişi var. Belə ki, Yaxın Şərqlin böyük bir hissəsi bir zamanlar Osmanlı İmperatorluğunun sərhədləri içində olmuşdur. Tarixdə Yaxın Şərqdə siyasi sabitliyi ən uzun müddət (XVI-XIX əsrlərdə, təxminən 400 il) qoruyan dövlət Osmanlı dövləti olmuşdur [8, 20].

Yaxın Şərq həm geostrateji mövqeyi və zəngin enerji mənbələri, həm də terror aktlarına qədər varan və get-gedə artan etnik-milliyətçi, radikal dinçi cərəyan və hərəkatları ilə dünyanın ən mühüm bölgələrindən biridir [10, 271]. Yaxın Şərqlin ən böhranlı bölgələrindən biri Suriyadır. Suriya problemi həm regional, həm də global səviyyədə son illərdə həlli imkansız olan problemlərdəndir. Altı ildən artıq bir müddətdən bəri Suriyada davam edən müharibə Türkiyəyə də təsir göstərmişdir. Suriyadakı müharibədən qaçan 3 milyondan artıq qaçqın Türkiyəyə sığınmışdır [5]. Türkiyə hökuməti hərbi əməliyyatların davam etdiyi Suriya ilə sərhədə yaxın bölgələrdə yaşayan vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hərbi əməliyyatlar həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdır. Avrasiya qitəsinin böyük bir hissəsinə malik olan Rusiya da Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrdə fəal rol oynayan aktarlardan biridir. 30 sentyabr 2015-ci ildən etibarən Rusiyanın silahlı qüvvələri Suriya prezidenti Bəşər Əsadin dəvəti ilə Suriyada hərbi əməliyyatlar aparmışdır. Rusiya 1990-2000-ci illərdə Yaxın Şərqdə itirdiyi mövqeyini geri qaytarmaq niyyətindədir. Suriyanı dəstəkləyən digər bir dövlət İrandır. Əhalisi əsasən şiə müsəlmanlardan ibarət olan Suriyanı şiə İranın dəstəklənməsi təbii görünsə də Rusiyanın Suriya

* hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Çanakkale Onsekiz Mart Universiteti
e-mail: gulzarismail@comu.edu.tr

dövlət rəhbərliyi ilə hansı səbəblərdən çox yaxın tərəfdaşlıq əlaqələrini qurduğu maraqlıdır. Bir birindən coğrafi, siyasi, iqtisadi və mədəniyyət baxımından çox fərqlənən Rusiya ilə Suriyanın arasındakı bu güclü əməkdaşlığın arxasında nə dayanır? Bu dövlətlərin arasındakı əlaqələrin tarixinə və indiki maraqlarına daha sonra nəzər salmaqla bu suala cavab tapmağa çalışacağıq. Suriyada davam edən hərbi əməliyyatların başa çatdırılması və ölkənin ərazi bütünlüyünün qorunması şərti ilə sülhün bərqərar edilməsi məsələsində Rusiya və Türkiyə əməkdaşlıq edir. Məqalədə Rusiya və Türkiyə əlaqələrinin keçmişini xronoloji bir şəkildə araşdırmadan daha çox son illərdə davam edən Suriya böhranı əsasında mövcud vəziyyətə toxunulacaqdır. Araşdırmanın birinci hissəsində Yaxın Şərqdə Türkiyənin strateji mövqeyi analiz ediləcək, ikinci hissədə isə Yaxın Şərqi əhatə edən problemlə bəlgələrindən biri olan Suriya cəbhəsində baş verən hadisələr fonunda Türkiyə və Rusiya əlaqələri araşdırılacaqdır.

Türkiyənin Yaxın Şərqdə mövqeyi

Türkiyə, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi, Qara dəniz, Aralıq dənizi, Egey və Mərmərə dənizlərinin əhatə etdiyi, beynəlxalq əhəmiyyətli boğazlara malik olan, strateji cəhətdən çox əlverişli, ancaq eyni zamanda da təlatümlü bir tarixin yaşandığı coğrafiyada yerləşir.

Türkiyəni “geopolitik hədəfə döndərən və ona strateji əhəmiyyət qazandıran bənzərsiz mövqeyi [17, 41], onu beynəlxalq siyasətin və Yaxın Şərq ilə Avrasiyanın ən mühüm ölkələrindən birinə çevirmişdir. Türkiyə, geostrateji əlverişli mövqeyi ilə yanaşı, NATO-nun üzvü olan yeganə demokratik İslam ölkəsi kimi Mədəniyyətlər İttifaqında oynadığı roluna görə Qərbi və İslam dünyası arasında bir körpüdür [16, 387].

Qafqaz, Orta Asiya və Şimali Afrika ölkələri ilə münasibətlərində Türkiyə Qərbi və Şərqi mədəniyyətləri arasında birləşdirici rolunu vurğulayaraq lider statusunu nümayiş etdirir. Türkiyənin daxili siyasi gündəmində baş verən dəyişikliklər, yəni Osmanlıçılıq düşüncəsinin yaranması onu regionda lider mövqeyini gücləndirməyə sövq edən əsas səbəblərdəndir. Şahinin yazdığına görə Huntington bu mövzuda belə demişdir: “İslam dünyasında liderlik rolu oynaya biləcək dövlətlər vardır. Ancaq Türkiyə iqtisadi inkişafı, strateji mövqeyi, özünə güvənən bürokratiyası, ordusu və Qərbi-İslam sintezindən yığılmuş mədəniyyəti ilə İslam dünyasına liderlik edə biləcək bənzərsiz bir statusa malikdir. Çünki Türkiyə, işləyən bir demokratiyaya sahib olan yeganə İslam dövlətidir” [13, 155].

Müasir dövrdə Türkiyənin Böyük Yaxın Şərq regionundakı rolu və mövqeyinin dəyişməsi müşahidə olunur və bunun bir sıra geosiyasi səbəbləri vardır. Yaxın Şərq coğrafiyasında da geopolitik güclərin dəyişdiyini görürük. Bu dəyişikliyin əsas səbəbi Yaxın Şərqdən uzaqda yerləşən dövlətlərin bu coğrafiyaya marağının artmasıdır. İkinci səbəb bəzi bölgə dövlətlərinin öz geosiyasi mövqelərini dəyişdirmək istəməsidir [18, 96]. Yaxın Şərq bölgəsindən kənarında yerləşən dövlətlərin, xüsusilə ABŞ-ın bölgəyə artan marağının arxasında Birləşmiş Ştatların iqtisadiyyatında baş verən qeyri-stabil və onun təsiri altında dünyada geoiqtisadi vəziyyətin qeyri-sabit səviyyəyə düşməsidir. ABŞ bu vəziyyətdən çıxış yolu axtararaq enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Yaxın Şərqdə mövqeyini qorumaq və gücləndirmək məqsədi ilə müxtəlif vasitələrə əl atmış, bölgə dövlətlərində demokratik addımları dəstəkləmək adı altında iqtidarlara qarşı çıxan müxalif qüvvələrə yardım etmişdir. ABŞ-ın bu mövqeyinin Suriyada davam etdiyini görmək mümkündür. Necə ki, terrorist təşkilat olan PKK-nın (Kürdistan İşçi Partisi, kürd dilində Partiya Karkerên Kurdistan) Suriyadakı qolu olan PYD-yə (tam adı Demokratik Birlik Partisi, kürd dilində Partiya Yekitiya Demokrat) verdiyi dəstək buna bir sübutdur.

Türkiyə regionda daha müstəqil mövqe tutmağa və bölgədən kənar dövlətlərlə sərbəst əlaqələr qurmağa çalışır. Uzun illərdən bəri neft və təbii qaz ixrac edən dövlətlərə (İran Körfəzi dövlətləri, Orta Asiya ölkələri, Azərbaycan) yeni ölkələr əlavə olunmuşdur

(İsrail). Bəzi enerji məhsullarını ixrac edən ölkələrdə (Misir, Liviya) yaranan qeyri stabil siyasi vəziyyət Avropa ölkələrinin onlardan enerji alarkən prioritetlərini yenidən gözdən keçirməyə məcbur edir. Suriyadakı vəziyyət bölgədə mövcud olan əlaqələrin inkişaf etməsinə təsir edən amillərdən biridir. Suriya, Qərbi dövlətləri ilə Rusiyanın mənafehlərinin qarşı qarşıya gəldiyi bir ölkədir. Suriyadakı vəziyyət əlbəttə ki, bu ölkə ilə ən uzun sərhəddə malik olan Türkiyəni daha çox maraqlandırır. Bu baxımdan, Türkiyə Yaxın Şərqin formalaşmasında oynadığı roluna görə bu coğrafiyada baş verən hadisələrin mərkəzində yer tutan mühüm aktorlardan biridir. Ənənəvi olaraq beynəlxalq münasibətlərdə Türkiyə hər zaman Qərbi və Şərqi sivilizasiyaları arasında birləşdirici bir körpü kimi qəbul edilmişdir. Türkiyə, Ərəb dünyası üçün Osmanlı İmperatorluğunun varisi, müsəlman əhalisi olan bir ölkədir.

Türkiyə yerləşdiyi coğrafiyada fəal xarici siyasət həyata keçirir. Ümumiyyətlə Türkiyənin xarici siyasətinin üç istiqamətdən ibarət olduğunu görmək mümkündür. Birincisi, Türkiyə ilə həmsərhəd olan Yaxın Şərq ölkələridir. İkincisi, Türkiyə ilə qonşu olan bölgələr, yəni Qafqaz, Orta Asiya, Balkan ölkələri, üçüncüsü, uzaq ölkələr, yəni həm keçmişdən bəri əlaqələri olan ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya və eyni zamanda hələ yeni münasibətlər qurduğu Afrika, Cənubi Amerika, Cənub-Şərqi Asiya ölkələridir [20, 95]. Son illərdə Türkiyə Yaxın Şərq ölkələri ilə yaxınlaşma siyasəti həyata keçirir. 2010-2011-ci illərdə Yaxın Şərqdə “Ərəb baharı”nın baş verməsi ilə siyasi vəziyyətin dəyişməsi Türkiyənin xarici siyasətində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Türkiyənin bölgədə strateji əhəmiyyəti mövzusunda toxunarkən enerji məsələsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Dünyanın sürətlə inkişaf edən ölkələrindən biri olan Türkiyənin iqtisadiyyatı enerji resurslarından asılı vəziyyətdədir. Türkiyə enerji mənbələri baxımından yoxsul bir ölkə olsa da, yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, yəni enerji mənbələri ilə zəngin olan Azərbaycan, Orta Asiya və İran körfəzi ölkələri ilə Avropa arasında bir körpü rolunu oynaması onu çox əhəmiyyətli tranzit ölkəyə çevirmişdir. Ancaq enerji ixrac edən və istehlak edən ölkələrin arasında yerləşən Türkiyə tranzit ölkə kimi üstünlüklərə sahib olsa da bunun məsuliyyətini də daşıyır. 2000-ci illərdən etibarən Türkiyə, tranzit ölkə və ticarət mərkəzi olmaq məqsədilə global əhəmiyyətli layihələrə çox mühüm töhfələr vermişdir və inkişaf etdirdiyi çoxşaxəli enerji siyasəti ilə Qərbi və Şərqi birləşdirən güclü bir bölgə aktoru. Bu mənada, Türkiyə həm özünün, həm də yerləşdiyi bölgənin enerji təhlükəsizliyini artırmaq istiqamətində çoxşaxəli enerji diplomatiyasını davam etdirir.

Son zamanlarda Yaxın Şərqdə, xüsusilə Suriyada baş verən hadisələr fonunda Türkiyə-Rusiya əlaqələri

Beş yüz illik bir tarixi olan Türkiyə və Rusiya əlaqələri hər zaman tərəfdaşlıq və müttəfiqlik səviyyəsində olmamışdır. Yüz illər boyu Rusiya və Türkiyə arasında Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər uzanan geniş ərazilərdə, Qafqazda, Qara dənizdən Aralıq dənizinə çıxış rolunu oynayan boğazlara malik olmaq məqsədi ilə nüfuz mübarizəsi getmişdir [19, 7]. 1665-1917-ci illərdə, Çar Rusiyası ilə Osmanlı İmperatorluğu səkkiz böyük sülh müqaviləsi imzalamış və eyni müddət ərzində hər otuz ildən bir müharibə vəziyyətində olmuşdur [11, 77]. Mücadilələrlə keçən bu dövrün əsas səbəblərindən biri, Rusiyanın cənuba doğru genişlənmə siyasətinin Osmanlı İmperatorluğunun mənafehləri ilə toqquşması olmuşdur. Ancaq “Soyuq müharibə” başa çatdıqdan sonra Türkiyə və Rusiya arasındakı əlaqələrdə mühüm bir dəyişikliyin baş verdiyi müşahidə olunur. Xüsusilə iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməyə başlaması iki ölkə arasında siyasi əlaqələrin də yaranmasına şərait yaratmışdır. “Soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanan ən mühüm müqavilələrdən biri 1994-cü ildə imzalanan “Hərbi Texniki Əməkdaşlıq Müqaviləsi”dir. Bu müqaviləyə görə Türkiyə, Rusiya ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində irəliləməyə nail olan ilk NATO ölkəsi olmuşdur. Müqavilə Türkiyənin terrora qarşı

mübarizə məqsədi ilə Rusiyadan hərbi sursat almasını nəzərdə tuturdu [22, 9].

İki ölkə arasında xüsusilə enerji sahəsində əməkdaşlığa zəmin hazırlanmış, Qara dənizin altından keçən “Mavi Axın” təbii qaz boru xətti fəaliyyətə başlamış, Rusiyanın dəstəyi ilə Küçükkuyu Atom Enerji Stansiyasının təməli qoyulmuşdur. Hazırkı Rusiya-Türkiyə əlaqələrində iqtisadi amil ikinci plandadır. İki tərəfli əlaqələrin gələcəkdəki inkişafı daha çox siyasi və təhlükəsizlik mövzuları ilə əlaqədardır. Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq zərurəti xüsusilə Suriya probleminə daha bariz bir şəkildə ortaya çıxmışdır.

Suriyanın siyasi stabilliyi və ərazi bütünlüyü Türkiyə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Türkiyə, Suriya ilə sərhəd bölgələrində yaşayan vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məcburiyyətindədir. 2016-cı ilin avqust ayından etibarən Türk Ordusunun Suriya torpaqlarında həyata keçirdiyi “Fırat Kalkanı” hərbi əməliyyatı başa çatmışdır. Əməliyyatın məqsədi sərhəd bölgələrində yaşayan əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etmək, köç problemini həll etmək, 5 min km² ərazinin Türkiyənin təhlükə kimi gördüyü İŞİD, YPG (tam adı türk dilində Halk Koruma Birlikleri, kürd dilində isə Yekîneyên Parastina Gel), PYD kimi silahlı qruplaşmalardan tamamilə təmizlənərək orada təhlükəsiz bir bölgə yaratmaq idi. Daha sonra 20 yanvar 2018-ci ildə Türk ordusu Müstəqil Suriya Ordusu ilə birlikdə Zeytun Dalı Hərəkatı və ya Afrin əməliyyatı adı ilə adlandırılan bir silahlı əməliyyata başladı. Əməliyyatın məqsədi regionda qeyri-stabillik yaradan terrorist qruplaşmalardan təmizləmək, sərhədlərin və sərhədyanı bölgələrdə yaşayan insanların təhlükəsizliyini təmin etmək və vəziyyəti nəzarət altına almaqdan ibarət olmuşdur. Aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində 26 mart 2018-ci ilə qədər ümumilikdə 332 bölgə Türk Silahlı Qüvvələri və Türkiyənin dəstək verdiyi Müstəqil Suriya Ordusu tərəfindən nəzarət altına alınmışdır [12, 55]. Şimali Suriya torpaqlarında əhəlinin əksəriyyətinin kürdlərdən ibarət olan muxtar bir dövlətin yaradılması, terror təşkilatları PKK/PYD/YPG üçün əlverişli bir şəraitin yaranmasına və nəticə etibarilə Türkiyənin cənub şərq bölgələrində yeni münafişlərin baş verməsinə səbəb ola bilər. Türkiyə, siyasi coğrafiya baxımından mövqeyinin təmin etdiyi strateji üstünlüyü, eyni zamanda ətrafındakı qeyri-sabit ölkələrə görə Yaxın Şərqlin bölünməsi haqqında olan ssenarilərdə çox mühüm bir yer tutur. Türkiyə bölgənin ən mühüm dövlətlərindən biri olduğuna görə xüsusilə Yaxın Şərqə bağlı hər bir beynəlxalq problemdə və ya hərbi münafişdə öz strategiyasını müəyyən-ləşdirmək məcburiyyətindədir.

Suriyada etirazların ilk başladığı gündən etibarən Türkiyə və Rusiyanın Suriyaya münasibəti fərqli olsa da hər iki tərəfin əsas məqsədi ölkənin ərazi bütünlüyünün qorunması və dövlət müstəqilliyinin mühafizə edilməsidir. Rusiyanın Suriyaya olan münasibətinə nəzər salsaq, Sovet İttifaqının süqutundan əvvəl Suriya SSRİ-nin Yaxın Şərqdə yeganə müttəfiqi olmuşdur. 1960-cı illərdən 90-cı illərin əvvəllərinə qədər Moskvanın Şam rəhbərliyi ilə əlaqələri tərəfdaşlıq əlaqələri səviyyəsində olmuşdur. 1980-ci ildə iki ölkə sülhün təhlükə altında olduğu təqdirdə qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalamışdılar [22, 10]. 2008-ci ildə Rusiyanın Gürcüstanda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar zamanı Suriya bu ölkəyə dəstək verən bir neçə ölkədən biri olmuşdur [9, 29]. İki ölkə arasında imzalanan müqavilələrə görə Rusiya, hazırda Suriyanı təkmilləşdirilmiş hərbi texnika və sursatla təchiz edir. Suriyadakı müharibənin sonunda Əsad rejiminin dəyişmə ehtimalı Rusiyanın Yaxın Şərqdəki ən mühüm müttəfiqlərindən birini itirməsi deməkdir. Rus siyasətçiləri və mütəxəssislərinin fikrincə “Ərəb Baharı”nın həyata keçirilməsinin məqsədi Yaxın Şərq dövlətlərindəki siyasi rejimləri devirməklə radikal islamçıları və əl-Qaidənin müttəfiqlərini iqtidara gətirməkdir [21, 16]. Bu mənada Rusiyanın Suriya rəhbərliyini dəstəkləməsi uzun illər ərzində davam edən tərəfdaşlıq əlaqələri ilə yanaşı, həm də dost Bəşər Əsadın əvəzinə siyasəti proqnozlaşdırıla bilməyən mühafizəkar radikal İslamçı bir rejimin gəlməsinə bütün mümkün vasitələrlə mane olmaq zərurətindən yaranmışdır. Türkiyənin Suriya böhranına münasibətinə toxunmazdan əvvəl xüsusilə 2002-

2010-cu illərdə iki ölkə arasındakı müsbət əlaqələrə baxmaq lazımdır. Bu illərdə Suriya, Türkiyə üçün ərəb dünyasına, Türkiyə də Suriya üçün Qərbə açılan bir qapı hesab olunmuşdur. Bu da iki ölkənin bir çox ortaq mənfəətinin olması ilə izah olunur [1, 77]. Sərbəst ticarət müqaviləsinin imzalanması və vizaların ləğv edilməsi ilə iki ölkə bir-biri üçün mühüm iqtisadi bazar rolunu oynamış, Yüksək Səviyyədə Strateji Əməkdaşlıq Şurası yaradılmış, nazirlərin və baş nazirlərin iştirakı ilə ortaq nazirlər şurasının görüşləri təşkil edilmiş, 51 müqavilə və anlaşma imzalanmışdır [7, 44].

Lakin 2011-ci ilin mart ayında Suriyada etirazların başlaması və Türkiyə ilə Suriyanın bu məsələdə anlaşmazlıqları üzündən əlaqələr pozulmağa başlamışdır. Suriya məsələsində Əsadı dəstəkləyən Rusiya və İran ilə əks mövqə tutan Türkiyə ABŞ-ın yanında olmuşdur. Türkiyə, Rusiyanın Suriyaya dəstəyinə mane olmağa çalışmış və Rusiyanı tarazlıqda tutmaq üçün Suriya ilə sərhəddə silahlı qüvvələrini toplamışdır. Daha sonra ordunun sərhəddən kənarında istifadə edilməsi haqqında qərar çıxarılmış, bununla da Suriyanı yolundan döndərmək məqsədi güdülmüşdür. Bunlar vəziyyəti dəyişdirmək məqsədilə atılan addımlar olmuş, ancaq Türkiyə bu cəhdlərində uğur əldə edə bilməmişdir [7, 50]. Rusiya ilə Türkiyəni qarşı qarşıya qoyan Suriya böhranı dərinləşməyə davam etdiyi bir zamanda, noyabr 2015-ci ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələri tərəfindən rus hərbi təyyarəsinin vurulması iki ölkə arasındakı əlaqələrin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu hadisədən sonra Türkiyə, Suriya siyasətində Əsada qarşı mövqeyini yenidən gözədən keçirmiş və Suriyanın ərazi bütünlüyünü müdafiə edən bir siyasət üstünlük qazanmışdır.

Yuxarıda bəhs edilən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq son illərdə baş verən hadisələr Rusiya və Türkiyənin Suriya böhranının həll edilməsi axtarışlarında yaxın olduqlarını göstərdi. Hər iki ölkə Suriya probleminin ölkənin müstəqilliyi və ərazi bütünlüyünün qorunması şərti ilə müharibənin dayandırılmasını istəyir. Rus təyyarəsinin vurulması nəticəsində pozulan əlaqələr yenidən bərpa edilərək yalnız iqtisadi sahədə deyil, eyni zamanda ümumi siyasi və strateji təhlükəsizlik məsələlərində Türkiyə ilə Rusiyanın mənfəətləri oxşar olduğuna görə inkişaf etməyə başlamışdır.

20 dekabr 2016-cı ildə Türkiyə, Rusiya və İran Xarici İşlər nazirlərinin Moskvada Suriya böhranının həll edilməsi məqsədilə keçirdikləri Zirvə görüşündə etnik mənşə, din və məzhəb fərqi baxmadan Suriyanın müstəqilliyinə, birliyinə və ərazi bütünlüyünə hörmətlə yanaşıldığı və hər üç ölkənin də Suriya probleminin hərbi yollarla həll edilməsinin mümkün olmadığı məsələsində həmfikir olduğu ortaq bir bəyanat imzalanmışdır. Daha sonra Türkiyə və Rusiyanın təminatı altında Suriyada əldə edilən atəşkəs 29 dekabr 2016-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası (BMTTS) da hazırlanan atəşkəs anlaşması ilə əlaqədar olaraq Rusiyanın təklif etdiyi layihəni 31 dekabrda yekdilliklə qəbul etmişdir [2].

23-24 yanvar 2017-ci ildə Qazaxıstanın paytaxtı Astanada keçirilən Suriya sülh görüşmələri nəticəsində Rusiya, Türkiyə və İranın qəbul etdiyi ortaq bəyanat qəbul edildi. Üç ölkənin daha öncə qəbul etdiyi Moskva bəyanatında olduğu kimi, Suriyanın müstəqilliyi və ərazi bütünlüyünün vurğulandığı Astana bəyanatında, Suriyada atəşkəsə nəzarət edilməsi üçün Rusiya, Türkiyə və İranın üçlü mexanizm yaratmaq istədikləri bildirilmişdir. Suriyadakı atəşkəsin son vəziyyətini müzakirə etmək və müharibənin dayandırılması üçün çıxış yolları aramaq məqsədi ilə savaşa tərəflərlə BMT, Rusiya, İran və Türkiyədən təmsilçilər Qazaxıstanın paytaxtı Astanada ikinci dəfə 6 fevral 2017-ci il tarixində görüşərək müzakirələr aparmışlar. Suriya böhranının həll edilməsi məqsədilə Astanada 14-15 mart 2017-ci il tarixində keçirilən üçüncü beynəlxalq görüşdə Rusiya, Türkiyə, İran, BMT, ABŞ və Suriya hökumətinin təmsilçiləri iştirak etsələr də Suriyada gedən müharibədə vuruşan tərəflərdən biri olan müxalifətin təmsilçiləri gəlmədilər. Suriyada davam edən silahlı münaqişə vuruşan tərəflərin görüşərək sülhün təmin edilməsi məsələsində razılığa gələ bilməməsi müharibənin yaxın müddətdə başa çatacağına ümidləri azaldır.

Necə ki, 4 aprel 2017-ci il tarixində Suriyanın İdlib şəhərindən cənubda yerləşən Xan Şeyhun bölgəsində kimyəvi silahdan istifadə edilməsi nəticəsində 58 nəfər, o cümlədən 11 uşaq həlak olmuşdur. ABŞ, bu hücumlarda Əsad rejimini günahlandırmışdır. İdlibe hücumdan sonra Türkiyənin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Rusiya prezidenti Vladimir Putinlə telefonda danışaraq bu hücumun “Astana sülh prosesini təhlükə altına aldığı” bildirmişdir [3]. ABŞ Dəniz Qüvvələri Suriya hökumətinin İdlibdə kimyəvi silahdan istifadə etməsi haqqında irəli sürdüyü iddialarından sonra 07 aprel 2017-ci il tarixində əl-Şayrak hava bazasına raket hücumunu həyata keçirdi. ABŞ prezidenti Donald Tramp raket hücumunun 5 aprel 2017-ci ildə Suriyanın Xan Şeyhun qəsəbəsində kimyəvi əsəb qazından istifadə edilməsinə qarşı bir cavab kimi həyata keçirildiyini bildirdi [4].

Türkiyə, Rusiya və İran, Suriyadakı siyasi böhrana müxtəlif istiqamətlərdən yanaşsalar da bu ölkədəki silahlı münaqişənin başa çatması üçün 2017-ci ilin yanvar ayından etibarən müntəzəm şəkildə çalışırlar. Bu müddət ərzində Astana sülh danışıqları prosesində 8 ortaq görüş və Soçi, İstanbul, Ankarada müxtəlif tarixlərdə zirvə görüşmələri həyata keçirilmişdir [6]. Ancaq bütün bu sözlərə baxmayaraq, Suriyada uzun illərdən bəri davam edən müharibəni dayandırmaq və sülhü təmin etmək üçün edilən cəhdlər hələ ki, gözlənilən nəticə verməmişdir. Çünki Yaxın Şərqi ən böyük və uzun sürən bu böhranın aradan qaldırılması ancaq bəlli dövlətlərin deyil, bütün beynəlxalq birliyin məqsədyönlü səylərindən asılıdır. Suriyadakı müharibə artıq uzun zamandan bəridir, ancaq Yaxın Şərqi problemi deyil. Lakin bu böhran həll edilməyə qədər Yaxın Şərqdən kənar da yerləşən dövlətləri də qarşı qarşıya gətirərək və daha da təhlükəli səviyyəyə çataraq global bir problemə çevrilmə təhlükəsi daşıyır.

Nəticə

Yaxın Şərqi yeni dünya sistemində bir sıra dövlətlərin (ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı) bölgədə liderlik arzusunda olduğu və global aktorların mənfəətlərinin toqquşduğu bir məkandır. Təhlükəsizlik baxımından Yaxın Şərqi yüksək gərginlik və münaqişələrin baş verdiyi, eyni zamanda da müharibə və qeyri-stabilliyin aradan qaldırılmasında effektiv ola biləcək beynəlxalq əməkdaşlıq sisteminin olmadığı bir bölgədir. Bölgə dövlətləri arasında əməkdaşlığa əsaslanan belə bir problemin həlli sisteminin yaradılması istiqamətində edilən cəhdlər də uğurlu nəticələr verməmişdir. Bölgəyə Qərbi təhlükəsizlik modelini yerləşdirmə cəhdlərinə baxmayaraq, Yaxın Şərqi, bölgədən kənar da yerləşən dövlətlərin “sərt güc” tətbiq edərək müdaxilə etdikləri bir coğrafiya olaraq qalır. Bunun ən bariz nümunəsi Suriyada davam edən müharibədir. Türkiyə bu müharibədən ən çox zərər çəkən ölkələrdən biridir. Suriya ilə sərhəd bölgələrində yaşayan vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Türkiyə silahlı qüvvələri müxtəlif zamanlarda orada hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişdir. Suriyaya fəal silahlı müdaxilə edən Rusiyanın arqumenti isə Suriya rəhbərliyi ilə uzun illər boyu davam edən tərəfdaşlıq əlaqələridir.

Suriya böhranında Türkiyənin əsas narahatlıqlarından biri Suriyanın ərazi bütünlüyünün qorunmasıdır. Rusiya rəhbərliyinin də Suriya məsələsində əsas məqsədlərindən biri budur. Yəni Suriyanın gələcəyi haqqında Türkiyə ilə Rusiyanın mövqeləri arasındakı fərqlərə baxmayaraq iki ölkənin bu mühüm məsələdə uzlaşması və əməkdaşlıq etməsi mümkündür. Türkiyə və Rusiya Suriyada müharibənin tezliklə başa çatdırılması və sülhün təmin edilməsi istiqamətində bütün səylərini birləşdirməlidir. Bu mühüm məqsədə nail olduqdan sonra bu iki ölkə uzun sürən müharibənin nəticəsində infrastruktur və iqtisadi baxımdan dərin bir tənəzzül içində olan Suriyanın yenidən inşasında iştirak edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Altunışık, Meliha. Suriye Türkiye İlişkileri Üzerine Röportaj. Dış Politika Enstitüsü, 2010,
http://www.dispolitika.org.tr/dosyalar/maltunisik_120110.html, 25.05.2014
2. BBC, Suriye görüşmeleri: Muhalifler Astana hazırlıklarını boykot edeceklerini açıkladı, <http://www.bbc.com/turkce/38492843>, 2017.
3. BBC, Birleşmiş Milletler Suriye’de “kimyasal saldırı” iddiası üzerine toplanıyor, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39499304>, 2017.
4. BBC, ABD, Suriye’de bir hava üssünü Tomahawk füzeleriyle vurdu, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39523896>, 2017.
5. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği,
<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>, 2016.
6. CNN, Ankarada Türkiye, Rusya ve Suriye zirvesi sona erdi,
<https://www.cnnturk.com/dunya/ankarada-turkiye-rusya-iran-zirvesi-basladi>, 2018.
7. Çağlar B. Türkiye’nin Suriye Politikası: Yeni-Klasik Realist Bir Bakış, Ortadoğu Analiz, 2012, Kasım, Cilt:4, sayı: 47, 160 s.
8. Ersin N. Ortadoğu Savaşları’nın Perde Arkası. İstanbul: Gündem Yayınları, 2003, 190 s.
9. Özdal H.; Özertem H.S.; Has K.; Demirtepe T.M. Türkiye-Rusya İlişkileri, Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine // Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Uşak: Avrasya Araştırmaları Merkezi, 2013.
10. Öztekin G. Türkiye’nin Vizyonu: Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri Türkiye // Ortadoğu İlişkileri, İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2008, 200 s.
11. Sander O. Türkiye’nin Dış Politikası, Ankara: İmge Yayınları, 1998, 220 s.
12. Suiçmez M. Afrin operasyonu bitti, yeni hedef PKK’yı bitirmek, Stratejik Ortak, <https://www.stratejikortak.com/2018/03/afrin-operasyonu-bitti-yeni-hedef-pkkyi-bitirmek.html>, 2018.
13. Şahin A. Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye, İstanbul: Truva Yayınları, 2004, 160 s.
14. TASS Bilgi Ajansı, <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4098760>, 2017.
15. Achcar, G.; Matta, N. What Happened to the Arab Spring?, Jacobin, USA, 2015.
16. Balcı, A., Miş, N. Turkey's Role in the Alliance of Civilizations: A New Perspective in Turkish Foreign Policy, Turkish Studies, Vol. 9, No. 3, 2008, 500 s.
17. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostatejic Imperatives, New York: Basic Books, 1997.
18. Mikheeva N. The Prospects of Turkey as a Regional Leader in the Transformation of the Great Middle East. Turkey: New Realities in Internal Politics and Participate in the Regional Geopolitical Processes, Moscow: MGIMO, 2014.
19. Orloff A. Russian-Turkish Relations: Difficult move forward. Russian-Turkish relations: 2002-2012 years, Moscow: MGIMO, 2013.
20. Rukomeda R. Turkish Foreign Policy: View from Inside,
<https://www.unian.net/common/825493-vneshnyaya-politika-turtsii-vzglyad-iznutri.html>, 2013.
21. Trenin D. Russia and Crisis in Syria, Karnegi Moscow, 2013, 189 s.
22. Ulchenko N. and Shlikov P. The Dynamics of Russian-Turkish Relations in the Conditions of Growing Global Instability, (ed. V. Naumkin), Moscow, Russian Academy of Sciences Institute of Eastern Studies, 2014, 265 s.

Summary

Gulzar İsmayil

***Relations between Turkey and Russia in the Context
of the Latest Events in the Middle East***

Arising from the "Arab Springs" revolutions and change of the existing regimes in the Middle East, the role and involvement of global actors in these processes have transformed the region into one of the most discussed places by the international community. In the six-year, where-as Russian and Iran has supported Syrian President Bashar al-Assad, the Western forces tended to back the opposition against the Syrian army. Turkey, both in terms of geographical proximity, and due to the historical ties, could not remain aloof from the events in the Middle East. On the Syrian front, both the Russian army and the military forces of Turkey, which has the longest border with Syria and hosted large number of refugees from that country carry out military operations. The events in the recent period has shown that Turkey and Russia are close to the solution of the Syrian crisis. Both countries are considering the resolution of the Syrian problem on condition that the sovereignty and territorial integrity of the country are preserved. In Syria crisis, one of Turkey's main concern is to protect the territorial integrity of Syria. This is also one of the main objectives of the Russian administration in Syria. Therefore, Turkey's and Russia's consensus in this important issue, despite all the differences in perspective on the future of Syria and collaboration execution is possible. The aim of this study is analyzing Turkish Russian relations through the prism of the Syrian war.

Keywords: Middle East, Syrian war, Turkish Russian relations

Резюме

Гюльзар Исмаил

***Турецко-российские отношения в контексте происходящих
на Ближнем Востоке процессов***

Революции, начавшиеся на Ближнем Востоке с «Арабской весны», смена режимов, роль и участие глобальных акторов в этих процессах стали причиной превращения данного региона в центр внимания мировой общественности. Война, которая длится вот уже несколько лет в Сирии, являющейся одним из кризисных регионов Ближнего Востока, поставила лицом к лицу с одной стороны Россию и Иран, сторонников президента Башара Асада, а с другой - Западные страны, которые поддерживают силы, воюющие против сирийской армии. Турция, располагающаяся по соседству и имеющая географические и экономические связи с Ближним Востоком, не смогла остаться равнодушной к этим событиям. Турция, имеющая самую длинную границу и принимающая миллионы беженцев, а также Россия временами были вынуждены проводить соответствующие военные операции. В последние годы с целью восстановления мира и прекращения военных действий в регионе Турция стала сотрудничать с Россией.

Цель данного исследования - проанализировать турецко-российские отношения с позиции политико-экономических интересов и в рамках стратегии национальной безопасности этих двух стран на основе событий, происходящих в Сирии.

Ключевые слова: Ближний Восток, война в Сирии, отношения между Турцией и Россией

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**ERMƏNİ QRIQORYAN KİLSƏSİNİN DİNİ-SİYASİ
DURUMUNUN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL TƏHLİLİ**

Elşən MƏCİDOV*

Açar sözlər: Erməni qriqoryan kilsəsi, dini qarşıdurma, xristianlıq, yeretiklər, Amaleq xalqı, iudaizm

Giriş

Erməni-qriqoryan kilsəsi tarixən diaspor formasında fəaliyyət göstərən erməni xalqının fərqli icmalar arasında əlaqələrinin, vahidliyinin qorunması üçün əvəzolunmaz rol oynayır. Bununla belə erməni-qriqoryan kilsəsi erməni icmaları arasında təkcə mədəni birliyi qorumaqla deyil, həmçinin yerləşmə ölkələrindəki diasporların nüfuzunun artırılması istiqamətində fəal siyasət aparmaqla məşğul idi. Qeyd olunanlarla bərabər apardığı uğurlu təbliğat nəticəsində erməni-qriqoryan kilsəsi erməni xalqının ilk xristian dövləti kimi dünyada tanınmasına, ermənilərin xristian dininin formalaşmasında oynadığı əvəzə-dilməz rola malik olmasına, ermənilərin yəhudilərlə bir müqəddəs kitaba – Əhdi Ətiqə inanmasına beynəlxalq ictimaiyyəti inandıra bildi. Henrix Heyneyə görə, «biz ideyanı yox, ideya bizi tutur və bizi qladiator kimi onun şərəfinə arenaya döyüşməyə qovur» [19]. Bu qəbildən erməni-qriqoryan kilsəsinin digər xristian məzhəbləri və iudaizm dini ilə dini boşluqlarını tədqiq etmək, Ermənistanı müasir dünyada malik olduğu ideoloji dəstəkdən məhrum etmək nöqtəyi-nəzərindən məqsədəuyğundur.

Xristian məzhəbləri qovşağında erməni-qriqoryan kilsəsi

Lider Bundesver Akademiyası nəzdində Beynəlxalq Təhlükəsizlik elmi forumunun üzvü Yohanna Rauya əsasən: «Bu situasiya, Avropa siyasətçilərinin çətinliklə gizlədə bilən əksəriyyəti içərisində Avro-Atlantik mədəniyyət, siyasi sistem və sivilizasiyasının (Avropadan savayı ABŞ və Kanada daxil) bütün digərləri üzərində üstünlük tərəfdarlarının olma faktı ilə izah olunur. Onlar Ermənistan ilə özününkü kimi, Azərbaycan ilə isə çətinliklə onlara yaxın ola bilən ölkə kimi davranırlar. Aydınır ki, onlar Ermənistanın təcavüzkar olduğunu anlayırlar, amma o mədəniyyət və dini bağlılığa malik «onların özlərinin» təcavüzkarıdır» [2, s. 111].

Xristianlığın erməni-qriqoryan cərəyanına aid ermənilər, təkcə ehkam sisteminə görə deyil, həmçinin kilsənin fəaliyyət tarixinə görə də digər məzhəb və cərəyanlardan fərqlənirlər. Ölkə Konstitusiyasının 8.1-ci maddəsinə əsasən: «Ermənistan Respublikası, Erməni Apostol Kilsəsini erməni xalqının mənəvi həyatının milli kilsəsi kimi, onun milli mədəniyyətinin inkişafı və milli birliyinin qorunmasında müstəsna missiyasını təsdiq edir» [7]. Erməni Qriqoryan Kilsəsinin mənimsəmə siyasətini araşdıran A.Şahmuradova görə, erməni qriqoryan kilsəsi meydana gəldiyi vaxtdan ermənilərin dini həyatını tənzimləməklə yanaşı, onların siyasi, iqtisadi, mədəni problemlərini də həll etməyə çalışmış, müəyyən mənada dövlət funksiyalarını öz üzərinə götürmüşdür. Bu səbəbdən də erməni kilsəsi tez bir zamanda bir çox siyasi, hətta hərbi-siyasi proseslərin mərkəzində yer almış, süni erməni tarixinin yaradılmasının həm təşəbbüsçüsünə, həm də icraçısına çevrilmişdir [1, s. 89]. Erməni Apostol Kilsəsinin erməni millətçiliyində oynadığı rolu araşdıran tanınmış Rusiya alimi O.Kuznetsov kilsə xadimlərinin rəsmi nikaha girmələrinə qadağanı

* doktorant, ATMU
e-mail: madjidov_elshan@mail.ru

təcəssüm etdirən selibat ehkamının olmasını əsas gətirib, ruhani təbəqənin nəsillicə ötürülmədiyini qeyd edir. Selibatın mövcudluğu və rahib olmaq üçün təhsilə sərf edilən vəsait və vaxt ruhanilərin əsasən tacir təbəqəsindən seçilməsini şərtləndirirdi. Bu öz növbəsində ruhani təbəqəsi ilə tacir təbəqəsinin ittifaqına zəmin yaradıb, Erməni Qriqoryan Kilsəsinə böyük maddi sərvətlər əlində toplamaq imkanı verdi. Kilsə mülkiyyəti adı ilə toplanan vəsait dövlət vergilərindən azad olub, XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası ərazisində o dövr üçün çox böyük bir məbləğ sayılan 113 million rubl bərabər sərvətə malik idi [8, s. 183-184]. Toplanan vəsait tarixən düşmən sayılan dövlət və xalqlara qarşı terror və separatçılıq məqsədilə istifadə edilirdi.

Erməni Apostol Kilsəsi özünü pravoslav kilsəsi kimi təqdim etsə də ilahiyyatçı alimlər bunun gerçəklikdən uzaq olduğunu sübut edirlər. Ermənilər 451-ci ildə baş verən Xalkidon məclisinə qədər vahid kilsənin üzvü hesab olunsalar da, sayca bu dördüncü məclisə gəlmədiklərinə və onun qərarlarını qəbul etmədiklərinə görə digər məzhəblər tərəfindən haqq yolundan dönmüş, yeretik kimi nəzərdən keçirilirlər. Katolisizm, pravoslavlıq və protestantlıq məzhəblərindəki Məsihin ayrılmaz, dəyişməz və bunlarla bərabər bitişik olmayan iki təbiəti ehtiva edən difizitliyə əks olaraq, ermənilər İsanın bir – ilahi təbiətli olmasını təcəssüm etdirən monofizitliyə inanırlar. Bu inanc sistemi 491-ci ildə Vankarşapate məclisində və 527-ci ildə (bəzi tarixi mənbələrdə 535-ci il) Dvin məclisində təsdiqləndi [10, s. 36-38].

Digər məzhəblərin tarixən ermənilərə haqq yolundan azmış, yeretik kimi münasibət bəsləməsinə dair bir çox tarixi dəlillər mövcuddur. Tanınmış tarixçi arximandrit Vasiliy Stefanidis araşdırmalarında ermənilərin yaşadığı ərazilər barəsində belə qeydlər edir: «həmin yerdə nestorianlığa əks monofizitlik yeretik təlimi mənimsənilmişdir» [10, s. 41-42]. Ermənilərin pravoslavlıqdan kənar olma faktını VII əsrdə Maksim İspovednik, VIII əsrdə İoann Damaskin, IX əsrdə isə Böyük Fotiy kimi Müqəddəs Kilsə Ataları qeyd etmişdir [10, s. 47]. Vurğulayaq ki, xristianlığa, xüsusilə pravoslavlıq məzhəbinə əsasən Müqəddəs Atalar xristianlıq ehkamlarının yaradıcı və Müqəddəs Kitabı yeganə düzgün təfsir etmə iqtidarına malik şəxslər hesab olunurlar. Kilsənin Müqəddəs Ataları pravoslavlığa əsasən heç bir vəchlə səhv edə bilməzlər və onların mövqelərinə digərləri tərəfindən dəyişiklik edilə bilməz.

Qeyd edək ki, ermənilər, pravoslavlıq məzhəbinin geniş yayıldığı Rusiya, Yunanıstan və digər bu kimi dövlətlərin himayəsindən özünü məhrum etməmək üçün monofizit dini təliminə riayət etdiklərini müxtəlif üsullarla pərdələyirlər. Ötən əsrin 90-cı illərində kilsələrarası keçirilən debatlarda Erməni Apostol Kilsəsinin Vahid Pravoslav kilsəsinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi qərarlaşdırılmışdır. Vurğulayaq ki, pravoslav deleqasiyasının üzvləri qarşı tərəfə ənənəvi olaraq «Qədim Şərq Kilsəsi» formasında və ya kompromisli variant qismində «Qeyri-Xalkidon Şərq Pravoslav Kilsə» ifadəsini təklif etsə də ermənilər, «Qeyri-Xalkidon» kəlməsinin ümumi addan çıxarılmasını tələb etmişdi [10, s. 50].

Hal-hazırda da pravoslav kilsəsinin tərkibində bu qərar ilə razılaşmayan çoxlu sayda nüfuzlu şəxslər vardır. Fesalonik Universitetinin professoru protopresviter Feodor Zisis özünün «Erməni kilsəsi pravoslavdır mı?» kitabında bu qərarı belə qiymətləndirir: «Bütün bunlar hələ vaxtı ilə müqəddəs Böyük Fotiy tərəfindən darmadağın edilən kifayət dərəcədə zəif ilahiyyat dəlilləri əsasında əldə edilmişdir» [10, s. 50].

Bütün bunlarla yanaşı, Erməni Apostol Kilsəsi katolisizm və protestantlıq məzhəbləri ilə də ciddi fikir ayrılıqlarına malikdir. Monofizitlikdən savayı katolisizm ilə Roma papasının hakimiyyətini qəbul etmədikləri, katolik kilsənin 18 məclisinin qərarlarını qəbul etmədikləri və «filiokve» ehkamını qəbul etmədiklərinə görə ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Protestantlıq məzhəbi ilə ikona, heykəl, xaç məsələləri üzrə dini mübahisələr

mövcuddür. Nəzərə çatdıraq ki, Ziqmund Freyding psixanaliz nəzəriyyəsinə əsasən, böyük münaqişələr böyük yox, kiçik fərqliliklər səbəbindən baş verir [3, s. 51]. Tarixi-təsvir metoduna müraciət edib, bu nəzəriyyənin öz əksini təcrübədə katolik-pravoslav, katolik-protestant, sünni-şiə və digər bu kimi məzhəblərarası qanlı savaqlarda tapdığını qeyd etmək olar. Beləliklə, Erməni Apostol Kilsəsi ilə digər xristian məzhəbləri arasında fərqlilikləri qabardaraq, tərəflər arasında boşluğun genişlənməsinə şərait yaratmaq mümkündür.

Ermənilər və yəhudilər arasında dini-ideoloji qarşıdurma

Qeyd edilməsi zəruridir ki, yəhudi və erməni xalqları arasında etnik-dini zəmində güclü qarşıdurma mövcuddür. İudaizm dininin müqəddəs kitabı olan Tövratin Dvorim hissəsinin 25-ci başlığında qeyd edilir: «17. Misirdən çıxanda Amaleqlilərin yolda sizə nə etdiyini yada salın. 18. Siz yorulub əldən düşərkən onlar yolda sizə hücum etdilər, arxada qalan bütün gücsüzləri qırdılar, Allahdan qorxmədilər. 19. Allahımız Rəbb mülk etmək üçün irs olaraq sizə verəcəyi torpaqda və ətrafınızda olan düşmənlərin hamısından qurtarıb rahatlıq verəndə səma altından Amaleqlilərin xatirəsini silin və bunu unutmayın» [14]. Yuxarıda Tövratdan gətirilən cümlələrdə istifadə olunan «yada salın» əmri, yəhudi müdriklərinə görə tək cə fikirdə yadda saxlamaq tələbi kimi deyil, həmçinin Amaleqin şər əməllərini danışmaq, ona qəlblərdə nifrət bəsləmək və onunla müharibə etmək arzusu qismində başa düşülməlidir. Talmudun Megila traktatında «Amaleqlərin sizə nə etdiyini yada salın» qanununu şifahi yox, ancaq qəlbə icra etməyin mümkün olub-olmaması ilə bağlı məsələ qaldırılır. Bu sual Talmudun Gemara bölməsində belə cavablandırılır: «Belə ki, ardınca «qəlbə» mənasını verən «unutma» deyilsə, deməli «yada salın» kəlamı «şifahi» mənasını daşıyır» [21].

İudaizmə əsasən, İsrail ilə Amaleq arasında düşmənçilik əzəlidir. Yəhudilərin müqəddəs kitabı olan Tanahın Neviim hissəsində Allahın a-Şem Svaot (Ordular Rəbbi) adı ilə İsrailə Amaleq ilə müharibə etmək əmri əks olunur: «2. Ordular Rəbbi belə deyir: «İsraillilər Misirdən çıxan zaman yolda Amaleqlilər onlara qarşı müqavimət göstərdilər. Ona görə də onları cəzalandıracığam. 3. İndi get, Amaleqliləri qır, hər şeylərini tamamilə darmadağın et və onlara heyfin gəlməsin. Kişidən qadınadək, yeniyetmədən südəmər körpəyədək, öküzdən qoyunadək, dəvədən eşşəyədək hamısını qır» [13]. Tövrat müdriki Rambam, Şahların Qanunlarında qeyd edir ki, yəhudilər Eres İsrailə (Fələstinə) daxil olanda, dəqiq ardıcılıqla icra olunması vacib olan 3 əmr aldılar: 1) şah təyin etmək, 2) Amaleq haqqında xatirəni silmək, 3) Məbəd tikmək. Amaleq haqqında xatirəni silmək əmrini Rambam və Xinux bütün amaleqlərin öldürülməsi kimi izah edir [21]. Nüfuzlu Tövrət şərhçisi Raşi isə Amaleqin adının həтта inək ilə bağlı söhbətdə işlənməməsi üçün onun mal-qarasının da məhv etməyin vacibliyini əlavə edir. Beyt Yosef və Orxot Xaim kimi şərhçilərə görə isə Amaleqin adı daş və ağaclarda qeyd olunsaydı, onları da məhv etmək zəruridir. Rav Eliyau Ki-Tova əsasən, qadınların «Paraşat Zahor»un («Yada salın» başlığı) dinlənilməsinə gəlməsi qanun yox, sadəcə adətdir. Belə ki, «yada salın» əmrindən formalaşan müharibə anlayışı ancaq kişilərə aiddir. Bununla belə bəzi nüfuzlu yəhudi alimlərinin fikrincə ümumxalq müharibəsini özündə ehtiva edən «milxemet miiva»da bütün yəhudi xalqı iştirak etdiyindən bu əmri dinləmək qadınlara da şamil olan bir öhdəlikdir [20].

Xüsusilə vurğulayaq ki, yəhudilərin inancına görə Misirdən çıxışdan sonra Amaleqin onlara hücum etməsi Allah tərəfindən yəhudilər üçün təyin etdiyi missiyanın yerinə yetirilməsini əngəlləmiş və Maşiahın gəlişini artıq 3000 ildir ki, yubatmışdır. Müşahidə etdiyimiz kimi, yəhudilərlə amaleqlilər arasında etnik-dini qarşıdurma kifayət qədər ziddiyyətli və gərgindir. Yəhudilərin milli identifikasiyasında dinin böyük rol oynamasını

akademik Ramiz Mehdiyev də öz araşdırmalarında vurğulayır. Akademik yəhudi və ermənilərin etnogenezi ilə bağlı tədqiqatlarında yəhudilərin Babil əsarətinə düşməsinin dini-mifoloji əsaslarını araşdırıb, Süleyman şah haqqında Tanahda mövcud hissələrə istinad edir. Tanaha görə, Tanrının nəsihətlərinə baxmayaraq, yəhudilər arasına kənar bütleri gətirən Süleyman, bununla yəhudiləri Tanrının himayəsindən məhrum etdi. Bunu elmi dilə çevirən akademik R.Mehdiyevə görə, vahid ideologiyadan məhrum olan yəhudilər öz passionarlığını itirib, cənubda Yəhudə, şimalda İsrail adlı iki dövlətə parçalandılar [9, s. 226-227]. Bu qəbildən Müqəddəs kitab və ayinlərin yəhudilər üçün təkə dini nöqteyi-nəzərdən deyil, habelə milli identiklik baxımından da əhəmiyyət kəsb etməsi şübhə doğurmayan bir faktır.

Amaleqlərin konkret olaraq hansı xalq olması ilə bağlı vahid bir mövqeyin olmasına baxmayaraq, yəhudi müəlliflərinin böyük bir qismi, erməni müəlliflərinin isə nəzərə çarpan hissəsi adı çəkilən etnosu qədim ermənilərlə əlaqələndirirlər. İsrail dövlətinin tanınmış yazıçısı, 1966-cı il ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı Şmuel Yosef Aqnona görə: «Hətta başqa dinlərin nümayəndələri belə onlara – İsrail Ölkəsinin şanına rəğbət göstərdilər. ...bu qədər İsrail Ölkəsi onlara xoş idi – hamıya, ermənilərdən savayı, hansılar ki, bunda iştirak etmirdilər, belə ki ermənilər Amaleq toxumundandırlar, Amaleq isə İsrailə nifrət edəndir. ...İsrail xalqını sıxışdırırdılar ...lakin İsrail ilə onlar bacarmaz, belə ki, Yeşua Navin onların qüvvələrini darmadağın etmişdir» [22]. Qeyd edək ki, ermənilərin Amaleq xalqı ilə eyniləşdirilməsi kitab və monoqrafiyalardan savayı, həmçinin tanınmış qazetlərdə, ensiklopediyalarda və nəşrlərdə öz əksini tapır. Ermənilərin Amaleqlilər ilə identifikasiyası birtərəfli proses deyil. Bunu rus tarixçisi, ermənişünas Natalya Sobol da öz əsərlərində qeyd edir: «Bəzi mənbələrdə Ermənistan həmçinin «Amaleq ölkəsi» kimi, erməniləri isə «amaleqlilər» və «şasu-yahve» kimi adlandırılır. «Amaleq» sözünün etimologiyası «birinci baş hökmdarlar» mənasını verir. Onlar Erməni Dağlarından gələn arilərin birinci xalqını təmsil edirdilər» [11, s. 7]. Qeyd edək ki, analoji mövqelər İ.L.Fadeyevanın «Avraam Qalanti – Alim və Siyasətçi» məqaləsində də öz əksini tapır: «Bəzi mənbələrdə Ermənistan Amaleq adlandırılır, yəhudilər erməniləri amaleqlilər çağırırdılar. ...İosif Flavinin qeydlərində deyilir ki, Amaleq Saulun hökmranlığı vaxtı Binyamin nəslə tərəfindən işğal olunmuşdur və bu tayfanın nəslə Ermənistanda iudaizmin əsasını qoymuşdu» [18]. Vurğulayaq ki, müəllifin istinad etdiyi İosif Flavi xristian dininin bütün məzhəblərində eyni dərəcədə böyük nüfuz malik tarixçi hesab olunur.

Alabama Universitetinin İlahiyyat elmləri kafedrasının əməkdaşı Stiven Leonard Yakobsa əsasən: «Yəhudi tarixi boyu Amaleq, Yəhudi xalqı üçün simvolik düşmən rolunu oynayırdı (ermənilər, nasistlər, fələstinlilər); sözsüz ki, yəhudilərin bütün düşmənləri əvvəllər olduğunu kimi indi də ilkin amaleqlilərin nəslə kimi nəzərdən keçirilir və buna görə də təkə düşmənciliyə yox, həm də məhv olunmağa layiq hesab olunurlar (Aman, Antioxa, Tita, Adriana, Torqvemada, Xmelnitski, Hitler)» [4, s. 1]. Analoji identifikasiyanın tərəflər arasında həyata keçirilməsini Elliot S.Horovits də özünün «Şüursuz mərasimlər: Purim və yəhudi zorakılığının irsi» kitabında qeyd edir: «...şotland missionerləri Bonar və Mak-Çeyn Avropa və Yaxın Şərqdəki yəhudilər arasında geniş missioner cəhdləri haqqında 1842-ci ildə danışdıqları əhvalatda, güman edirdilər ki, yəhudilərin ermənilərə qarşı xüsusi nifrəti tez-tez onlara qarşı irəli sürülən ittihamdan, daha dəqiq desək, Amanın erməni olması və ermənilərin Bibliyadakı amaleqlilər olması inancından törəyə bilər» [17].

Müşahidə etdiyimiz kimi ermənilərlə amaleqlilər arasında tarixi-etnik bağlılıq haqqında inam bir çox mənbələr tərəfindən təsdiqlənir. İsrail yəhudiləri dini inanclarına görə homogen deyillər. Hər bir yəhudi Hiloni (sekulyar), Masorti (ənənəvi), Dati (dini) və Haredi (ultra-ortodoksal) adlanan 4 dini qrupdan birinə daxildir. Hiloni bütün İsrail əhalisinin 40%-ni, Masorti 23%-ni, Dati 10%-ni, Haredi isə 8%-ni əhatə edir. Din, Hiloni və

Masorti qruplarının cəmi 2% və 32%-i [16] üçün çox vacib olmasına baxmayaraq, hətta sekulyar və ənənəvi yəhudilər belə bəzi dini mərasimlərin iştirakında çox fəaldırlar. Gör-düyümüz kimi, adı çəkilən alt-grupların dini ibadətdə Dati və Haredilərdən xeyli geridə olmasına rəğmən, bütün yəhudi qrupları müəyyən dini mərasimlərə bu və ya digər dərəcəli fəallıq ilə qatılırlar. Deyilənləri nəzərə alsaq, Amaleqin Ermənistan ilə eyniləşdirilməsi ilə bağlı təbliğatda adekvat səylər, hiss olunan nəticələrə gətirə bilər.

Qeyd edək ki, dünya yəhudilərinin 80%-i İsrail və ABŞ kimi iki dövlətin payına düşür. Amerika yəhudiləri arasında 2013-cü ildə keçirilən sorğular müəyyən etmişdir ki, 30% iştirakçı İsrail ilə güclü, 39% iştirakçı isə müəyyən emosional bağlılığa malik olduğunu etiraf etmişdir. Həm İsrail, həm də Amerika yəhudilərinin 1/3 hissəsi qarşılıqlı və mütəmadi olaraq iki ölkə arasında səfərlər edirlər [16]. Bu statistik məlumatlardan çıxış edərək, Azərbaycan diplomatiyası Ermənistanı Amerika yəhudi icmasına yuxarıda təsvir olunan dini-ideoloji formatda təqdim edib, Birləşmiş Ştatların hakimiyyət strukturlarında erməni diasporuna qarşı yəhudi diasporunu bizim tərəfə səfərbər etməyə stimül qazana bilər.

Deyilənlərlə yanaşı, yəhudilərin müqəddəs kitabı sayılan Tanah ilə xristianların Əhdi-Ətiqinin identik olması, Azərbaycan ilə çoxsaylı və nüfuzlu xristian icmaları arasında əməkdaşlıq körpüsünü mümkün edir. Araşdırmalar göstərir ki, Birləşmiş Ştatların Yaxın Şərq siyasəti və İsrail ilə yaxın əlaqələri pragmatik əsaslardan başqa, dini-ideoloji bazisə də malikdir. Birləşmiş Ştatlarda İsrail ilə yaxın əlaqələrin lehinə olan çoxlu sayda vətəndaş və nüfuzlu xristian sionist təşkilatlar mövcuddur. Aparıcı xristian sionist təşkilatları içərisində İsrail naminə Xristian Birliyi və İsrail İcmalarının Xristian Dostlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hər iki təşkilatın iştirakçıları protestantizm məzhəbinin yevangelist cərəyanına daxildirlər [6, s. 291-293].

Xristian sionistləri ənənəvi xristianlardan fərqli olaraq yəhudiləri Allah tərəfindən seçilmiş xalq hesab edirlər. Onlar öz inanclarını Bibliyanın xüsusi misralar ilə əsaslandırırlar: «Sənə (İbrahim peyğəmbərə) xeyir-dua verənlərə xeyir-dua verəcəyəm, sənə lənət edənləri lənətləyəcəyəm. Yer üzünün bütün tayfaları sənin vasitənlə xeyir-dua alacaq» [15]. Nəzərə çatdıraq ki, islam dinindən fərqli olaraq iudaizm və xristianlığa əsasən yəhudilər öz nəslini İbramdan (İbrahim peyğəmbərdən) götürür, İbramın öz isə birinci yəhudi hesab olunur: «Döyüşdən sağ qurtaran bir nəfər gəlib ibrani (yəhudi) İbrama bunu xəbər verdi...» [15]. Bu səbəbdən də xristian sionistləri öz rifahlarını yəhudilərin rifahları ilə birbaşa əlaqədə nəzərdən keçirirlər, onların problemlərini özlərinə təhdid edə biləcək problemlər kimi nəzərdən keçirirlər. Bibliyaya istinad edilən arqumentlər bütün xristian sionistləri tərəfindən qəbul edilsə də, adı çəkilən cərəyanın xüsusi bir qrupu daha da irəliyə gedərək İsa Məsihin yerə ikinci qayıdışını İsrailin dirçəlişi ilə əlaqələndirirlər. Bu mövqeyi onlar İsanın İncildəki sözləri ilə bağlayırlar: «İsa ona dedi: «Ey qadın, Mənə inan, artıq o zaman yetişir ki, Ataya nə bu dağda, nə də Yerusəlimdə ibadət edəcəksiniz. Siz bilmədiyinizə ibadət edirsiniz, bizsə bildiyimizə ibadət edirik, çünki xilas Yəhudilərdəndir» [12]. Bu qrup həmçinin qiyamətdən qabaq Armagedonda şərq qüvvələrinə qarşı İsa Məsihin tərəfində 144 min yəhudinin çıxış etməsinə və qələbədən sonra onunla birlikdə hökmranlıq etməsinə inanır.

Qeyd edilməsi zəruridir ki, Pew Research mərkəzinin 2008-ci il statistikasına əsasən yəhudilər Amerika əhalisinin 1,7%-ni, yevangelistlər isə 26,3%-i təşkil edir. Bu respublikaçılar və demokratlar partiyasının diqqətini nəzərə çarpan dərəcədə cəlb edən seçici kütləsidir. İsrail lobbisinin Amerikanın siyasi sistemində oynadığı vacib rolu hətta C.Merşaymer və S.Uolt kimi realistlər də etiraf edirlər. 2006-cı ildə yazdıqları «İsrail Lobbisi» məqaləsində və 2007-ci ildə dərc etdikləri «İsrail Lobbisi və Birləşmiş Ştatların Xarici Siyasəti» adlı kitabında yəhudi lobbilərinin hakimiyyət strukturlarına təsir imkanları təhlil olunmuşdur [5, s. 1].

Ermənistanı adı çəkilən xristian sionistlərinə Amaleq obrazında, erməniləri isə qədim amaleqlilərin nəslindən törəyən millət kimi təbliğ etməklə, Birləşmiş Ştatlar hakimiyyəti strukturlarında erməni lobbisinə qarşı güclü müxalifətin formalaşmasına nail olmaq olar.

Nəticə

Erməni Qriqoryan Kilsəsinin pravoslavlıq məzhəbi və iudiazm dini ilə qarşılıqlı təhlili, adı çəkilən dini cərəyanlar arasında mövcud boşluqların fiksə edilməsini mümkün etdi. Bu öz növbəsində Ermənistanı ideoloji əsasda dəstək qazanmaq şanslarını minimallaşdırmaq perspektivlərini təcəssüm etdirir. Dini-ideoloji və sosioloji istiqamətlərdə aparılan araşdırmalar Azərbaycanın nüfuzunun artırılmasına və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yollarla tənzimlənməsinə töhfə verəcək vasitələrin sistemləşdirilməsini mümkün etmişdir. Digər tərəfdən, bu yəhudilərin güclü mövqelərə malik Birləşmiş Ştatlar, Böyük Britaniya, Rusiya kimi ölkələrdə erməni diasporlarına qarşı güclü müxalifət təşkil etməsinə gətirə bilər. Bu həmçinin Azərbaycan diasporlarının yəhudi diasporları ilə tərəfdaşlığının möhkəmlənməsində yardımçı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Şahmuradov A. Ermənilər Cənubi Qafqazda (məskunlaşma tarixindən). Bakı: CBS polygraphic production, 2015, 136 s.
2. Azerbaijan Focus. Journal of International Affairs, Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, 2010, 201 p.
3. Geopolitical Overview of Conflicts 2014, Spanish Institute of Strategic Studies, Spanish Ministry of Defense, 2014, 416 p.
4. Jacobs Steven Leonard. Rethinking Amalek in This 21st Century // Department of Religious Studies, The University of Alabama, Tuscaloosa, AL 35487-0264, USA, Religions 2017, 8, 196, 15 p.
5. Mearsheimer John and Walt Stephen. The Israel Lobby // London Review of Books, Vol. 28 No. 6 dated 23 March 2006, 22 p.
6. Mohr Samuel. Understanding American Christian Zionism: Case Studies of Christians United for Israel and Christian Friends of Israeli Communities // Journal of Politics & International Studies, Vol. 9, Summer 2013, 331 p.
7. Конституция Республики Армения, 1995.
8. Кузнецов О. Национально-религиозный экстремизм и политический терроризм националистов как движущая сила этногенеза армянского этноса (очерк социально-политической истории) // Журнал Кавказ & Глобализация, Том 8 Выпуск 3-4, 2014, с. 175-200.
9. Мехтиев Рамиз. О пользе познания истории в формировании национальной идеи, в двух книгах, Книга I, Москва: Столица, 2017, 684 с.
10. Протопресвитер Зисис Феодор. Является ли Армянская Церковь Православной? Москва: Издательство «ОБРАЗ», 2005 г., 228 стр.
11. Соболев Наталья. Таинственный народ Амалек // Газета «Нахичеван-на-Дону», № 8 (191), Август 2012.
12. Bibliya, Əhdi Cədid, Yeni Həyat Tərcüməsi, Yəhyadan İncil, <https://yeniheyat.com/incil/yehya/>
13. Bibliya, Əhdi Ətiq, Yeni Həyat tərcüməsi, I Şamuel, <https://yeniheyat.com/1-samuel2/>
14. Bibliya, Əhdi Ətiq, Yeni Həyat tərcüməsi, Qanunun Təkrarı, <https://yeniheyat.com/tovrat/qanunun-tekrar/>
15. Bibliya, Əhdi Ətiq, Yeni Həyat tərcüməsi, Yaradılış, <https://yeniheyat.com/tovrat/yaradilis/>

16. 7 key findings about religion and politics in Israel, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/08/key-findings-religion-politics-israel/>
17. Horowitz Elliott S., Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence, <http://assets.press.princeton.edu/chapters/i8213.pdf>
18. Фадеева И. Л., Авраам Галанти. Ученый и Политик, <http://archive.is/pQwqJ#selection-15.0-15.35>
19. Идеология – Цитаты и афоризмы, <http://citaty.su/ideologiya-citaty-i-aforizmy>
20. Парашат Захор и ее законы, https://toldot.ru/articles/articles_3047.html
21. Помни, что сделал тебе Амалек, https://toldot.ru/articles/articles_937.html
22. Агнон Шмуэль-Йосеф. В сердцеvine морей. Перевод, предисловие, комментарии И.Шамира. Москва: Издательство "Панорама", 1996, <http://www.lib.ru/INPROZ/AGNON/more.txt>

Summary

Elshan Madjidov

Theoretical-Conceptual Analysis of the Religious-Political Status of the Armenian-Gregorian Church

The fact that the absolute majority of the Armenian population lives abroad – in the form of diasporas, makes the role of the Armenian Church indispensable in maintaining unity and coordination of the actions of the Armenian people. The church not only plays a key role in preserving national unity, but also influences the organization of aggressive and terrorist actions against the opposing countries of Azerbaijan and Turkey. Based on this, the article aims to determine the position of the Armenian-Gregorian Church at the junction of the main Christian concessions, as well as to explore political contradictions with Israel through a religious and ideological lens and use the findings to improve Azerbaijan diplomacy.

The article is based on historical documents, historical research in the field of canon law and church relations, and also as a primary source refers to the scripture and the sacred tradition of the Christian faith. In addition, the article provides links to the works of world-renowned scientists and writers. Analyzing modern relations between Armenia and Israel, the author tries to explore this problem more deeply - through the prism of religious and ideological foundations. For this, the article is based not only on the Holy Scriptures of the Jews - the Torah, but also on the various treatises of the Talmud, as well as the statements of famous rabbis and wise men of the Torah on this topic. The methodology of this article uses vertical analysis, horizontal analysis and historical comparative method. The article is important because it allows you to understand the latent gaps in the relationship between the Armenian Gregorian Church and the main Christian denominations and Judaism. The conclusions obtained in this article can become fundamental in depriving Armenia of the ideological support that it receives from the Western and Slavic-Orthodox world. Note that this article should be assessed as the first attempt to analyze the Armenian-Azerbaijani tensions, the Nagorno-Karabakh conflict in the religious and ideological form that was presented in the article.

Key words: *Armenian Gregorian Church, religion collision, Christianity, heretics, people of Amalek, Judaism*

Резюме

Эльшан Меджидов

Теоретико-концептуальный анализ религиозно-политического состояния армяно-григорианской церкви

Факт того что абсолютное большинство населения Армении живет в загранице – в форме диаспор, делает незаменимым роль армянской церкви в сохранении единства и координации действий армянского народа. Церковь не только играет ключевую роль в сохранении национального единства, но и также влияет на организацию агрессивных и террористических действий в отношении противодействующих стран Азербайджана и Турции. Исходя из этого статья ставит перед собой цель определить положение армяно-григорианской церкви на стыке главных христианских концессий, а также исследовать политические противоречия с Израилем через религиозно-идеологическую призму и использовать полученные выводы в совершенствовании азербайджанской дипломатии.

Статья базируется на исторических документах, исторических исследований в сфере канонического права и церковных взаимоотношений, а также в качестве первоисточника ссылается на священное писание и священное предание христианской веры. Помимо этого в статье представлены ссылки на труды всемирно известных ученых и писателей. Анализируя современные взаимоотношения Армении с Израилем автор старается исследовать данную проблему глубже – через призму религиозно-идеологических основ. Для этого статья опирается не только на Священное Писание иудеев – Тору, но и также на разные трактаты Талмуда, а также высказываний известных раввинов и мудрецов Торы на данную тематику. В качестве методологии данной статьи используется вертикальный анализ, горизонтальный анализ и историко-сравнительный метод. Статья важна тем что позволяет понять латентные бреши во взаимоотношениях армяно-григорианской церкви с главными христианскими деноминациями и иудаизмом. Выводы полученные в данной статье могут стать основополагающими в лишении Армении той идеологической опоры что она получает от Западного и славяно-православного мира.

Заметим что данная статья должна оцениваться как первая попытка анализа армяно-азербайджанских трений, Нагорно-Карабахского конфликта в той религиозно-идеологической форме что была представлена в статье.

***Ключевые слова:** армяно-григорианская церковь, религиозное противостояние, христианство, еретики, народ Амалека, иудаизм*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

SİYASİ İMİC ANLAYIŞININ TARİXİ TƏKAMÜLÜ

Esmira NİFTİLİ*

Açar sözlər: siyasi aktor, siyasi imic, siyasi lider, tarix, etika

Giriş

Qlobal dünyanın informasiya bolluğu şəraitində bütün sferalarda olduğu kimi siyasətdə də imic və onun formalaşdırılması problemi getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və onların sayəsində imkanları getdikcə artmaqda olan KİV siyasəti geniş xalq kütlələri üçün daha əlçatan və müzakirəyə açıq hala gətirmişdir. Bu kimi səbəblər siyasi imic anlayışı və onun verdiyi üstünlükləri daha dərinlən araşdırmağa imkan verir.

Siyasi imic anlayışı

İmic – şəxsin şüurlu şəkildə dünyaya çatdırmaq istədiyi ismarıqdır. Bu ismarıq müəyyən reaksiyanı əldə etmək üçün məqsədyönlü qurulur. Siyasi imic probleminin bir çox aspektləri politologiyanın klassik mövzularından sayılan siyasi liderlik ilə səsleşir. “Siyasi imic” kateqoriyasının birbaşa istifadə edilməsi ilə yerinə yetirilmiş elmi araşdırmalar liderlik fenomeninin tədqiq edilməsi və siyasətçilərin, ictimai xadimlərin və bilavasitə deputatlığa namizədlərin imicinin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

İmic anlayışı dedikdə, “reallığın bu və ya digər fraqmentini ifadəli, yaddaqalan, çox vaxt simvolik formada göstərən reklam ideyası başa düşülür. Bu, reklam əsərinin suggestiv vəzifələrini özündə ehtiva edən səs, təsviri və verbal işarələrdir [11, s. 51].

“İmic” sözü ingilis mənşəlidir və hərfi tərcümədə mənası “obraz” (*ing. image*) deməkdir. “Siyasi imic” anlayışı nə zaman meydana gəlmişdir? Bu problemin həllinə iki yanaşma mövcuddur [8, s. 16]. Birincisi, tarixi yanaşmaya görə o həmişə mövcud olub. Siyasi imicin meydana gəlməsi dövlətçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur ki, bu da tarixən özünü dövlət başçılarının ləqəblərində göstərmişdir: Böyük Karl, Gözəl Filipp və s. İkinci yanaşmaya görə isə, siyasi imic anlayışının meydana gəlməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və onu istehsalın kəskin artması, kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı, o cümlədən televiziyanın meydana gəlməsi ilə əlaqələndirirlər.

Siyasi imic bir çox elm sahələrinin tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılır: politologiya, psixologiya, sosiologiya və s. Lakin imicologiya və onun yeni istiqaməti olan – siyasi imicologiya bu mənada mərkəzi yer tutmağa layiqdir. Siyasi imicologiya siyasi imic fenomeni haqqında olan məlumatları sistemləşdirir, onun mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, mexanizmlərini və inkişaf şərtlərini açıqlayır.

İmicologiyanın və onun istiqamətlərindən biri olan siyasi imicologiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun tamamilə tətbiqi xarakterə malik olmasından ibarətdir. Təsədüfi deyil ki, “imic”, “siyasi imic” terminləri və “siyasi imicologiya” elmi bu qədər gəncdir. Əslində imic formalaşdırma texnologiyaları min illiklər boyu mövcud olmuşdur. Lakin onlar sistematik deyil, daha çox praktiki, təcrübi xarakterə malik idi.

Yalnız XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, “siyasi imic” xüsusi elmi-tədqiqat obyektinə çevrildi və ona aid olan zəngin bəşəri təcrübə sistematik xarakter daşımağa başladı. Həmin dövrdə K.Bouldinq imic haqqında elm – “ikonika”-nı yaratmağı təklif etmişdir. O, müəyyən anlamda “ümumi nəzəriyyə”, “universal sosiologiya” olmağa iddialı

* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: esmira.niftili@dia.edu.az

“imicşünaslıq” rolunu oynamalı idi [12, s. 144].

Siyasi aktorun imicinin formalaşdırılması problemi siyasətin spesifikası – “yaxşı” siyasətçini “pis” siyasətçidən ayırmağa imkan verməyən informasiya bolluğu və onu emal etmək üçün zaman və səriştə çatışmazlığı ilə müəyyən edilir. Məhz bu fakt müasir kommunikasiya texnologiyaları və informasiya təqdimetmənin müəyyən üsulları imicmey-kerlərə siyasi aktor barədə lazımi ictimai fikir yaratmağa imkan verir.

Cordano Brunonun təbirincə desək: “Canlı şüurun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ona uzun-uzadı fikirləşmək və çox şeyi dərk etmək üçün çox az görmək və eşitmək tələb olunur” [6, s. 7]. Siyasi psixologiyanın dərk etmə məhdudiyyəti informasiya defisitini aradan qaldırmaq üçün bilavasitə qəbul edilən hadisələrin müxtəlif səbəblərini xəyal etməkdən ibarətdir. Elmdə bu fenomen “kausal atribusiya” (F.Hayder) adını almışdır [10, s. 332].

“Kausal atribusiya” sayəsində siyasi reallığın aydın olmayan cəhətləri xəyal edilir, siyasi aləm süni şəkildə quraşdırılır, çatışmayan halqalar uydurulur. Kütləvi formalarda siyasi psixologiyanın belə forması bütöv əhali kütlələrini əhatə edən müxtəlif şayiə və miflərin yaranmasını stimullaşdırır. Çox vaxt bu, hökumət qərarları, kadr dəyişiklikləri, hakim elita daxilindəki münasibətlər və ictimaiyyətdən gizli saxlanılan başqa məsələlərə aid olur.

İnsanlar çox vaxt informasiya və zaman defisiti şəraitində qərar qəbul edirlər. Bəzən sadəcə düşünmək istəmədikləri üçün mürəkkəb, dərinləşdirilmiş və hərtərəfli portret yaratmaq əvəzinə insanın və ya başqa bir obyektin imicinə istinad edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, imic formalaşdırarkən insan psixikasının məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alınır.

Qədim dövrdə siyasi imic

Tarixən siyasi liderlərin ən layiqli, güclü, cəsarətli və əksəriyyətin dəstəklədiyi insan olduğu qəbul edilmişdir. Herodot, Tit Liviy, Plutarx və başqa tarixçilər öz əsərlərində baş rol məhz hökmdarlara vermişdirlər. Bu da təbiidir, məhz monarxın geniş dünyagörüşü, həyata baxışı müəyyən zaman kəsiyində dövləti qabaqcıl, tərəqqipərvər inkişafa qovuşdura bilər və əksinə, məhdud, mürtəcə baxışlı hökmdar dövləti mənasız müharibəyə sürükləyə və ya onun təsiri ilə cəmiyyətdə tənəzzül prosesləri başlaya bilər.

İncil müəllifləri, Konfutsi, Lao-Tszi, Protaqor, Platon, Tomas Mor, Nikkolo Makiavelli kimi mütəfəkkirlər öz əsərlərində bütöv xalqların tale və əmin-amanlığını hökmdarın ideal obrazı ilə əlaqəndirmişdirlər [8, s. 10]. Yeri gəlmişkən, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının mərkəzi mövzularından biri məhz adil hökmdar ideyası təşkil etmişdir. Həmçinin M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestində də hökmdar və xalqın siyasi imic gözləntiləri mövzusunda bəhs edilir.

İmic və şayiələr hökmdarlar tərəfindən qədim zamanlardan istifadə edilirdi. Məsələn, Çingiz xanın əzəzilliyi haqqında şayiələr ona şəhərləri istila etməkdə yardım edirdi, belə ki, şəhər müdafiəçiləri təşviş içərisində oranı tərk edirdilər [8, s. 14]. Hökmdarın müvafiq imicə malik olması bir çox potensial problemləri əvvəlcədən həll etməyə imkan verirdi. Min ilə yaxın vaxt keçsə də, bu yanaşma öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Təbii ki, hal-hazırda yürüdülmən imic texnologiyaları qanunçuluq və demokratik dəyərlər çərçivəsində həyata keçirilir, lakin kütlə psixologiyasının əsasları qədim zamanlarda olduğu kimi işlək bir mexanizm olaraq qalır.

Rusiyalı tədqiqatçı T.E.Qrinberqə görə, imicologiyanın əsas prinsiplərini hələ XV əsrdə siyasi filosof Nikkolo Makiavelli özünün “Hökmdar” əsərində dövlət xadimlərinə verdiyi öyüd-nəsihətlərində qeyd etmişdir [5, s. 158]. Bu əsər ilk realistik politoloji əsər hesab olunur. Belə ki, ona qədər siyasət ideallaşdırılaraq burada işlər necə olmalıdır deyə şərh edilirdi. Makiavelli bütün stereotipləri qıraraq, uğur qazanmaq istəyən hökmdarların

hətta əxlaqsız hesab edilən metodlardan istifadə etməklə məqsədə nail olmasının vacibliyindən bəhs edirdi. Onun məşhur “məqsəd vasitəyə haqq qazandırır” kəlamı əsrlər boyu bir çox siyasətçinin əsas fəaliyyət kredosuna çevrilmişdir.

Müasir dövrdə siyasi imic

XX əsrdə ən uğurlu imic yaradıcılarından biri totalitar dövlətlər hesab olunur. Böyük Britaniyanın Mühafizəkarlar partiyasının kommunikasiyalar üzrə keçmiş direktoru Brendan Bryus qeyd edirdi: “Əlbəttə ki, mədəni cəmiyyətdə Gebbelsi birinci imicmeyker kimi xatırlatmaq çox da yaxşı hal deyil” [2, s. 24]. Lakin faktlar bundan ibarətdir ki, məhz Gebbels iyirmi doqquz yaşında kütləvi psixologiya qanunlarını öyrənərək, əhaliyə kifayət qədər fəal təsir etməyə başladı. O, Hollivud filmlərini tədqiq edir və hətta Marlen Ditrixdən Üçüncü reyxin təbliğində istifadə etməyə cəhd edirdi. Gersşteynin yazdığı kimi: *“Hitlerin Gebbels tərəfindən yaradılmış imici yalnız onun şəxsiyyətinin qəhrəmanlıq aspekti ilə məhdudlaşmırdı. Tələbə və intellektuallara o, Hitleri 1914-cü ildə millətə xidmət etmək məcburiyyətində qalmış rəssam və memar kimi təqdim edirdi. Sentimental şəxslər üçün o, uşaqlara xüsusi bağlı bir şəxs kimi nümayiş etdirilirdi. Fəhlələr üçün Hitler fəhlə obrazında çatdırılırdı, veteranlar qarşısında isə I Dünya müharibəsinin naməlum əsgəri rolunda peyda olurdu”* [4, s. 66].

Göründüyü kimi, bu epizodda Gebbels hədəf auditoriyasının gözləntilərini təhlil edərək siyasi imici manevr etdirir, onun çoxplanlı, çoxaspektli fenomen olduğunu nümayiş etdirir.

1992-1995-ci illərdə Boris Yeltsinin mətbuat katibi olmuş, prezident haqqında kitab yazdığı məlum olduğdan sonra vəzifədən uzaqlaşdırılmış Vyaçeslav Kostikov sözügedən kitabında yazırdı: “ABŞ prezidenti Ronald Reyqan öz villasında Mixail Qorbaçovu qarşılayanda, sonuncu şərf və papaqda idi, halbuki ev yiyəsinin əynində yalnız eleqant kostyum var idi. Belə vəziyyətdə Qorbaçovdan 20 yaş böyük olmasına baxmayaraq, Reyqan daha gənc və sağlam görünürdü” [7, s. 191]. Zahiri görkəmindən asılı olaraq, insan özünü fərqli hiss edir: müvafiq, uyğun geyindiyini düşündükdə - özündən əmin, bu sahədə uduğunu hiss etdikdə - inamsız.

Başqa bir xatirəsində isə V.Kostikov Moskvaya səfər etmiş Fransa prezidenti Fransua Mitteranın komandasının prezidentin simasını işıqlandırarkən çox parlaq sofitlərdən istifadə etdiyini yazırdı. Ona belə izah edildi ki, düz üzə vuran parlaq işıq ən azı “on ili silib aparır”. “Həqiqətən də, üzü qırıqlarla dolu olan, xəstəhal Fransa prezidenti ekranlarda kifayət qədər gümrah görünürdü. Güclü işıq qırıqları görünməz etmişdir. Kostikov yazırdı: “Bundan sonra mən də tələb etdim ki, Yeltsinin mətbuat konfranslarında güclü işıqlandırmadan istifadə edilsin. Boris Nikolayeviç əvvəl narazılıq etdi, sonra isə təslim oldu” [7, s. 164-165].

ABŞ-ın ilk qadın dövlət katibi olmuş Madlen Olbrayt demişdir: “Biz imic cəmiyyətində yaşayırıq. İnsanları nitqlərdən daha çox şəkillər maraqlandırır.” Bu prinsipi əldə rəhbər tutaraq, Madlen Olbrayt vaxtilə öz qeyri-adi broşları ilə diqqət çəkə bilmişdir. Belə ki, onun geyimində tez-tez istifadə etdiyi broşlar jurnalistlər tərəfindən xüsusi gizli siyasi mənaya malik olan diplomatiya dili kimi şərh edilirdi. Danışqlar prosesinə gedərkən, bu və ya digər broşunu taxan Madlen Olbrayt onun vasitəsilə məsələyə münasibətini və tutacağı mövqeyi bəyan edirdi. Şar, kəpənək və güllər formasında olan broşları vasitəsilə o, öz optimizmini; ilbiz, hörümçək və tısbağa tipli aksesuarların köməyi ilə isə o, danışqların çox uzandığını ifadə edirdi.

Ənənənin yaranma tarixi də məlumdur. Belə ki, Bill Klintonun birinci prezidentliyi dövründə Madlen Olbrayt BMT-də ABŞ-ın səfiri idi və İran körfəzində birinci müharibənin nəticələri ilə məşğul idi. Səddam Hüseyn ram olmaqdan imtina etdikdə, Madlen

Olbrayt onu tənqid etdi və İraq mətbuatında jurnalistlər onun haqqında poema dərc edərək, onu “misli-bərabəri olmayan ilan” adlandırdılar.

Poemanın dərc edilməsindən müəyyən vaxt keçdikdən sonra İraqın rəsmi nümayəndələri ilə görüşə gedərkən, Madlen Olbrayt ilan formasında olan broş ilə peyda oldu. “Görüşdən qayıdarkən, poemadan xəbərdar olan BMT-nin mətbuat korpusunun nümayəndəsi məndən nəyə görə görüşə məhz bu broşu taxdığımı soruşdu. Televiziya kameraları bu broşu iri planda çəkərkən, mən gülümsəyərək, bunun xüsusi ismarıq göndərmək vasitəsi olduğunu söylədim” [3] - Madlen Olbrayt özünün “Broşlarımı oxuyun: diplomatin zərgərlik qutusundan hekayələr” kitabında yazırdı.

Madlen Olbraytın broş kolleksiyasında 300-ə qədər ekzemplar vardır, onların çoxunun zərgərlik məmulatı kimi dəyəri olmasa da, dövlət katibi tərəfindən seçilib, tarixi əhəmiyyətli görüşlərdə istifadə edilməsi “diplomatiyaya yeni yanaşma”nı ifadə edir. Sınımış şüşə formasında olan broş isə Madlen Olbraytın ilk qadın dövlət katibi olmaqla “şüşə tavanı” sındırdığına işarədir.

Bəzi siyasətçilər tamamilə ənənəvi və mühafizəkar olan siyasət sferasında cəsarətli və ekstraordinar geyim aksesuarları ilə ictimaiyyətin diqqətini cəlb edə bilirlər. Məsələn, dünyanın tanınmış siyasətçilərindən biri olan Kanadanın baş naziri Castin Trüdo özünün ekstravaqant corabları ilə məşhurdur. Baş nazirin qeyri-adi tərzindən xəbərdar olan bəzi siyasətçilər onunla görüşə gedərkən həmçinin cəlbedici dizaynda corab dəstinə üstünlük verərək Castin Trüdoya əlamətdar mövzuda corab hədiyyə edirlər. O, müsahibələrinin birində bu haqda demişdir: "Hamı mənim corablarımı digərlərininki ilə müqayisə edir. Başqalarının corabı daha böyük marağ doğuranda, bu, məni heç pərt etmir, çünki onlar mənim corab oyunumu oynamış olur" [1].

Beləliklə, Castin Trüdonun imici gündəmi zəbt etmiş olur. Bu qeyri-adi xüsusiyyətdən xəbərdar olan ictimaiyyət onun gələn görüşlərdə necə bir corab dəstinə üstünlük verəcəyini maraqla gözləyir. Göründüyü kimi, məqsəd başqalarını onun oyununu oynamağa vadar etdirməkdən ibarətdir. Beləliklə, bu qeyri-ənənəvi sferada olmuş olsa belə, Trüdo liderliyinin təntənəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Siyasi imicin formalaşdırılmasında etika

Məqsədyönlü siyasi imicin formalaşdırılması problemi insanın təbii lider seçimi prosesinə müdaxilə aktıdır. Proses öz təbii axarına buraxıldıqda namizəd olduğu kimi, heç bir kənar müdaxilə olmadan kütlə tərəfindən qiymətləndirilir, manipulyativ təsirlərdən uzaq olan təbii seçim prosesi baş verir. Lakin imicmeykerlik auditoriyanın gözləntilərini əvvəlcədən tədqiq edərək namizədi bu istiqamətdə inkişaf etdirir, təbii seçim prosesinə müdaxilə edir.

Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin təbii seçim prinsipinə görə, yaşamaq uğrunda mübarizədə güclülər qalib gəlir, adaptiv dəyişmə qabiliyyəti zəif olan məxluqlar tələf olur. Beləliklə, yaşama qabiliyyəti güclü olanlar inkişaf edir və artır, gələcəyi onlar yaradır. İnsan bu prosesə müdaxilə edərək güclü səhiyyə sayəsində zəiflərə sağ qalıb nəslini davam etdirmə şansı verildiyi kimi, imicmeykerlikdə də təbii prosesə müdaxilə olunur, artıq təbiətə güclü olanlar deyil, mütərəqqi səhiyyə xidmətindən yararlanmaq imkanı olanların yaşama şansı artır. Siyasi seçki prosesində insan prosesə müdaxilə edərək, həqiqətən, liderlik qabiliyyəti güclü olanları deyil, imicmeykerlərə müraciət edərək arzuolunan imici formalaşdırma bilənlərin qələbə şansını artırır.

Burada hər bir sahədə olduğu kimi, imicmeykerliyin etikası məsələsi aktuallaşır. İstənilən sifariş üzərində fəaliyyət göstərən imicmeyker komandası gördüyü işin cəmiyyət üçün nə kimi fəsadlarının olması barədə məsuliyyəti öz üzərinə götürməlidir.

“Siyasi imicologiyanın əsas postulatı bundan ibarətdir: siyasi imicin formalaşdırılması siyasi prosesin əvəzləyicisi deyil, ona əlavədir” [8, s. 78]. Fikrin mahiyyəti ondan

ibarətdir ki, siyasi imicologiya nəcib ideyalara xidmət edərək seçilməyə, insanları idarə etməyə layiq olan namizədlərə kömək etməli, insanları aldatmaq, manipulyasiya etmək kimi xəbis niyyəti olmamalıdır.

Nəticə

Beləliklə, siyasi imic anlayışı elmi kateqoriya kimi yeni olsa da, faktiki olaraq dövlətçiliyin mövcud olduğu bütün tarixi dövrlərdə var idi. Hökmdarların obrazlarının ideallaşdırılması, siyasi ləqəblər məhz bundan xəbər verir. Kütlə mədəniyyətinin geniş vüsət tapdığı XX əsr siyasi imic texnologiyalarının xüsusilə sürətlə inkişaf etdiyi dövr olmuşdur. Totalitar dövlətlər imic texnologiyalarını uğurla inkişaf etdirmişdirlər. Bu bir daha siyasi imicologiyanın etikası məsələsini aktuallaşdırır və bu sahənin bəşəriyyəti təhlükəyə sürükləyən alət deyil, xalqların rifahı uğrunda mübarizə aparən nəcib niyyətli siyasətçilərin işlətdiyi vasitə olmasını tələb edir.

Göründüyü kimi, siyasi imic tarixən mövcud olmuşdur, lakin siyasi aktorlar ondan xüsusi təsir vasitəsi kimi XX əsrdə məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə başladılar və bəzi hallarda seçkilərdə mübarizənin imiclərin rəqabəti formasında baş verdiyini söyləyə bilərik. Misallardan göründüyü kimi, siyasi imic texnologiyaları Qərbi ölkələrində xüsusilə inkişaf etmişdir. İstər ictimaiyyətlə əlaqələr, istərsə də siyasi imicin ən inkişaf etdiyi ölkə isə müasir demokratiyanın beşiyi sayılan ABŞ-dır. Seçici səsleri uğrunda qızgın mübarizənin getdiyi şəraitdə siyasi texnoloq və piarmenlər hər bir seçkidən sonra öz təcrübə və nəzəri biliklərini zənginləşdirirlər.

Siyasi imicin təkamülünə diqqət yetirdikdə uzaq və əlçatmaz, mistik tarixi obrazlardan sıradan insanın anlayıb sevə biləcəyi sadə insana qədər inkişaf yolunu izləyə bilərik. Bəzi siyasi xadimlərin üstünlük verdiyi qeyri-adi geyim, aksesuarlar və davranış formaları XX əsrdən başlayaraq, siyasətin şou-bizneslə yaxınlaşaraq populyarlıq qazanmaq uğrunda mübarizəsi kimi başa düşülə bilər.

İnformasiya bolluğu şəraitində insanlar sadə, anlaşılıq imiclərə ehtiyac duyur, bu onlara dünyanı, müxtəlif predmetləri rahat qavramağa, özlərini təhlükəsizlikdə hiss etməyə şərait yaradır. Siyasi imicin formalaşdırılması zamanı imicmeykerlər təbii seçim prosesinə müdaxilə edərək siyasi namizədlərin qalibiyyət şanslarının artırılmasına təsir etdiklərinin bilincində olmalı, buna görə etik məsuliyyət daşmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ryder S. Ukrayna və Google Kanadanın baş naziri Justin Trudeau-nun "corab oyununu" oynayır, <https://www.bbc.com/azeri/international-41906592>
2. Bruce V. Images of Power: How the Image Makers Shape Our Leaders. London: Kogan Page, 1992, 160 p.
3. Борисова М. Дипломатия сквозь призму украшений (15.05.2017), https://www.gazeta.ru/lifestyle/style/2017/05/a_10674809.shtml
4. Герцштейн Р.Э. Война, которую выиграл Гитлер. Смоленск: Русич, 1996, 463 с.
5. Гринберг Т.Э. Политические технологии: ПР и реклама. Учебное пособие, М.: Аспект Пресс, 2005, 317 с.
6. Зазыкина Е.В. Политический PR: Символы. М.: ООО «ЮрИнфор-Пресс», 2003, 125 с.
7. Костиков В.В, Роман с президентом. М.: Вагриус, 1997, 351 с.
8. Политическая имиджелогия. М.: Аспект Пресс, 2006, 400 с.
9. Почепцов Г.Г. Профессия имиджмейкер. СПб.: Алетейя, 2001, 256 с.
10. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. М.: Аспект пресс, 2005, 477 с.
11. Ученова В.В., Старых Н.В. Как родилась реклама. СПб.: Питер, 2002, 304 с.
12. Феофанов О.А. США: реклама и общество. М.: Мысль, 1974, 266 с.

*Резюме**Эсмира Нифтили**Исторические аспекты понятия политического имиджа*

Таким образом, несмотря на тот факт, что понятия политический имидж является новой научной категорией, на самом деле это понятие существовало на протяжении всей истории существования государственности. Идеализация образов правителей, псевдонимы политических лидеров подтверждают этот факт. XX век как период бурного развития массовой культуры был особенно плодотворным для развития политических имиджевых технологий. Тоталитарные государства успешно развивали имиджевые технологии. И это еще раз актуализирует вопрос этики политической имиджологии и требует ее осознание не как опасного орудия, тянущего человечество в пропасть, а как благородное средство, помогающее политикам с благими намерениями в их борьбе за благополучие народов.

Как видно из вышесказанного, несмотря на то что политический имидж существовал на протяжении всей истории государственности, политические акторы стали использовать его как средство целенаправленного действия лишь в XX веке. Технологии политического имиджа особо развиты в западных странах. С точки зрения развития сферы связей с общественностью и политической имиджологии самой преуспевающей страной мира по праву считается колыбель современной демократии – США. В условиях жесткой конкуренции за голоса избирателей политические технологи и пиарщики совершенствуют свои практические и теоретические знания.

Обратив внимания на эволюцию политического имиджа возможно проследить путь развития от далекого, непостижимого и мистического образа до простого человека, близкого и понятного рядовому человеку, которого он может полюбить. Необычная одежда, аксессуары и формы поведения, к которым иногда прибегают некоторые политические деятели не что иное как попытка популяризации в глазах широкой аудитории, заимствованная у шоу-бизнеса.

В период информационного изобилия люди чувствуют необходимость в простых и понятных имиджах, это дает им возможность понимания мира и чувство безопасности. Имиджмейкеры создавая политический имидж вмешиваются в естественный ход событий, повышают шансы выбора определенных кандидатов, они должны осознавать моральную ответственность своих действий.

Несмотря на то что понятия политический имидж является новой научной категорией, фактически это понятие существовало на протяжении всей истории существования государственности. Идеализация образов правителей, псевдонимы политических лидеров подтверждает этот факт. XX век был периодом бурного развития имиджевых технологий. В период информационного изобилия люди чувствуют необходимость в простых и понятных имиджах, это дает им возможность понимания мира и чувство безопасности. Имиджмейкеры создавая политический имидж вмешиваются в естественный ход событий, повышают шансы выбора определенных кандидатов, они должны осознавать моральную ответственность своих действий.

Ключевые слова: *политический актор, политический имидж, политический лидер, история, этика*

*Summary**Esmira Niftili**Historical aspects of the concept of political image*

Thus, despite the fact that the concept of political image is a new scientific category, in fact, this concept has existed throughout the history of statehood. Idealization of images of rulers, aliases of political leaders confirm this fact. The twentieth century as a period of rapid development of mass culture was particularly fruitful for the development of political image technologies. The totalitarian state has successfully developed branding technology. And this once again actualizes the issue of ethics of political imagemaking and requires its awareness not as a dangerous tool pulling humanity into the abyss, but as a noble means of helping politicians with good intentions in their struggle for the well-being of peoples.

As can be seen from the above, despite the fact that the political image existed throughout the history of statehood, political actors began to use it as a means of targeted action only in the twentieth century. Political image technologies are especially developed in Western countries. From the point of view of the development of public relations and political imagemaking, the most successful country in the world is considered to be the cradle of modern democracy - the United States. In the conditions of fierce competition for votes, political technologists and PR specialists improve their practical and theoretical knowledge.

Drawing attention to the evolution of the political image, it is possible to trace the path of development from a distant, incomprehensible and mystical image to a simple person, close and understandable to an ordinary person, whom he can love. Unusual clothes, accessories and forms of behavior, which are sometimes resorted to by some politicians is nothing but an attempt to popularize in the eyes of a wide audience, borrowed from show business.

In the period of information abundance people feel the need for simple and clear images, it gives them the opportunity to understand the world and a sense of security. Image-makers creating a political image interfere in the natural course of events, increase the chances of choosing certain candidates, they must be aware of the moral responsibility of their actions.

Key words: *political actor, political image, political leader, history, ethics*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

РОЛЬ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ФАКТОРА В СОВРЕМЕННЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Хатира ТАГИЕВА*

Ключевые слова: государство, международные отношения, энергия, нефть, газ, дипломатия, интересы

Введение

XX век запомнился как век глубоких геополитических изменений. После распада СССР и прекращения действий Варшавского договора, баланс сил в мире сильно изменился в пользу Запада. Соответственно, влияние и контроль западных стран в регионе, богатом энергетическими ресурсами, усилилось. Есть серьезное основание, что в распаде Советского Союза решающую роль сыграл нефтегазовый фактор. Также, существенно изменилась роль некоторых постсоветских стран на политической и экономической сцене мира.

Надо отметить, что достаточно напряженные отношения между экспортерами и импортерами делает область мировой энергетики заметно противоречивой. Также, надо учитывать тот факт, что подходы к сущности и целям энергетической политики разных государств сильно различаются. Как уже было отмечено, не все государства мира проводят энергетическую политику или дипломатию в целях обеспечения собственной энергетической безопасности.

Энергетический фактор в мировой политике

Часто энергетический фактор используется в целях политического давления и контроля. Наблюдается тенденция усиления формирования групп экспортеров и импортеров энергоресурсов, которые стараются по-своему обеспечить энергетические интересы. Важным направлением энергетической дипломатии группы импортеров является, также, избегание энергетического давления со стороны экспортеров - носителей энергии. В 1960-ом году была сформирована группа (организация) экспортеров (ОПЕК), целью деятельности которой, является регулирование ситуации на мировом энергетическом рынке. Конфликтный потенциал в области мировой энергетики довольно высок. Характер ценовой политики на мировом нефтяном рынке определяет именно организация экспортеров нефти (ОПЕК). Деятельность ОПЕК направлена в основном на то, чтобы цены на нефть на мировом рынке всегда держались на уровне, отвечающем интересам государств-экспортеров. Аналогичным образом, группа импортеров, также, всеми средствами стараются защитить свои интересы. Импортеры носителей энергии создали свою координационную структуру - Международное Энергетическое Агентство (МЭА) - в середине 70-х годов прошлого столетия. Формирование и деятельность таких организаций заметно актуализирует вопрос энергетической дипломатии. Уровень обеспеченности энергетической безопасности и защиты интересов в области энергетики напрямую определяется эффективностью, проводимой сторонами энергетической дипломатии.

В нефтегазовой области это наблюдалось особенно ярко. В этом плане, в том числе Азербайджанская Республика занимает центральное место. Так как, после

---

* диссертант, НАНА Институт права и прав человека
e-mail: txatira@gmail.com

приобретения независимости, единственным путем восстановления национальной экономики страны было использование богатых энергетических ресурсов. В 1994-ом году благодаря политической воли общенационального лидера Гейдара Алиева был подписан исторический нефтяной договор под названием «Контракт века». После этого, пошел процесс продолжительного укрепления позиций Азербайджанской Республики в системе международных отношений. Нефтяной фактор стал движущей силой формирования и развития национальной экономики страны. Азербайджанская Республика начала формировать стратегию внешней энергетической политики. Сегодня, Азербайджан признается странами мира государством, реализующим активную энергетическую дипломатию. Особенно важно подчеркнуть, что принцип проведения энергетической дипломатии в рамках национальных интересов всегда строго соблюдается. Кроме того, в процессе реализации своей энергетической дипломатии, Азербайджанская Республика тщательно анализирует реалии мировой энергетики. Выступая главным инициатором энергетических проектов региона, Азербайджанская Республика превратилась в важный элемент системы международной энергетической безопасности. Также, благодаря четко разработанной внешней энергетической политике, Азербайджан занимает важное место на мировом энергетическом рынке. По этому поводу Президент Азербайджанской Республики сказал: «Пример Азербайджана в то же время показывает, как должны строить совместную работу государство и иностранные инвесторы, на основе каких принципов должна строиться эта работа. И здесь Азербайджан является примером. Потому, что мы построили сотрудничество с нашими партнерами, в частности с компанией BP, которая является основным стратегическим инвестором на очень здоровой основе, взаимной поддержке, взаимном доверии, взаимных интересах. Как инвесторы, консорциумы, вложившие в Азербайджан миллиарды долларов средств, так и Азербайджанское государство получают большие доходы. Здесь обе стороны получают выгоду, и именно это является основой успешного сотрудничества». [3]

Таким образом, в рамках наших исследований особое внимание уделено энергетическим проектам, в которых движущей силой является Азербайджан. Так, как именно природные ресурсы Азербайджана и географическое положение Южного Кавказа – роль моста между Европой и Азией, выход к Каспийскому и Черному морям - обусловили наличие интереса у стран Европы к данному региону. Энергетические проекты, имеющие цель поставлять азербайджанский и туркменский газ в Европу на сегодняшний день имеют первостепенное значение для стран Европейского Союза. Особенно, важно отметить, что отношения между Европейским Союзом и Азербайджанской Республикой на сегодняшний день вышли на качественно новый уровень. Об этом наглядно свидетельствует политическое сближение ЕС и стран Южного Кавказа. Если в начале 90-х годов главными предметами сотрудничества были экономические проекты, то на сегодняшний, с преимущественным доминированием энергетических проектов, сотрудничество осуществляется и на политическом поле. [6, с. 32]

На сегодняшний день Азербайджан является стратегически важным партнером Европейского Союза. Без энергетических проектов с участием Азербайджана, сегодня Европейский Союз оказался бы в полной энергозависимости от России, которая, в свою очередь, способна умело использовать имеющиеся у нее природные ресурсы.

Отметим, что отношения между экспортерами и импортерами называть конфликтными не всегда правильно. Так, как в настоящее время эти две группы более склонны к диалогу. Потому, что стабильность и безопасность на арене мировой

энергетики во многом определяется характером взаимоотношений между экспортерами и импортерами энергоресурсов. Основными импортерами энергоресурсов являются США, Япония и страны ЕС. Соответственно, энергетическая политика этих стран направлена на обеспечение собственного контроля над основными запасами и путями транспортировки носителей энергии. Таким образом, ведущие, в экономическом и политическом плане, но не имеющие значительных запасов нефти и газа, государства довольно сильно влияют на энергетическую отрасль мира. Особенно, важно отметить, что такие государства имея возможность влиять на цены энергоресурсов, используют этот фактор как инструмент давления против своих геополитических и геоэкономических противников. Например, в 80-ые годы прошлого века США довольно активно использовали ценовой фактор против Советского Союза. Минимальная цена на нефть на мировом рынке была «смертельным» ударом для экономической системы Советского Союза. Так, как уже к концу 80-х годов экономика СССР заметно ослабла и наблюдались признаки распада государства. Можно сказать, что и сегодня США и их союзники манипулируют ценами на нефть против России - которая является самым крупным импортером носителей энергии. При этом, главной целью является ослабить влияние России в политическом и экономическом плане. США активно реализуют свою стратегию мирового лидерства, и в лице России видят единственную преграду в этом направлении.

Энергетическая политика и стабильность энергетического рынка

Несмотря на жесткое противоборство, стабильность на мировом энергетическом рынке отвечает конечным целям экспортеров и импортеров. Также, можно отметить, что некоторые интересы экспортеров и импортеров заметно совпадают. Так как, и экспортеры и импортеры проявляют большую заинтересованность в оптимальном использовании не возобновляемых энергоресурсов. Также, поиск средств и методов повышения энергетической эффективности мировой экономики является актуальным как для экспортеров, так и для импортеров. Защита окружающей среды и экологии также составляет приоритет энергетической дипломатии обеих групп. Такие факторы, как экономические, политические, экологические, технологические, ресурсно-сырьевые и др. определяют состояние и перспективы развития мировой энергетики. Среди указанных факторов - политические и экономические занимают центральное место. Прежде всего, отметим, что в обеспечении энергетической безопасности ключевая роль принадлежит государству, так как энергетическая политика осуществляется в основном непосредственно государством. Энергетическая политика рассматривается часто как отдельное направление внешней экономической и политической деятельности государства. Кроме того, на политические и социально-экономические реалии в стране довольно серьезно влияет энергетическая отрасль. Говоря об экономических факторах, можно отметить, что уровень потребности в энергоресурсах, в основном, зависит от экономического благосостояния государства. Так как развитие экономики требует, чтобы государство принимало более активное участие в области мировой энергетики. Продолжительный экономический рост всегда обуславливает высокий уровень потребности в энергоресурсах. Например, известно, что негативные последствия глобального экономического кризиса в 2008-ом году довольно явно отразились и на мировом энергетическом секторе. Таким образом, состояние мировой экономики и энергетики взаимозависимы.

Нет сомнений, что энергетическая дипломатия рассматривается в качестве инструмента реализации внешнеполитических приоритетов государства. При этом,

при реализации энергетической дипломатии в основном используются те механизмы и методы, которые характерны только для энергетической сферы. Одной из немаловажных характерных особенностей энергетической дипломатии является то, что эта сфера является объектом регулирования международного права. Как мы уже отметили, взаимоотношения между участниками энергетической сферы довольно сложные. Это говорит о том, что всегда есть необходимость в правовом вмешательстве в эту область. Постепенно идет процесс формирования международного энергетического права. Международное энергетическое право должно охватить действенные инструменты обеспечения международной энергетической безопасности и стабильность на мировом энергетическом рынке в целом. Одним словом, нормативно-правовые нормы или уставы, имеющие отношение к энергетической дипломатии, регулируют сложные взаимоотношения между экспортёрами и импортёрами энергоресурсов. [2, с. 17]

По мнению исследователей, рамки энергетической дипломатии охватывают три крупных компонента: [5, с. 9]

- нефтяной;
- газовый;
- энерго-сервисный.

Отметим, что энергетическая дипломатия часто рассматривается как часть или направление экономической политики государства. Но, как было отмечено, как политический феномен, понятие «энергетическая дипломатия» вошел в научный оборот в 70-ые годы XX века. Причиной становления объектом политического дискурса этой проблемы стал глобальный энергетический кризис того же времени. Практически все исследователи, теоретики, также политические деятели поддерживают мнение о том, что внешняя политика и национальная экономика государств неустранимо зависят от энергетического фактора. Энергетический фактор определяет будущее человечества в целом. Стремительное сокращение запасов энергоресурсов, делает вопросы, связанные с этой проблемой все актуальнее. [7, с.33] Можно сказать, что связь между энергией и экономикой носит двойной характер. Экономическое развитие повышает потребность в энергоресурсах. То есть, энергия является основой экономического развития. Кроме этого, для увеличения производства энергии требуется высокий уровень развития экономики. Таким образом, эти два фактора неразрывно связаны между собой. Значит, уровень развитости энергетического сектора какой-либо страны рассматривается как измеритель состояния национальной экономики.

Раскрывая природу энергетической политики, занимавший в 70-ые годы пост Государственного секретаря Генри Киссинджер говорил: «Вы никогда не можете проводить энергетическую политику как чисто экономическое дело. С самого начала она являлась предметом внешней политики». [4, с. 174] Западные теоретики описывают энергетическую политику как отстаивание национальных интересов в следующих конкретных направлениях энергетики:

- добыча;
- производство;
- транспортировка;
- потребление.

Отметим, что конкуренция между ведущими государствами охватывает все эти направления. То есть, энергетическая стратегия любого государства комплексно охватывает все эти направления. Только в таком случае можно использовать энергетический фактор в геополитических целях. Контроль над энергетическими ресурсами и транспортными путями в регионе обеспечивает возможности

для политического влияния в глобальном масштабе.

На современном этапе стратегии разного рода ведущих государств мира неизбежно имеют энергетический аспект. Теоретические дискуссии также доказывают, что проблема энергетики рассматривается как неотъемлемая часть международных отношений. [1, с. 86] Наши исследования показывают, что при анализе энергетической политики теоретики в основном исходят от природы международных отношений. То есть, энергетическая политика объясняется в контексте национальных интересов и вопросов безопасности. Проблема рассматривается также в рамках региональных и международных конфликтов и соответственно, военных противостояний. Как известно, такой подход включает неореалистические элементы. Сторонники течения неореализма считают, что дефицит мировых запасов энергоносителей и высокий уровень жесткости конкуренции делает конфликт между экспортерами и импортерами неизбежным. Естественно, не все конфликты эскалируют в военное противостояние. Но они всегда способствуют высокой напряженности в современных международных отношениях. Так как, военный аспект обеспечения энергетической безопасности приобретает все более большую актуальность. Государства, заинтересованные в обеспечении своего лидерства, продолжительно наращивают свою военную мощь. В связи с этим, американские исследователи Д. Моран и Дж. Рассел убеждают в том, что в ходе борьбы за энергоресурсы риски военного или вооруженного столкновения довольно велики. Во втором десятилетии XXI века такой риск заметно увеличился. По их мнению, конфликтный потенциал между государствами-экспортерами и импортерами наблюдается как в богатых энергоресурсами регионах, так и в глобальном масштабе. Они также считают, что мировой энергетический рынок имеет характер саморегулирования. [8, с.18-19] Анализ американских исследователей показывает, что они объясняют суть энергетической дипломатии или энергетической проблемы в целом, в рамках национальных интересов одного государства – США. Например, американские исследователи Дж. Калики и Д. Голдвин считают правильным то, что вопросы энергетики должны занимать центральное место во внешнеполитической стратегии США и направление геоэкономической и геополитической деятельности государства должно определяться именно энергетическим фактором. [9, с. 23] Таким образом, американские исследователи считают, что многовекторная политическая и экономическая деятельность США неразрывно связана с энергетическим фактором. Эта реальность должна остаться такой, какая есть. Такую позицию американских исследователей можно объяснить тем, что в качестве главного условия глобального лидерства страны они рассматривают контроль над основными запасами энергетических ресурсов. На самом деле, имея возможности контролировать основную часть энергетических запасов мира, США намереваются влиять на внешнюю и внутреннюю политику не только развивающихся, но и высокоразвитых государств, многие из которых являются стратегическими союзниками США. Именно поэтому энергетический фактор был определен главным механизмом реализации внешнеполитической стратегии США. Например, считаем, что санкции 2014 года против России были связаны не только событиями на Украине, также существенную роль сыграл энергетический фактор. Так как, США заинтересованы в том, чтобы заменить российский газ, поставляемый в страны Европейского Союза, своим сланцевым газом. При этом, США преследуют не только экономическую, также, геополитическую цель. Так как, США намерены максимально ограничить возможности влияния России на европейские государства.

Заключение

Таким образом, на современном этапе энергетический фактор определяет характер взаимоотношений между государствами и направления их внешнеполитической деятельности. Сегодня энергетическая дипломатия рассматривается как механизм обеспечения национальных интересов и реализации внешнеполитических приоритетов. То есть, энергетический фактор выступает в роли инструмента геополитики государства. «Энергетическая дипломатия» охватывает комплекс действий, направленных на достижение задач и целей внешней энергетической политики государства. Энергетическая дипломатия является неотъемлемым и неизбежным направлением любой страны. Особенно, страны-импортеры энергоресурсов вынуждены сформировать и усовершенствовать энергетическую дипломатию, в прямом смысле слова, для выживания. Так как, без надежной и стабильной поставки энергоресурсов невозможно обеспечить социально-экономическое благополучие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боровский Ю., Трачук К. Исследование энергетики в теории международных отношений // *Международные процессы*, Том 13, № 4, с. 86-98, https://mgimo.ru/library/publications/issledovaniya_energetiki_v_teorii_mezhdunarodnykh_otnosheniy/
2. Дегтярев Д.А. *Экономическая дипломатия: экономика, политика, право*. М., 2010, 176 с.
3. Президент Ильхам Алиев: В Азербайджане нефть приносит благополучие, развитие, стабильность, мощь, <https://news.day.az/politics/948890.html> (дата обращения: 25.12.17)
4. Пахомов Н. В. Энергетическая безопасность как глобальное общественное благо // *Вестник МГИМО Университета*. 2017, № 1(52), с.173-186, <https://mgimoreview.elpub.ru/jour/article/view/660/645>
5. Савойский А.Г. *Экономическая дипломатия как средство внешней политики (на примере экономической дипломатии России в отношении Соединенных Штатов Америки: 1992–2008 гг.)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. М., 2009, с. 9, <http://cheloveknauka.com/ekonomicheskaya-diplomatiya-kak-sredstvo-vneshney-politiki>
6. Чиж А. Влияние энергетических проблем на международные отношения в начале XXI в. // *журнал международного права и международных отношений* 2014, № 2, с. 32-37 (33), http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/102372/1/2014_2_JILIR_chizh.pdf
7. Bertoldi P., Hirl B. Labanca N. *Energy Efficiency Status Report 2012*. Joint Research Centre, European Commission, 2012, 198 p.
8. Moran D., Russell J. *Energy Security and Global Politics: The Militarization of Resource Management*. New York: Routledge. 2009, 245 p.
9. Kalicki J., Goldwyn D. *Conclusion: Energy, Security, and Foreign Policy*. In *Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy*. Edited by J.Kalicki and D.Goldwyn. Washington-Baltimore: Woodrow Wilson Center Press. 2005, 570 p.

*Xülasə**Xatirə Tağıyeva**Müasir geosiyasi proseslərdə enerji amilinin rolu*

Məqalədə müasir mərhələdə enerji amilinin rolu nəzərdən keçirilir və qeyd edilir ki, enerji ixracatçıları ilə idxalçıları arasındakı gərgin münasibətlər dünya energetikasını kifayət qədər ziddiyyətli edir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif dövlətlərin enerji siyasətinin məqsədlərinə yanaşmaları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Heç də bütün dövlətlər enerji siyasətini öz enerji təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün həyata keçirmir. Enerji amili əksər hallarda siyasi təzyiq və nəzarət məqsədilə istifadə olunur. Enerji resurslarının ixracatçıları və idxalçıları qruplarının yaranması tendensiyası müşahidə olunur ki, onlar da enerji maraqlarını özünə məxsus tərzdə həll etməyə çalışırlar. Məqalədə həm də enerji amilinin təsiri altında bir sıra postsovet ölkələrinin rolunun dəyişməzliyi əsaslandırılır, həmçinin dünyanın aparıcı dövlətləri arasındakı münasibətlərin xarakterinin məhz enerji amili ilə müəyyənləşdiyi də qeyd olunur. Dünya enerji resursları üzərində nəzarəti həyata keçirmək uğrunda böyük dövlətlər arasında kəskin mübarizə getməkdədir. ABŞ-ın Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaların təkə Ukraynada baş verən hadisələr ilə bağlı olmaması əsaslandırılır, həmçinin enerji amilinin roluna da diqqət yetirilir. Məqalədə zəngin enerji ehtiyatlarına malik olan dövlətlərin roluna da toxunulur, bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının yeri və rolu təhlil olunur. Azərbaycan Respublikasının enerji amilinə söykənərək, özünün milli iqtisadi sistemini formalaşdırması nəzərə çatdırılır. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının dünya enerji təhlükəsizliyi sistemində ciddi yeri və rolu vardır. Bu da ondan xəbər verir ki, Azərbaycan uğurlu enerji diplomatiyası həyata keçirilir. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan tərəfindən fəal enerji diplomatiyasının həyata keçirilməsi dünya dövlətləri tərəfindən qəbul olunur. Çünki Azərbaycan Respublikası özünün enerji siyasətini həyata keçirən zaman dünya enerjisi sahəsində vəziyyəti dəqiqliklə öyrənir. Məqalədə bu və digər məqamlar ətrafında geniş təhlil aparılmışdır.

Açar sözlər: dövlət, beynəlxalq münasibətlər, enerji, neft, qaz, diplomatiya, maraqlar

*Summary**Khatira Taghiyeva**Role of an energetic factor in the modern geopolitical processes*

In the scientific article the role energetic at the present stage is considered. It is marked that does rather intense relations between exporters and importers world power engineering noticeably contradictory. Also it is necessary to consider that fact, approaches to an entity and the purposes of an energetic policy of the different states strongly differs. As it was already marked, not all states of the world pursue an energetic policy or diplomacy for the purpose of support of own energy security. Often energetic factor is used for the purpose of the political pressure and monitoring. The tendency of gain of formation of groups of exporters and importers of energy resources who try to promote on the energetic interests is watched. Also, the role of some Post-Soviet countries on a political and economic scene of the world significantly changed.

It is also noted that the nature of relations between the leading states of the world is determined precisely by the energy factor. There is a sharp struggle for control over the world's energy resources between large states. It is substantiated that on the basis of the application of sanctions against Russia there are not only events in Ukraine. Here we must also take into account the role of the energy factor. The article also touches on the role of states that possess rich energy reserves. In this context, the place and role of the Republic of Azerbaijan is analyzed. It is noted that based on the energy factor, the Republic of Azerbaijan forms its national economic system. In parallel with this, the Republic of Azerbaijan has a serious place and role in the system of world energy security. This suggests that it has a successful energy policy. The article notes that the nations of the world recognize the success of Azerbaijan's energy diplomacy. It is substantiated that during the conduct of its energy policy, the Republic of Azerbaijan is carefully studying the situation in the field of global energy. In the article, these and other points are widely analyzed.

Keywords: state, international relations, energy, oil, gas, diplomacy, interests

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

“SOYUQ MÜHARİBƏ”DƏN SONRA TÜRKİYƏ-İSRAİL SİYASİ-HƏRBİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Nərmin RƏCƏBOVA*

Açar sözlər: İsrail, Türkiyə, Fələstin, regional güc, strateji tərəfdaş

Giriş

XX əsrin 90-cı illərində regional və beynəlxalq səviyyədə baş verən dəyişikliklər, ABŞ-ın tək fəvqəlgüc olması, beynəlxalq iqtisadiyyatın qloballaşması, İsrail və Fələstin arasında sülh danışıqlarının başlaması, İraqın Körfəz müharibəsindən məğlub çıxması, Sovet İttifaqının süquta uğraması ilə yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi Türkiyə - İsrail münasibətlərinə də təsir etmişdir.

“Soyuq müharibə”dən sonra Türkiyə-İsrail münasibətlərində nəzərəcərpacaq irəliləyişlər baş vermişdi. Eyni zamanda, Türkiyənin ABŞ-la əlaqələri də genişlənməmişdi. ABŞ həm də Türkiyə-İsrail münasibətlərinin inkişafında katalizator rolunu oynamışdır. ABŞ-İsrail-Türkiyə yaxınlaşması Türkiyənin Avropa İttifaqı, Çin və Rusiya ilə münasibətlərinə də təsir göstərmişdi. İsrail regiondakı maraqlarını həm diplomatiya, həm də güc tətbiq etməklə qorumağa çalışır. İsrailin regional siyasəti üç vəzifənin həllinə yönəlmişdir:

- 1) beynəlxalq dəstəyi və hüquqi legitimliyi təmin etmək;
- 2) ərəb-İsrail münaqişəsində Orta Şərqi ərəb olmayan aktorlarının dəstəyini qazanmaq, yaxud onların passiv neytrallığını təmin etmək;
- 3) ərəb ölkələrinin blok yaratmalarına imkan verməmək.

Yaxın Şərq münaqişəsi üzrə 1991-ci ildə baş tutmuş Madrid görüşləri Türkiyə - İsrail münasibətlərinə də müsbət təsir göstərmişdir. Bu, Türkiyənin həm ərəb dünyasından, həm də türk cəmiyyətindən təzyiq görmədən İsrail ilə münasibətlərini inkişaf etdirməsinə kömək etmişdir. “Soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə Türkiyənin beynəlxalq aləmdə onu dəstəkləyəcək gücə ehtiyacı vardı, çünki ABŞ və Avropa ilə strateji əlaqələr zəifləmişdi. Yəhudi lobbisi isə beynəlxalq aləmdə Türkiyənin maraqlarını müdafiə etmək imkanına malik idi.

1. XX əsrin 90-cı illərində Türkiyə-İsrail siyasi-hərbi münasibətləri

Türkiyə-İsrail münasibətlərində əsas yeri hərbi əməkdaşlıq tuturdu. Bu dövrdə iki ölkə arasında silsilə müqavilələr imzalanmışdır ki, onların da əksəriyyətini hərbi əməkdaşlıq anlaşmaları təşkil edirdi. Məsələn, 1994-cü ildə iki ölkənin Hava Qüvvələri arasında təhsil anlaşması, 1996-cı ildə Hərbi təhsil və əməkdaşlıq müqaviləsi bağlanmışdı. 1997-ci ildə isə Türkiyə Baş Qərargah rəisi İsmail Hakkı Karadayı İsraildə səfərdə olmuş və o, İsrailə səfər edən ilk türk baş qərargah rəisi idi. Qeyd olunan sənədlərin imzalanması region dövlətlərinin etirazlarına səbəb olmuşdu. Türkiyə ilə İsrailin regiondakı ərəb ölkələrinə qarşı əməkdaşlıq etdiyi, bunun da regionda sülh prosesini təhdid etdiyi barədə fikirlər söylənilirdi.

1998-1999-cu illərdə ABŞ, İsrail və Türkiyə Hayfa yaxınlığında “Etibarlı Dəniz-qızı” xilasetmə təlimləri həyata keçirdilər [2]. Həmin dövrdə bu üç dövlətin əməkdaşlığını Misir, Suriya, İraq prezidentləri tənqid etmiş və bu işbirliyinin ərəb dünyasına qarşı yönəldiyini söyləmişdilər. Ərəb dünyasında xarici siyasət fəaliyyətinin koordinasiyası zəif olduğu üçün bu əməkdaşlığa qarşı ittifaq yaratmaq mümkün olmamışdır.

* magistrant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: recebova-nermin@mail.ru

1990-cı illərin ortalarında Türkiyənin İsrail ilə münasibətlərindəki yaxınlaşma onun üçün faydalı olmuşdu, çünki bu zaman Türkiyənin Cənub qonşuları PKK-ya dəstək verirdilər, 1995-ci ildə Suriya və Yunanıstan hərbi müqavilə imzalamışdılar. Bu halda özünü təklənmiş hiss edən Türkiyənin İsrail ilə yaxınlaşması və müqavilə imzalaması gözlənilməz deyildi. Türkiyə bu zaman Avropa İttifaqı ilə də gərginlik yaşayır, Qərbdən hərbi yardım almaqda çətinlik çəkirdi. Türkiyə İsrail ilə hərbi əməkdaşlıq əlaqələri qurmaqla bu vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa çalışırdı.

90-cı illərin ikinci yarısında Türkiyə - İsrail münasibətlərində ən yadda qalan hadisə Türkiyədə anti-İsrail siyasəti yürüdən Rifah Partiyasının güclənməsi, dünyəvi və dini ideologiya tərəfdarları arasında gərginliyin yaranması idi. Bu, gərginliyin getdikcə artdığı və Yaxın Şərq tənzimləmə prosesində durğunluğun müşahidə edildiyi şəraitdə İsrail ilə münasibətlərin sürətlə inkişaf etdiyi, iqtisadi və regional təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq təşəbbüslərinin artdığı müşahidə edilirdi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Türkiyə-İsrail yaxınlaşmasının əsas səbəbi hər iki ölkənin strateji mənada regionda özünü tək hiss etməsi ilə bağlı idi. Hər iki ölkə üçün Suriya və İran potensial təhdid idi və Səddam rejiminə şübhə ilə baxırdılar. İsrail özünün düşmən ərəb rejimləri ilə əhatə olduğunu hiss etdikcə, Türkiyə kimi dünyəvi, Qərb meyilli və müsəlman, lakin ərəb olmayan bir ölkə ilə münasibətləri inkişaf etdirməyə çalışır, bununla da, strateji təcriddən qurtulmağa çalışırdı. Türkiyədə İsrail hərbi pilotlarının təlim keçməsi İsrailin İranla mümkün hava müharibəsində hərbi hazırlığının artırılması demək idi. Bu mənada Türkiyə İsrailin strateji dərinliyinin genişlənməsinə yardım edirdi. O, PKK düşərgələrinin Suriya ərazisində mövcudluğundan və PKK terrorunun Suriya tərəfindən Türkiyəyə qarşı istifadə edildiyindən narahatlıq keçirirdi. İsrail ilə inkişaf etdiriləcək hərbi münasibətlər Ankaranın Şam üzərindəki siyasi təzyiqinin artmasına şərait yaradırdı.

Digər tərəfdən, Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlük məsələsinin müsbət həll olunmaması, Ankaranı İsrail ilə münasibətlərini inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Avropa ölkələri Türkiyəni demokratiyanın səviyyəsinin aşağı olması səbəbindən tənqid edir, PKK ilə mübarizəni Aİ normalarına uyğun olmayan hərəkət kimi qiymətləndirir, Türkiyəni daha çox Orta Şərq ölkəsi kimi dəyərləndirirdilər. Buna görə də, Avropa İttifaqının Helsinki görüşündə Türkiyənin üzvlüyə namizəd ölkə elan edilməsi təəccüb doğurmuş, Türkiyənin demokratik baxımdan inkişaf etməkdən çox xarici və strateji amillərin təsiri altında olduğu vurğulanırdı. Aİ-dən uzaqlaşan Türkiyə ABŞ-ın təsir dairəsinə düşməkdə idi. ABŞ isə öz növbəsində Türkiyə ilə İsraili yaxınlaşdırmaq strategiyasını həyata keçirirdi. ABŞ Şərqi Avropada genişlənməni hədəfə alan Aİ-nin qlobal bir aktor olmayacağını və Türkiyənin geosiyasi əhəmiyyətini vurğulayır və Türkiyə-İsrail yaxınlaşmasını dəstəkləyirdi.

1998-ci ildən sonra baş verənlər Türkiyənin cənub qonşularından gözlədiyi təhdidləri azaltmışdı. Abdulla Öcalanın Suriyadan çıxarılması, Suriya ilə Adana müqaviləsinin imzalanması və s. hadisələr buna misaldır [8]. 1980-ci illərin ortalarından gərginləşən, 1998-ci ildə Türkiyəni Suriya ilə müharibə səviyyəsinə gətirən terror probleminin həlli münasibətlərdə yeni bir mərhələnin başlamasına səbəb olmuşdu. Bu yeni dövərdə Türkiyə Suriya və İranla yaxınlaşmağa başlamış, ərəb dünyası ilə yaxşı münasibətlər qurmağa cəhd göstərmişdi. Türkiyə xarici işlər naziri İsmail Cem müsəlman ölkələri ilə münasibətlərin inkişafının İsrail ilə əlaqələrə təsir etməyəcəyini bildirsə də, “bir dostumuzu başqa bir dostumuz üçün fəda etmərik” söyləsə də, İsrailə münasibətlərin yaxın strateji əməkdaşlıqdan balanslı münasibətlərə keçdiyi aydın idi.

2. Yeni minillikdə Türkiyə-İsrail siyasi-hərbi münasibətləri

2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra bütün diqqətini Orta Şərqpə yönəldən

ABŞ Türkiyə və İsrail kimi strateji müttəfiqlərini yanında görmək istəyirdi, buna görə də onlar arasında münasibətlərin normal səviyyədə olmasına önəm verirdi.

Türkiyə-İsrail münasibətlərində 2000-ci illərin əvvəllərində başlayan geriləmənin əsas səbəbi Fələstin problemi ilə bağlı idi. Bundan başqa, 2002-ci il seçkilərində Türkiyədə AKP-nin, İsraildə Ariel Şaronun partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ikitərəfli münasibətlərin soyuqlaşmasına səbəb oldu. Siyasi islamçı ənənələrə əsaslanan AKP İsrail ilə sıx əlaqələrin qurulmasının əleyhinə idi. AKP qurucuları Rifah partiyasının hakimiyyətdə olduğu dövrdə İsrail ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsini tənqid edirdilər. Türkiyə İsrail ilə yaxınlaşmaqdan əksinə İslam dünyasının lider ölkəsi olmağı daha məqsədəuyğun hesab edirdi. İsrail ilə yaxınlaşmaq Türkiyənin İslam dünyasından uzaqlaşmasına səbəb ola və Türkiyə xarici siyasətində Qərbə meyillilik ola bilərdi. Bu isə Türkiyənin milli maraqlarına uyğun gəlmirdi. AKP liderləri İsrailin 2006-cı ildə Livanda Hizbullahla qarşı həddən artıq güc tətbiq etməsini qınamışdılar. İsrail açıq dövlət terroru həyata keçirməkdə günahlandırılırdı. 2008-ci ilin sonlarında Qəzza bölgəsində İsrail və Həmas arasında atəşkəsin pozulması nəticəsində İsrailin həyata keçirdiyi hərbi kampaniya kəskin tənqid edilmişdi. İsrail ordusunun həddən artıq güc tətbiq etməsi, mülki və hərbi qruplar arasında fərq qoymaması, Qəzza üzərindən embarqonu aradan qaldırmaması AKP hökumətinin sərt tənqidinə səbəb olmuşdur. 2009-cu ildə Davos İqtisadi Forumunda baş nazir Ərdoğanın İsrail prezidenti Şimon Peres ilə söz dueli olmuşdu. R.Ərdoğan Peresin İsrailin təcavüzkar davranışına haqq qazandırmaq cəhdlərini pisləmişdi. Bu vəziyyət Türkiyə-İsrail münasibətlərində “Davos böhranı” kimi tarixə düşmüşdür [1]. ABŞ üçün Orta və Yaxın Şərqdə iki mühüm müttəfiqin münasibətlərinin problemliliyi heç də xoşa gələn hal deyildi, lakin böhranın böyüməsini anlayaraq ABŞ heç bir təşəbbüs göstərməmişdi. Hadisədən bir gün sonra ABŞ XİN-in mətbuat katibi Robert Vud verdiyi açıqlamada Davosdakı hadisənin qınanmış, ancaq sonradan R.Ərdoğanla Peresin danışmasını çox yaxşı əlamət kimi qələmə vermişdi, çünki Türkiyə və İsrail ABŞ üçün önəmli müttəfiqlərdir və regionda mühüm oyunçulardır. Dolayısı ilə regiondakı əsas oyunçuların hamısının arasında yaxşı münasibətlərin olması vacibdir”.

Davos böhranından sonra yaşanan “alçaq kreslo” böhranı iki ölkə münasibətlərindəki geriləməni sürətləndirmişdir. İsrail XİN müavini Ayalan Tel-Əvivdəki Türkiyə səfiri Oğuz Çelikkolu Türkiyədə yayımlanan bir serialı müzakirə etmək üçün İsrail Parlamentinə dəvət etdi. Mətbuatın da dəvət edildiyi ayrı bir otaqda Türkiyə səfirini özünün oturduğu kreslodan daha alçaq bir kresloya oturtdu. Ayalan mətbuata ibrancə “Bizim yüksək, onun isə daha alçaq kreslodan oturduğuna, masada yalnız İsrail bayrağı olduğuna diqqətini çəkmək istərdim” deyərək kamera önündə söyləmişdir [4]. Bu hal İsraildəki radikal sağların Türkiyəyə təzyiqini əks etdirirdi. Türkiyəyə qarşı həqarət olan bu hadisədən sonra Prezident Abdullah Gül “ya üzr istəyin, ya da səfirimizi geri çəkəcəyik” deyərək xəbərdarlıq etmişdi. İsrail bundan bir gün belə keçməmiş rəsmi üzr məktubunu Türkiyənin Tel-Əvivdəki səfirliyinə vermişdir.

Türkiyə “alçaq kreslo” böhranının öhdəsindən uğurla gəldi, İsrailin üzr istəməsi ilə daha böyük problemlər ortaya çıxmırdan böhran aradan qaldırıldı. Məsələyə İsrail nöqtəyi-nəzərindən baxdıqda aydın olur ki, İsrail milli maraqlar naminə hər yola əl atır. Bu böhran yalnız diplomatik nəzakətsizlik kimi şərh olunmamalıdır, İsrailin ikitərəfli münasibətlərin gərginləşdiyi vaxtlarda gözlənilməz addımlar atma biləcəyini göstərirdi. Böhrandan sonra iki ölkə liderləri qarşılıqlı ittihamlar irəli sürməyə davam edirdilər. Tərəflər arasındakı bu gərginliyin sonunda “Mavi Mərmərə” hadisəsinə səbəb olacağını heç kəs təxmin etmirdi. İsrail dövləti tarixdə ilk dəfə türk vətəndaşlarını öldürərək münasibətlərin ən pis nöqtəyə gəlməsinə şərait yaratmışdı. 2010-cu il mayın 31-də Humanitar Yardım Təşkilatının səyləri ilə İsrailin blokadaya aldığı Qəzzaya yardım aparmaq üçün yola çıxan “Mavi Mərmərə” gəmisi Qəzzaya yaxın beynəlxalq sulara İsrail donanması tərəfindən

hücumu məruz qalmış və gəmi heyəti də daxil olmaqla sərnişinlərin bir qismi öldürülmüş və ya yaralanmışdı. Sonra isə gəmi İsrail tərəfindən Aşdod limanına gətirilmişdi.

Qəzzaya yardım məqsədilə yola çıxan donanmaya İsrail tərəfindən bu cür müdaxilə ilə bağlı 2010-cu il iyulun 1-də Türkiyə tərəfindən BMT TŞ-na müraciət edilmişdi. Burada müzakirələr aparılsa da, rəsmi nəticə olmamışdır. Təhlükəsizlik Şurasının sədrinin və üzvlərinin bu məsələ ilə bağlı İsraili qınamalarına dair məlumatlar sızmışdır. Ban Ki Mun Yeni Zelandiyanın keçmiş baş nazirləri olan Cefri Palmerin sədrliyi altında bir komissiya təşkil olunacağını və Mavi Mərmərə gəmisinə edilən hücumun araşdırılacağını söyləmişdi. Komissiyanın hazırladığı 105 səhifəlik hesabatda israilli hərbiçilərin gəmidə təşkilatlanmış və şiddətli bir müqavimətlə qarşılaşdıqlarını və özlərini qorumaq məqsədilə güc tətbiq etdikləri bildirilsə də, həmin gücün ifrat səviyyədə olduğu ifadə edilirdi [7].

Qısaca ifadə etsək, hesabatda İsrailin məsələ ilə bağlı bütün arqumentləri qəbul olunurdu. Hesabatda ümumilikdə 3 əsas məsələ qeyd edilirdi:

1) İsrailin təhlükəsizlik qüvvələri Mavi Mərmərə hadisəsi zamanı ifrat dərəcədə və gərəksiz yerə güc tətbiq etmişdi; bundan qaçmaq mümkün idi, lakin İsrail bunu bacara bilmədi;

2) İsrail hücum zamanı ölən mülki şəxslərin ailələrinə təzminat ödəməlidir;

3) İsrail törətdiyi hücumdan peşman olduğunu ifadə etməlidir.

2011-ci ilin iyulunda açıqlanan Palmer hesabatı beynəlxalq hüquq baxımından dəyərləndirildikdə onun hüquqi olmaqdan çox siyasi səciyyəli olduğu görünür. Hesabatda İsrailin Mavi Mərmərə hücumunda ifrat güc tətbiq etdiyi bildirilir, eyni zamanda, Qəzzaya tətbiq olunan blokadanın qanuni olmadığı da qeyd olunurdu.

Türkiyənin hesabatdan sonra İsrailə münasibəti daha da pisləşdi. Türkiyə hesabatı qəbul etmədiyini açıqladı. Hesabat ictimaiyyətə açıqlandıqdan qısa müddət sonra Türkiyə xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu İsrail üçün beş maddəlik sanksiya paketini açıqladı [3]. Bu paketə görə:

- İsrail ilə diplomatik münasibətlərin səviyyəsi endiriləcək və Türkiyə İsraildə ikinci katib səviyyəsində təmsil olunacaq;

- Türkiyə Şərqi Aralıq dənizində dəniz səyahəti üçün lazımı tədbirlər görəcək;

- İsrail ilə bağlanmış bütün hərbi anlaşmalar ləğv olunacaq;

- Türkiyə Qəzza blokadasını tanımayacaq və məsələyə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsində baxılmaq üçün onu BMT Baş Assambleyasında qaldıracaqdır.

Ə.Davudoğlu həm də Türkiyənin Aralıq dənizindəki dəniz səyahəti təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün zəruri tədbirlər görəcəyini bildirdi. Türkiyəni qəzəbləndirən İsrailin sadəcə üzr istəməməsi deyil, eyni zamanda Cənubi Kipr hökuməti ilə Kiprin cənubunda təbii qaz çıxarılması ilə əlaqədar əməkdaşlıq etməsidir. Cənubi Kiprdə təbii qazı İsrailin hava məkanından istifadə edən Noble şirkəti çıxarırdı. Bu məsələ ilə əlaqədar Türkiyə adadakı anlaşılmazlığın həllini tapmadığı və dəniz sərhədlərinin müəyyən edilmədiyini halda, Cənubi Kiprin regiona öz müstəsna iqtisadi sahəsi kimi iddia etməsinin beynəlxalq hüquqa uyğun olmadığını bildirdi.

Ə.Davudoğlunun sanksiyalar paketini açıqlamasından sonra İsrail hökumətindən gələn ilk reaksiya “üzr yox” şəklində olmuşdur və Tel-Əviv Türkiyəni beynəlxalq hüquqa riayət etməyə çağırırdı [6].

İsrail hökuməti Mavi Mərmərə hadisəsində həyatını itirənlərə görə üzüldüyünü bildirsə də, üzr istənilməyəcəyini söylədi. Türkiyədən fərqli olaraq, İsrail BMT hesabatını qəbul etdiyini və tədricən Türkiyə ilə münasibətlərin yaxşılaşacağına ümid etdiyini bildirdi.

Türkiyənin sanksiyaları İsrail mətbuatında da əks-səda doğurdu. İsrailin ən böyük qəzetlərindən olan Haaretz BMT hesabatının nəticələrinin İsrail ilə Türkiyə arasındakı

gərginliyi daha da artırdığını vurğulayaraq, Ankaranın sanksiyaları içərisində hərbi əlaqələrin dondurulması məsələsinin də yer aldığına diqqət çəkmişdir. İsrailin baş naziri B.Netanyahu bütün bu hadisələrdən sonra 2013-cü ilin martında Türkiyədən üzr istəmiş və Mavi Mərmərə hücumunda önlərin ailələrinə təminat ödəyəcəyini ifadə etmişdi.

Qeyd edək ki, İsrailin üzr istəməsində ABŞ-ın böyük rolu olmuşdur. Buna səbəb isə İsrail və Türkiyənin ABŞ-ın regionda ən güclü müttəfiqləri olması və Suriyadakı vətəndaş müharibəsi idi. İsrailin tarix boyu heç bir ölkədən üzr istəmədiyini nəzərə alsaq, əslində bu üzrün arxasında ABŞ-ın, Suriyada baş verən hadisələrin, İsrailin regionda getdikcə artan təcridinin durduğunu görə bilərik. Həm Türkiyə, həm də İsrail Suriyadakı vətəndaş müharibəsinin gedişini narahatlıqla izləyir. Hər iki ölkə Suriyanın əlindəki kimyəvi silahlardan, Suriyanın bölünmə təhlükəsindən qayğılanır. Belə ki, Türkiyə və İsrailin birgə təhlükəsizlik tədbirləri görməsi regionun təhlükəsizliyi üçün daha təsirli ola bilər.

Bundan əlavə, İsrailin Aralıq dənizində təbii qaz çıxarmaq və bunun üçün boru xətti çəkmək layihəsinin də bu məsələdə mühüm rol oynadığını qeyd edə bilərik. Belə ki, İsrailin Enerji və Su qaynaqları naziri Yuval Steinitz ilə Türkiyənin Enerji və Təbii Qaynaqlar naziri Berat Albayrakın bu məsələni müzakirə etməsi buna bir nümunədir [5].

Türkiyə üçün də bu gərginliyin aradan qalxması vacib idi. Belə ki, 2015-ci ildə qondarma erməni soyqırımının 100 illiyi tamam oldu. Bu səbəbdən də, erməni diasporunun soyqırımı iddialarını beynəlxalq səviyyədə qəbul etdirə bilməsi üçün gərgin şəkildə çalışdığı göz qabağında idi. Türkiyə getdikcə artan erməni iddiaları ilə mübarizə apara bilmək üçün yəhudi lobbisinin dəstəyinə ehtiyac duyurdu. Bu dəstəyi ala bilmək üçün isə İsrail ilə gərgin münasibətlərə son qoyulmalı idi.

Nəticə

Göründüyü kimi, Türkiyə-İsrail münasibətlərinə nəzər saldıqda XX əsrin 90-cı illərində onlar arasında əsasən yaxınlaşma olduğunu müşahidə edə bilərik. Bunu şərtləndirən amillər isə o dövrdə regionda baş verən proseslər idi. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən isə bu iki dövlət arasında münasibətlərin tədricən soyumağa başladığını görürük. Hər iki dövlət ABŞ-ın regionda strateji müttəfiqi olduğundan onlar arasında münasibətlərin soyuması onun öz siyasətini yeritməsi üçün maneə törədirdi. Buna görə də bir müddətdən sonra ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Türkiyə və İsrail arasında münasibətlər yenidən qaydaya düşməyə başlayır.

Münasibətlərdə yenidən yaxınlaşmanın hiss edilməsi sülh və təhlükəsizlik baxımından olduqca müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Regiondakı təhlükəsizliyin təmin olunmasında Türkiyə və İsrail açar rola malikdirlər, buna görə də bu iki ölkə arasındakı münasibətlərin hər sahədə davam etdirilməsi olduqca önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Davos'ta Kriz, www.cnnturk.com
2. Güvenilir Denizkızı Tatbikatı başladı, www.turkiyegazetesi.com.tr
3. İsrail'e Beş Yaptırım, www.ntv.com.tr
4. İsrail'le “Alçak Koltuk Krizi”, www.milliyet.com.tr
5. İsrail ve Türkiye Görüşmelerinde “Gaz” a Basacak, www.turkiyegazetesi.com.tr
6. Mavi Marmara İstanbul'da, İsrail'den Özür Yok, www.amerikaninsesi.com
7. Report of the Secretary – General's Panel of Inquiry on the 31 May 2010 Flotilla Incident, www.un.org
8. Şam'ı Türkiye kurtardı, www.hurriyet.com.tr

*Резюме**Нармин Раджабова**Политически-военные отношения между Турцией и Израиля после холодной войны*

В начале 90-х годов XX века события, происходящие в регионе и на международной арене также повлияли на турецко-израильские отношения. Именно поэтому отношения между этими двумя странами, о которых мы рассказываем то потеплели, то охладели. Обе страны, в стратегическом плане, чувствовали себя одинокими в регионе и чувствовали себя в окружении враждебных государств, эти обстоятельства привели к турецко-израильскому сближению. В основном, военное сотрудничество между этими двумя странами имело важное место. Подписание ряд военных соглашений между ними является наглядным доказательством. Не смотря на то что, арабские страны региона возражали, Турция и Израиль продолжали военное сотрудничество.

США, имеющие интересы в регионе тоже поддерживали эту сближению. Потому что, эти государства были основные партнеры США в регионе Ближнего Востока. Именно с их помощью Белый Дом мог внедрить его политику в регионе эффективно. Поэтому США высоко оценил турецко-израильского сближений.

С начала 2000-х годов в Турции к власти пришла АКП, а в Израиле партия во главе с Ариэлем Шароном, и это привело к охлаждению отношений между этими двумя странами. Турецкое правительство не предпочитало сближение с Израилем, а быть лидерным государством арабского мира. Поэтому мы можем сказать что, Палестинская проблема служила главной причиной упадки в турецко-израильских отношениях. Турция решительно осудил военные операция Израиля в Газе, сохранение блокаду этой территорий. По инициативе США начался нормализация отношений между этими двумя стратегическими партнерами *после «Давосского кризиса», «Кризиса низкого кресла», инцидента «Мави Мармара»*. Это, в основном, оценивается как результат усилий США для улучшения отношений между этими двумя государствами, но Израиль ни мало играл роль в реализации этого инициатива. Израиль увидел постепенное возрастание угроз изолированний в регионе, извинился как требовал Турция и согласился заплатить компенсации.

Ключевые слова: Израиль, Турция, Палестин, региональная держава, стратегический партнер

*Summary**Narmin Rajabova**Political-Military Relationships between Turkey and Israel after Cold War*

Happenings in the region and international community in the beginnings of 90s years of the XX century also influenced Turkey-Israel relations. Consequently, relationships between these 2 states, about which we deal with sometimes got warmer, sometimes got colder. As both countries felt themselves alone in the region in strategic terms and considered themselves to be surrounded by hostile states it caused rapprochement of Turkey and Israel. Especially military cooperation between these 2 states had an important role. Signing a series of military agreements between them is visual evidence of it. Even if Arabic countries of the region objected, Turkey and Israel continued military cooperation.

The USA, which had interests in the region also supported this rapprochement. Because these countries were the main partners of the USA in the region. Only with the aid of them White house could implement its policy in the region effectively. Because of this the USA highly appreciated Turkey – Israel rapprochement.

The policy pursued by AKP in Turkey, the party coming into power by the guidance of Ariel Sharon in Israel caused cooling relationships between these two countries since beginnings of 2000s years. Turkey government preferred not to approach with Israel, but to be leader state of Arabic world. That's why we can say the main reason for setback in Turkey – Israel relationships was Palestine problem. Turkey decisively condemned military operations held by Israel in Gaza, keeping the territory in blockade. After “Davos crisis”, “Lower armchair crisis”, “Mavi Marmara crisis” with the initiative of the USA normalization of the relations with his two strategical partners started. Although this is evaluated as a result of attempts to make better the relationships between these 2 states, Israel played not less role in realization of this initiative. Israel saw gradual increase of isolation threat in the region, apologized as required by Turkey and agreed to pay compensation.

Key words: Israel, Turkey, Palestine, regional power, strategical partner

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**HEYDƏR ƏLİYEV FONDU AZƏRBAYCANIN DİPLOMATİK
FƏALİYYƏTİNDƏ HUMANİTAR SİYASƏT VASİTƏSİ KİMİ**

Süsən CAHANGİRLİ *

Açar sözlər: Heydər Əliyev Fondu, elm, təhsil, mədəniyyət, əməkdaşlıq, layihə, qeyri-hökumət qurumları

Giriş

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra özünün xarici siyasətində humanitar amilə böyük diqqət yetirmişdir. Azərbaycanın xarici siyasətində humanitar amil mühüm istiqamətlərdən birinə çevrilmiş, onun həyata keçirilməsi mexanizmləri formalaşmışdır. Humanitar siyasət vasitələrinin yaradılması üçün yüksək səviyyədə mühüm əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. 2004-cü ildən fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Fondu həm ölkə daxilində, həm də xaricdə mühüm əhəmiyyətli layihələr həyata keçirmiş, nəticədə Azərbaycan toleranlığın, multikultural dəyərlərin qorunması istiqamətində nəinki regional, beynəlxalq miqyasda da bir nümunə olmuşdur. Dünyada münaqişələrin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası mübarizələrin alovlandığı, ikili standartların mövcud olduğu bir şəraitdə humanizm prinsiplərinə söykənərək və onu əsas götürərək, xarici siyasət yürütmək, beynəlxalq arenada çıxış etmək çox mürəkkəb məsələdir. Fəaliyyətə başladığı gündən Heydər Əliyev Fondu dünyanın istənilən nöqtəsində humanitar xarakterli tədbirlər həyata keçirmiş, Azərbaycanın təhsilinin inkişafı, musiqi və incəsənət əsərlərinin təbliği, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində dağıdılmış maddi-mədəniyyət abidələrinin bərpası, Xocalı soyqırımının tanınması və erməni vandalizmi haqqında əsl həqiqətlərin dünyaya çatdırılmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın daxili və xarici siyasətində əsas humanitar siyasət vasitəsidir. Ona görə də Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın xarici siyasətində və beynəlxalq humanitar əməkdaşlıqda mühüm rol oynayır.

1. Heydər Əliyev Fondunun yaranması və fəaliyyəti

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan Respublikasının tarixinə ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsini əbədiləşdirmək, onun zəngin milli mənəvi dəyərlərini əks etdirmək, azərbaycançılıq fəlsəfəsini, həmçinin də dövlətçilik ideyalarını gələcək nəsllə miras qoymaq zəruriyyətindən irəli gələrək yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ilin 10 mart tarixində imzaladığı fərmana, əsasən, fond yaradıldığı gündən etibarən ölkənin sivil dünya birliyinə inteqrasiya olunmasına, xalqın maddi rifahının yaxşılaşmasına çalışmış, xarici ölkələrdə Azərbaycan Respublikasının tanınması istiqamətində öz fəaliyyətini uğurla davam etdirmiş və müasir mərhələyədək bu əhəmiyyətli sadiq qalmışdır (1, s. 321).

Heydər Əliyev Fondunun rəsmi açılışı 2004-cü ilin may ayının 10-da Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ad gününə həsr olunmuşdur. Fondun rəsmi açılışı Azərbaycan Respublikasının birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, ISESCO və UNESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir (2, s. 862). Fond qeyri-hökumət və qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Hazırda Heydər Əliyev Fondu səhiyyə, mədəniyyət, təhsil, elm, idman və ekologiya, texnologiya və

* magistrant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: susan.cahangirli@mail.ru

başqa sahələr üzrə yerli və beynəlxalq səviyyədə layihələr reallaşdırmaqla ölkənin mədəni və sosial-iqtisadi inkişafına həmçinin də xarici ölkələrdə Azərbaycan Respublikasının tanındılmasıyla bağlı öz töhfəsini verməkdədir. Heydər Əliyev Fondunun ən uğurlu addımlarından biri humanitar əhəmiyyətli beynəlxalq və yerli səviyyəli layihə və proqramlar irəli sürmək, beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq sahəsində məqsədyönlü fəaliyyət həyata keçirməkdir (4).

Heydər Əliyev Fondunun əsas məqsədi elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, ekoloji sahələrə aid proqram və layihələr işləyib hazırlamaq, respublikanın və xarici ölkələrin fondları, QHT-ləri, ictimai təşkilatları ilə əməkdaşlığı genişləndirmək, onlarla birgə layihələr həyata keçirmək, Azərbaycan mədəniyyətinin geniş təbliği, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzunun artırılması ilə bağlı tədbirlərin təşkil edilməsinə yardım göstərmək, Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, respublikanın və xarici ölkələrin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etmək, xarici ölkələrin tanınmış elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə alimlərin mübadiləsini təşkil etmək, ölkənin yaradıcı və elmi potensialının artırılmasına köməklik göstərmək, Azərbaycan Respublikasında və xaricdə aktual mövzulara dair konfrans və seminarlar təşkil etmək, dini tolerantlığın bərqərar olmasına, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna, qloballaşan dünyaya inteqrasiya prosesində milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasına dəstək verməkdir .

Heydər Əliyev Fondunun strukturunda Humanitar siyasət idarəsi mühüm yer tutur. İdarənin beynəlxalq əlaqələr, layihələr, ictimaiyyətlə əlaqələr departamentləri Azərbaycanın humanitar, mədəni sahədə əməkdaşlığının həyata keçirilməsində mühüm rol malikdirlər (5).

Heydər Əliyev Fondu, eyni zamanda elm, təhsil, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə olimpiadaların təşkili, səhiyyə, sosial, idman sahələri, ətraf mühit və Azərbaycanın təbliği, cümhuriyyətin 100 illiyi ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsində mühüm əhəmiyyətli tədbirlər və layihələr həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyev Fondunun əsas məqsədləri arasında Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması, zəngin və qədim mədəniyyətə malik olan xalqımız və onların dəyərləri haqqında ictimai rəyin yaradılmasına köməklik etməkdir. Bu istiqamətdə əsas yol xalqlar arasında münasibətlərin qurulmasına xidmətin genişləndirilməsidir. Məhz buna görə də Heydər Əliyev Fondu bir çox dövlətlərdə öz nümayəndəliklərini yaratmağı, həmçinin də bu dövlətlərdə fəaliyyəti olan analoji qeyri-hökumət qurumları vasitəsilə əməkdaşlıq münasibətləri yaratmağı məqsədə uyğun bilir. Hazırda fondun Türkiyədə, Rumıniyada, Rusiya Federasiyası və ABŞ-da açılan nümayəndəlikləri öz fəaliyyətlərini sürdürməkdədir. Heydər Əliyev Fondunun Rusiyada fəaliyyət göstərən nümayəndəliyinin əsas məqsədləri arasında fondun Azərbaycanda gerçəkləşdirdiyi mədəniyyət, təhsil, idman, səhiyyə və sosial sahədə fəaliyyət göstərən layihələri Rusiya Federasiyasında da həyata keçirməkdir. Heydər Əliyev Fondunun RF-kı nümayəndəsi olan Leyla xanım Əliyeva “Təhsilin dəstəklənməsi” layihəsi çərçivəsində müntəzəm olaraq uşaq evlərinə və məktəblərə səfərlər edir. Fondunun RF-kı nümayəndəliyi yetim və xəstə olan uşaqlara da daim qayğı ilə yanaşır və müxtəlif xeyriyyə aksiyaları keçirir (7, s. 107).

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasında xeyirxah missiyalı, eləcə də nəinki ölkə daxilində, eyni zamanda beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən və humanitar xarakterli tədbirlər həyata keçirən bir qurumun yaradılmasına ehtiyac var idi. Çünki bu fondun əsas missiyası Azərbaycanın mədəni irsini dünyada tanımaq, erməni vandalizmi nəticəsində nadir sənət incilərinin vəhşicəsinə dağıdılması faktlarını dünya dövlətlərinə nümayiş etdirmək, Azərbaycanın ədəbi, mədəni və tarixi əsərlərinin və abidələrinin təcavüzkar Ermənistan tərəfindən mənimsənilməsinə yol verməmək idi.

2. Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycanın humanitar siyasətində rolu

Heydər Əliyev Fondunun elm və təhsil sahəsində həyata keçirdiyi layihələr onun fəaliyyətində əsas yer tutur. Yarandığı ilk dövrdən təhsilə yardımını vacib hesab edən Fond ictimaiyyətin diqqətini müasir dünyada hər bir ölkənin inkişafının əsasında dayanan təhsilə yönəltdi. Bu öz əksini “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsində tapdı. “Təhsilə dəstək” layihəsini uğurla həyata keçirən Heydər Əliyev Fondu Pakistanda zəlzələ zamanı dağılmış qızlar məktəbini yenidən inşa etdirdi, Həştərxanda ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan məktəb, Bosniya və Herseqovinanın paytaxtı Sarayevoda kor və zəif görən uşaqlar və gənclər üçün mərkəz yenidən quruldu. Bakıda yəhudi uşaqlar üçün 450 şagird yerlik “Xabad-Or-Avner” təhsil mərkəzi və fransız liseyi yaradıldı (6).

Fond elm, təhsil və mədəniyyət təşkilatı olan YUNESKO ilə səmərəli əməkdaşlıq edir. Fondun prezidenti Mehriban Əliyevanın xidmətləri sayəsində Azərbaycanın muğam, aşiq və milli xalçaçılıq sənətləri, “İçərişəhər” Dövlət Tarix- Memarlıq Qoruğu, Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu, aşiq sənəti, həmçinin Novruz bayramı YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına salınmışdır. Azərbaycan-YUNESKO münasibətlərinin möhkəmlənməsində, dünya mədəniyyətlərinin mübadiləsi sahəsindəki xidmətlərinə görə Fondun prezidenti Mehriban Əliyeva 2004-cü ildə “YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri” adına layiq görülmüşdür. Fondun təşəbbüsü və iştirakı ilə “YUNESKO-Azərbaycan: gələcəyə körpü”, “Avrasiyada mədəniyyət müxtəlifliyi: Azərbaycan – sivilizasiyalararası dialoqun keçmişi və bu günü”, “Gənclər sivilizasiyaların alyansı naminə”, “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi”, “Təhsil və texnologiya vasitəsilə iqtisadi inkişaf” və digər mövzularda keçirilmiş beynəlxalq konfrans, forum və sammitlərdə Azərbaycanın müasir inkişaf səviyyəsinin, tarixi və mədəniyyətinin, onun inteqrasiya meyillərinin təbliği istiqamətində mühüm nəticələr əldə edilmişdir (2, s. 862-863).

Heydər Əliyev Fondu xaricdə Azərbaycan musiqisinin, mədəniyyətinin təbliği istiqamətində geniş miqyaslı fəaliyyət göstərir. Azərbaycan ilə Rusiya arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasının 25 illiyinə həsr edilmiş sərginin keçirilməsi, Kannada Azərbaycan mədəniyyəti günləri, Venesiya Biennalesində Azərbaycan pavilyonu, VII “Qız qalası” Beynəlxalq incəsənət festivalı, Parisdə “Azərbaycan şəhərciyi”, Kannada Azərbaycanın təbliği ilə bağlı sərgilərin təşkili, Belçikada Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin ucaldılması, “Parisin ürəyində Azərbaycan musiqisi” klassik musiqi gecəsinin keçirilməsi Heydər Əliyev Fondunun beynəlxalq humanitar fəaliyyətində mühüm yer tutur (3).

Fond yalnız Azərbaycanda deyil, xarici dövlətlərdə də tarixi mədəniyyət nümunələrinin bərpası, yeni mədəniyyət obyektlərinin inşası sahəsində fəaliyyət göstərir. Fond tərəfindən Tbilisidə Azərbaycanın görkəmli yazıçısı və filosofu Mirzə Şəfi Vazehin, Mirzə Fətəli Axundovun, Həsən bəy Ağayevin və Fətəli xan Xoyskinin qəbirüstü abidələrinin yenidən qurulması və xiyaban salınması, Parisdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin yaradılması, İtaliyanın Kapitolini Muzeyində “Filosoflar zalı”nın əsaslı təmiri, Romanın Villa Borgeze parkında Nizami Gəncəvinin, Moskvada Ümumrusiya Dövlət Xarici Ədəbiyyat Kitabxanasında Mirzə Fətəli Axundovun abidələrinin ucaldılması, Parisin Versal sarayında dünya əhəmiyyətli bir neçə abidənin, Luvr Muzeyinin, İkinci Dünya müharibəsi illərində dağıdılmış Berlin qəsrinin, Vatikanda Roma kateqorikalarının bərpası həyata keçirilmiş, bununla da Azərbaycana beynəlxalq humanitar siyasət sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir.

Heydər Əliyev Fondu beynəlxalq humanitar aksiyalarda da fəal iştirak edir. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Pakistanda baş vermiş təbii fəlakət nəticəsində dağılmış qızlar məktəbi yenidən inşa olunmuş, Həştərxanda Ümummilli lider Heydər Əliyevin adını daşıyan orta məktəb, Sarayevoda görmə qabiliyyətini tam və qismən itirmiş uşaqlar üçün mərkəz əsaslı təmir edilmiş, Bakıda fransız dili liseyi və yəhudi uşaqlar üçün 450 şagird

yerlik “Xabad-Or-Avner” təhsil mərkəzi yaradılmışdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği istiqamətində də Heydər Əliyev Fondu geniş miqyaslı fəaliyyət həyata keçirir (2, s. 862). Heydər Əliyev Fondu Yunanıstanın paytaxtı Afina şəhərində “Azərbaycan mədəniyyəti günləri”ni təşkil etmiş, onun dəstəyilə Bolqarıstanın Veliko Tırnovo şəhərində “Trapezitsa” memarlıq muzey-qoruğu bərpa olunmuşdur. Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan haqqında həqiqətlərin, xüsusilə Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, erməni terrorizminin məqsədi və mahiyyəti barədə gerçəklərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında da fəal iştirak edir. Qarabağın tarixi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyəti, Xocalı faciəsi, ermənilərin dünyanın müxtəlif ölkələrində törətdiyi terror aktları haqqında faktları əks etdirən və ingilis, fransız, alman, rus, macar dillərində nəşr olunmuş “Qarabağ həqiqətləri” bukletlər toplusu bir sıra xarici ölkələrdə yayılmışdır. “Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz” kitabında isə işğal altında olan ərazilərdəki dini tikililər və tarixi-mədəniyyət abidələri, onların indiki vəziyyəti barədə xarici oxuculara ətraflı məlumat verilmişdir.

Fondun vitse-prezidenti və Rusiya nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “Xocalıya ədalət!” kampaniyası xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu kampaniya çərçivəsində hər il dünyanın Moskva, Berlin, Strasburq, Brüssel, Buxarest, Cenevrə, Ankara, İstanbul, Paris, Praqa, Vaşinqton, Nyu-York, Varşava, London, Haaqa, Dubay, Kiyev və Tbilisi kimi şəhərlərində Xocalı soyqırımının ildönümünə həsr olunmuş kütləvi aksiyalar, nümayiş etdirilən filmlər, əhali arasında yayılan materiallar Xocalı soyqırımı haqqında obyektiv məlumatların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında böyük rol oynayır. Bu məqsədyönlü fəaliyyət dünyanın bir sıra dövlətləri tərəfindən Xocalı soyqırımının tanınmasında müstəsna əhəmiyyət daşımışdır (2, s. 863-864). 2009-cu ildə “Azərbaycan” nəşrini təqdim edən Fondun Rusiya, Rumıniya, Türkiyə, ABŞ və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən nümayəndəlikləri öz fəallıqları ilə seçilir.

Azərbaycanda tolerantlığın təbliği istiqamətində də Heydər Əliyev Fondu fəaliyyət göstərir. “Bir günəş altında” sənədli filmi, Müqəddəs Marçellinio və Pietro katakombaları, Moskvada “Azərbaycan – tolerantlıq məkanı” sərgisinin keçirilməsi, Mərdəkanda Heydər Cümə məscidi, Həştərxanda Knyaz Vladimirin abidəsi, Parisdə “Azərbaycan – tolerantlıq məkanı” adlı foto-sərgi, YUNESKO-da “Azərbaycan – tolerantlıq məkanı” adlı foto-sərgi, BMT-nin Nyu-Yorkdakı mənzil-qərargahında “Azərbaycan – tolerantlıq məkanı” adlı foto-sərgi bu sahədə Heydər Əliyev Fondunun səmərəli fəaliyyətini nümayiş etdirir (10).

Heydər Əliyev Fondunun beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı nəticəsində akademik Yusif Məmmədəliyevin, görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi YUNESKO səviyyəsində qeyd olundu, xalq artisti, bəstəkar Rafiq Babayevin yaradıcılığını əks etdirən musiqi albomu hazırlandı, dünya şöhrətli Azərbaycan rəssamı Tahir Salahovun Parisdə fərdi sərgisi təşkil edildi. Fransanın sənət nümunələrinin toplandığı “Fransız inciləri” kolleksiyası Bakıda nümayiş olundu (6).

Fond Rusiyadakı Azərbaycan diasporu ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, Rusiyada yaşayan azərbaycanlı gənclərin bir araya gətirilməsinə və onların Rusiya cəmiyyətinə inteqrasiya olunmasına, Azərbaycan gənclərinin Rusiya siyasi-ictimai həyatına adaptasiya olunmasına və nüfuzunun artırılmasına, Rusiya və Azərbaycan xalqı arasında dostluğun və qardaşlığın gücləndirilməsinə böyük önəm verir (7, s. 108).

Heydər Əliyev Fondunun əsas fəaliyyətləri arasında sağlamlığın qorunub saxlanması ilə bağlı beynəlxalq tədbirlərin təşkil edilməsi də yer alır. BMT-nin təşkilatçılığı ilə Heydər Əliyev Fondu 2007-ci ildə dünya diabet günü layihəsinə qoşulmuşdur. BMT-nin qətnaməsinə əsasən təşkilata üzv ölkələr daxil olmaqla hər il noyabrın 14-ü Dünya Diabet Günü kimi qəbul edilmişdir. Fond əhalinin sağlamlığının qorunub saxlanması, xüsusilə

uşaqların fiziki cəhətdən sağlam böyüməsi üçün lazımı şəraitin yaradılması üçün "Talassemiyaşsız həyat naminə" layihəsini həyata keçirmişdir. Bununla bağlı olaraq 2005-ci ilin fevral ayında fondun təşkilatçılığı ilə müxtəlif ölkələrdə olan beynəlxalq səhiyyə təşkilatlarının, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən diplomatik korpusların, beynəlxalq ekspertlərin, xarici və yerli şirkət nümayəndələrinin iştirakı ilə əlaqədar dəyirmi masa təşkil edilmişdir. Layihə çərçivəsində talassemiyanın müalicə və profilaktikası üzrə milli proqramların hazırlanması məsələsi də gündəmə gətirilmişdir. "Talassemiyaşsız həyat naminə" layihəsi çərçivəsində Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə 2009-cu il mayın 9-da Bakı şəhərində Talassemiya Mərkəzinin açılışı olmuşdur. Bundan başqa, 2010-cu ilin avqust ayında UNICEF və Heydər Əliyev Fondunun birgə əməkdaşlığı ilə təşkil edilən talassemiya və anemiya üzrə "dəyirmi masa"da bu istiqamətdə çoxlu mühüm problemlər müzakirə edilmişdir.

Müasir mərhələdə Dünya Səhiyyə Təşkilatının təşkil etdiyi tədbirlərdə Heydər Əliyev Fondu yaxından iştirak etməkdədir. Heydər Əliyev Fondu eyni zamanda 2007-ci ildə "Or-Avner" Beynəlxalq Fondu ilə saziş imzalamışdır.

2008-ci ilin yanvar ayında Heydər Əliyev Fondu ilə ABŞ-ın "Uşaqların Xilasını" (Save the Children) təşkilatı arasında Azərbaycanda uşaqların inkişafına dəstəyin verilməsi üçün səylərin birləşdirilməsini ön planda tutan Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. İmzalanan memorandumda əsasən psixososial və fiziki yardımın verilməsi ilə uşaqların müdafiəsini təmin etmək, onlara lazımı qədər qayğının göstərilməsi, təhsil almalarını reallaşdırmaq, xüsusən də uşaqların keyfiyyətli və sağlam qidalanmasını təmin etmək üçün birgə fəaliyyətlərin təşkil edilməsi əsas götürülürdü (8). Azərbaycan Respublikasından kənarında Heydər Əliyev Fondu da səhiyyə sahəsində olan layihə və aksiyalarını uğurla davam etdirir. Fondun gördüyü tədbirlər sırasında qurumun 2008-ci ilin aprel ayında Rumıniyanın İon Pop de Popa Fondu ilə əməkdaşlıq etməsini göstərmək olar. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində ürək xəstəliklərindən əziyyət çəkən insanlara yardımlar edilmiş, 2010-cu ilin dekabr ayında Yekaterinburqda fəaliyyət göstərən 1 nömrəli Vilayət Klinik Xəstəxanasının Uşaq Onkohematoloji Mərkəzinə xüsusi tibbi avadanlıqlar göndərilmiş "Sobol" markalı təcili tibbi yardım maşını hədiyyə edilmişdir. 2012-ci ilin dekabr ayında isə Fond Polşanın Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən səfirliyi ilə əməkdaşlıq etmişdir və bu əməkdaşlıq çərçivəsində Polşada olan Anna Dımnanın "Mimo Wszystko" ("Heç nəyə baxmayaraq") Fondunun terapevtlərinin Azərbaycana səfərləri təşkil edilmişdir. Səfər çərçivəsində Anna Dımnanın "Mimo Wszystko" Fondunun terapevtləri Daun Sindromlu Şəxslərin Assosiasiyasında bir neçə kurs və məşğələlər keçmişlər. 2013-cü ilin mart ayında isə Azərbaycandan olan daun sindromlu uşaqların və onların valideynlərinin Polşanın Krakov şəhərinə səfərləri baş tutmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun gördüyü tədbirlər sırasında xarici ölkələrdə həyata keçirdiyi sosial layihələr də xüsusilə qeyd olunmalıdır. Fond Haitidə baş verən zəlzələnin, Rumıniyada olan təbii fəlakətlərin ağır nəticələrinin aradan qaldırılmasında maliyyə yardımını etmişdir. 2011-ci ilin sentyabrda Heydər Əliyev Fondu Parisdə təşkil edilən terrorizm qurbanlarına həsr edilən 7-ci Beynəlxalq Konqresin keçirilməsi üçün Fransa Terror Qurbanları Assosiasiyasına maliyyə dəstəyi vermişdir (9).

Ümumiyyətlə, araşdırmadan aydın olur ki, Heydər Əliyev Fondu ölkə daxilində həyata keçirdiyi humanitar xarakterli tədbirlər, xarici dövlətlərdə həyata keçirdiyi layihələr Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə müsbət reputasiyasının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan Cənubi Qafqazda ən təhlükəsiz ölkə statusunu qazanmış, nəticədə bu amil turizmin inkişafına, xarici sərmayələrin Azərbaycana cəlb edilməsinə şərait yaratmışdır.

Nəticə

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 2004-cü ildə fəaliyyətə başlamış Heydər Əliyev Fondu dünyanın istənilən nöqtəsində humanitar xarakterli tədbirlər həyata keçirmiş, Azərbaycanın təhsilinin inkişafı, musiqi və incəsənət əsərlərinin təbliği, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində dağıdılmış maddi-mədəniyyət abidələrinin bərpa-sı, Xocalı soyqırımının tanındılması və erməni vandalizmi haqqında əsl həqiqətlərin dünyaya çatdırılmasında və digər sahələrdə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Heydər Əliyev Fondu beynəlxalq humanitar əməkdaşlığın inkişafına mühüm töhfə verərək, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı, münaqişələrin tüğyan etdiyi bir zamanda humanizm ideyalarının təbliği istiqamətində mürəkkəb bir vəzifəni həyata keçirmişdir. Azərbaycan beynəlxalq əhəmiyyətli humanitar tədbirlərin keçirildiyi və mədəniyyətlərarası dialoqun mövcud olduğu nümunəvi tolerant bir məkana çevrilmişdir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: BBMM, 2017. 416 s.
2. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) (məqalələr toplusu). Bakı: "Poliart" MMC, 2017, 904 s.
3. Azərbaycan mədəniyyətinin xaricdə təbliği, <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/140/Az%C9%99rbaycan-m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99tinin-xaricd%C9%99-t%C9%99bli%C4%9Fi>
4. Fondun məqsədləri, <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/48/Fondun-m%C9%99qs%C9%99dl%C9%99ri>
5. Fondun strukturu, http://azerbaijan.az/portal/Society/Organizations/publicOrganizations_01_a.html#4
6. Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başlamasından 10 il keçir. 12 May 2014, <http://www.yap.org.az/az/view/news/461/heyder-eliyev-fondunun-fealiyyete-bashlamasindan-10-il-kechir>
7. Heydər Əliyev Fondu - Milli Yaddaşın Keşiyində, http://elibrary.bsu.az/books_460/N_198.pdf
8. Heydər Əliyev Fondu beynəlxalq əlaqələrini genişləndirir, <http://mehribanaliyeva.preslib.az/media-047cec75eb.html>
9. Heydər Əliyev Fondu- uğurların təməli, <http://mehribanaliyeva.preslib.az/media-uf0d7lpyr6.html>
10. Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan, <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/139/Tolerantl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-%C3%BCnvan%C4%B1-%E2%80%93-Az%C9%99rbaycan>

Резюме

Сусан Джахангири

Фонд Гейдара Алиева как инструмент гуманитарной политики в дипломатической деятельности Азербайджана

После восстановления государственной независимости гуманитарная политика Азербайджанской Республики дала импульс укреплению ее международного имиджа и отношений и развитию внешнеполитических отношений. Благодаря ряду международных проектов, а также международным музыкальным и художественным фестивалям и другим важным событиям Азербайджан известен как один из мировых культурных центров. Гуманитарные организации и неправительственные организации играют огромную роль в проведении международных гуманитарных мероприятий, направленных на зарубежные страны, в пропаганде азербайджанской культуры. Одной из таких неправительственных организаций является Фонд Гейдара Алиева.

Фонд Гейдара Алиева, действующий с 2004 года, осуществлял значительные проекты как в стране, так и за рубежом в направлении осуществления международной гуманитарной политики Азербайджана. В результате Азербайджан стал примером в области толерантности, защиты многокультурных ценностей не только в региональном, но и в международном масштабе. Фонд Гейдара Алиева внес значительный вклад в продвижение Азербайджана в зарубежных странах, развитие международного гуманитарного сотрудничества Азербайджана путем реализации местных и международных проектов в области науки, образования, культуры, здравоохранения, спорта, технологий, экологии и других областях. Фонд организует конференции и семинары по актуальным вопросам в Азербайджанской Республике и за рубежом и проводит значительную работу по восстановлению религиозной терпимости, продвижению гражданского общества и сохранению национальных и духовных ценностей. Фонд Гейдара Алиева продолжает сотрудничество с ЮНЕСКО – организация по вопросам науки, образования и культуры. В результате мероприятий, принятых президентом Фонда Мехрибан Алиевой, Мугама, ашуга и национального искусства ковроткачества Азербайджана, Государственного историко-архитектурного заповедника «Ичеришехер», Гобустанского государственного историко-художественного заповедника, ашугского искусства, а также праздника Новруз были внесены в Список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО.

Фонд Гейдара Алиева также продолжает свою деятельность в направлении восстановления исторических образцов культуры, в строительстве новых объектов культуры как в Азербайджане, так и в зарубежных странах.

Ключевые слова: Фонд Гейдара Алиева, наука, образование, культура, сотрудничество, проект, неправительственные организации

Summary

Susan Jahangirli

Heydar Aliyev Foundation as an instrument of humanitarian policy in Azerbaijan's diplomatic activity

Following the restoration of state independence, the humanitarian policy of the Republic of Azerbaijan stimulated the strengthening of its international reputation and relations and the development of foreign political relations. Thanks to a number of international projects, as well as international music and art festivals and other important events, Azerbaijan has been known as one of the world's cultural centers. Humanitarian organizations and non-governmental organizations have a great role in carrying out international humanitarian events aimed at foreign countries, propaganda of Azerbaijani culture. One of these non-governmental organizations is Heydar Aliyev Foundation.

The Heydar Aliyev Foundation, which has been operating since 2004, has carried out significant projects in the direction of implementing the international humanitarian policy of Azerbaijan both in the country and abroad. As a result, Azerbaijan has become an example in the field of tolerance, protection of multicultural values not only in regional, but also in international level. The Heydar Aliyev Foundation has made significant contributions to the promotion of Azerbaijan in foreign countries, the development of international humanitarian cooperation in Azerbaijan by implementing local and international projects in science, education, culture, health, sports, technology, ecology and other fields. The Foundation organizes conferences and seminars on topical issues in the Republic of Azerbaijan and abroad, and carries out significant work on restoring religious tolerance, promoting civil society, and preserving national and moral values. Heydar Aliyev Foundation continues its cooperation with UNESCO, the organization for science, education and culture. As a result of the measures taken by the President of the Foundation Mehriban Aliyeva, Azerbaijan's mugam, ashug and national carpet-weaving art, "Icherisheher" State Historical-Architectural Reserve, Gobustan State Historical and Artistic Reserve, ashug art, as well as Novruz holiday have been included into the UNESCO Intangible Cultural Heritage List.

Heydar Aliyev Foundation is also continuing its activities in the direction of historical cultural samples restoration, in the construction of new cultural facilities both in Azerbaijan and in foreign countries.

Key words: *Heydar Aliyev Foundation, science, education, culture, co-operation, project, non-governmental organizations*

Şəbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94`04/15`

GÜNEY KAFKASYA ÜZERİNDEKİ BERKE-HÜLÂĞÛ MÜCADELESİ*

Ayşe Beyza BÜYÜKÇİNAR**

Anahtar Kelimeler: Altın Ordu Devleti, İlhanlı Devleti, Berke, Hülâğû

Giriş

Moğol Hükümdarı Ögeday'ın emriyle Güney Kafkasya bölgesine gelen Moğollar; Gürcistan bölgesinde ilk olarak 1220 tarihinde görülmüşler ve bunun akabinde ki yüzyıl boyunca da bu bölgeyi tahakkümleri altına almışlardır. Moğol saldırılarına kadar bölgenin en güçlü siyasi teşekküllerinden biri olan Gürcüler; ülkelerine gelen bu kalabalık Moğol ordularına karşı direnmeye çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Birçok küçük direniş hareketleri veyahut komşu devletlerle ittifaklar kurarak Moğol saldırılarına karşı ayakta durmak istemişler ancak iç sorunlar ve dirayetli yöneticilere sahip olamadıklarından ötürü Moğol saldırılarına karşı yenik düşmüşlerdir. Bu bölge üzerinde var olan Moğol saldırılarını çeşitli dönemlere ayırabilmemiz mümkündür. İlk dönem; Moğolların bölgeye ilk gelişi ve burada yerleştiği süreci içeren 1220-1247 yılları arasını kapsamaktadır. İkinci dönem ise; Altın Ordu'dan Berke Han ile İlhanlı'dan Hülâğû Han arasındaki münasebetlerdir. İlk dönem aslında hemen akabinde bölge üzerinde meydana gelecek yeni olayların filizlendiği bir dönem olmuştur. Altın Ordu Devleti; Gürcistan'ın kuzey bölgesine yakın bir coğrafyada koşullanmış ve bu dönem ki Moğollar ile Gürcüler arasındaki ilişkiler de kurucu han Batu tarafından sağlanmıştır. Bu durumun sebeplerinden biri Batu Han'ın karargâhının merkez Karakurum'a daha yakın olmasıdır. Diğer bir sebep ise; özellikle Göyük Han'dan sonra tahta Batu Han'ın yardımı ve desteğiyle çıkan Mengü Kağan ile iyi olan ilişkilerinin de etkilidir. Henüz merkez Karakurum'a iç işlerinde bağlı olmaya devam etseler de Cuciogulları (Altın Ordu Devleti) bu bölgeyi askeri ve siyasi açıdan oldukça iyi bilmektedirler. Bu yüzden de bundan kısa bir süre sonra iki Moğol devleti bu coğrafya üzerinde hak iddia edecekler ve aynı coğrafyanın insanları bu mücadele arasında kalmaya devam edeceklerdir. İlk safhada bu Moğol saldırıları; Gürcistan ve Güney Kafkasya halkı ve yönetimi için daha önce karşılaşmadıkları ve nasıl karşı koyacaklarını bilemedikleri bir hayatta kalma savaşı olmuştur.***

İran Azerbaycan Merkezli Yeni Bir Devlet: Hülâğû ve İlhanlıların Kurulması

Cengiz Han döneminde batıda ele geçirilen topraklar merkezden gönderilen sivil ve askeri valilerce idare ediliyordu. Ancak bu yeni ele geçirilen toprakların merkez Karakurum'a olan uzaklığı, Moğol idari sisteminin farklılığı, özellikle Güney Kafkasya coğrafyası üzerinde ki fethedilen topraklarda ki direniş ve diğer başka sebeplerden ötürü batı yönünde beklenen ilerleme gerçekleşmemişti. Ayrıca mevcut topraklarda tehdit altında kalmıştı. Bu yüzden; Büyük Kağan Mengü Han, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve do-

* Bu makale, Batum Shota Rustaveli Devlet Üniversitesi'nde Prof. Dr. Otar Gogolishvili ve Doç. Dr. Zaza Shashikadze'nin danışmanlığında hazırlamaya devam ettiğimiz "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Altın Ordu Devleti Gürcistan İlişkileri (Gürcü Kaynaklarına Göre)" isimli doktora tezimizden türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Türkiye Cumhuriyeti 2014 MEB YLSY Resmi Burslu Batum Shota Rustaveli Üniversitesi Gürcistan Tarihi Bölümü; Ardahan Üniversitesi
e-mail: b.buyukcinar@gmail.com

*** Bahsedilen ilk dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ayşe Beyza Büyükçınar, "Gürcü- Moğol İlişkilerinin İlk Evresi 1220-1247", KAREN, Trabzon, Aralık 2018. (Yayın aşamasındadır.)

ğuda da batıda da sınırları genişletebilmek için kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülâgû'yu ise Yakınođu'ya göndermiştir. [8, s. 477; 31] Temmuz 1251 tarihinde yapılan kurul-tayda alınan karar neticesinde her iki şehzadeye de Mođol ordusunun onda ikisi verilecek, bunun yanında diđer hanedan üyeleri de güçleri oranında bu seferlere iştirak edeceklerdi. Mengü Han'ın ölmesi ve deđişen bazı şartlar sebebiyle Hülâgû ve Kubilay kendilerine verilen görevi tamamladıktan sonra başkent Karakurum'a dönmemişler ve gönderildikleri topraklar üzerinde merkeze bađlı iki ayrı Mođol Devleti kurmuşlardır. Böylece, Hülâgû Han, Karakurum'da oturan Büyük Han'a 1294 yılına kadar bađlı kalmak şartıyla zapt ettiği toprakların üzerinde yeni bir siyasi teşekkül kuracaktı. [31]

Hülâgû 1255 yılında büyük bir orduyla İran, Suriye, Ermenistan, Gürcistan ve Arran üzerine gelmekteydi. [17, s. 104; 22, s. 46] 15 Tümen yani 150.000 kişilik bir orduyla Ceyhun Nehri'ni aşarak Horasan'a giren Hülâgû öncülüğünde ki ilerleyiş [10, s. 17] direkt olarak Azerbaycan merkezli olsa da Güney Kafkasya, Yakın Dođu ve Anadolu topraklarının büyük bir kısmını ilgilendirecekti. Ayrıca bu ilerleyiş Kafkasya topraklarında ki Hristiyan halklar ile Müslüman dünyanın merkezini oldukça etkileyecek yeni gelişmelere sebep olacaktı. Kazvinî, Hülâgû'nün İran'a girişini 1255 senesi olarak gösterirken [8, s. 478] Aknerli Grigor ise; Hülâgû'nün bölgeye dođru ilerleyişin başladığı yılı 1257 olarak verir. [1, s. 46]

Hülâgû Han bu bölgeye geldikten sonra; kendisi bölgeye yerleşmek üzere Mugan'da daha önce bulunan Baycu Noyan'dan burayı boşaltmasını istedi. Baycu Noyan dışında, Gürcistan, Ermenistan ve Arran'a hâkim olan diđer Mođol Noyanlarından da bu bölgele-rin boşaltılmasını istedi. [16, s. 73; 17, s. 104] Bölgenin boşaltılması sırasında sadece, Curmagun Noyan'ın ođlu Şiremun'un kendi tümeni ile Gürcistan sınırında kaldığı zannediliyor. [25] Hülâgû'ye bu bölgenin büyük kađan tarafından verilmesi ve bu bahsi geçen reislerin Hülâgû'den de korkmaları sebebiyle bu bölgelere hükmeden Mođol prensleri/reisleri buradan çekildiler. Kiragos, Hülâgû'nün çok büyük bir ordu ile geldiđini, ordunun Ceyhun Nehri'nin geçebilmek için hemen hemen bir ay zaman sarf ettiđini yazar. Bu yüzden de, aslında bu bölgeleri terk etmek istemeyen Mođol Noyanlarının bu bölge-den ayrılmayacaklarını ama verilen emre de itaat etmeleri gerektiđinden ötürü buraları boşalttıklarını bildirir. [16, s. 73-74] Bunların en bilinenlerinden Baycu Noyan'da Mugan'dan çekilerek Selçuklu Devleti'ne dođru ilerlemeye başlamış ve Selçuklu'nun karışmasına sebebiyet vermiştir. Bundan sonra Azerbaycan ve civar bölgelerine Hülâgû yerleşecektir. [22, s. 46]

Hülâgû'nün Alamut ve Bağdat'ı Fethi

Baycu Noyan'ın Mugan'dan ayrılmasıyla Hülâgû Han'ın bu bölgeye gelişi pek tabii aynı anda olmamıştır. Baycu Noyan, ona verilen emir üzerine ayrılmış, Hülâgû'de aynı sırada ilerleyişine devam etmiştir. Hülâgû'nün ilk hedefi İsmaililerin elinde olan 19 Kasım 1256'da [31] Alamut Kalesi'ni almak olmuştur. Kartlis Tskhovreba'ya göre; Hülâgû, yedi yıldır devam eden savaşı sonlandırılması ve Alamut Kalesi'nin alınması için IV. Giorgi Laşa'nın ođlu David Ulu'yu, Gürcü ordularını ve Noyan'ını göndermiştir. Gürcü askerleri, Alamut halkının içine düşmüş olduđu açlık ve sefaleti böylece görüp yaşananlara şahit olmuşlardır. [26, s. 347; 3, s. 544] Alamut Kalesi'ni aldıktan sonra, Hülâgû Bağdat'ın fethine odaklanmıştır. Alamut Kalesi'nin Hülâgû tarafından alınmasını 1255 senesi olarak veren Müverrih Vardan; Hülâgû'nün geri döndükten sonra Gürcistan Kralı David'i ve memleketin ileri gelenlerini huzuruna çağırarak ödüllendirdiđini yazar. Bunun sebebinin ise; Dokuz Hatun isimli başhareminin Nesturi Hristiyan olması ve bu yüzden tüm Hristiyanlara saygı da kusur etmemesi olduđunu söyler. [17, s. 104] Sebastatsi Ve-kayinâmesi'nde ise; Alamut Kalesinin alınmasından sonra Hülâgû'nün Gürcistan'da Kral David'i ziyaret ettiđi yazmaktadır. [22, s. 46]

İsmaililere ait Alamut Kalesi'ni aldıktan sonra Hülâgû, Nisan 1257'de Tebriz'e giderek [20, s. 488] Mugan Ovası'nda bir zaman dinlendikten sonra Türk ülkelerinde yaşanan Tatar ordularından 30.000 kadar asker topladı. [9, s. 47; 24, s. 84] Sonra da Gürcü ve Ermeni memleketlerine vekiller tayin etti. Bağdat'ı fethetme niyetiyle sefer hazırlıklarını devam ettiği ve karargahının bulunduğu Hamedan'a 21 Eylül tarihinde geri döndü. [20, s. 488; 24, s. 84] Hamedan'a gelene kadar ordu saflarında yer alan farklı milletlere mensup yardımcı kuvvetlerden yararlanan Hülâgû'nün ordusu bundan sonra yapacağı bütün savaşlara veya seferlere Gürcü ve Ermeni birliklerinden oluşan yardımcı kuvvetlerle katıldılar. Hülâgû'nün Bağdat'ın işgali için göndermiş olduğu öncü birliklerin ardından, Hülâgû 1258 tarihinde bu bahsi geçen yardımcı kuvvetleri de toplayarak Bağdat üzerine harekete geçti. [1, s. 51; 24, s. 84] Bunun üzerine; Bağdat Abbasi Halifesi el-Mustasım saraydan Küçük Devadar ve İbn Kerr (İbn Kurar) kumandasında bir ordu gönderdi. Bu ordu Şehinşah'ın oğlu Prens Zakaria'nın da içerisinde olduğu bilinen üç bin kişilik öncü Moğol birlikleri ile küçük bir çatışma yaşadı. İlk önce; Bağdat Halifesinin orduları Moğol ordularını yenmişlerse de geceleyin Moğollar ani bir baskınla Devadar komutasındaki orduları mağlup ettiler ve İbn Kerr'i öldürdüler. [2, s. 568-569; 16, s. 77] Hülâgû; o sırada Rumenlerin memleketini feth ile meşgul olan Baycu Noyan'ı da Bağdat'ın fethi için çağırması o da bu savaşa askerleriyle birlikte katılmıştır. [16, s. 77; 27, s. 503]

Bu olayların akabinde ilerlemesine devam eden Hülâgû; 30 Ocak 1258'de bütün kuvvetiyle Bağdat'a saldırı emri vermiş ve sonucunda Bağdat Moğollar tarafından alınmıştır. Bu savaşta Gürcü komutan Şehinşah'ın oğlu Zakaria, Simbat Orbelian, Haçenli Grigor'un oğlu Sevta ve Bagrationi sülalesinden Gürigen'in oğlu Prens Tağuyaddin de Hülâgû'nün ordusunun içerisinde yardımcı kuvvet olarak yer almaktaydılar. [17, s. 106; 24, s. 85] Bu Bağdat seferinin içerisinde Berke Han'ın askerleri de vardı. [29, s. 58] Anonim Gürcü Kroniği Kartlis Tskhovreba'ya göre ise; Bağdat'ın alınması sırasında görev alan Gürcü birliklerini Kral David idare etmiştir. Hatta, Bağdat surlarının çevresinde Kral David ve Gürcü ordularının bir bölümü de oradaydı. Kral David, adamlarına şehir duvarlarının uygun bir yerinden tünel kazarak içeri girmelerini emretti. Gürcü askerleri emre itaat ederek tünel kazdılar ve içeri girmeleriyle birlikte şehirde kanlı bir savaş başladı. 12 günden fazla sürmeyen savaş sonucunda şehir ele geçirildi. Gürcü askerler, Bağdat'ın savunması ile sorumlu gruplara korkunç bir katliam yaptılar. Ardından da, şehir kapılarını açarak Moğolları içeri aldılar. [26, s. 349]

Bağdat'ın alınmasından sonra Moğollar şehirde birçok katliamlar yaptılar ve şehri yıkıp, yakıp yağmaladılar. Özellikle Müslüman nüfusun ciddi şekilde katledildiği bilinmektedir. Öldürülenlerin sayısı on binlerce idi. Abûl Farac, İberyalılar olarak tanımladığı Gürcülerin Bağdat sokaklarında çok kan döktüklerini yazmaktadır. [2, s. 569-570; 5, s. 241] Hülâgû Bağdat'ı aldıktan sonra, Alamut Kalesi'nin fethinde olduğu gibi yine eşi Dokuz Hatun'un Nesturi Hristiyan olması sebebiyle, Bağdat şehrinde bulunan Hristiyan milletlere mensup insanların katledilmesine engel olmuştur. [17, s. 106; 16, s. 79] Abûl Farac ise, Katalikos'un bütün Hristiyanları Üçüncü Pazar Kilisesine toplayıp onları burada himaye ettikleri için Hristiyanlardan hiç birinin katliama uğramadığını yazmaktadır. [2, s. 570] Bağdat'ın alınmasından sonra çok dehşet verici katliamlar yapılmıştır ki; Ermeni kroniklerinde insanların açlıktan insan eti yedikleri yazmaktadır. [22, s. 48] Bağdat'ta Moğollar tarafından yapılan insan katliamı hakkında hemen hemen tüm kaynaklar aynı dehşeti yazarlar. Aynı şekilde, zengin Bağdat şehrinde altın, gümüş ve değerli taşlar, pahalı kumaşlardan oluşan ganimet ve zenginliklerde oldukça fazla sayıdaydı ve bunlarda Bağdat'ı feth eden tüm kuvvetler tarafından talan edilip yağmalanmıştı. Askerler, bu ganimetler sayesinde çok zengin oldular. [26, s. 349] Hülâgû Han, Bağdat'dan getirmiş olduğu bu sayısız eşya ve hazineleri Rey Hâkimi olan Melik Nasireddin Alâeddin'in eliyle Azerbaycan tarafına gönderdi. İsmaili Kaleleri, Gürcü, Ermeni, Rum, Lur ve Kürtler'den

toplanan hazineler de aynı şekilde oraya gönderildi. Ancak bazı eşyalar fetih ve zafer nişanesi olarak merkezdeki Büyük Kağan Mengü'ye gönderilmiştir. [21, s. 50]

Berke-Hülâgû Mücadelesinin Sebepleri

Berke Han'ın Altın Ordu'nun yönetime geçişi ile aynı dönemde Hülâgû Han'ın Yakındoğu da yeni bir devlet kurması bu bölgeye yapılan Moğol saldırılarını farklı bir yöne taşıdığı gibi 1258 yılında Azerbaycan merkezli yeni bir Moğol Devleti'nin kurulmasıyla bu coğrafya yeni bir döneme girmiştir. Pek tabii, bu yeni dönem beraberinde yıkım ve onarımı da birlikte getirecektir. [6] Bu coğrafya üzerinde olacak Altın Ordu-İlhanlı mücadelelerinin başlangıç safhası Hülâgû'nün Bağdat'ı işgali ve Abbasi Halifeliğine son vermesinden sonra 1260'lı yıllardan itibaren başlar. Hülâgû ile başlayan bu yeni dönem İlhanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın ve Arran Bölgeleri'nin Gürcistan'a yakın olması sebebiyle Gürcüler ile işbirliği ve mücadeleler nedeniyle yoğun geçmiştir. Gerek bölge sakini Gürcülerin isyanı gerekse İlhanlı karşıtlarının isyanlarında asilere sığınacak bir alan olması sebebiyle Gürcistan, dönemin bölge tarihi açısından büyük bir öneme sahip olmuştur. [24, s. 77] Bu safhada Altın Ordu tarafı da İlhanlı tarafı da hala merkez kağanlığa bağlı olup bu yaklaşık on yıllık süreçte İlhanlı Moğolları tarafı iki hükümdar değiştirmiştir.

İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun Moğollar tarafından zapt edildiği sırada Batu'nun askerleri Azerbaycan ve Gürcistan topraklarındaydı. Göyük Kağan; Batu Han'a karşı onun bu bölgedeki askerlerini atmak için emir vermişken vefat etmişti. Yerine geçen Mengü Kağan ise Batu Han'ın desteğiyle kağanlık koltuğuna oturduğundan ötürü; Batu Han'ın arzularına göre emir vermekteydi. Böylece; Batu Han'ın askerleri Tebriz, Merega ve Hamedan'a kadar bütün ülkenin vergisini topluyorlardı. [7, s. 353; 12, s. 56] Mengü Kağan'ın kardeşi Hülâgû Han ise buna karşılık; Cuci ve İlhanlı ulusları arasında var olan doğal sınırın Kafkas dağları ve Derbend'den geçtiği ve yeni kurulan İlhanlı ulusunun yükselişini göz önünde bulundurarak Tebriz'i kendisine başkent yapmıştı. Bundan ötürü de, ilerleyen kısımlarda anlatacağımız üzere; Cuci ulusunun bu bölgedeki hak iddiasını kabul etmeye yanaşmamıştır. [7, s. 353]

Hülâgû ile Berke Han arasında var olan savaşın asıl sebeplerini şu şekilde sıralayarak özetlemek mümkündür:

- Batu Han'dan itibaren sürüp gelen Cuci Ulusu'nun Azerbaycan üzerindeki hak iddialarına karşı, Hülâgû'nün de dönemin Azerbaycan sınırlarında bulunan Tebriz'i kendisine merkez seçmesi ve bu coğrafya üzerinde hak iddia etmesi. [30, s. 97]

- Hülâgû'nün Cengiz Han'ın buyruğu üzerine her yıl ödemesi gereken vergiyi Batu Han'ın ölümünden sonra Berke Han'a göndermemesi. [30, s. 97]

- Bağdat başta olmak üzere bir çok İslam ülkelerinin Hülâgû tarafından yağma ve tahrip edilmesi ve bu durumun Müslümanlığı seçmiş olan Berke Han tarafından iyi karşılanmaması. [30, s. 97]

- Doğu Asya'da Hanlık merkezinde Mengü Han'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelesine paralel olarak Önyasya'da Berke- Hülâgû çekişmesi ortaya çıkmıştır. Berke Han Arık-Buğra'yı desteklerken Hülâgû Han'ın kardeşi Kubilay'ın tarafını tutması. Bu durum savaşı hazırlayan sebep olmasa da savaşın gidişatını etkileyen bir faktördü. [30, s. 97]

- Her iki ulus tarafından da Hazar denizinin güney sahası ve Harezmi bölgesini elde etme arzusu. [15, s. 631]

- Hülâgû'nün yayılcı hareketlerine ve kendisine olan askeri ve siyasi tehdidine karşı Müslüman Mısır Memluk Devleti'nin elçiler vasıtasıyla Müslüman Berke Han'ı Hülâgû'ye karşı kışkırtması.

- Cengiz Han'ın uluslar arasındaki sınırları kesin olarak belirlememesi ve bundan

dolayı da Altın Ordu ve İlhanlıların zengin meraları bulunduran Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını paylaşamamalarıdır. [18, s. 43; 14, s. 85]

Tüm bunların dışında bir çok sebep sunan ve farklı yorumlar da bulunan kaynaklar mevcuttur. Örneğin; İbni Vâsilî Hamevî'nin *Muferricu'l-kurub* isimli eserinde; Hülâgû'nün Cengiz Han'ın koymuş olduğu yasaya uymamasından ötürü Berke'nin hâkim olduğu bölgeyi almak istediği için bu savaşın olduğunu yazar. Hamevî; Cengiz Han'ın kim bir yeri feth ederse feth edilen yerin üçte biri Berke ailesinin, üçte biri Cengiz ailesinin, diğer üçte biri ise feth eden komutan ve onun askerlerinin olacak şekilde ferman verdiğini bildirir. Fakat Hülâgû bu emre uymadan fetihler yapmış ve fethettiği yerleri paylaşmamış bu yüzden de Berke Han bu duruma çok sinirlenerek Hülâgû üzerine savaş kararı almıştır. Hülâgû Han ise; bu durumu daha önce öğrenmiş ve harekete geçmiştir. [11, s. 151] Fakat, burada mutlaka belirtilmesi gereken husus kaynaklarda ağırlıklı olarak ordularıyla ilk harekete geçen Berke Han ve ordularının olduğudur. Zaten daha önceden bir kısmı (kuzey) Cuciogulları'nın toprakları içerisinde olan ve Cuci ulusunun korumak ve genişletmek istediği bu topraklara Hülâgû'nün ansızın gelip bir devlet kurması zannımızca savaşın diğer sebeplerinin ötesinde bir öneme sahiptir.

Bu yeni dönemle birlikte; Altın Ordu Devleti ve İlhanlılar arasında özellikle Güney Kafkasya'ya coğrafyası ve milletlerini de etkileyen sürekli bir harp hali vardı. Bu yüzden mutlaka bu savaşlar başlamadan önce bahsedilmesi gereken bir durum meydana gelmişti. Altın Ordu Devleti ile Mısır Memlük Devleti arasında çeşitli sebeplerden ötürü sıkı bir dostluk kurulmuştur. Bunun en belirgin sebebi; bu iki devlet içinde İlhanlı Devleti'nin düşman konumunda olmasıdır. İlhanlı Devleti'nin bu iki devlete görünürde düşman olmasının sebebi Sünni İslam dünyasının kalesi ve aynı zamanda yüzyıllardır Müslüman aleminin birleştiricisi olma davasında İslamcı bir politika takip eden Bağdat - Abbasi halifeliğini ortadan kaldırmış olmasıdır. [6]

Berke ve Hülâgû Ordularının Çarpışması

Bu döneme kadar Batu ile Mengü Han'ın zamanında bölgeye gönderilen Argun isimli Moğol reisi tarafından Kafkasya'nın yönetimi gayet iyi gidiyordu. Ancak, Hülâgû'nün resmi olarak 1258 senesinden itibaren bölgede kendi devletini kurmasıyla birlikte Kafkasya'nın yönetimi Hülâgû'nün yönettiği Güney Moğol Devleti'ne geçiyordu. [23, s. 73] İşte bu ve yukarıda bahsedilen tüm diğer sebeplerin sonucu ve Mısır Sultan'ının da kışkırtmalarıyla Berke Han, Azerbaycan üzerindeki haklarını talep etmeye üzere İlhanlı ülkesi üzerine yürümüştür. [13, s. 57] Berke Han, kendi yönetimi altındaki tüm askerler ile kendisine vergi ödeyen Rus knezliklerinin askerleri birliklerini toplamıştır. Berke Han'ın Azerbaycan'ın fethi için görevlendirdiği Nogay komutasındaki ordu 30.000 atlı askerden oluşmaktaydı. Nogay'ın ordusu Derbend'i geçerek Şirvan civarında konaklamıştır. Hülâgû ise; buna karşılık yönetimi altındaki tüm askerleri toplamıştır ki bu askeri birliklerin içerisinde Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü askerleri de vardır. [13, s. 57-58] Gürcü birlikleri bu savaşta İlhanlılar tarafında olmak durumunda kaldıklarından ötürü, Altın Ordu'ya karşı savaşmışlardır.

Hülâgû, ordusunu topladıktan sonra, 1261/1262 tarihinde İlhanlılar'ın hâkim olduğu bölge olan Aladağı'ndan hareketle Derbent'e¹ [28, s. 52; 9, s. 38; 7, s. 353; 19, s. 79] yani Berke üzerine harekete geçmiştir. [11, s. 151] İlk başta küçük çatışmalar olmuştur. Fakat, asıl şiddetli ve önemli karşılaşma; Kür Irmağı'nın kuzeyinde 1262 yılının Aralık

¹ Büyük İskender'in barbar kavimleri İran'ın istilasından önlemek için inşa ettirdiği söylenir. Bir çok kaynakta Derbend Demir Kapı olarak geçer. Ezzehebi'de burayı Demir Kapı olarak adlandırır ve Altın Ordu'nun hâkim olduğu saha ile Azerbaycan'ı bağlayan yolun burası olduğunu söyler.

ayında gerçekleşmiştir. Başlangıçta, Berke Han üstünlük sağlamışsa da, kısa bir süre sonra Hülâgû Han, Berke Han'ı mağlup etmiştir. [13, s. 58] Bu olayların olduğu esnada Gürcistan'da da bir asayişin sağlanmadığı ve çeşitli karışıklıklar olduğunu da belirtmek gerekir. [23, s. 74] Hülâgû aynı yıl, Berke Han'ın komutanı Nogay'ı Derbent yakınlarında mağlup etmiş böylece Altın Ordu tarafı bir kere daha yenilmiştir. Hülâgû'nün orduları halkı soyarak ve öldürerek büyük zulüm etmiştir. Galip gelen Hülâgû, bazı önemli komutanlarını Berke'nin askerlerini takip etmek için görevlendirmiştir. [13, s. 58-59; 19, s. 79]

Bu emre uygun olarak Hülâgû'nün askerleri Terek Nehri'ni geçmiş ve Kıpçak Bozkırları'na kadar gelmişlerdir. Geldiklerinde buraları boş zannetmişler ve kutlamalar yapmışlardır. Ancak Berke Han ani bir taarruz ile 1262 sonu/1263'ün başında Hülâgû ordularını Derbent'te yani sürekli savaşın döndüğü o önemli geçitte yenilgiye uğratmıştır. [13, s. 58-59; 19, s. 79] Bu savaşa; "Demirkapı Vakası/Savaşı" ismi verilmiştir. İslam kaynaklarında, Hülâgû'nün yenildikten sonra az bir askerle kaçtığı yazmaktadır. [11, s. 153]

Altınordu Hükümdarı Berke Han; zafer kazandıktan sonra şu çok bilinen sözünü söylemiştir. "Allah Hülâgû'yü cezalandırsın! Hülâgû, Moğollar'ı Moğollar'a karşı kışkırttı. Eğer aramızda savaş olmasaydı Moğol orduları tüm dünyayı ele geçirirdi." [11, s. 153; 13, s. 59-60]

Hülâgû az bir askerle kaçarken yanında onun ölümünden sonra İlhanlı yönetimine geçecek ve Altın Ordu Devleti'yle savaşlara devam edecek olan Abaka Han'da vardır. Tarih ve ölüm sebebi konusunda net bir bilgi olmayan Hülâgû; muhtemelen 1265 senesinde hastalanarak vefat etmiştir. Ölüm sebebinin zehirlenme olduğunu söyleyenler de vardır. [13, s. 60]

1261-1262 senelerinden itibaren Kafkasya'da özellikle Derbent civarında Kür ve Terek ırmaklarının kenarlarında meydana gelen savaşlar senelerce sürmüştür. Savaşların sonucunu Berke Han'da Hülâgû Han'da göremediler. [23, s. 73] Ancak; her iki tarafta defalarca yenilmiş ve defalarca zafer kazanmıştır.

Sonuç

XIII. yüzyılın ikinci yarısında merkezi Moğol siyasi yapılanmasında parçalanmalar meydana gelmişti. Bu parçalanmaların sonucunda yeni Moğol Devletleri çıkmış bu devletlerde çeşitli sebeplerden ötürü zaman zaman birbirleriyle savaşmışlardır. Cengiz Han'ın torunları arasındaki mücadele Kafkasya coğrafyasında Azerbaycan'ın hâkimiyeti ve Gürcistan'ın ticari yol güzergâhında olması sebebiyle Moğol-Türk diyebileceğimiz Altınordu Devleti ile devlet teşkilatı vb. alanlarda çağdaşı olan Türk devletlerini etkileyen İlhanlılar arasında baş göstermiştir. Gürcistan ve Azerbaycan topraklarının Hülâgû'nün topraklarına girmesini net bir tarihle ifade etmemiz mümkün değildir. Bu bölge, büyük kağan tarafından Hülâgû Han'a verilmesinden itibaren artık buranın yönetimi Hülâgû Han'a geçmiştir. 1258 tarihinden itibaren ise İran Azerbaycan merkezli Güney Kafkasya coğrafyasını da içeren ve faaliyetleriyle de oldukça etkileyen devletini kurmuştur. Hülâgû'nün bölgeye gelip güçlü bir siyasi teşekkül kurması ve bölge üzerinde göstermiş olduğu faaliyetler Altın Ordu başta olmak üzere diğer siyasi unsurlar için rahatsız edici olmuştur. Azerbaycan topraklarının ticaret güzergâhı üzerinde olması ve sahip olduğu zengin meraları her iki Moğol unsurunun da ilgisini çekmiştir. Hem bu sebepler hem de makale içerisinde anlatıldığı üzere dini sebepler ve kışkırtmalardan da ötürü Berke Han Altın Ordu siyasi teşekkülünün dış politikasında Azerbaycan ve Güney Kafkasya siyaseti önemli bir rol oynamıştır. Hatta; Altın Ordu Devleti'nin dış politikasında ki tek hedefi bu bölgeyi almak diğer bölgelerini ise elinde tutmaktı diyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. Aknerli Grigor. Okçu Milleti Tarihi. Haz. Hrand Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012, 94 s.
2. Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac). Abû'l-Farac Tarihi. C.II., çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK, 1950, 728 s.
3. Brosset M. Histoire de la Géorgie. S. Pétersbourg: Impriemerie de L'académie Impériale des Sciences, 1849, 694 p.
4. Büyükçınar, A.B. Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi 1220-1247. Trabzon: KAREN, Aralık, 2018. (Yayım aşamasındadır.)
5. d'Ohsson C. Histoire Des Mongols. Vol: 3., Amsterdam: Frederik Muller, 1852, 624 p.
6. Erdem İ. Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 20, S. 31, 2000. 1-35 s.
7. Ezzehebî. Tarihülislâm. Altınordu Devleti Tarihine Dair Metinler. Haz. W.De. Tiesenhansen, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, 426 s.
8. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî. Târih-i Güzide. Ankara: TTK, 2018. 738 s.
9. Het'um the Historian's History of the Tartars. Trans: Robert Bedrosian, New Jersey: Long Branch, 2004, 55 p.
10. Haykıran K.R. Moğollar Zamanında Yakın Doğu. Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, 328 s.
11. İbni Vâsilî Hamevî. Muferric'ul-Kurub. "Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler, W. Tiesenhansen", İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, 426 s.
12. Kafalı M. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976, 169 s.
13. Kamalov İ. Moğolların Kafkasya Politikası. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003. 152 s.
14. Kemalolu İ. Altın Orda ve Rusya-Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015, 366 s.
15. Kurat A.N. Altınordu Devleti. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat Makaleler. C.III. Haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Ankara: TTK, 2015, 1961 s.
16. Müverrih Kiragos, Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar. Çev. Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips Kitap, 2009, 87 s.
17. Müverrih Vardan. Türk Fetihleri Tarihi (889-1269). Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2017, 127 s.
18. Ötemiş Hacı. Çengiz-Nâme. Haz. İlyas Kamalov, Ankara: TTK, 2018. 85 s.
19. Preiss, R.A. Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281). Cambridge University Press, 1995, 292 p.
20. Rashiduddin Fazlullah. Jami'u't-Tawarikh: Compendium of Chronicles A History of the Mongols. Vol: II., Trans: W. M. Thackston, Harvard University, 1998. 779 p.
21. Reşidüddin Fazlullah, Câmîu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı). Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara: TTK, 2013, 336 s.
22. Sebastatsi Vakayinâmesi'nden Bir Bölüm // A.G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar, çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005, 200 s.
23. Spuler, B. İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350). Ankara: TTK, 1957, 579 s.
24. Subaşı Ö. Gürcü-Moğol İlişkisi. Güney Kafkasya, 1220-1346. İstanbul: Kitabevi, 2015, 257 s.
25. Sümer F. Anadolu'da Moğollar. Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1969, 1-147 s.
26. The Hundred Years' Chronicle, Kartlis Tskhovreba (History of Georgia). Trans: Dmitri Gamq'relidze, Editor: Roin Met'reveli, Tbilisi: Artanuji Publishing, 2014, 443 p.
27. Turan O. Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014, 762 s.
28. Wilhelm von Rubruck. Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255. Çev. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001, 144 s.
29. Yakubovskiy, A.Yu. Altın Ordu ve Çöküşü. Çev. Hasan Eren, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976, 317 s.
30. Yuvalı A. İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994, 214 s.
31. Yuvalı A. Hülâgû. DİA, C.18. İstanbul, 1998, s. 473-475.

Резюме

Айше Беиза Буюкчинар

Борьба Берке Хана и Хулагу за Южный Кавказ

«Монгольская империя» возникла в 1206 году и резко повлияла на мировую политику XIII-XVI веков. Было бы неправильно назвать период Монгольской империи, который оказал влияние на мировую политику, особенно на Дальний Восток, Ближний Восток и Восточную Европу, периодом огромных разрушений и мошенничества. Золотая Орда была основана во времена Бату-хана, сына Кучи-хана, между 1241 и 1502 годами. Золотая Орда изначально была монгольским государством. Однако через некоторое время оно стало тюркизироваться и исламизироваться из-за этнической принадлежности, которую оно имело в своей географии. Государство Ильханлы было основано в 1258 году в Азербайджане. Ильханцы подвергались политическому и культурному влиянию со стороны других современных государств. Во второй половине XIII века начался процесс разрыва монгольского политического объединения. Причиной разногласий между внуками Чингиз хана в Кавказском регионе являлось господство над Азербайджаном и захват торговых путей в Грузии. Эта борьба именовалась как монголо-тюркское объединение, т.н. «Золотая Орда», которая подвергалась влиянию другого тюркского государства – Ильханидов. Изменение границ империи Чингиз-хана не произошла. В связи с чем Кавказ стал многовековым местом боевых действий между двух братьев Улуса – Золотой Ордой и Ильхана. В этой статье рассматривается начало государственных разногласий между двумя братьями.

Ключевые слова: государство Золотая Орда, Ильханидское государство, Берке, Хулагу

Summary

Ayşe Beyza Buyukcinar

Berke-Hulagu War on the South Caucasus

The "Mongol Empire" which emerged in 1206, XIIIth-XVIth century have impressed world politics in a striking way. To call the period of Mongol Empire, which seriously affected world politics, especially the Far East, Near East and Eastern Europe, a period of great destruction and conquest is not a mistake. The Golden Horde state was established between 1241-1502 in the time of Batu Khan the son of Jochi Khan. Golden Horde was initially a Mongol state. However, after a while because of the ethnic elements in the geography began to Islamization and Turkization. That's why; it is not true to say that the Mongolian or the Turkish state. The Ilkhanates; It was founded on 1258 by Hülâgû, in Azerbaijan. The Ilkhanates has influenced other states which are contemporary with political and cultural effects. In the second half of the XIIIth century, central Mongol political structure has included fragmented. This struggle between the grandchildren of Genghis Khan led to the emergence of the Ilkhanates who influenced the Turkish state of the Golden Horde and the state organization areas, which could be called Mongol-Turk, because of Azerbaijan's dominance in the Caucasus geography and the fact that Georgia was on the commercial route. Since Genghis Khan did not define certain boundaries when sharing the boundaries of the empire, the Caucasus territory has been the scene of the struggle between the two nations, the Golden Horde and the Ilkhanates, for more than a century. In this article, the starting part of the struggles of these two states will be examined.

Key words: Golden Horde, Ilkhanate, Berke, Hulagu

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür

UOT 32:316.77

ETHICAL NORMS IN SOCIAL MEDIA

Vafa İSGENDEROVA*

Key words: ethics, transparency, resolution, social media, defamation, document

Introduction

Each occupation and activity area has got ethical norms and rules. These norms are formed by the profession's development history and become inevitable attributes for the people of that area. Since its inception the pivotal principle of journalism was to search for truth, by bringing the information to the public to achieve the decision of the community on what the truth is.

After Hutchins Commission (Commission on Freedom of the Press) professionals in this area launched to perceive fundamental principles of journalism - to serve the truth and recognize the right of the public to access information actually a vital reassertion of modern media's role in a democratic society. Journalists must be ethically or morally responsible for what they have published. And one of the four major normative theories of the Press proposed by Fred Siebert, Theodore Peterson and Wilbur Schramm was namely social responsibility.

International Organizations in the Field of Media

As well as various documents adopted by international organizations in the field of media: conventions, resolutions and recommendations develop new principles and norms of journalism. These documents enter the member states' legal system. For instance, the following code of conduct, which is part of the European Council's media policy, should be an integral part of all journalists' activities:

1. Respect the right of the audience to receive accurate information about facts and events;
2. Gather information correctly;
3. To present information, interpretation and critique in the right form, without prejudice to personal life and without accusation;
4. To correct the published and spread information later, when it is known to be inaccurate (5, 60).

Despite the fact throughout thousands of years various principles, laws and codes in this field have been developed and adopted, lots of scientific studies have been realized, journalists still are not able to act in accordance with professional ethics.

The word ethics is based on the Greek word ethos, referring to character or meaning the guiding spirit or traditions that govern a culture. The majority of journalists are making ethical choices in their practice. For instance, where does someone's privacy begin and where does it end? In general, ethics deals with the philosophical foundations of decision making, or choosing among the good and bad options that one faces.

Our ability to produce accurate, fair and honest journalism is directly related to our ability to succeed in those challenging situations. And the main issue as we mentioned

---

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: vafa_aslanova@yahoo.com

before is looking for the truth. It is important to make society aware of the truth by bringing public attention to what they have learned and discovered. Here the main condition is usage of appropriate tools by phases such as searching, collecting the information. So the audience will not lose confidence in that information. Journalistic ethics keeps the problem of media trust, the importance of occupational standards in this regard, the rule agreed by professionals and the public, and therefore keeps its actuality.

Ethical Principles in Press

Ethical principles that have been formally and verbally written since the foundation day of the press have become an integral part of the journalist's creative principles at our time. Various prominent as well as local media outlets and international journalistic organizations have tried to codify ethical judgments to ensure the outcomes in difficult situations. They prepare specific laws, declarations of different principles, codes and norms to provide occupational ethics and conduct seminars, trainings, and discussions about compliance with these documents (4, 193).

Ethical dilemmas faced by the media can be described using mainly four categories:

1. Truthfulness
2. Fairness
3. Privacy
4. Responsibility

Some basic principles can help us build a foundation for an ethical framework. These principles apply equally to any journalist, whether you're still studying or you've been on the beat for decades.

1. Accuracy and fact-based communications
2. Independence
3. Fairness and Impartiality
4. Humanity
5. Accountability and Transparency

Ethical Journalism Network (EJN)

Ethical Journalism Network (EJN) published this five point test for journalists to help them identify hate speech and to understand better the possible impact of its dissemination.

Modern information technologies allow solving many problems that have not been previously resolved in the field of media, creating favorable conditions for both producers and consumers (6, 6). But here can be occurred various problems regarding to new media system. Generally a central question is how do traditional standards of media ethics fit with the digital immediate and interactive news media that is "always on" actually do the "new media require new ethical approaches and guidelines?"

Digital media ethics deals with the distinct ethical problems, practices and norms of digital news media. Digital news media includes online journalism, blogging, digital photojournalism, citizen journalism and social media.

As regards social media, it's strategy; it refers to the activities, behaviors and behaviors among the human communities that come together online using the conversation-based media for sharing information and ideas. Social media; are content-based applications that allow the content to be created in the form of pictures, videos and audio elements (7, 18). It includes questions about how professional journalism should use this 'new media' to research and publish stories, as well as how to use text or images provided by citizens.

The culture of the digital era is all about immediacy, transparency, partiality, citizen

journalists, and post-publication corrections. All of this is significantly different from the culture of traditional journalism, which values accuracy, pre-publication verification, balance, and impartiality.

Journalists sometimes make poor ethical judgments because the work quickly and their actions can be haphazard; because the lust to be first with a story can override the desire to be right and they sometimes don't know enough to question the truthfulness of what they are told; because they can win attention and professional success quickly by ignoring ethical standards (1, 346). These issues are related to social media platforms closely. Because this free word place is open for all and everybody can share there any information and ideas. Internet technologies are fundamentally transforming the nature of journalism and its ethics. Anyone with a smartphone or some access to the internet can become an online publisher. The internet fosters new and diverse forms of the interactive, instant journalism.

In the new media world, digital information is transmitted, and there is also interactivity, so older ethical codes and regulations may somewhat decline and not work. New media ethics need to change their goals and norms at a time when global access is a convergent environment and power of influence.

The First Ethical Codex on the Internet RFC1855

The first ethical codex on the Internet RFC1855 was published in 1995 by the International Internet Society. This codex contained a number of challenges among network prospective applicants, including anti-personal insults, libel, plagiarism, and advertising (3, 57).

At this point occurs a new term "netiquette" (netiket). It is behavioral rules, traditions and culture accepted by internet users. Actually there are some rules that should be fulfilled on the Internet area. Collection of rules called Netiquette on the Internet has been identified by members of the popular FidoNet network in the 80s. The core rules of netiquette have been identified by Virginia Shea in her book "Netiquette":

1. Remember the Human
2. Adhere to the same standards of behavior online that you follow in real life
3. Know where you are in cyberspace
4. Respect other people's time and bandwidth
5. Make yourself look good online
6. Share expert knowledge
7. Help keep flame wars under control
8. Respect other people's privacy
9. Don't abuse your power
10. Be forgiving of other people's mistakes (<http://www.albion.com/netiquette/corerules.html>).

Theorists consider that users who succeed in keeping those 10 rules feel comfortable, also are not condemned by other users and benefit from internet access. But those who failed to comply with the rules is often undesirable situations (2, 20)

There are plenty of facts and information everywhere and professional journalists have to create qualitative news from them. Dan Gillmor, an internationally recognized author and leader in new media and citizen-based journalism says "... In the net age, there's no slightly public. Our default as journalists should be that more information is good because it can lead to more knowledge. We no longer hold the keys to the gate to that information. We can help turn information into knowledge. But we can't do that with less information" (8).

According to researcher in the area digital media ethics by Stephen J.A.War considersthat the challenge is to construct an ethics for this new area of journalism. The ethical challenge is to articulate guidelines for dealing with rumors and corrections in an online world that are consistent with the principles of accuracy, verification, and transparency. It is also to develop social media guidelines that allow reporters to explore the new media world but also to draw reasonable limits on personal commentary (9).

This new mixed news media requires a new mixed media ethics – guidelines that apply to amateur and professional whether they blog, Tweet, broadcast or write for newspapers. Media ethics needs to be rethought and reinvented for the media of today, not of yesteryear (9).

Social media is becoming more and more popular in all areas both in public-political life, and in business. In a word, the rapid development of social media is considered. In order to maintain the existence of a brand or employer brand, it is necessary to perform effective activities on social platforms. Public-political figures propagandize their activities in this platform extensively. This is especially evident in the election process. A message posted on any social network or a sharing may change the fate of the candidate. When social media emerged, ethical norms were often violated. In different countries different professions have been accusing each other or journalists of violation of ethical norms, and judicial proceedings have often been occurring.

Gradually social media are becoming more legitimate in both the professional and personal world. It is unfortunately not possible to fully control it. Just being ethical and having a code of ethics for our social media campaign or even for our own personal social media channels is vital to stay successful.

Free speech is a democratic necessity and a human right, and social media is its facilitator. Facebook, Twitter and their ilk are the home of absolute free speech, unfettered but for the policing of abuse, and censoring of posts which violate societal norms. Commentators are divided over whether the value of a free speech arena is compromised by the ease with which bots and trolls are able to manipulate the system. Despite criticism over fake news and the current advertising and influence scandals, the digital giants are wary of actions that may open them up to accusations of bias. In this sense, we must have a control mechanism as we emphasized in social media (11).

Professor Thomas W.Volek from University of Kansas suggests different solution models for ethical decision-making which social media users would be able to take into consideration:

1. Sissela Bok model

In this philosophy, those individuals affected by the results of the decision become the most important factors in the decision-making process. Bok's model requires you to consult three agents related to the decision: a) consult your “gut” feelings and evaluate whether your conscience is for or against the decision; b) consult experts to more fully understand the situation and make a more informed decision; c) consult those who will be affected by the decision to bring empathy into the decision-making process (12).

2. Elliot model

Deny Elliot from Montana University considers that when people think about the different components involved in ethical decision making, they tend to become better at making tough choices. Their decision making improves in three ways: clarity, consistency, and completeness (Deny Elliot Author House 2009 *Ethical Challenges: Building an Ethics Toolkit*).

3. Lu Hodc model

While ethical dilemmas we have to answer these questions:

1. Which ethical issues are touched by the situation?

2. Who`s interests are touched?
3. What facts are relevant to the case?
4. Which are possible ways of action?
5. What are the expected outcomes of any option?
6. The choice of results is superior to others?
4. The John Ginn`s model

1. State the key decision (a yes-no question)
2. Identify factors for and against (at least four for each side)
3. Identify the key values (be clear)
4. To whom are you most loyal? (prioritize competing loyalties)
5. List your alternatives (at least five or six alternatives)
6. Test the alternatives (use the wisdom of the ages)
7. Make your decision (And then act upon it!)

5. Murphy, Patrick E.; Gene R. Laczniak; Norman E. Bowie`s ethical marketing model. According these theory scientists as mentioned above ask two questions: a) Does any movement violate the law? b) Does any act violate the following moral obligations?

1. Honesty
2. Gratitude
3. Justice
4. Self-improvement
5. Generosity
6. Avoidance of damage (8, 119-120)

Results

Today media ethics must find the resolution of the conflict of these values and decide which principles to preserve and what to create and provide new guidelines to fit with both offline and online journalism.

Journalists as well as citizens should not only know the right to freedom of speech and press, the right to receive and disseminate information, the media's slander, defamation, honor and dignity, insult, protection of state secrets, national security issues, journalists' right to protection of their sources of information and other points also must perceive it profoundly.

Generally, in every country, both professional codes of conduct and other self-regulation mechanism should be existed and it will be able to impact on the development of media as well as social mediapositively.

REFERENCES

1. Biagi Sh. Media/ Impact. An introduction to Mass Media. Sacramento: California State University, 2001, 448 p.
2. Hasret A. Expectation of Ethical Norms in the Virtual World. Baku: CASCEN, 2014, 124 p.
3. New Media Journalism. Programmatic Cooperation Framework. Baku: European Union, Council of Europe, 2017, 54 p.
4. Mammadli J. Theory and Practice of Journalism. Baku: Zardabi MMC, 2012, 616 p.
5. Mammadli S. European Council and OSCE`s media policy. Baku: Baku State University, 2018, 312 p.
6. Gunduz O. Information Technologies for Journalists. Baku: Multimedia, 2009, 101 p.

7. Vardarlier P. Sosyal Medya Stratejisi. Ankara: Nobel Yayın, 2016, 98 s.
8. <http://dangillmor.com/>
9. <http://mediamorals.org/digital-media-ethics/>
10. <http://www.albion.com/netiquette/corerules.html>
11. www.digitaethics.org
12. <http://dte-wsuv.org/jcohen/tools-for-ethical-decision-making/boks-model.html>

Xülasə

Vəfa İsgəndərova

Sosial mediada etik normalar

Peşəkarlar ənənəvi jurnalistikada öz məsuliyyətlərini dərk edir, təhlükəsizlik qaydaları və etik normalara riayət edir, insanların şərəf və ləyaqətlərinə toxunmamağa çalışırlar. Burada redaktə formasında müəyyən nəzarət sistemi də mövcuddur. Bundan fərqli olaraq, etik normalar sosial mediada daha çox pozulur. Sosial mediada kontent yayan istifadəçilər, hətta redaktorlar çox zaman etik normalara əməl etmirlər, çünki öndə olmaq istəyi məlumatların həqiqiliyini yoxlamağa imkan vermir. Müvəffəqiyyət isə düzgün, şəffaf və qərəzsiz, eyni zamanda ilk informasiyanı paylaşanın olur. Sosial media platformaları hər bir şəxs üçün açıqdır və hər kəs orada məlumat və fikirlərini azad şəkildə paylaşa bilər. Odur ki, sosial mediada yayımlanan mətnlərin, xəbərlərin ədalətliyinə, düzgünlüyünə, qərəzsizliyinə və şəffaflığına əmin olmaq gərəkdir. Bunun üçün yeni bir termin "netiquette" (netiket) meydana gəlmişdir. Bu internet istifadəçilərinin qəbul etdiyi davranış qaydaları, ənənələri və mədəniyyətini özündə ehtiva edir. Bu qaydaların ilk kolleksiyası 80-ci illərdə məşhur FidoNet şəbəkəsinin üzvləri tərəfindən müəyyən edilmişdir. Qaydaların əsas özəyi Virjiniya Shell tərəfindən özünün eyniadlı "Netiquette" kitabında işlənilib hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, rəqəmsal media etikasına rəqəmsal mətbuatın fərqli etik problemləri, təcrübələri və normaları ilə məşğul olur. Bir çox beynəlxalq ictimai-siyasi təşkilatlar, jurnalist qurumları media üçün etik norma və kodekslər, jurnalistlərin davranış qaydaları haqqında normalar işləyib hazırlayırlar. Ümumiyyətlə, bu qaydalar həm ənənəvi, həm də internet media üçün keçərlidir. Hər bir ölkədə jurnalistika sahəsində həm professional davranış qaydaları, həm də özünü tənzimləmə mexanizmləri mövcud olmalıdır. Bu normalar medianın, xüsusən də sosial medianın inkişafına, ona olan inamın artmasına müsbət təsir göstərə bilər. Həmin platformalarda kontent paylaşan həm peşəkar jurnalistlər, həm də digər yazarlar bu qaydalara əməl etməlidirlər. Məqalədə sosial medianın beynəlxalq və yerli təcrübəsində rast gəlinən müəyyən problemlər sadalınır və həll yolları axtarılır.

Açar sözlər: etika, şəffaflıq, qətnamə, sosial media, difamasiya, sənəd

Резюме

Вафа Искандерова

Этические нормы в социальных сетях

В традиционной журналистике профессионалы понимают свои обязанности, придерживаются правил безопасности, соблюдают этические нормы и стараются не задевать достоинство и честь людей. Существует также определенная система управления в виде редактирования. Напротив, этические нормы более нарушаются в социальных сетях. Пользователи и даже редакторы, которые часто используют контент в социальных сетях, не всегда соблюдают этические стандарты, потому что желание быть в первых рядах не позволяет им проверять достоверность информации. Успех - это правда, прозрачность и беспристрастность журналиста, и в то же время когда он делится первой информацией. Платформы социальных сетей открыты для всех, и каждый может свободно делиться информацией и идеями. Поэтому социальные сети должны быть убеждены в справедливости, точности, беспристрастности и прозрачности публикуемых текстов. Для этой цели появился новый термин «сетевой этикет» (netiquette). Он содержит правила, традиции и культуру, принятые пользователями Интернета. Первый сборник этих правил был создан членами популярной сети FidoNet в 80-х годах. Базовое соотношение правил разработано Вирджинией Шелл в той же книге под названием «Сетевой этикет». В целом, этика цифровых медиа имеет дело с различными этическими проблемами, практиками и нормами цифровых медиа. Многие международные общественные и политические организации и журналистские организации работают над этическими

нормами и кодексами для СМИ, правилами поведения журналистов. В целом, эти рекомендации должны быть действительны как для традиционных, так и для онлайн-СМИ. В каждой стране журналистика должна иметь как правила профессионального поведения, так и механизмы саморегулирования. Эти нормы могут оказать положительное влияние на развитие средств массовой информации, в частности социальных сетей, и доверие к ним. Профессиональные журналисты и другие писатели, которые делятся контентом на этих платформах, должны следовать этим правилам. Пользователи, которые используют контент в социальных сетях, часто не следуют этическим нормам, поскольку их желание быть лидером не позволяет им проверять точность информации. Успех является истинным, прозрачным и беспристрастным, в то же время разделяя первую информацию. Эти проблемы тесно связаны с платформами социальных сетей. Потому что эта платформа открыта для всех, и каждый может свободно обмениваться информацией и идеями. Поэтому социальные СМИ должны быть уверены в справедливости, беспристрастности и прозрачности новостей и текстов. С этой целью произошел новый термин «сетевой этикет» (netiquette). Он содержит правила, традиции и культуру, которые приняли пользователи Интернета. Первая коллекция этих правил была создана членами популярной сети FidoNet в 80-х годах. Основные правила были разработаны Виргиния Шеллом в той же книге под названием «Сетевой этикет». В целом многие международные организации и журналистские организации разрабатывают правила по поведенческим правилам в социальных сетях. Как профессиональные журналисты, так и другие авторы, которые используют контент на этой платформе, должны следовать этим рекомендациям. В статье описываются некоторые проблемы, с которыми сталкиваются международные и местные опыты работы в социальных сетях, и ищутся решения.

Ключевые слова: этика, прозрачность, резолюция, социальная медиа, диффамация, документ

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

ƏDƏBİ DİLDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN
QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Sevinc SADIQOVA*

Açar sözlər: ədəbi dil, dialekt, şivə, arxaizm, feil, leksik vahid, Qərbi Azərbaycan

Giriş

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan şivələrində də ədəbi dildən fərqlənən bir sıra linqvistik xüsusiyyətlər mövcuddur. Dialektlərin leksik qatında bu xüsusiyyətlərə daha çox rast gəlmək olur, çünki dilin, onun ayrı-ayrı dialekt və şivələrinin fonetik və qrammatik quruluşu daha dayanıqlı, lüğət tərkibi isə onlarla müqayisədə daha dəyişkəndir. Qərbi Azərbaycan şivələri bu baxımdan daha zəngindir, çünki tarixi-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq, buradakı azərbaycanlılar Azərbaycanın digər ərazilərində yaşayan həmvətənlərindən nisbətən təcrid olunmuş şəraitdə yaşamış, onların özünəməxsus həyat tərzini, məişəti, adət-ənənələri, folkloru və s. formalaşmışdır ki, bütün bunlar da şivələrin leksikasında öz əksini tapmışdır.

Dialektlərin leksik qatında arxaizmlər müxtəlif nitq hissələrində müxtəlif dərəcədə qorunub saxlanmışdır. Dilin arxaik leksik vahidləri isimlərdə və feillərdə daha çox müşahidə olunur. Feillər öz leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə milliliyi daha çox qoruyub saxlayan bir nitq hissəsidir. Azərbaycan dilində feilin görkəmli tədqiqatçısı H.Mirzəyev feilin dilimizin milli orijinallığını, ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxladığını, Azərbaycan dilindəki birhəcalı feillərin içərisində bir dənə də olsun alınma söz olmadığını, bunların xalis türk, o cümlədən Azərbaycan sözü olduğunu, nəinki feillərin, hətta feil düzəldən şəkilçilərin, birinci tərəfi alınma söz olan mürəkkəb feillərin də ikinci tərəfinin mütləq öz sadə feillərimizdən, kökü alınma olmayan feillərdən ibarət olduğunu (10, s. 157) qeyd etmişdir. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən feilləri, həmçinin bu şivələrdə işlək olan, lakin müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş feilləri nəzərdən keçirərkən, onlarda bu xüsusiyyətin özünü güclü şəkildə nümayiş etdirdiyini müşahidə etmiş oluruq.

Müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşən, lakin dialektlərimizdə qalan, həmçinin araşdırdığımız Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənməkdə olan feilləri iki qrupa ayıra bilərik. Bunlardan birinci qrupu, tarixən Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş, anadilli bədii ədəbiyyatda rast gəldiyimiz (bəzən hətta bir nümunədə olsa belə) feillərdir ki, bunları qədim türk yazılı abidələrində, türk dillərinə aid lüğətlərdə, müasir türk dillərində də müşahidə edirik. İkinci qrupa daxil olan feillər isə, dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, qədim türk yazılı abidələrində, türk dillərinə aid lüğətlərdə, bəzi müasir türk dillərində də müşahidə edilən feillərdir. Lakin həmin feillərə tarixən Azərbaycan ədəbi dilində, anadilli bədii ədəbiyyatda rast gəlmirik.

Dialektoloji ədəbiyyatda bu qəbildən olan feilləri əksər hallarda müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş feil hesab etmirlər: "...bu növ feillərin dialekt və şivələrimizdə qədimdən işləndiyini, müasir Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə edilmədiyini göstərən faktik dəlillər çoxdur. Lakin həmin feilləri müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş hesab etmək, bizcə, qeyri-mümkündür. Çünki bu qrup feillər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş feillərə aid edilən meyardan kənar qalır" (13, s. 71). Fikrimizcə, ədəbi dildə rast gəlinmədiyi səbəbindən dialekt və şivələrdəki hər hansı sözün

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: sevincsadiqova2@gmail.com

tarixən Azərbaycan ədəbi dilində işlənmədiyini qəti şəkildə iddia etmək doğru deyildir. Çünki çoxəsrlik tarixə malik olan yazılı abidələrimizin heç də hamısı bizə gəlib çatmamışdır, bu və ya digər müəllifin əsərlərinin tam toplusu əlimizdə yoxdur, yaxud əlimizdə olan əlyazmalar natamam vəziyyətdədir, nüsxə fərqləri vardır. Bu kimi cəhətləri nəzərə alsaq, ikinci qrupa aid etdiyimiz feillərin də tarixən Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsini ehtimal edə bilərik. Ancaq yenə də araşdırmamızda, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq XIX əsrin sonuna qədərki dövrü əhatə edən zaman kəsiyində anadilli ədəbiyyatımızda rast gəlinən, müasir ədəbi dildə işlənməyən, Qərbi Azərbaycan şivələrində işlək olan leksik vahidləri təhlilə cəlb etmişik.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən ədəbi dildə arxaikləşmiş hərəkət feilləri

Hərəkət feillərinə, adətən, “insan və ya başqa canlı və cansızların hərəkəti ilə bağlı olan feillər” (11, s. 197) kimi tərif verirlər. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən ədəbi dildə arxaikləşmiş hərəkət feillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İrəliyə doğru hərəkəti bildirən arxaik feillər: Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, irəliyə doğru hərəkəti bildirən arxaik feillərə misal olaraq *varmax*, *yortmax*, *yüyürməx*, *təpməx*, *təzməx*, *sunmax* kimi, əsasən irəli istiqamətdə hərəkəti bildirən feilləri misal göstərmək olar. Bunlardan ikisini nəzərdən keçirək:

Təzməx // **təzix məx** // **tözərax lənməx** feili Ağbaba, Göyçə, Hamamlı, Zəngəzur şivələrində “*qorxub qaçmaq*, *aradan çıxmaq*, *hürkmək*, *hürküüb qaçmaq*, *çıxıb getmək*” mənalarında həm müstəqil şəkildə, həm də tərkib daxilində işlənir: *Hər azan-təzən özün salır bizim qapya* (Ağb.); *Bir təpix vurdu, ənix təzikif getdi zinyildiyə-zinyildiyə* (Bas.); *Quzular təzif səpələndilər yola* (Qarak.). Bu feilə klassik ədəbiyyatımızda az təsadüf olunur; Şah İsmayıl Xətayidə: *Əsmə gəhi solda, gah sağda, Təzmə gəhi yolda, gah dağda* (7, s. 275). Lakin tarixən ədəbi dildə az işlənməsi bu feilin qədimliyi fikrini şübhə altına almır, belə ki qədim türk yazılı abidələrində bu feilə bir neçə dəfə rast gəlirik, “Qədim türk lüğəti”ndə bu feil işlənmə məqamları ilə bağlı bir neçə mənada izah olunur (15, s. 557). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə yanaşı, digər türk dillərində, dialekt və şivələrində də bu feil işlənməkdədir. Belə ki, türk dilində (Türkiyə türkcəsi) bu feil *tozmaq* fonovariantında “*gəzmək*, *gəzib əylənmək*” mənasında işlənir, hətta *gezib-tozmaq*, *gez-toz* ifadələri də çox işləkdir. *Təzmək* feili Mahmud Kaşğarının (5, II, s. 38), V.V.Radlovun (16, III, s. 1097, 1103) lüğətlərində də eyni mənada qeydə alınmışdır.

Təpməx feili İrəvan (Zəngibasar, Vedibasar, Üçkilsə), Zəngəzur şivələrində “*irəli soxulmaq*” mənasında işlənir: *Hara təpirsən öznü, görmürsən yermiz yoxdu?* (Ved.); *Şəkil öznü irəli təpdi ki, ona da pay düşsün* (Zəngib.); *So:xdan evə təpildilər hamsı* (Üçk.). Bu feil tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: “*Ana haqqı-Taşrı haqqı*” *deyilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqaqla boğazından tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzüni qara yerə dəpəydim, ağzunu ilə burnundan qan şorlaydım, can datlusın sağa göstərəydim!* (6, s. 45); *Cilasun yigitləriylə Qarabudaq sola dəpdi* (6, s. 93); “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Qılıc salsa bin ərə təpinəydi, Qağan aslan kibi kim çapınaydı* (4, s. 23); Məsihidə: *Nagah təpüldü payı-rəhvar, Ol çahə ki, qılmış idi ağyar* (9, s. 191) və s. Nümunələrin azlığı bu feilin tarixən də ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənmədiyini və sonradan tamamilə arxaikləşdiyini nümayiş etdirir. “Qədim türk lüğəti”ndə (15, s. 552), Mahmud Kaşğarının lüğətində (5, II, s. 33) də bu feil qeydə alınmışdır.

2. Geriyə doğru hərəkəti bildirən arxaik feillər: Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, ədəbi dildə arxaikləşmiş *qaşrılməx* feili əsasən geriyə doğru hərəkəti bildirir.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində (Dərələyəz, Ağbaba, İrəvan, Göyçə və b.) işlənən *qaşrılməx* feili “*geriyə çevrilmək*, *dönmək*” mənasını ifadə edir: *Qaşrıla bilmirəm, belim tutup* (Dər.); *Geryə qaşrılanda dədəmi gördüm, bağrım yarıldı* (Gərn.). Bu

feil tarixən ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənmişdir: **Qanruluban** *baqışıqdan, aqam Beyrəgə bənzədürəm, ozan, səni!* (6, s. 70). Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu feillə eyni kökdən olan *qanırmaq* feili də işlənir, “*burmaq, əyib qatlamaq, arxaya əyib burmaq*” mənalarını ifadə edir, lakin həmin feilə ədəbi dil materiallarında rast gəlinmir. *Qanırılmaq* feilinin Qazax, Tovuz, İmişli dialekt və şivələrində (1, s. 276-277; 2, s. 203), işlənməsi dialektoloji ədəbiyyatda da qeydə alınmışdır. “Qədim türk lüğəti”ndə bu feil “*tərpənmək, laxlamaq, burulub düşmək*” (15, s. 456), Mahmud Kaşğarının lüğətində “*burub qoparmaq*” (5, III, s. 340), V.V.Radlovun lüğətində “*rədd etmək, geriə göndərmək*” (16, II, s. 83) mənalarında izah olunmuşdur.

3. Yuxarıya doğru hərəkəti bildirən arxaik feillər: Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, yuxarıya doğru hərəkəti bildirən feillərə misal olaraq *qavzamax* (*qaldırmaq*), *qımzamax* (*qaldırmaq, tərpətmək*) və s.-ni göstərmək olar. Bunlardan tarixən ədəbi dildə işlənərək müasir ədəbi dildə arxaiklaşmış, lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində hələ də işlək olan *qavzamax* feilidir ki, əsasən, yuxarı istiqamətdə hərəkəti bildirir.

Qavzamax feili Dərələyəz, İrəvan şivələrində “*qaldırmaq*”, Ağbaba şivəsində “*qaldırmaq, başını qaldırmaq, başını tərpətmək*” mənalarında işlənir: *Əlindəki kirişi qavzayıp pərdinin üstünnən saldı* (Dər.); *Başını qavzıyıf üzmə baxammadı* (Ağb.). Bu feil tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir: Məsihidə: *Baş qavzadı, açdı ləb duayə* (3, s. 58); *Baş qövza olam sənənlə həmduş* (3, s. 72) və s. *Qavzamax* feili *qovuzamağ* fonovariantında cənub qrupu dialekt və şivələrində məhsuldar şəkildə işlənir. Bu feil Qərbi Azərbaycan şivələri ilə yanaşı, Naxçıvan (12, s. 80; 1, s. 288), Təbriz (14, s. 258) dialektlərində də işlənir. M.Şirəliyev bu feili cənub qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik hesab edir (17, s. 9). V.V.Radlovun lüğətində bu feilin bir sıra mənaları (16, II, s. 475) verilmişdir.

4. Aşağıya doğru hərəkəti bildirən arxaik feillər: Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, aşağıya doğru hərəkəti bildirən feillərə misal olaraq *siyməx*, *qonqumax*// *qonqutmax* kimi leksemləri göstərmək olar.

Siyməx feili Ağbaba, İrəvan, Göyçə şivələrində “*aşağı əyilmək, oturmaq, gözə dəyməmək, gizlənmək üçün aşağı əyilmək*” mənasını ifadə edir: *Aşağı siydim kin, heşkim görməsin* (Ağb.); *Damıy arxasında yerə siyif tülküyü gözətdədi* (Çəm.). Yazılı ədəbiyyatda az hallarda işlənmişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Köpək Qazanıy atınıy ayağına çap-çap düşər, siy-siy siylər* (6, s. 42); Şah İsmayıl Xətayidə: *İkram edər idi sinə-sinə* (7, s. 320); Qövsü Təbrizidə: *Siysə binayi-fələk saqi-yi-xunxarə fəda* (8, s. 19) və s. “Qədim türk lüğəti”ndə *siy* feili dörd mənada izah olunmuşdur, qeyd edək ki, *siymək* feili Qərbi Azərbaycan şivələrində həmin mənalarda da işlənir: *ürəyə siymək* – *ürəyə yatmaq* mənasında; *siymək* // *siyirmək* – *yeməyin həzm olunması* mənasında; *gizlənmək, gözdən yayınmaq* mənasında (15, s. 500). Bu feil Mahmud Kaşğarının (5, III, s. 339), V.V.Radlovun (16, IV, s. 686) lüğətlərində həmin mənalarda izah olunmuşdur.

Qonqumax//**qonqutmax** feili Ağbaba, İrəvan (Üçkilsə, Vedibasar, Zəngibasar), Göyçə (Çəmbərək, Kəvər, Basarkeçər) şivələrində “*aşağı çömbəlib oturmaq, yerə oturmaq*” mənasında işlədilir: *Nə qonquyuf oturuşay burda, cahamat gözdüyür səni* (Ağb.); **Qonqudub** *oturup, heş qımillanmır* (Kəv.). Bu feil tarixən ədəbi dildə daha ilkin variantında, *qonmaq* şəklində işlənmişdir: *Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı, al şərabiş itisindən içərlərdi* (6, s. 34). Dastanda işlənmiş *qonmaq* feilindən *qonqumax*// *qonqutmax* forması formalaşmışdır, həmin formadakı şəkilçi tərz bildirməyə xidmət edir. Apardığımız müşahidələrə əsasən, bu feilin Gəncə, Göygöl, Şəmkir ərazisində də işləndiyini müəyyən etmişik. Dialektoloji ədəbiyyatda bu feilin Qərbi Azərbaycan şivələrində və Tərtər şivəsində (1, s. 309) işləndiyi qeyd olunur. “Qədim türk lüğəti”ndə bu feil *qon* şəklində “*enmək, oturmaq, məskunlaşmaq*” mənalarında (15, s. 455) izah olunmuşdur.

5. Hərəkətin müxtəlif istiqamətlərdə olduğunu bildirən arxaik feillər: Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, hərəkətin müxtəlif istiqamətlərdə olduğunu bildirən feillərə

misal olaraq *azıtmaq*, *çovmaq*, *dəbərtmək*, *qucanmaq*, *silkinmək* feillərini göstərmək olar.

Çovmaq feili İrəvan şivəsində “*o tərəfə - bu tərəfə qaçmaq, dayanmadan çalışmaq*”, Ağbaba şivəsində *çavımaq* fonovariantında “*özünü oda-közə vurmaq, əlləşib-vuruşmaq, çox işləmək*” mənasında işlənir; məs.: *Qızım gejdən durub pütün günü çovur, baldızı genə də narazıdı* (Ved.). Göyçə (Çəmbərək) şivəsində isə bir qədər fərqli mənada, “*güllənin maneəyə dəyib yan keçməsi*” mənasında *çovumax* fonovariantında işlənir. Bu feil ədəbi dildə tarixən çox az işlənmişdir: *Kafirlər Uruzuş üzərinə çovuxdu* (6, s. 83). Dastanda *çovuxmax* feili “*düşmək, üstünə düşmək, üstünə tökülmək, hər tərəfdən qaçıb üstünə tökülmək*” mənalarında işlənmişdir. Ədəbi dilin sonrakı mərhələlərində bu feilə, şivələrdə olduğu kimi, *çovmaq* variantında rast gəlirik: *Bir igidin dövlət-varı olmasa, Yeləksiz ox kimi çovar deyərlər* (3, s. 268). Bu feil nə tarixən, nə də müasir dövrdə məhsuldar olmamışdır.

Ağbaba, İrəvan şivələrində **qocunmaq**, Göyçə şivəsində **qojummaq** şəklində işlənən feil “*bədəni, çiyinləri tərptmək*” mənasını ifadə edir; məs.: *Uşax yaman qocunur* (Əşt.); **Qojumma** gö:rüm, *farağat dur* (Çəm.). Qərbi Azərbaycan şivələrində bu feillə mənşə və etimoloji cəhətdən eyni yuvada birləşən *qurcuxmax*//*qurcalammax*, *qıvrıxmax*, *qımzamax*//*qımzammax*, *qımqımmax*, *qımıllamax* və b. feillər də işlənir. Tarixən ədəbi dildə bu feil “*qucanmaq*” fonovariantında, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarının dilində işlənmişdir: *Qız qucandı* (6, s. 57). Dastanda bu feil “*tərpənmək, qurcalanmaq*” mənasında işlənmişdir. Bu feil ədəbi dil üçün xarakterik olmamış, məhsuldar şəkildə işlənmemişdir.

Dəbərtmək feili Ağbaba şivəsində “*yerindən oynatmaq, tərpətmək*” mənasında işlənir; məs.: *Həx` verdilər, amba daşı dəbərtmək` mümkün olmadı* (Ağb.). İrəvan şivəsində *dəbərtmək*, *dəbələmmək* şəklində işlənən bu feil “*tərpənmək, yavaşca hərəkət etmək*” və “*eşələnmək*” mənalarını ifadə edir; məs.: *A gədə, dəbələmma day* (Əşt.). Ədəbi dildə məhsuldar olmayan bu feil “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarında işlənmişdir: *Sancubanı yerə çaldı, dəbərtmədin başın kəsdi* (6, s. 93).

6. *Hərəkətin icrasının dayandığını bildirən arxaik feillər*: **Əyləmək** feili şivələrdə işlənərək “*dayandırmaq, saxlamaq*” mənasını ifadə edir; *Bir maşın əylə, gedəx` , yoxsam çatammarıx vaxdında* (Əşt.);

Tarixən ədəbi dildə bu feil çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir; “*Dastani-Əhməd Hərami*”də: *Ayıtdı (kim) əgər diri qalırsam, Bucuq yil əglənəm gər çox olursam* (3, s. 95); Yusif Məddahda: *İki yüz ər cümlə dəmir donları, Həmlə qıldı kim, əylədə anları* (3, s. 126); Şah İsmayıl Xətayidə: *Ol sənəm əzmi-səfər etdi, könül, əylənmə kim, Bir nəfəs didar gər kim, qılmaya həsrət sana* (7, s. 34); Anunçün *əylənəm ahi bu canım rəhgüzərində, Həramilər çaparlar karivani çün tütün görgəc* (7, s. 44); Məhəmməd Əmanidə: *Könül əylənməsə qəmdə, Qənimətdir səfa sürmək* (3, s. 23); Qövsü Təbrizidə: *Keçmə məndən böylə tez, ey navəki-xunxari-dil, Çünki getdin, bir zaman əylən, dolanım başına* (8, s. 22); *Sağərü səhbəyə, zalım, ömrüləridir təşnəyəm, Bir zaman əglən, sözüm, ey əbri-gövhərbar, eşit!* (3, s. 149); Məsihidə: *Haqqa ki, dəlildir xəyalə, Əglənmədi bu üç ehtimalə* (3, s. 47); Nişat Şirvanidə: *Ey Nişat, ox tək sözündən hər kimə səhm əglənir, Beylədir doğru sözü xatirnişan etmək gərək* (3, s. 195); Məhcür Şirvanidə: *Yad qıl, incitmə hər saat, rizayi-həqq üçün, Məhcürü-biçarədən gəzmə kənar, əylənmə, gəl* (3, s. 220); Aşıq Abbas Tufarqanlıda: *Duman, gəl get bu dağlardan, Bahar gəlmiş, qar əylənəm* (3, s. 284); Molla Vəli Vidadidə: *Dəli könül, gəl əylənmə qürbətdə, Bir gün olur vətən deyib ağlarsan* (3, s. 300) və s. *Əyləmək* feili Cəbrayıl, Gəncə, Qazax, Şəmkir, Şərur, Tovuz dialekt və şivələrində də eyni mənada işlənir (1, s. 168).

7. *Hərəkətin təkrarlanaraq icra olunduğunu bildirən arxaik feillər*: Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, hərəkətin təkrarlanaraq icra olunduğunu bildirən feillərə misal olaraq *ağnamax* (*arxası üstə uzanaraq eşələnmək*), *əbədimək* (*arxası üstə yuxulub o tərəf-bu tərəfə dönmək*), *səyrimək* (*göz qapağının titrəməsi*), *sığamax*//*sığarramax* (*əl ilə möhkəm-möhkəm sığallamaq*), *eydirmək* (*sağmazdan əvvəl inəyin əmcəyini sığallamaq*) və

s.-ni göstərmək olar. Bunlardan tarixən ədəbi dildə işlənərək müasir ədəbi dildə arxaikləşmiş, lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində hələ də işlək olan feillərdən *ağnamax*, *səyrimax*, *sığamax*//*sığarramax* leksemlərini qeyd etmək olar.

Ağnamax feili Qərbi Azərbaycan şivələrindən bir çoxunda işlənən leksik vahiddir. Bu feil Göyçə, Ağbaba, Zəngəzur, Dərələyəz, İrəvan şivələrində “*divarın nəmdən uçub tökülməsi*”, “*heyvanın yerə uzanaraq arxası üstə çevrilməsi, torpağın içində eşələnməsi*” mənalarında işlənir. İkinci mənada bu feil həm də Dağ Borçalısı şivəsində işlənir. Məs.: *Öy dammız yamanca nəm çəkir, divarrarı ağniyif töklür* (Göy.); *Bir də gördüx mal-heyvan ağniyur lehmənin içində* (Dər.); Həmçinin mənfi mənada insana aid edilərək də, “*bütün günü işsiz-gücsüz, boş-boşuna uzanan, yatan, yorğan-döşəkdə eşələnən*” mənasında işlədir; məs.: *Bizim cudam gədə pütünnü ünü ağniyur evdə* (Ağb.). Bundan əlavə, Zəngəzur şivəsində bu feilin “*çabalamaq, çırpınmaq, əlləşmək*” mənasında işlənməsi də müşahidə edilir. Xalq dilində çox geniş şəkildə işlənən bu feil tarixən ədəbi dil üçün xarakterik olmamış, nadir hallarda işlənməmişdir; Kişvəridə: *Munca xari-ğəm ki, çəkdi bülbülünün cigər, Eyb imas əgr ağnasa bir ləhzə gül yaprağınə* (3, s. 102). Dialektoloji ədəbiyyatda (1, s. 13, 15) bu feilin həm Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı şivələrində, həm də Azərbaycan dilinin Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənməsi qeyd olunmuşdur.

Ağnamaq feili müxtəlif fonovariantlarda, “*yerdə uzanmaq, çabalamaq, üz üstə düşmək, o yana bu yana çevrilmək, belini, arxasını yerə sürtmək (heyvanalara aid)*” mənalarında Mahmud Kaşğarının (5, I, s. 296, 311), V.V.Radlovun (16, I, 1, s. 173) lüğətlərində, “Qədim türk lüğəti”ndə (15, s. 22) qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən başqa, bu feil türk, türkmən, özbək, qazax, qırğız, tatar, başqırd, qaraqalpaq, yakut və b. türk dillərində və onların ayrı-ayrı dialektlərində işlənir.

Səyrimax feili Qərbi Azərbaycan şivələrinin hamısında işlənir, “*göz qapağının titrəməsi, davamlı olaraq tərپənməsi*” mənasını ifadə edir; məs.: *Savaxdan gözüm səyre:r, nəşə olasıdı* (Dağ Bor.); *Gözün səyriməyi heş xeyirriyə dəyil* (Qəm.). Tarixən ədəbi dildə bu feil məhsuldar olmamışdır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Çıqsun bənim kor gözüm, a Dirsə xan, yaman səgrər* (6, s. 30).

Sığamax feili Göyçə və Zəngəzur şivələrində “*əl ilə möhkəm-möhkəm, bərk formada sığallamaq*” mənasında işlənir: *Sən qolumu sığadın deyin argısı azaldı* (Qaf.). Həmçinin *sığamax* feili ilə eyni kökdən olan *sığarramax* feili İrəvan (İrəvan, Üçkilsə, Vədi-basar, Zəngibasar) şivəsində “*sığallaya-sığallaya ovuşdurmaq*” mənasında işləkdir. Bu feil tarixən ədəbi dildə, az da olsa, işlənməmişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu, üç qatla yarasın əliylə sığadı* (6, s. 32); *Boz atlu Xızır maña gəldi, üç kərrə yaramı sığadı, “Bu yaradan saña ölüm yoqdur, dağ çiçəgi, anaş südi saña mərhəmdir”, - dedi* (6, s. 33) və s. V.V.Radlov *sığamaq* feilini “*əl ilə sığallamaq*” (16, IV, 1, s. 615) mənasında izah etmişdir.

8. “*Döyüşmək, vuruşmaq, dalaşmaq, mübahisə edərək dalaşmaq*” mənalı arxaik hərəkət feilləri: Qərbi Azərbaycan şivələrində “*döyüşmək, vuruşmaq, dalaşmaq, mübahisə edərək dalaşmaq*” mənalarında 40-dan artıq feil qeydə almışdır. Bunların böyük əksəriyyəti dialektal səviyyədə qalmış, nə tarixən, nə də müasir dövrdə ədəbi dildə işlənməmişdir, çox az bir qismi – *çalmax*, *çəkişməx*, *irişməx*, *savaşmax*, *yeşməx* kimi feillər isə əsrlər boyunca ədəbi dildə işlənməmiş, daha sonra tədricən ədəbi dildə işləklikdən çıxmış, dialekt və şivələrdə isə bu gün də öz işləkliyini itirməmişdir.

Çalmaq feili Göyçə, İrəvan şivələrində “*vurmaq, döymək, incitmək*” mənalarında işlənir; məs.: *Deən əlindəki daşı çaldı Noyruzun başna, intə:sı yaxşı görəmmədim* (Bas.); *Yanı dəlinsin, əlnə düşəni çaldı uşağın təpəsinə* (Zəngib.).

Bundan əlavə, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu feil “*oğurlamaq*” (İr., Ağb., Göy.);

“qatıq çalmaq – südü mayalamaq”, “ot çalmaq – otu biçmək”, “mismar çalmaq – mixlamaq” (əks.şiv.); “süpürmək” (Göy.) mənalarında da işlənəkdədir. Dərələyəz şivəsində bu feildən yaranmış *çalğı* sözü işlənir, “*iri süpürgə, həyəti süpürmək üçün süpürgə*” mənasını ifadə edir. Dialektoloji ədəbiyyatda bu feil bir neçə mənada izah olunur: *süpürmək; oğurlamaq, xəlvəti götürmək; mayalamaq (südü); döymək, vurmaq; oxşamaq, bənzəmək; eşitmək, xəbər tutmaq* (1, s. 88). R.Rüstəmov dialekt və şivələrdə bu feilin iki mənada: 1.süpürmək; 2.oğurlamaq, soymaq mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir (14, s. 30). Lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində bu feilin daha geniş mənə spektrinə malik olduğunu müşahidə edirik. Bu feil klassik ədəbiyyatda – ədəbi dil nümunələrində də “*vurmaq, xəsarət yetirmək*” mənalarında işlənmişdir; “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Oğlan yumruğıyla buğanı alnına qıya tutub çaldı* (6, s. 27); *Dəmir qapı Dərvənddəki dəmir qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala göndərini ucında ər böğürdən Qıyan Selcik oğlu Dəli Dondar çapar yetdi: “Çal qılıcı, ağam Qazan, yetdim!” – dedi* (6, s. 49); *Hasar qapusına girmişkən qara polat uz qılıca əhsəsinə eylə çaldı kim, başı tob kibi yerə düşdi* (6, s. 123); “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Macal vermədi anı dəxi çaldı, Həman dəm gögdəsindən başın aldı* (3, s. 83); Hidayətdə: *Dingəc gəmindən ağzıma çaldın ki, söyləmə, Şimdən gerü nə deyim, ey can, nə söyləyim* (3, s. 227); Şeyx İbrahim Gülşənində: *Girəli medani-eşqə başumu top etmişəm, Kim çalub çövkən dilər ardına düşüb qova* (3, s. 233); Əmanidə: *Kilki-qəza rəqəm çaldı, Məni səndən ayrı saldı* (3, s. 21); Qövsü Təbrizidə: *Min daşə çalsa şişəni, çıxmaz sədəsi kim, Dildarlıq yolun özü dildar yeg bilir* (8, s. 66); Xəstə Qasımda: *Qurban olum ənisinə, elinə, Zərnişan şəddəsin çalmış belinə* (3, s. 272) və s. Nümunələrdən görüldüyü kimi, tarixən ədəbi dildə bu feil “*vurmaq*” mənasında daha işlək olmuşdur. “*Oğurlamaq*” mənasında bu feil İrəvan, Ağbaba şivələrində işlənir. Qədim türk yazılı abidələrində *çalmaq* feili “*vurmaq, atmaq*” mənasında işlənmiş, “Qədim türk lüğəti”ndə (15, s. 137), Mahmud Kaşğarının (5, II, s.50), V.V.Radlovun (16, III, 2, s. 1875) lüğətlərində qeydə alınmışdır. Müasir türk dilində *çalmak* feili “*vurmaq, döymək*” mənasını ifadə edir.

Çəkişməx feili Göyçə şivəsində “*dalaşmaq, döyüşmək, mübahisə edərək dalaşmaq*”, həmçinin Ağbaba, Göyçə, İrəvan şivələrində “*mərcləşmək*” mənasında işlədilir; məs.: *İki qardaş çəkişir pütününü* (Zəng.). Tarixən ədəbi dildə işlək olmuşdur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Buğa ilə oğlan bir həmlə çəkişdilər* (6, s. 27); *Ya Qadir Allah, birligini, varlığını haqqıyçun, Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşıyım, çəkişəyim, durişəyim, - yaxşı yigidiñ canın qurtarayım* (6, s. 95) və s. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *çəkişmək* feili məhz “*döyüşmək*” mənasında işlənmişdir. “*Mərcləşmək*” mənasında işlənən **çəkişməx** feili Cəlilabad, Salyan şivələrində *çəkişməg* formasında işlənir (1, s. 93). *Çəkişmək* feili V.V.Radlovun (16, III, 2, s.1953) lüğətində də eyni mənada qeydə alınmışdır.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edək ki, ədəbi dilimizin keçdiyi müəyyən tarixi dövr ərzində dilin lüğət tərkibinə daxil olan, işləklidən düşən, dilin passiv lüğət fonduna keçən, ədəbi dildə arxaikləşərək dialekt və şivələrdə işlək olan leksik vahidlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qərbi Azərbaycan əhalisi məlum hadisələrlə əlaqədar olaraq, kompakt yaşayışdan məhrum olmuş, respublikanın müxtəlif ərazilərinə səpələnmişlər. Bunun nəticəsində, onların şivə xüsusiyyətləri itir, getdikcə neytrallaşır. Bu səbəbi nəzərə alaraq, onların şivə xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektlərdən araşdırılması zəruridir. Qərbi Azərbaycan şivələrində ədəbi dilin arxaik leksik vahidlərinin, o cümlədən hərəkət feillərinin tədqiqatına cəlb olunması dialektologiya sahəsində bir sıra məsələlərin elmi həllini tapması ilə yanaşı, tarixi leksikologiya, tarixi qrammatika, tarixi dialektologiya, dil tarixi, ədəbi dil tarixi sahələrinə də öz töhfəsini bəxş edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Ic., Bakı: Az. SSR EA, 1967, 281 s.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 456 s.
4. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
5. Kaşğari, Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, II c., 400 s.; III c., 400 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
7. Xətayi, Şah İsmayıl. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
8. Qövsü Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 328 s.
9. Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
10. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. II kitab. Bakı: Elm, 2006, 504 s.
11. Müasir Azərbaycan dili. Az.SSREA, II c., Bakı: Elm, 1980, 510 s.
12. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Az. SSR EA, 1962, 326 s.
13. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bəzi qədim fellər haqqında. Az. SSR EA "Xəbərlər"i (ictimai elmlər seriyası), Bakı, 1963, № 3, s. 71-77.
14. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Az. SSR EA, 1965, 320 s.
15. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.
16. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, т. II, 1899, 1814 с.; т. III, 1905, 2204 с.; т. IV, 1911, 2230 с.
17. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку: Элм, 1983, 199 с.

Резюме

Севиндж Садыгова

Следы глаголов движения, ставшими архаичными для литературного языка, но употребляющиеся в говорах западного Азербайджана

В статье исследованы глаголы движения, ставшие архаичными для литературного языка, но до сих пор употребляющиеся в говорах Западного Азербайджана.

Процесс архаизации проявляется в двух формах; ряд лексических единиц становятся архаичными для всего языка, так как выходят из употребления и с литературного языка, и с отдельных диалектов и говоров этого языка, другая группа лексических единиц становятся архаичными для литературного языка, но употребляются в отдельных диалектах и говорах того языка. В этом аспекте говоры Западного Азербайджана отличаются богатством лексического состава. Большая часть архаичных единиц литературного языка и по сей день употребляются в говорах Западного Азербайджана. В данной статье невозможно охватить всех архаичных единиц, поэтому мы рассмотрим только некоторые архаичные глаголы. По своим лексико-семантическим особенностям глаголы отличаются от других частей речи.

К глаголам движения относятся «*yasdanmax// yasilmax, yauxanmax, varmax, yortmax, yürüməx, yürürməx, təzməx// təzixməx, sunmax, aǧnamax, qonqumax// qonqutmax, təpməx, çovuxmax, qanrilmax// qanırmax, qarmalamax, sinməx, siǧamax// siǧarramax, qavzamax, dəbərtməx, qojumtax, azutmax, çovmax// çovuxmax, silkimməx, əylətməx, aǧnamax, səyriməx, siǧamax// siǧarramax, çalmax, çəkişməx, yenməx*» и др. Эти архаичные лексические единицы встречаются в классических художественных произведениях Азербайджанского литературного языка. Но эти архаичные лексические единицы постепенно потеряли употребление в литературном языке. Они остались в некоторых диалектах и говорах, в том числе и в говорах Западного Азербайджана. Употребление этих лексических единиц в литературном языке продолжалось примерно до середины XVIII века. В конце XVIII и в начале XIX века они постепенно вышли из употребления литературного языка. Эти архаичные лексические единицы встречаются в эпосе «Китаби-Деде Коркут», в произведениях Ш.И.Хатайи, Мехси, Г.Табризи и др. Эти архаичные лексические единицы зафиксированы в словарях М.Кашгари, В.В.Радлова и др.

Ключевые слова: литературный язык, диалект, говор, архаизм, глагол, лексические единицы, Западный Азербайджан

Summary

Sevinj Sadigova

Marks of archaic motion verbs of literary language in western Azerbaijan accent

The article deals with archaic motion verbs of literary language in Western Azerbaijan accent.

The process of archaization manifests itself in two forms: so a number of lexical units were archaized and out of use from the literary language also from dialects and accents, another group of motion verbs although they became archaisms in literary language but in separate dialects and accents remained in use. From this point of view the accents of the Western Azerbaijan differ in their wealth. The most of archaic units of literary language use in accents of Western Azerbaijan now. In this article it is impossible to review all of this, therefore we will look at some archaic verbs that take part in common lexic systems. These motion verbs are: “*yasdanmax// yasilmax, yayxanmax, varmax, yortmax, yürüməx*”, *yüyürməx*, *təzməx// təzixməx*, *sunmax, aǧnamax, qonqumax// qonqutmax, təpməx*, *çovuxmax, qanrılmax// qanırmax, qarmalamax, sinməx*, *sıǧamax// sıǧarramax, qavzamax, dəbərtməx*, *qojummax, azıtmax, çovmax// çovuxmax, silkimməx, əyləməx*, *aǧnamax, səyriməx*, *sıǧamax// sıǧarramax, çalmax, çəkişməx*, *yenməx*” and ect. This motion verbs found in the classical literature of Azerbaijan literary language. But is this lexic units gradually lost the use of literary language. And remained in some dialects and accents, also in accents of Western Azerbaijan. Using of this lexic units in literary language continued till middle of XVIII century. In end of XVIII and beginning of XIX century gradually fell into disuse of literary language. Such archaic lexic units are met in classic Azerbaijan literature, in “Kitabi-Dede Korkut” and including work of Sh.I.Khatayi, Masihi, G.Tabrizi and ect. These archaic verbs indicated the feature are shown in vocabulary M.Kashgari, V.V.Radlov and etc.

Key words: *literary language, dialect, accents, archaism, verb, lexic units, Western Azerbaijan*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 821(091)

AZƏRBAYCAN SƏRBƏST ŞEİRİNİN FORMALAŞMASINDA NAZİM HİKMƏT FAKTORU

Gültəkin ƏLİYEV*

Açar sözlər: sərbəst şeir, 20-ci illər, N.Hikmət, formalaşma, faktor

Giriş

Azərbaycan sərbəst şeirinin ilkin formalaşma mərhələsində İsmayıl Hikmət, M.Rəfili, Əli Nazimlə yanaşı, türk şairi Nazim Hikmətin də böyük rolu olmuşdur. Ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində yeni poetik axtarışlar yolunda yeni imza görünməyə başlayır. Onun bu illərdə Rusiyada dərc etdirdiyi şeirlər Azərbaycan poeziyasına da öz təsirini göstərmişdir. Şairin poetik təfəkkürünün Azərbaycan poeziyasına təsir imkanları haqqında ədəbiyyatşünas B.Əhmədov yazır: "Bununla belə, bu dövrdə (1920-ci illər nəzərdə tutulur – G.Ə.) Azərbaycan poeziyasına ən böyük təsir göstərən Nazim Hikmət poeziyası olur. N.Hikmət nəinki Azərbaycan poeziyasında yeni poetik formalaşmaya təsir göstərir, hətta bu ədəbi prosesin əsas faktoruna çevrilir. Forma və məzmunca yepyeni poetik nümunələr aradan N.Hikmət proletar cəbhəsini yaradanlardan birincisi olur və özü ilə böyük bir şairlər ordusunun yetişməsinə dayaq olur" (1, 199).

Sərbəst şeirin tarixinə bir baxış

Məlumdur ki, sərbəst şeir milli poetik düşüncəyə kənardan gəlirdi. N.Hikmətin 1921-ci ildə Sovet Rusiyasına gəlməsi və 1922-1924-cü illərdə Moskvada Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində oxuması onun poetik yaradıcılığına da təsir etmiş, buradakı cərəyanların təsiri ilə yeni proletar poeziyasının inkişaf etdirənlərdən olmuşdur. Lakin onun poeziyasında yaranan yeni istiqaməti görməmək mümkün deyil. Bu da sərbəst şeir formasının poetik istedadını bütün detalları ilə üzə çıxarmasıdır. Çox az bir vaxtda N.Hikmətin şeirləri Moskvadan Bakıya ayaq açır. Necə deyərlər, bu dəfə mərkəzdən milli poetik düşüncə N.Hikmət əsərləri ilə daxil olur. Onun poetik düşüncəsi 20-ci illər ədəbi prosesini yönləndirən bir faktora çevrilir və tezliklə sərbəst şeir M.Rəfili yaradıcılığının da aparıcı qoluna çevrilir. Yeni yazanlardan S.Rüstəmin "Ələmdən nəşəyə" kitabı dərc olunduğu il (1927) N.Hikmətin də "Günəşi içənlərin türküsü" şeirlər kitabı dərc olunur (2). Əslində N.Hikmətin kitabının özündən xəbərsiz Bakıda nəşr edilməsi bir neçə məsələyə aydınlıq gətirmiş olur. Kitabın nəşri onu göstərir ki, N.Hikmət şeirləri milli poetik prosesə təsir göstərmək gücündə olmuşdur. İkincisi, bu o demək idi ki, artıq Azərbaycanda sərbəst şeirin tərəfdarları çoxalmaqdadır. Hətta sərbəst şeirçilər getdikcə önə çıxaraq milli arealda yaşamayan, yazıb yaratmayan bir türk şairinin şeirlər kitabını dərc etmək gücündədirlər. Əlbəttə, məsələ təkcə N.Hikmətin şeirlər kitabının dərc olunmasında deyil, həm də bu kitabın ədəbi prosesdə yaratdığı əhvali-ruhiyyəyə və mühiti məşğul etməsindədir. Sərbəst şeir yazanlardan Əli Nazim, Mikayıl Rəfili, Rəsul Rza və b. N.Hikmətin onların yaradıcılığına təsir imkanlarını müxtəlif vaxtlarda etiraf etmişlər. Bu zaman gəncələrə daha çox iki şairin təsiri duyulurdu. Bunlardan biri V.Mayakovski, ikincisi isə N.Hikmət idi. Həm V.Mayakovskinin, həm də N.Hikmətin Bakıda şeirlərinin dərc edilməsi və onların buraya dəvət olunması da onların yaradıcılığının gənclər tərəfindən sevilməsinə

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, doktorant, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu; dosent, BSU
e-mail: rena_344@mail.ru

göstərirdi. N.Hikmət özü gənc olmasına baxmayaraq, artıq gənclər üçün örnəyə çevrilmişdi. Halbuki cəmi bir neçə il əvvəl heca vəznində şeirlər yazırdı. Onun yaradıcılığa başladığı dövr, ümumiyyətlə, Türkiyədə forma axtarışı aparılırdı. Çünki əruz vəzni artıq öz funksionallığını itirmək üzrə idi. Türk şairi Yəhya Kamal onu türkləşdirmək cəhdi də bir nəticə vermirdi. Məhəmməd Əmin Yurdaqulun heca vəznli şeirləri isə XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq əruz vəznini bir küncə sıxışdırmışdı. Onun ardınca Orxan Seyfi, Yusif Ziya, Faruq Nafiz kimi türk şairləri heca vəznində yaxşı nümunələr yaratdılar. Bu zaman ilk şeirlərini yazan N.Hikmət də heca vəznində bir neçə şeir yazdı. Şairin yazdığına görə, o, ilk şeirlərini M.Ə.Yurdaqulun təsiri altında heca vəznində yazmışdır. İlk mətbu şeiri "Sərvliklərdə"ni 17 yaşında yazmış, böyük türk şairi Yəhya Kamal bir çox yerlərini düzəltmişdir (3, 11). Heca vəznində yazılmış şeirdə əski bir sevgidən əsən ruzigarlar təsvir edilir:

*Bir inilti duyduğum sərviliklərdə,
Dedim burada da ağlayan varmı?
Yoxsa təkbaşına bir küydü yerdə
Əski bir sevgiyi anan ruzigarmı?*

*Gözlərə enərkən siyah örtülər
Umarım ki artıq ölənlər gülər
yoxsa həyatında sevmiş ölümlər
Hələ sərvilərdə ağlayırlarmı? (3, 27)*

Lakin bu proses gənc N.Hikmətin yaradıcılığında çox davam etmir, özünün yazdığına görə, işğal altındakı İstanbuldan Anadoluya gedib kəndlilərlə tanış olması, Sovet Rusiyasında olub keçənləri eşitməsişeyrlə yeni şeylərin ifadəsi üçün forma axtarışı aparılmasına imkan vermişdir: "İlk öncə məni yeni məzmunla görə forma, şəkil tapmaq məsələsi maraqlandırır. Formada yeniliklər əsasən daha asan ifadə edilir. İşə qafiyədən başladım. Qafiyələri misraların sonunda deyil də, bir sonda, bir başda sınađım. Misal:

*Yıldızlarla
ufka sarkan bəyaz,
dümdüz bir gecə
saatlarca
necə qoşmaq
arzusunu verirsə... (3, 11)*

N.Hikmətin Sovetlərə gəlişi

N.Hikmətin Rusiyaya gəlişi, inqilabi proseslərin siyasi və ədəbi düşüncəni əhatə etdiyi bir zamanda sərbəst şeirə gəlişi həm də yeni məzmunu ifadə etməsi tələbindən doğurdu. Bununla da N.Hikmət inqilabçı bir şair olaraq ortaya atıldı və yazdığı şeirlərilə türk poeziyasının formasını dəyişdi. N.Hikmətin poetik təfəkkürünün milli poetik təfəkkürə yaxın olması, onun funksionallığını daha da artırmış olurdu. Onun şeirlərində poeziyanı mövzu və problematika, üslub, ritm baxımından dəyişəcək bir güc və qüvvət var idi. Bu hər şeydən əvvəl üslubların dəyişməsi və yaxud yeni poetik üslubun yaranması demək idi. siyasi proseslərin təsiri altında dəyişən cəmiyyətin mübarizə zəmini göstərmək üçün şair yeni bir ritm və ahəng yaratmağa nail olmuş, poetik təfəkkürə siyasi mübarizə elementləri gətirmişdir:

*Axin var,
günəşə axın!
Günəşi zəbt edəcəyik,
Günəşin zəbti yaxın!
Biz torpaqdan, oddan, sudan, dəmirdən doğulduq,
Günəş əmizdirir körpələrimizə arvadlarımız.
Torpaq qoxur mis saqqallarımız!
Nəşəmiz isti,
igidlərin yuxularında yanan
o "an"
qədər isti!... (2, 43)*

"Günəşi içənlərin türküsü" şeiri kitabda toplanmış şeirlərin ümumi məzmununu bütünlüklə əhatə edir. Bu sadə adamların, torpaqda işləyib alın tərzi ilə zəhmətilə qazananların mahnısıdır. Şair yaşadığı dövrün mahiyyətini, fəlsəfəsini, dünyaduyuşunu təsvir etməyə nail olmuşdur. Onun poetik qəhrəmanları alın tərzi, dəmir çarxlı insanlardır. Onları şair "qayalardan qayalara qopan qartallar"la müqayisə edir. Onların əməyinə təkcə isti münasibət bəsləmir, həm də bu əməyi tərənnüm edir. Özü də bunu yeni ritm və ahənglə deyir. Şeirin bir neçə yerində "Günəşə axın var, günəşə axın! Günəşi zəbt edəcəyik, Günəşin zəbti yaxın!" misralarının təkrarlanması lirik qəhrəmanın bu yolda daha qətiyyətli və əzmkar olduğunu göstərir. O, getdiyi yolun çox çətin və ziqzaqlı olduğunu bilərəkdən yola çıxır və bu yolda mətanətli olanları səsləyir:

*Düşməsin bizimlə yola,
evində ağlayanların
göz yaşlarını
boynunda ağır bir
zəncir
kimi daşıyanlar!
Gəlməsin dalımızca
öz qəlbinin qabığında yaşayanlar! (2, 42)*

Göründüyü kimi, N.Hikmət poeziyaya yalnız mübarizlik keyfiyyəti gətirmədi, həm də ona yeni ifadə tərzini, üslub gətirdi. Doğrudur, uzun illər onun gətirdiyi bu yeniliklər proletar ədəbiyyatı kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin aydın görünür ki, bu poetik təfəkkürün mahiyyətində proletarlaşma çox zəif yer tutmuşdur. Əslində isə N.Hikmət poeziyasının yeni ahəngi və ritmi həm də Azərbaycan poeziyasını yeni istiqamətə sövq etmişdir. Tənqidçi Əli Nazim N.Hikmətin Azərbaycan ədəbiyyatına gözləri qarşısında daxil olduğunu, öz ədəbiyyatını yaratmaq istəyini düzgün qiymətləndirərək yazırdı: "Gənc qızıl qələmlər proletar ədəbiyyatının ilk qırlançıqları (qaranquşları- G.Ə.) sifəti ilə ortaya çıxarkən, Nazim Hikmət bizim imdadımıza yetişdi. Atəşin şirlərini "Maarif və mədəniyyət" səhifələrindən yağdıraraq köhnə ədəbiyyatı modalıqdan çıxardı və yeni ədəbiyyatın başında durdu. Bu surətlə Türkiyə proletar şairi Nazim Hikmət Azərbaycan proletar sinfinin və inqilabçı gəncliyin də malı oldu. Həm Türkiyədəki inqilab, həm də bizdəki quruluşu tərənnüm etdi" (4, 42).

N.Hikmətin yaradıcılığının yeni dövrü

N.Hikmət bu illərdə yazdığı şeirlərilə həm də Azərbaycan poeziyasına yeni bir istiqamət vermiş oldu. Tənqidçi Ə.Nazim özü də bu illərdə sərbəst şeir yazırdı. Ona görə də Ə.Nazimin şairin bu illərdəki fəaliyyətini "Azərbaycan ədəbiyyatının başında durdu"

kimi ifadə etməsi tamamilə yerində idi. Bu illərdə dərc edilən şeirlərilə N.Hikmət həm də yeni şeirin manifestini elan etmiş oldu. Onun "Yeni sənət" və "Sənət anlayışı" şeirlərində köhnə sənətə qarşı özünün yeni anlayışını ortaya qoyur. İlk ədəbi deklorasiyası "Yeni sənət" (başqa adla "Orkestr" adlanır) şeirində "üç telində üç sısqa bülbül ötən üç telli saz" ən daha yaramadığını önə sürməklə kifayətlənmiş, ondan əl çəkməyi irəli sürür. Onun poetik qəhrəmanının fikrincə, üç telli saz "dağlarla, dalğalarla kütləni irəli apara bilməz", və "yatağını dəyişdirmək istəyən nəhlərdən, kəndlərdən, şəhərlərdən aldığı sürətlə milyonlarla ağız bir tək ağızla var qüvvətlə güldürəmməz, ağladammaz":

*Hey!
Hey!
Üçtelli sazın
üç telində ötən üç sısqa bülbül öldü acından
Onu atdım
bir küncə.
Hey!
Hey!
Üçtelli sazın
ağacından
dəli tiryəkçilərə
içi əfyunlu
bir çubuq qayırdılar! (5, 21)*

Şübhəsiz, N.Hikmət Moskvada olarkən inqilabi əhvali-ruhiyyənin təsiri ilə yanaşı, yeni sənət anlayışından da çıxış edirdi. "Üçtelli saz"a onun istehzası da buradan irəli gəlirdi. O, bilə-bilə üç telli zasdən imtina edir, özünün yeni sənət anlayışını yaratmağa çalışırdı. "Sənət anlayışı" şeirində o, bir daha sənət kredosunu müdafiə edirdi. Gənc şair bu şeirində bəzən könül ahlarını "qan qırmızıyaqut bir təsbəh kimi" bir-bir çəkdiyini dilə gətirir və şeirinə ilham verən pərisinin dəmir əllərini xatırlayır. Bununla belə, heç də bülbülün gülə qarşı fəryadını da eşitdiyini dilə gətirməklə ənənəyə biganə yanaşmadığını göstərmiş olur. Ancaq bütün varlığıyla yeni həyatda naladığı dilin "mis, dəmir, taxta, sümük və tirlərdə" çalınan Bethovenin sonatları olduğunu da bildirir. Şair oxucusunu əmin edir ki:

*Mən
elektrikli dəzgahlarda doldurulan
üçüncü növ papiros çəkərəm
ancaq
istərsə samsun tütününü olsun,
tütününü kağıza büküb əlimlə çəkmərəm.
Dəyişmədim,
dəyişməyəm
Həvvanın çil-çiraqlığına
meşin kepkalı, meşin pencəkli qadınımı... (5, 36)*

N.Hikmətin yeni sənət anlayışını, bu poetik "inqilabçılığını" onun proletar düşüncəsilə bağlamaq düzgün olmazdı. O, Qərbdə yaranan və oradan gələn poetik cərəyanların təsiri ilə yeni forma və məzmun axtarışında olmuşdur. O, istəyirdi ki, həyatda, dünyada baş verən hadisələri olduğu kimi təsvir etsin. Bu cəhətdən ona Emil Verxarnın, Uitmenin və V.Mayakovskinin təsirini aydın görmək olar. Lakin onun sənət platformasındakı inkarçı-

lıq və proletarçılıq cəmi bir neçə il davam etmişdir. Əslində isə yeni sənət yollarında təkamül prinsiplərini ortaya qoyurdu. Maraqlıdır ki, onun təsiri ilə M.Rəfili də özünü Nəsimilərə deyil, Uitmenlərə tutub yazırdı: "Biz yeni, böyük, beynəlmiləl bir ədəbiyyat yolunda müxadiləyə başlamışıq. Biz özümüzü Füzulilərə, Nəsimilərə, Vaqiflərə, Mirzə fətəhilərə, Hüseyn Cavidlərə doğru deyil, Verxarınlara, Uitmenlərə, Jül Romenlərə, Mayakovskilərə və bütün dünya klassiklərinə doğru çeviririk. Biz mədəni, yüksək bir ədəbiyyat yaratmaq istəyirik" (6, 75-76).

N.Hikmətin "Günəşi içənlərin türküsü..." kitabında toplanmış şeirlərindəki dinamiklik və poetik süjetlilik yeni poetik təkamül yolunun formalşdığından xəbər verirdi. Onun şeirlərində hərəkətilik başlıca yer tutur. Bu dinamika yaşadığı mühitdən, dövrdən və zamandan irəli gəlirdi. "Rodos heykəli", "Gözlərimiz", "İçimdəki qurd", "Qorkidəki ağ sütunlu ev", "Ustamızın ölümü", "28 yanvar", "Yayında uçan ox", "Aydınlıqçılar", "Berkley", "Moskvada Herakliti düşünərkən" və s. şeirlərində hərəkətilik şairə fikirlərini ifadə etməyə imkan verir. Onun şeirləri bir kino lenti kimi hərəkətilidir. Bu prinsip şairin sonralar ümumi yaradıcılıq istiqaməti olaraq müəyyən olmuşdur. Təsvir olunan obyekt bütün yönəri, tırəiflərilə hərəkətdə göstərilir. "Xəzər dənizi" şeirində dənizin fiziki halı ilə mənəvi durumu vəhdətdə verilmişdir. Xəzəri küləklərin dililə danışdıran şair onun ölü gözlə bənzədənlərlə razılaşmır, ucsuz-bucaqsız bir duzlu su kimi göstərir, dalğanı bir dağa, qayığı bir marala bənzədir. türkmən qayıqçını "bir budda heykəli" nə bənzədərək özündən əmin budda heykəlinin sükanın yanında bardaş qurub oturmasını belə təsvir edir:

*Baxmayır
qayığa
sarılan
sulara,
baxmayır
çatlayıb
yarılan
sulara!
Çəkilir qayıq
atlanır qayıq,
yıxılan
bir atın
belindən enib
şahlanan
bir ata
atlanır qayılq! (5, 85)*

Şair sanki bir kinodakı hadisələri təsvir edir. Şeirdə səhnələr tez-tez-tez dəyişir, onun dinamikliyi getdikcə artır. N.Hikmət poeziyaya yalnız forma gətirməmişdir, həm də dil baxımından onu zənginləşdirmişdir. Onun ifadə vasitələrinin orijinallığı həm də poeziyanın dilini dəyişmiş oldu. Bu şeirlərin 20-ci illər Azərbaycan mətbuatında dərc edilməsi ədəbi prosesə öz təsirini göstərmiş oldu. Tənqidçi Ə.Nazim şairin nəşr olunan ilk kitabı ilə bağlı qənaətlərini belə yekunlaşdırırdı: "Biz günəşi içirik: "Günəşi içənlərin türküsü" bizim türküümüzdür. Biz günəşi içirik; qoy bütün gənclərimiz bu günəşi içsinlər; günəşlənsinlər. Çünki bu həyat və mücadilə günəşidir" (4, 45).

Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeirin formalaşmasına N.Hikmətin rolu

20-ci illər Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeirin formalaşmasına N.Hikmətin rolu yalnız onun bu ədəbi prosesdə çap olunması ilə məhdudlaşmır, həm də şeirlərinin təsiri ilə

yeni yaranan sərbəst şeirçilər nəslinin yetişməsi olur. Həm Ə.Nazim, həm M.Rəfilinin şeirlərindən və məqalələrindən aydın olur ki, bugünün şeirlərinin, yeni sənət anlayışının forlaşmasında N.Hikmət faktoru əsasdır. Hətta M.Rəfilinin özü sərbəst şeirin ilk yaradıcılarından biri olmasına rəğmən, onu tamamilə N.Hikmətlə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olmasının tərəfdarı kimi çıxış edərək yazırdı: "Sərbəst şeir cərəyanı tarixi, məfkurəvi və bədii təşkilatlanma və bir cərəyan olmaq etibarilə işlə bu momentdən (1927-ci ildən sonra) başlanmışdır (6, 71).

Əlbəttə, 1927-ci ilə qədər həm N.Hikmətin, həm Ə.Nazimin, həm də İ.Hikmətin mətbuatda, xüsusilə "Maarif və mədəniyyət" və "Dan ulduzu" jurnallarında sərbəst şeirlər dərc edilirdi. M.Rəfilinin də bunları bilməmiş deyildi. Ancaq buna baxmayaraq bu cərəyanın formalaşmasını 1927-ci ildən başlaması, hər şeydən əvvəl, sərbəst şeiri ünsür, element səviyyəsində deyil, bütöv bir sistem olaraq qəbul etməsindən irəli gəlirdi. M.Rəfilinin də elə bunu nəzərdə tutaraq yazırdı: "Nazim Hikmətin gəkişinə qədər Azərbaycan proletar ədəbiyyatı yalnız mövzu və ümumi təmayüldəki inqilab etibarilə proletar ədəbiyyatı ünsürlərini daşımaqda idi. N.Hikmətdən sonra bu ədəbiyyat artıq məfkurəvi bir ədəbiyyat olmaq etibarilə proletarlaşmağa başladı. 27-ci ilin yarısından sonra ədəbiyyatımız Nazim Hikmətin təsiri altında onun manerasına, onun üslubuna, şəklinə və ümumiyyətlə, bütün sənət və yaradıcılığına təqlid şəklini alır" (6, 72).

Əlbəttə, tənqidçinin sonuncu "bütün sənət və yaradıcılığına təqlid şəklini alır" fikri ilə razılaşmaq bir qədər çətindir. Nəzərə almaq lazımdır ki, M.Rəfilinin bu fikrində mübalığəyə də yol vermiş olsun. Ancaq onu da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır deyil ki, M.Rəfilinin bu fikri hımin dövr üçün işlətməmişdir. Həmin dövrdə isə sərbəst cərəyandan yazan özü və Ə.Nazim olmuşdur. Deməli ki, M.Rəfilinin bu fikri daha çox özünün nəzərdə tutaraq yazmışdır. Elə buna görə də sonrakı ədəbiyyatşünaslıq M.Rəfilinin bu fikri ilə razılaşmamışdır. Ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov yazır: "...bu fikirdə dövrün ədəbi hərəkatını izah etməyə cəhətlər olduğunu da burada söyləmək lazımdır. Bunlardan biri müəllifin N.Hikmətə qədər Azərbaycan proletar şeirinin yalnız mövzu və ümumi təmayüldəki inqilab etibarilə "proletar ədəbiyyatı ünsürlərini daşması" haqqındakı iddiasıdır. M.Rəfilinin bu fikri ilə razılaşmaq çox çətindir" (7, 129).

Bir şey aydındır ki, N.Hikmət yaradıcılığı heç də Azərbaycan ədəbiyyatına proletar məzmunu ilə zənginlik gətirməmişdir, daha çox yeni yaranan sərbəst cərəyanın ilk nümunələri kimipoeziyanın yolunu və istiqamətini dəyişmişdir. Bir qədər sonra sərbəst şeirə gələn və yaradıcılığının sonuna qədər ona sadıq qalan Rəsul Rza sonralar N.Hikmət şeirinin Azərbaycan poeziyasına təsirini belə ifadə edirdi: "Sonralar, onun əsərlərilə yaxından tanış olduqda bu böyük şairin, yeni poeziyanın bu alovlu yaradıcısının ən atəşin tərəfdarlarından oldum. Onun əsərlərində məni çox narahat edən bir sıra suallara cavab tapdım" (8, 15).

Nəticə

Göründüyü kimi, bu illərdə N.Hikmətin Azərbaycan sərbəst şeirinin formalaşmasında rolu böyük olmuşdur. Şairin özü bu ədəbi prosesdə iştirak etməsə də, şeirləri ədəbi mühitdə olmuş, ədəbi jurnal və qəzetlərdə dərc edilərək yeni mühit formalaşdırmışdır. Xüsusilə, 20-ci illərin ortalarından başlayaraq, onun şeirləri intensiv olaraq ədəbi mühiti məşğul etmişdir. Şairin yaradıcılığı yalnız forma, şəkil baxımından deyil, məzmun etibarilə də yeni poetik düşüncənin formalaşmasına təkan vermişdir. Bir çox şeirlərinin Azərbaycan həsr edilməsi şairin mövzu, problem baxımından da bu mühitə bağamışdır. Onun Azərbaycan sərbəst şeirinin təsiri yalnız bu illərlə məhdudlaşmış, sonrakı dövr və mərhələlərdə də bu təsir bu və ya digər dərəcədə davam etmişdir. 50-60-cı illərdə M.Hüseyn, R.Rza ilə yaxınlığı, dostluğu, eləcə də Azərbaycana gəlməsi bu mühitdəki mövqeyini bir qədər də möhkəmləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 576 s.
2. Nazim H. Günəşi içənlərin türküsü. Bakı: Azərənəşr, 1927, 104 s.
3. Nazim Hikmet. Bütün eserləri. 8 cilt. I c., Sofiya, 1979, 430 s.
4. Nazim Ə. Günəşi içirik-günəşlənik // İnqilab və mədəniyyət, 1928, №6-7, s. 40-45
5. Nazim H. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Azərənəşr, 1963, 512 s.
6. Rəfil M. Sərbəst şeir haqqında ilk söz // Maarif işçisi, 1929, № 1, s. 70-76
7. Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi. Bakı: Elm, 1980, 184 s.
8. Rəsul R. Duyğuların izi ilə. Bakı: Yazıçı, 1990, 256 s.

Резюме

Гюльтакин Алиева

Фактор Н.Хикмета в формировании азербайджанского свободного стиха

В статье, в литературном процессе на начальном этапе формирования азербайджанского свободного стиха исследуется роль турецкого поэта Н.Хикмета.

Отмечается, что в начале двадцатых годов прошлого века в поисках новой поэтики Н.Хикмет влияет не только на новое поэтическое формирование в азербайджанской поэзии, даже превращается в основной фактор этого литературного процесса. Стихи Н.Хикмета были опубликованы в литературных журналах и газетах, формировали новую среду. Творчество поэта дал толчок формированию нового поэтического мышления не только по форме и структуре, но и по содержанию. Посвящение Азербайджану некоторых его стихов связывали поэта с этой средой своей тематикой и проблематикой. Его влияние на свободный азербайджанский стих продолжалось в последних периодах и этапах. В статье уделяется внимание на критику и литературоведение. В пятидесятых-шестидесятых годах дружба с М.Гусейном, Р.Рзой, а также посещения Азербайджана несколько раз укрепляют его позицию. В статье ссылаются на мысли критиков Х.Назима, М.Рефили, а также на взгляды литературоведа Салманова.

Ключевые слова: свободный стих, двадцатые годы, Н.Хикмет, формирование, фактор

Summary

Gultakin Aliyeva

The Factor of Nazim Hikmat in Formation of Azerbaijan Free Poetry

In the article the role of N.Hikmat is investigated in the initial formation of Azerbaijan free poetry. It is emphasized that, at the beginning of 20-s last century N.Hikmat influenced not only the poetic formalization of Azerbaijan poetry but also turned into the main factor of this literary process. By the means of new poetic research In these years his poems were published in literary magazines and newspapers and formed a new environment. The creative work of the poet played a significant role not only in the point of view as from or shape but also, in the formation of poetic opinion. Having dedicated most of his poems to Azerbaijan he felt close to this environment concerning with problem and theme. This influence to Azerbaijan free poetry has lasted in the following stages and periods. In this article the attitude of literary criticism is also observed. His close friendship with M.Huseyn, R.Rza and his coming to Azerbaijan several times has strengthened his position in 50-60-s. In this article the opinions of critics, such as A.Nazim, M.Rafili and literary critic Sh.Salmanov are mentioned.

Key word: free poetry, 20-s, Nazim Hikmat, formation, factor

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**QURANI-KƏRİMDƏ FEİLİ SİFƏTLƏRİN
STRUKTUR-QRAMMATİK NÖVLƏRİ**

Lalə ƏLİQULİYEVƏ*

Açar sözlər: feili sifətlər, Qurani-kərim, fleksiya, struktur-qrammatik özəlliklər, linqvistik təhlil

Giriş

Yüksək flektiv əlamətləri ilə seçilən ərəb dili istənilən fikrin dəqiq və şəffaf ifadə etmə qabiliyyətinə malikdir. Konkret qaydalar əsasında formalaşmış modellərin vasitəsilə söz yaradıcılığı prosesində məna incəliklərini fərqləndirmə bacarığı, hər bir sözün orijinal semantik və fonetik sabitliyini təmin etmə xüsusiyyəti bu dilin nə dərəcədə güclü və zəngin olmasından xəbər verir. Digər flektiv dillərdən fərqli olaraq ərəb dilində sözlər fleksiya uğrayarkən kök samitlərini qoruyub saxlayırlar. Məhz bu kök hərfləri əsasında düzəltmə sözlər üçün yuva yaradılır. Lakin bu zaman sözlərin daxili strukturu da dəyişir. Bu da söz köklərinin affikslərin hər üç növünü qəbul etməsindən irəli gəlir. Ərəb dilində, demək olar ki, bütün sözlər üçün əsas mənbə feillərdir. Hər bir feil kökündən ən az 12 model üzrə müxtəlif mənalı yeni sözlər yaradılır. Feildən yaranmış sözlər arasında işlənmə dairəsinə görə ən məhsuldarı məhz feili sifətlərdir.

Sadə feili sifətlərin struktur-qrammatik növləri

Bir neçə nitq hissələrinin əlamətlərini özündə birləşdirən ərəb dilinin feili sifətləri kök hərfləri əsasında “bablar” adlanan feil formalarından konkret modellər üzrə düzəlir. “Feillərdə olduğu kimi, feili sifətlər də növ paradigmasına malikdirlər, sözdəyişmə nöqtəyi-nəzərindən onların əsas təsnifatı məlum və məchul növ formalarının tutuşdurulması ilə təqdim olunur” [3, 170]. Feili sifətlər subyekt və obyekt münasibətlərinə görə ismi fail (iş icra edəninin adı) və ismi məful (üzərində icra olunan işin adı) olaraq iki növə ayrılır. Düzəltmə feili sifətlərin ismi fail və ismi-məfulları (doqquzuncu bəddan başqa) ikinci kök samitinin forma üzrə qəbul etdiyi qısa saitlərlə fərqlənirlər. Belə ki, ismi faillər “i” (kəsrə) saitini, ismi-məfullar isə “ə” (fəthə) saitini qəbul edir.

Bab	Feil	İsmi-məful – iş icra edən – indiki zaman məlum növ feili sifəti	İsmi-məful – üzərində iş icra olunan – keçmiş zaman məchul növ feili sifəti
I	فعل	فاعل	مفعول
II	فعل	مفعّل	مفعّل
III	فاعل	مفاعّل	مفاعّل
IV	أفعل	مفعّل	مفعّل
V	تفعل	متفعل	متفعل
VI	تفاعل	متفاعل	متفاعل
VII	إنفعل	منفعل	
VIII	إفتعل	مفتعل	مفتعل
IX	إفعل	مفعّل	
X	إستفعل	مستفعل	مستفعل

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti; Azərbaycan Dillər Universiteti; Azərbaycan Universiteti
e-mail: aliyeva@bk.ru

Verilmiş sxemə görə üçköksamitli sadə feillərin ikinci kök samitinin qəbul etdiyi saitə əsasən üç növü vardır: **فَعَلَ** (fə‘alə), **فَعِلَ** (fə‘ilə), **فَعُلَ** (fə‘ulə). Bu formalar üzrə həm təsirli, həm də təsirsiz feillər düzəlirlər. Hər üç növün feili sifəti **فاعِل** (fa: il) və **مَفْعُول** (məfu:l) forması üzrə düzəlir. Ərəb dilində feillər struktur baxımından kök samitlərinin morfoloji və fonetik özəlliklərinə görə salim və qeyri-salim feillərə ayrılır. Salim köklü feillərdən fərqli olaraq qeyri salim feillərdə xüsusi tədqiqat tələb edən müəyyən dəyişikliklər baş verir. Burada “qeyri-salim” (düzgün olmayan) terminin ifadə etdiyi məna bu tip feillərin salim feillərdən fərqlənərək özlərinin spesifik qaydalarına tabe olmaları anlamını daşıyır [2, 195].

Aydın və səlis ərəb dilində nazil olmuş Quranda ümumi qəbul olunmuş linqvistik normalardan hər hansı bir kənara çıxmalar müşahidə olunmur. Burada həm salim, həm də qeyri-salim feil köklərindən **فاعِل** (fa: il) və **مَفْعُول** (məfu:l) modelləri üzrə düzələn feili sifətlərə kifayət qədər çox nümunələr vardır.

فاعِل (fa: ilun) modeli üzrə düzələnler:

وما كان قولهم إلا أن قالوا ربنا أغفر لنا ذنوبنا وإسرافنا في أمرنا وثبت أقدامنا وأنصرنا على القوم الكافرين.

{آل عمران ١٤٧}

“Onların: “Ya Rəbbimiz, günahlarımıza və işlərimizdə həddi aşdıgımıza görə bizi bağışla! Qədəmlərimizi möhkəmləndir (düşmən ilə vuruşda dizimizə qüvvət ver) və kafirlərə qələbə çalmaqda bizə kömək et!” – deməkdən başqa sözləri olmamışdı” {Ali-İmran: 147} [1, 67].

كَفَرَ (salim) (inkar etmək, gizləmək, inanmamaq) – **كافر** (inanmayan, inkar edən) Burada ismi fail təyin rolunda olduğu üçün təyin etdiyi sözlə ərəb dilinin qrammatik qaydalarına əsasən "القوم" sözü ilə tam şəkildə uzlaşaraq cəmdə, müəyyənlikdə və yiyəlikdə işlənmişdir.

و إذا مس الانسان الضر دعانا لجنبه أو قاعدا قائما فلما كشفنا عنه ضره مر كأن لم يدعنا إلى ضره مسه كذلك

زين للمسرفين ما كانوا يعملون {يونس: ١٢}.

“İnsana bir sıxıntı (xəstəlik, yoxsulluq, bəla) üz verən zaman uzananda da, oturanda da, ayaq üstə duranda da Bizə dua edər. Lakin onu sıxıntıdan qurtardıqda ondan ötrü (əvvəlcə) Bizə heç dua etməmiş kimi çıxıb gedər. (Allaha şükür etməyi unudub yaramaz işlərində davam edər). Müşriklərə etdikləri əməl beləcə yaxşı göstərildi” {Yunus: 12} [1, 208].

قَعَدَ (salim) (oturmaq) – **قاعد** (oturan). **قام** – **قَوْمَ** (qeyri-salim, boş) (ayağa qalxmaq, durmaq) – **قائم** (qalxan, duran) Verilmiş ismi-faillər cümlədə tərzi hərəkət zərfi rolunda iştirak edərək qeyri müəyyənlikdə zərfdüzəldici təsirlik halda işlənmişlər.

التائبون العابدون الحامدون السائحون الراكعون الساجدون الأمرين بالمعروف والنهي عن المنكر و

الحافظون لحدود الله و بشر المؤمنين {التوبة: ١١٢}.

“(Onlar Allaha) tövbə, ibadət və şükür-səna edənlər, oruc tutanlar (və ya cihad uğrunda, elm təhsil etmək üçün yurdundan ayrılıb başqa yerlərə gedənlər), rüku və səcdə edənlər (namaz qılanlar), yaxşı işlər görməyi əmr edib pis işləri yasaq edənlərdir. (Ya Məhəmməd!) Belə möminləri (Cənnətlə) müjdələ!” {Tövbə: 112} [1, 204].

عَبَدَ (salim) (ibadət etmək) – **عابد** (ibadət edən), **حَمِدَ** (salim) (tərifləmək) – **حامد** (tərifləyən), **سَاحَ** – **سوح** (qeyri-salim, zəif, boş) (səyahət etmək) – **سائح** (səyahət edən), **رَكَعَ** (salim) (diz üstə çökmək) – **راكع** (diz üstə çökən), **سَجَدَ** (salim) (baş əymək, səcdə etmək) – **ساجد** (səcdə edən), **أَمَرَ** (qeyri-salim, zəif, naqis) (qadağan etmək) – **أمر** (qadağan edən), **حَفِظَ** (salim) (hifz etmək, qorumaq) – **حافظ** (hifz edən qoruyan). Yuxarıda verilmiş ismi faillərin hamısı müəyyənlikdə, cəmdə və adlıq haldadırlar. Bir sıra Quran təfsirçilərinin fikrinə görə sadalanan bu ismi faillər xəbəri gizli olan mübtədalaradırlar [4, 392 – 397; 5, 163-164].

فمن اضطر غير باغ ولا عاد فلا إثم عليه إن الله غفور رحيم {البقرة: ١٧٣}.

Lakin naəlac qaldıqda zorla mənimsəmədən və həddi aşmadan (zəruri ehtiyacı ödəyənlə qədər) bunlardan yeməyə məcbur olan kimsənin heç bir günahı yoxdur. Allah bağışlayan və mərhəmətlidir! {Bəqərə: 173} [1, 25].

بَغَى (qeyri-salim, zəif, naqis) (istəmək, zorla sahib olmaq, hücum etmək) – باغ (zorla mənimsəyən, əziyyət verən, zülmkar), عدا – عدو (qeyri-salim, zəif, naqis) (həddini aşmaq) - عادٍ (həddini aşan). Zərf rolundadır.

مَفْعُول (məfu:lun) modeli üzrə düzəlmələr.

صراط الذين أنعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين {الفاتحة: ٧}.

“Nemət verdiyin kəslərin yoluna! Qəzəbə düşər olanların və (haqdan) azanların yoluna yox!” {əl-Fatihə: 7}

غضب (salim) (qəzəblənmək) – مغضوب ((kiminsə) qəzəbinə düşər olan). Ərəb dilində “غیر” (qeyri) sözündən sonra gələrək ziyəlik halda işlənir.

و أكواب موضوعة {الغاشية: ١٤} و نمارق مصفوفة {الغاشية: ١٥} و زرابي مبنوثة {الغاشية: ١٦}.

(Çəşmələr kənarında) qoyulmuş piyalələr; {əl-Ğaşyə: 14} Bir-birinin yanına düzülüş (yumşaq) balıqlar {əl-Ğaşyə: 15} Və döşənmiş nəfis xalılar vardır! {əl-Ğaşyə: 16} [1, 592].

ضع (qeyri-salim, zəif, misal) (qoymaq) – موضوع (qoyulmuş), صف (qeyri-salim, düzgün, müdaaf) (düzmək, sıralamaq) – مصفوف (düzülmüş), بث (qeyri-salim, düzgün, müdaaf) (döşmək, yaymaq, səpələmək) – مبنوث (döşənmiş). Hər üç ismi-məful uzlaşan təyini söz birləşməsinin təyimidir.

Düzəltmə bab feili sifətlərin struktur-qrammatik növləri

Qurandan həmçinin düzəltmə feili sifət modelləri əsasında yaranmış ismi fail və ismi məfəllərə də kifayət qədər çox nümunələr gətirmək olar:

مُفْعَل (mufəilun) – modeli üzrə düzəlmələr.

قد خلت من قبلكم سنن فسيروا في الارض فانظروا كيف كان عقبة المكذبين {آل عمران: ١٣٧}.

“(Ey müsəlmanlar!) Sizdən əvvəl bir çox vaqilər (ibrətli əhvalatlar) olub keçmişdir. İndi yer üzünü dolaşın haqqı təkzib edənlərin aqibətinin necə olduğunu görün!” {Ali İmran: 137} [1, 66].

كذَّب (salim) (yalan hesab etmək, inkar etmək) – مكذَّب (yalan hesab edən). Cümlədə müzəkkər düzgün cəm şəkilçisini qəbul edərək tərkibi xəbərdə izafət birləşməsinin ikinci tərəfi kimi ziyəlik halda işlədilir.

أ ولم يروا أنا نأتى الارض ننقصها من أطرافها و الله يحكم لا معقب لحكمه و هو سريع الحساب {الرعد: ٤١}.

“Məgər kafirlər Bizim (öz qüdrətimizlə) yer üzünü (onun müxtəlif) tərəflərindən get-gedə azaltdığımızı görmürlərmi? Hökm edən Allahdır. Heç kəs Onun hökmünü dəf edə bilməz. Allah tezliklə haqq-hesab çəkəndir!” {ər-Rəd: 41} [1, 253].

عَقَّب (salim) (izləmək, təqib etmək mühakimə etmək) – مُعَقَّب (mühakimə edən, dəf edən). Mütləq inkardan sonra gələrək tənvisiz təsirlik halda işlənmişdir (hərf.: dəf edən biri yoxdur).

مُفْعَل (mufəaalun) modeli üzrə düzəlmələr:

قال فإنها محرمة عليهم أربعين سنة يتيهون في الارض فلا تأس على القوم الفاسقين {المائدة: ٢٦}.

“Allah Musaya buyurdu: “Artıq ora (müqəddəs torpaq) qırx il müddətinə onlara haram edildi. Onlar olduqları yerdə (Tih səhrasında) sərgərdan gəzib dolaşacaqlar. O günahkar və azgın camaatın halına acıma!” {əl-Maidə: 26} [1, 111].

حَرَّمَ (salim) (haram hesab etmək, qadağan etmək, müqəddəs elan etmək) - مُحَرَّم (haram olunmuş). Cümlədə xəbər rolundadır.

ما خلقنا السماوات و الارض و ما بينهما إلا بالحق و أجل مسمى و الذين كفروا عما أنذروا معرضون

{الاحقاف: ٣}.

“Biz göyləri, yeri və onların arasında olanları ancaq haqq olaraq və müəyyən bir müddət üçün yaratdıq. Kafirlər qorxduqları şeylərdən üz döndəririlər” {əl-Əhqaf: 3} [1, 501].

سَمِي (qeyri-salim, zəif, naqis) (adlandırmaq, müəyyən etmək) – مُسَمًى (adlandırılmış müəyyən edilmiş). Cümlədə zərf rolundadır.

مُفَاعِل (mufəilun) modeli üzrə düzəlmələr:

و إذا قيل لهم تعالوا إلى ما أنزل الله و إلى الرسول رأيت المنافقين يصدون عنك صدودا {النساء: ٦١}.

“Onlara: “Allahın nazil etdiyinə (Qurana) və Peyğəmbərə tərəf gəlin!” – deyildi zaman, münafıqların səndən büsbütün üz döndərdiklərini görərsən” {ən-Nisa: 61} [1, 87].

نَافِق (salim) (yaltaqlıq, ikiüzlülük etmək) – مُنَافِق (ikiüzlülük edən, ikiüzlü, yaltaq). Cümlədə düzgün cəm şəkilçisini qəbul etmiş və vasitəsiz tamalıq rolunda çıxış edir.

فَأَمِّنْ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ {العنكبوت: ٢٦}.

“Bundan sonra Lut (hamıdan əvvəl) İbrahimə iman gətirdi. İbrahim dedi: Mən (qövmümü tərk edib) Rəbbimin əmr etdiyi yerə hicrət edəcəyəm. Həqiqətən, yenilməz qüvvət və hikmət sahibi Odur!” {əl-Ənkəbut: 26} [1, 398].

هَاجِر (salim) (hicrət etmək) – مُهَاجِر (hicrət edən). Cümlədə xəbər rolundadır.

مُفَاعِل (mufə:alun) modeli üzrə düzəlmələr:

و جعلني مباركا أين ما كنت و أوصاني بالصلاة و الزكاة ما دمت حيا {مريم: ٣١}.

“O harada olursansa, olum, məni mübarək (həmişə hamıya xeyir verən, dini hökmləri öyrədən) etdi və mənə diri olduqca namaz qılıb zəkat verməyi tövsiyə buyurdu” {Məryəm: 31} [1, 306].

بَارِك (salim) (xeyir-dua vermək, təbrik etmək) – مُبَارِك (xeyirli, mübarək edilən): Qeyri müəyyənlikdə təsirlikdə vasitəsiz tamamlıqdır.

مُفْعِل (mufilun) modeli üzrə düzəlmələr:

و إذ قتلتم نفسا فادارأتم فيها و الله مخرج ما كنتم تكتمون {البقرة: ٧٢}.

“Yadınıza salın ki, siz o zaman bir nəfəri öldürüb (özünüzü təmizə çıxarmaq məqsədilə) onun qatili barəsində mübahisə edirdiniz. Allah gizlətdiyinizi zahirə çıxarandır!” {Bəqərə: 72} [1, 10].

أَخْرَج (salim) (çıxarmaq) – مُخْرَج (çıxaran). Cümlədə xəbər vəzifəsindədir.

و من الناس من يقول آمنا بالله باليوم الآخر و ما هم بمؤمنين {البقرة: ٨}.

“İnsanlar içərisində elələri də vardır ki, iman gətirmədikləri halda: “Biz Allaha və qiyamət gününə iman gətirdik”, - deyirlər” {Bəqərə: 8} [1, 2].

أَمَّن (qeyri-salim, düzgün, həmzəli) (inanmaq) – مُؤْمِن (inanın, mömin). Cümlədə müzəkkər düzgün cəm şəkilçisini qəbul etmiş və ön qoşmadan sona yiyəlik halda işlənərək tərkibi xəbər kimi iştirak etmişdir.

إِلَٰمِنِ اسْتَرْقِ السَّمْعَ فَاتَّبِعْهُ شَهَابٌ مِّبِينٌ {الحجر: ١٨}.

“Lakin kim (mələklərin söhbətinə) xəlvəti qulaq assa, onu odlu bir axan ulduz təqib edər (və üstünə düşüb yandırar)” {əl-Hicr: 18} [1, 262].

أَبَانَ (qeyri-salim, zəif, boş) (aydın danışmaq, izah etmək) – مُبِين (açıq, aydın olan). Təyin rolundadır.

مُفَاعِل (mufalun) modeli üzrə düzəlmələr:

يَوْمَ تَجِدُ كُلَّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا و مَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا و بَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا و يَحْذَرُكُمُ

اللَّهُ نَفْسَهُ و اللَّهُ رُؤُوفٌ بِالْعِبَادِ {آل عمران: ٣٠}.

“O gün (qiyamət günü) hər kəs etdiyi yaxşı və pis əməlləri qarşısında hazır görəcək və günahları ilə özü arasında çox uzaq məsafə olmasını arzulayacaqdır. Allah sizi Öz əzabından çəkindirir, çünki O, Öz bəndələrinə mərhəmətlidir!” {Ali İmran: 30} [1, 53].

أَخْضَرَ (salim) (gətirmək, hazırlamaq) – مُخْضَر (hazır olan). Qeyri-müəyyənlikdə təsirlik-zərfdüzəldici halda zərf vəzifəsindədir.

يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ و الْيَوْمِ الْآخِرِ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ و يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ و يسارعون في الخيرات و ألأنك من

الصالحين {آل عمران: ١١٤}.

“Onlar Allaha, axirət gününə inanır, (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, (onları) pis əməllərdən çəkindirir və xeyirli işlər görməyə tələsirlər. Onlar əməlisaleh şəxslərdəndirlər” {Ali İmran: 114} [1, 63].

مُنْكَرٌ (inkar edilən, bəyənilməyən, pis hesab edilən). Yiyəlik haldadır, vasitəli tamamlıqdır.

مُتَّفَعِلٌ (mutəfəilun) modeli üzrə düzənlər:

فَمَا رَحْمَةٌ مِنْ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَا نَفْضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ {آل عمران: ١٥٩}.

“Ya Məhəmməd!) Allahın mərhəməti səbəbinə sən onlarla (döyüşdən qaçıb sonra yanına qayıdanlarla) yumşaq rəftar etdin. Əgər qaba, sərt ürəkli olsaydın, əlbəttə, onlar sənənin ətrafından dağılıb gedərdilər. Artıq sən onları əfv et, onlar üçün (Allahdan) bağışlanmaq dilə, işdə onlarla məsləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et! Həqiqətən, Allah (Ona) təvəkkül edənləri sevər!” {Ali İmran: 159} [1, 70].

تَوَكَّلٌ (qeyri-salim, zəif, misal) – مُتَوَكِّلٌ. Düzgün cəm şəkilçisini qəbul etmiş və vasitəsiz tamamlıq rolundadır.

مُتَّفَاعِلٌ (mutəfə:ilun) modeli üzrə düzənlər:

وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نَخْرُجُ مِنْهُ حَبًّا مِثْرًا كِبَا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَ جَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَ الزَّيْتُونِ وَ الرِّمَّانِ مُشْتَبِهًا وَ غَيْرِ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَ يَبْعُهُ إِنْ فِي ذَلِكَمْ آيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ {الأنعام: ٩٩}

“Göydən su (yağış) endirən Odur. Biz o su ilə hər bir bitkini yetişdirdik, yaşıl fidanlar göyərttik, onlardan bir – birinə sarmaşmış (sümbül olmuş) dənələr çıxartdıq. Biz xurma ağacından, onun tumurcuğundan bir-birinə bənzəyən və bənzəməyən zeytun və nar yetişdirdik. (Onlardan hər birinin) bar verdiyi vaxt meyvəsinə və onun yetişməsinə baxın. Şübhəsiz ki, bunda (Allahın Öz qüdrəti ilə yaratdığı bu şeylərdə) iman gətirən bir camaat üçün (Rəbbimizin varlığını sübut edən) dəlillər vardır” {əl-Ənam: 99} [1, 139].

تَرَاكِبٌ (salim) (bir-birinə sarılmaq, üst-üstə yığılmaq) – مُتْرَاكِبٌ (bir-birinə sarmaşmış, üst-üstə yığılmış). Qeyri-müəyyənlikdə təsirlikdə, təyin vəzifəsindədir. تَشَابِهٌ (salim) (bir-birinə bənzəmək) – مُتَشَابِهٌ (bir-birinə bənzəyən). Qeyri-müəyyənlikdə, təsirlikdə, zərf vəzifəsindədir.

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَ رَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ {الزمر: ٢٩}.

“Allah bir məsəl çəkir: “Bir adamın (kölənin) bir-biri ilə çəkişən, pis xasiyyətli bir neçə şərikli ağası var (Hərəsi onu haqqı çatan qədər işlədir). Başqa bir adamın da yalnız bir ağası var (təkcə ona xidmət edir). Onların hər ikisi vəziyyətcə eyni ola bilərmiz?! Həmd (şükr və tərif) ancaq Allaha məxsusdur, lakin onların əksəriyyəti (bu həqiqəti) bilməz!” {əz-Zumər: 29} [1, 460].

مُتَشَاكِسٌ (salim) (bir-biri ilə çəkişmək) – مُتَشَاكِسٌ (bir-biri ilə çəkişən). Müzəkkər düzgün cəm şəkilçisini qəbul edərək təyin rolunda çıxış edir.

مُنْفَعِلٌ (munfəilun) modeli üzrə düzənlər:

قَالُوا لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ {الشعراء: ٥٠}.

(İman gətirmiş sehrbazlar) dedilər: “Zərəri yoxdur, biz öz Rəbbimizə tərəf (Allahın hüzuruna) dönəcəyik! {əş-Şüəra: 50} [1, 368].

إِنْقَلَبٌ (salim) (dönmək, çevrilmək) – مُنْقَلِبٌ (dönən, çevrilən). Müzəkkər düzgün cəm şəkilçisini qəbul etmiş xəbərdir.

مُفْتَعِلٌ (muftəilun) modeli üzrə düzənlər:

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَ غَيْرِ مَعْرُوشَاتٍ وَ النَّخْلَ وَ الزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ وَ الزَّيْتُونَ وَ الرِّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَ غَيْرِ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَ آتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَ لَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ {الأنعام: ١٤١}.

“Yer üzünə sərilmiş və sərilməmiş bağ-bağatı (bostanları və bağları), dadları müxtəlif xurmanı və taxılı, bir-birinə həm bənzəyən, həm də bənzəməyən zeytunu və narı yaradan Odur. (Onların hər biri) bar verdiyi zaman barından yeyin, yığım günü haqqını (zəkatını, sədəqəsini) ödəyin, lakin israf etməyin. Allah israf edənləri sevməz!” {əl-Ənam: 141} [1, 145].

إِخْتَلَفَ (salim) (fərqlənmək) – مُخْتَلَفٌ (fərqlənən, fərqli). Qeyri müəyyənlikdə təsirlikdə, tərkib xarakterli təyinin bir hissəsidir. Qurtubi təfsirində “مُخْتَلَفٌ” (fərqlənən, fərqli) ismi-məfulunun təsirlik halda olmasının səbəbini təyin etdiyi sözlə üzlaşmasında görəsə də qrammatik baxımdan müxtəlif açıqlamaların da olduğunu qeyd edir.. Belə ki, Əbu İshak əz-Zəccacın fikrinə görə, bu söz təyin kimi deyil, birbaşa feil tərəfindən zərf kimi təsirlik halda idarə edilmişdir. Yəni uca Allah meyvələri yaratdığı kimi, onların dadlarını da müxtəlif şəkildə yaratmışdır. Eyni ilə Sibəveyhi də belə bir ehtimalın olduğunu irəli sürür. Həmçinin burada kəmiyyətə görə uzlaşmanın da tam olmamasını (xurma və taxıl birlikdə ikili kəmiyyətdə (təsniyyə) hesab edilir) sonuncu sözlə uzlaşaraq yetərli hesab edilməsi ilə izah edirlər [4, 72].

و لتصغى إليه أفئدة الذين لا يؤمنون بالآخرة و ليرضوه و ليقترفوا ما هم مقترفون {الأنعام: ١١٣}.

“(İnsanlarda və cinlərdən olan şeytanlar bu təmtəraqlı sözləri) axirətə inanmayanların ürəkləri onlara meyl etsin, onlar həmin sözlərdən xoşlansınlar və gördükləri çirkin işləri bir daha görsünlər deyə, təlqin edərlər” {əl-Ənam: 113} [1, 141].

إِقْتَرَفَ (salim) (pis iş görmək) – مُقْتَرَفٌ (pis iş görən). Burada “çirkin iş görənlər” ismi-faili əsas feilə münasibətdə verilmişdir [5, 332].

مُفَعَّلٌ (mufallun) – modeli üzrə düzəlmələr:

ألم تر أن الله أنزل من السماء ماء فتصبح الأرض مخضرة إن الله لطيف خبير {الحج: ٦٣}.

“(Ya Rəsulum!) Məgər Allahın göydən yağmur endirdiyini və yer üzünün yamyaşıl olduğunu görmürsənmi? Həqiqətən, Allah (gözlənilməyən yerdən ruzi yetirməklə bəndələrinə) lütfkardır və (onların bu işindən) xəbərdardır” {əl-Həcc: 63} [1, 338].

إِخْضَرَ (salim) (yaşıllaşmaq) – مُخْضَرٌ (yaşıllaşan). Cümlədə tərkibi xəbər kimi qeyri müəyyənlikdə təsirlik haldadır.

مُسْتَفْعِلٌ (mustəfilun) modeli üzrə düzəlmələr:

قال كلاً فاذهباً بآياتنا إنا معكم مستمعون {الشعراء: ١٥}.

“(Allah) buyurdu: “Xeyr! (Firon səni əsla öldürə bilməz!) Hər ikiniz möcüzələrimizlə (Fironun yanına) gedin. Şübhəsiz ki, Biz də sizinlə birlikdə (Firon tayfasının nə dediyini) eşidəcəyik!” {əş-Şüəra: 15} [1, 366].

إِسْتَمَعَ (salim) (dinləmək) – مُسْتَمِعٌ (dinləyən). Müzəkkər düzgün cəmdə xəbər vəzifəsindədir.

الصابرين و الصادقين و القانتين و المنفقين و المستغفرين بالاسحار {آل عمران: ١٧}.

“Və o bəndələr ki, (müsibətlərə) səbr edən, (sözlərində və işlərində) doğru olan, Allaha itaət edən, mallarından fəqirlərə verən və sübh vaxtı Allahdan bağışlanmaq diləyənlərdir (sübh namazına qalxanlardır)” {Ali-İmran: 17} [1, 51].

إِسْتَغْفَرَ (salim) (üzr diləmək, bağışlanmağını istəmək) – مُسْتَغْفِرٌ (bağışlanmaq diləyən). Burada müzəkkər düzgün cəm şəkilsini qəbul etmiş “المستغفرين” ismi faili adlıq hal formasında deyil, təsirlik hal formasında verilmişdir.

Təbərinin təfsirində bu tip formal dəyişikliklərin izahı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər bunun sadəcə yazı yanlışlığı, bəziləri (bir sıra Bəsrə və Kufə dilçiləri) isə sözlərdəki hal dəyişikliyi mədh (tərif) və zəmm (məzəmmət) məqsədilə verildiyini söyləyirlər [5, 467].

Nəticə

Beləliklə, verilmiş nümunələrdən də belə nəticəyə gəlmək olar ki, ərəb dilində istər semantik, istərsə də qrammatik anlamda geniş işlənmə diapazonuna malik olan feili-isfətlər Quran möcüzəsinin ifadəsində xüsusi rol oynamışdır.

Quran dili bu gün də ərəb bələğətinin əvəzsiz nümunəsi olaraq qalır. Məhz Quran sayəsində ərəb dilinin qrammatik və orfoqrafik prinsipləri yüzillər boyunca dəyişilməz olaraq qalmaqda davam edir. Öz daxili imkanlarına güvənərək zəngin sözyaratma bacarığına malik olan bu dil feil köklərindən konkret modellər üzrə yaratdığı geniş söz bazası ilə Quranda ifadə olunan mənə çalarlarının bütün incəliklərinin dəqiq ifadəsinə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və B.M.Məmmədaliyev. Bakı: "Olimp" konserni, 652 s.
2. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 585 с.
3. Редькин О.О., Берникова О.А. Грамматика арабского языка (на примерах из Корана). Санкт-Петербург: Президентская библиотека, 2015, 220 с.
4. أبي عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطوبي الجامع الأحكام القرآن و المبين لما تضمنه من السنة و آي الفرقان الجزء التاسع جميع الحقوق محفوظة للنائر الطبعة الأولى ١٤٢٧ هـ - ٢٠٠٦ م.
5. أبي جعفر محمد بن جرير الطبري تفسير الطبري جامع البيان عن تأويل آي القرآن حقوق الطبع محفوظة الطبعة الأولى المجلد الثالث القاهرة ١٤١٥ هـ - ١٩٩٤ م. ٥٤٩ ص.

Резюме

Lalə Aliquliyeva

Структурно-грамматические типы причастий в Коране

Слова в арабском языке, отличающемся от других языков своеобразными флективными особенностями, подвергаясь флексии, сохраняют корневые согласные. Именно на основе этих корневых букв образуются гнезда для образования составных слов. Однако при этом меняется также и внутренняя структура слов. Это связано с тем, что слова принимают корневые аффиксы всех трех типов. Среди слов, образованных от глаголов, по степени употребления самые продуктивные считаются именно причастия. Причастия арабского языка, объединяющие в себе признаки нескольких частей речи, по субъектно-объектным отношениям делятся на два типа – «исми файл» (имя исполнителя действия) и «исми мафул» (имя объекта действия). Простые и составные причастия арабского языка, отличающиеся флективными особенностями, образуются на основе конкретных моделей глагольных форм, от корневых букв, называемых «баблар». С точки зрения структуры глаголы арабского языка по морфологическим и фонетическим особенностям корневых согласных разделяются на правильные и неправильные глаголы. В отличие от правильных в неправильных глаголах происходят определенные изменения, требующие особого исследования. Структурно-грамматический анализ коранических текстов представляется на основе глагольных корней с учётом всех этих изменений. В четком и свободном арабском языке Корана не наблюдается каких-либо отклонений от принятых лингвистических норм. В Коране, обладающем четкой структурой и неискаженными лингвистическими нормами, встречаются различные как с точки зрения структуры, так и отличающиеся своими семантическими и стилистическими оттенками причастия, образованные от соответствующих моделей правильных и неправильных глагольных корней. Арабский язык, обладающий богатыми словообразовательными способностями, опираясь на свои внутренние возможности, благодаря созданной на конкретных моделях глагольных корней словарной базе служит для точного выражения всех тонкостей смысловых оттенков.

Ключевые слова: причастие, Коран, флексия, структурно-грамматические особенности, лингвистический анализ

Summary

Laleh Aliquliyeva

Structural and Grammatical Types of Participles in Kurani-Karim

In the Arabic language differed from other languages with its inflected features, words maintain root consonants through inflection. Only on the basis of these root letters a ground is formed for derivative words. Yet, words' internal structure is translated. And it is because word roots accept every three types of affixes. According to the range of use among words formed from verbs, participles are the most productive. In Arabic the participle that combines some parts of speech in itself is divided into two types, being "ismi fail" (the exercuter's name) and "ismi maful" (the object's name) according to th relations between the subject and the object. In the Arabic language distinguished with its inflected features simple and

derivative participles are formed from their verbal forms called 'babs' through concrete models. In Arabic verbs are divided into regular and irregular according to morphological and phonetic features of root consonants in terms of structure. Unlike regular -rooted verbs, irregular verbs incur certain changes that require special research. Taking into account all these features, structural and grammatical analysis on Quran texts has been mostly given on the basis of verb roots. No deviation from the accepted linguistic standards is noticed in Quran revealed in the clear and fluent Arabic language. Different and colorful kinds of participles formed from regular and irregular verb roots on proper models in terms of structure and semantic and stylistic colorfulness are not encountered in the Holy Quran, which is of perfect structure and non-distorted linguistic standards. Through its wide vocabulary coined from verb roots on concrete models, the Arabic language of rich ability to coin words based on its internal capacities has served to express precisely all delicacy in sense of meaning stated in Quran.

Key words: participles, Kurani-Karim, flektion, structural and grammatical features, linguistic analysis

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 17.09.91

**AĞBABA AŞIQLARININ YARADICILIĞINDA 1918-1920-Cİ İLLƏR
AĞBABA-ŞÖRƏYEL HADİSƏLƏRİNİN BƏDİİ ƏKSI
(*Aşıq Nəsimin yaradıcılığı əsasında*)**

Əziz ƏLƏKBƏRLİ*

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Ağbaba, Şörəyel, Vedibasar, Aşıq Nəsim, Aşıq Ələsgər, Aşıq Cəlil

Giriş

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba və Şörəyel mahalları I Dünya müharibəsini bütün dəhşəti ilə yaşayan bölgələrimizdən biri olmuşdur. Həmin illərdə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müharibədən istifadə edən ermənilər türk-müsəlman əhaliyə qarşı amansız qırğınlar törətmişlər. Bütün bu hadisələr həmin bölgənin aşıqlarının yaradıcılığında öz geniş əksini tapmışdır. Ağbaba-Şörəyel aşıq mühitinin görkəmli nümayəndələrindən olan Aşıq Nəsimin yaradıcılığı xüsusilə bu baxımdan səciyyəvidir.

Aşıq Nəsimin yaradıcılığında, bir tərəfdən, türkçülüğü təbliğ edən şeirlərə geniş yer verilirdisə, digər tərəfdən, 1918-1920-ci illərin qanlı hadisələrinin əsl mahiyyəti açıqlıb ortaya qoyulur, ermənilərin dinc əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşiliklər pislənirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində isə Aşıq Nəsim bu rejimin anti-millə mahiyyətini hiss edərək kəskin şəkildə ona qarşı çıxırdı. O, Çar Rusiyası dövründəki rus-erməni birliyinin mahiyyətindəki türk-müsəlman düşmənçiliyini sovet dövründəki rus-erməni birliyinin də əsl mahiyyətini təşkil etdiyini dərk edir və yaradıcılığında buna etiraz edirdi. Bu baxımdan Aşıq Nəsimin şeirləri bu gün də öz aktuallığını saxlayır, 1988-ci ildən başlayan və hələ də davam edən Qarabağ müharibəsinin əsl səbəblərini dərk etməyə imkan verir.

Qərbi Azərbaycan aşıq mühitləri

Azərbaycan aşıq mühitləri içərisində Qərbi Azərbaycan aşıq mühitləri özünəməxsus yer tutur.

Professor Azad Nəbiyev Azərbaycan aşıq sənətini dörd məktəbə bölür: a) Anadolu məktəbi, b) Şirvan məktəbi, c) Təbriz məktəbi, ç) Göyçə məktəbi.

Alim Göyçə məktəbinin də dörd mühitini təsnif etmişdir: 1) Borçalı mühiti; 2) Dərələyəz, İrəvan, Çıldır mühitləri; 3) Gəncəbasar mühiti; 4) Qarabağ mühiti.

A.Nəbiyevin fikrinə görə, “Anadolu, Şirvan və Təbriz aşıq məktəbi ənənələri geniş ərazilərdə yayılıb müxtəlif aşıq mühitləri yaratdığı kimi, Göyçə məktəbi də yaranıb formalaşdıqdan sonra yaxın və uzaq ərazilərə öz yaradıcılıq ənənələrini yaydı və onu davam etdirən mühitlər yaratdı” (1, 206).

Azərbaycan aşıq məktəbləri və mühitləri içərisində Göyçə aşıq məktəbi öz qədimliyi və zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu məktəbdə ölkəmizin çoxəsrlik “aşiq sənəti, milli aşıq poeziyası tarixində şərəfli yer tutan sənətkarlardan biri də Aşıq Alının şagirdi olmuş Aşıq Ələsgərdir. O, qeyri-adi fitri qabiliyyəti sayəsində yaratdığı müxtəlif şəkili, müxtəlif məzmunlu sənət incilərində özünə məxsus bədii boyalarla ifadə etdiyi ümumbəşəri didaktik fikirləri ilə bu müqəddəs sənətin zirvəsinə yüksəlmişdir” (2, 5).

“*Adım Ələsgərdi, Göyçə – mahalım*”, - deyən Aşıq Ələsgər bu qədim türk-oğuz yurduunun tarixi taleyi ilə bağlı heç nəyə biganə qalmamışdır. Məşhur “Dağlar” şeirində erməni-müsəlman davasına açıq-aşkar işarə etmiş, əvvəl-əvvəl Göyçə mahalının füsunkar

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: eziz_elekberli@rambler.ru

təbiətindən, çalxanan dəryalarından, çığırsan qazlarından, zəməzəm zümzüməli göllərindən bəhs edən aşıq “*Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!*”, - deyərək, sürüləri mələşməyən, atları kişnəməyən dağların pərişan halından, insansız yaylaqlardan, boş qalan yurdlardan danışır və bütün bunların səbəbini açıq-aydın göstərmişdir: “*Xaçpərəstlə düşdü bund inqilabı // Onunçun bağlandı yolların, dağlar!*” Ümumiyyətlə, şairin “Dağlar” rədifli şeiri nisgilli duyğuların ifadəsi baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir bədii dəyərə malikdir:

*Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!
Görəndə gözümdən car oldu sellər,
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılmır buxağa güllərin, dağlar!*

*Hanı mərd iyidlər, boş qalib yurdu?!
Səxavətdə Eldar nurəlanurdu;
Erkək kəsib, ağır məclis qururdu,
Şülən çəkirdi malların, dağlar!*

*Gözəllər çeşmədən götürmür abı,
Dad verə dahanda Kövsər şərabi,
Xaçpərəstlə düşdü bund inqilabı,
Onunçun bağlandı yolların, dağlar!*

*...Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşıq elsiz niyə yaşadı?!
Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar! (3, 129-130)*

Qərbi Azərbaycan coğrafiyasına daxil olan aşıq mühitləri içərisində İrəvan, Gümrü, Ağbaba, Dərələyəz, Zəngəzur aşığılarının da özünəməxsus yeri var. Onların yaradıcılığında təkə gözəllər və gözəlliklər, təbiət, onun füsunkarlığı tərənnüm edilmirdi, aşığılar həm də şahidi olduqları ictimai-siyasi proseslərə, deportasiya və soyqırımlarına, haqsızlıq və ədalətsizliklərə öz münasibətlərini, etirazlarını bildirir, bunları şeirlərində əbədiləşdirir, tarixləşdirirdilər.

Qərbi Azərbaycan türklərinin tarixi taleyini şəxsi taleyində yaşayan və əsərlərində yaşadan aşığılar sırasında adları qoşa çəkilən iki aşığın da xüsusi yeri olmuşdur: *Vedibasar mahalının Şahablı kəndindən Şahablılı Aşıq Cəlil (4, 545) və Dərələyəz mahalının Sallı kəndindən Sallılı Aşıq Cəlil (5, 240-244)*. *Hər ikisi təxminən eyni dövrdə (XX əsrin əvvəllərində), eyni bölgədə (bir-birinə qonşu olan Vedibasar və Dərələyəz mahallarında) və bir qədər də oxşar tale (hər ikisi 1918-1920-ci illər daşnak hücumlarının şahidi olmuşlar) yaşamışlar. Sallılı Aşıq Cəlil bölgədə 1918-1920-ci illər erməni-müsəlman qırğınları nəticəsində doğma Dərələyəz mahalından qaçqın düşüb, sonrakı taleyini Naxçıvan ərazisində yaşasa da, Şahablılı Aşıq Cəlil faciəli bir tale yaşamış, Andranikin silahlı erməni quldur dəstələrinin 1919-cu ilin qışında Vedibasar mahalının Şahablı, Qədili, Qaraxaç kəndlərində müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı nəticəsində vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Əgər general Sulikovun daşnak dəstələri həmin illərdə Göyçə mahalında daşkəndli Aşıq Nəcəfin kürəyinə qaynar samovar bağlayıb öldürmüşdülersə, Şahablılı Aşıq Cəlilin də dilini kökündən çıxararaq özünü də gərmə qalağının içinə atıb, sazı ilə birgə diri-diri yandırmışdılar.*

Ağbaba aşığı mühiti

Qərbi Azərbaycan aşığı mühitləri içərisində bəzən Ağbaba, bəzən Çıldır, bəzən də Ağbaba-Çıldır adlanan aşığı mühiti öz spesifikliyi ilə seçilir. Qərbi Azərbaycan aşığıları içərisində erməni vəhşiliyinə və sovet rejiminə qarşı öz kəskin etirazını bildirən aşığılar sırasında da bu mühitin aşığılarının xüsusi yeri vardı. Bu da ilk növbədə ondan irəli gəlirdi ki, Ağbaba və Şörəyel mahalları I Dünya müharibəsi illərində Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müharibəni bütün dəhşəti ilə yaşayan bölgələrimizdən idi. Rusiya ilə Türkiyə arasındakı qanlı döyüşlərin meydanına çevrilən bu bölgə ermənilərin bütün etnik yaramazlığının da şahidi idi. Bu bölgənin aşığıları da yaradıcılıqlarında həmin dövrün qanlı hadisələrinin əsl mahiyyətini bütün mahiyyəti ilə açıb ortaya qoyur, ermənilərin dinc əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşilikləri lənətləyirdilər.

Aşığı Nəsinin yaradıcılığı

Bu baxımdan, Ağbaba aşığı mühitinin ən parlaq simalarından olan Aşığı Nəsinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur və onun şeirləri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Lakin sovet dövründə aşığın yaradıcılığı uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmışdı. Bu da təbii idi. Erməni-müsəlman, erməni-türk münasibətlərində çar rejimindən o qədər də fərqlənməyən velikoros şovinizmi sovet rejimində də öz ermənipərəst siyasətini saxlamaqda və yeritməkdə idi.

Son zamanlar isə Aşığı Nəsinin yaradıcılığına münasibət kökündən dəyişmiş, aşığın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycan folklorşünaslığında bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Onlardan A. Ağbabanın “Aşığı Nəsinin sənət dünyası” monoqrafiyasını (6) və gənc folklorşünas alim Nailə Əskərin “Aşığı Nəsinin yaradıcılıq yolu” monoqrafiyasını (7) qeyd etmək olar. Hər iki monoqrafiyada Aşığı Nəsinin dövrü və mühiti ilə yanaşı, yaradıcılığı, xüsusilə şeirlərinin poetik xüsusiyyətləri də geniş tədqiqata cəlb edilmişdir.

Folklorşünas Tacir Qurbanovun “Ağbaba aşığı mühiti” monoqrafiyasında da Aşığı Nəsinin yaradıcılığına xüsusi yer verilmişdir (8).

Heç şübhəsiz, bu sırada AMEA Folklor İnstitutu tərəfindən Aşığı Nəsinin seçilmiş əsərlərinin ayrıca kitab şəklində nəşrini də qeyd etməmək olmaz (9)

Aşığı Nəsinin yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu

Aşığı Nəsinin yaradıcılığını dərinlən təhlil edən tədqiqatçı Nailə Əskər onun vətənpərvərlik şeirlərini xüsusi yer vermiş və bu şeirləri üç əsas mövzu üzrə qruplaşdırmışdır:

1. Türkcülüklə bağlı şeirləri;
2. Ermənilərin iç üzünü açan şeirləri;
3. Sovet hökumətinin siyasətini ifşa edən şeirləri (7, 50).

“Aşığı Nəsinin... yaşadığı coğrafiyada baş verən, qanlı olaylarla, dinc müsəlman əhəlinin kütləvi şəkildə qırılması ilə müşayiət olunan hərbi əməliyyatların, siyasi oyunların pərdə arxasını və məqsədini gözəl başa düşürdü. O bilirdi ki, bu mübarizə sırf dini-millət səciiyyə daşıyır, imperializm Türkiyəni parçalamaq, türklüyü məhv etmək, bu coğrafiyanın siyasi mənsubiyyətini və etnik tərkibini dəyişdirmək, yerli əhalini qırıb-çatmaq, etnik təmizləmə yolu ilə burada oyuncaq erməni dövləti qurmaq istəyir. I Dünya müharibəsi zamanı rusların Anadoluda və Qafqazda törətdiyi vəhşiliklər, xarici qüvvələrin əlində alət olan kəmfürsət ermənilərin məkrli və xain planları ona yaxşı məlum idi” (7, 50-51). Ona görə də “Erməni” şeirində deyirdi:

*Yaranandan şeytan oldun,
Yalandı sözün, erməni.
Elləri dərbədar saldın,
Tökülsün gözün, erməni.*

*Qarışdırdı insanları
Oğlanın, qızın, erməni.
Zülüm etsin haqqın özü,
Qalmasın tozun, erməni. (9, 46)*

Aşıq Nəsin yaxşı bilirdi ki, erməni fitnə-fəsadlarının başında erməni kilsəsi, erməni din xadimləri dayanır. Buna görə də onun erməni keşişlərinə nifrəti də sonsuz idi. Biz “Keşişin” şeirində bunu aydın görürük:

*Çağırar asvası darda haraya,
Başqa həvəsi var pula-paraya.
Ədavət toxumu səpər araya,
Sanki yaza dönər qışı keşişin.*

*Düşsün beləsinin kotan kökünə,
Əsli qıt, kökü qıt, itdi, kökü nə.
Adam heç baxmaya arıq-kökünə,
Soxa düz gözünə şişi keşişin.*

*Tanrı, beləsinə yox elə getsin,
Çirkabdi, sulara yaxala getsin.
Nəsin də sevinsin, vüsala yetsin,
Qalsın quru yerdə leşi keşişin. (9, 24)*

Aşıq Nəsinin şeirlərində sovet rejiminin ifşası

Aşıq Nəsin “Şura hökumətinin” gəlişinə də açıq-aydın mənfi münasibət bildirməkdən çəkinmir, onu “şeytan” adlandırır. Bu cəsarətinə görə, o bəlkə də sovet dövründə yaşamış aşıqlar arasında yeganədir:

*Şura gəlib, dərd yetirib bizlərə,
Kor taleyə, qara bəxtə nə deyim?
Müsəlmanın pəjmürdədir əhvalı,
Qan qusuruq laxta-laxta, nə deyim?*

*...Mən Nəsinəm, qorxu nədir bilmərəm,
El-obasız danışmaram, gülmərəm.
İndən belə göz yaşımı silməyəm,
Şeytan gəlib çıxıb taxta, nə deyim. (9, 35-36)*

“Gəldi” rədifli başqa bir şeirində isə açıq-aşkar sovet hökumətini, şeytanla, köpəklə, donuzla müqayisə edir:

*Şura el-obanı beybec elədi,
Naxıs adamların zamanı gəldi.
Oynadı göylərdə qara buludlar,
Namərdliyin sisi-dumanı gəldi.*

*Dağıldı yığnaqlar, yoxdu çal-çağır,
İt-qurdla doludu daha yol-cığır.
Yenə qarnı acdı binəsinə fağır,
Meydana şeytanın yamanı gəldi.*

*...Nahaq başa keçib, haqq ayaqdadır,
Köpək evə girib, donuz bağdadı.
Nəsib, damağında xoş günün dadı,
Qəm elə, urusun İvanı gəldi. (9, 27)*

Sovet dövründə türk-müsəlman yurdlarında ermənilərin iş başında oturub meydan suladıqlarını görən Aşıq Nəsib belə zəmanəyə lənət oxumaqdan başqa çarə görmür:

*Kafir gəzir kölgəsində urusun,
Onun asvas deyən dili qurusun,*

- deyərək, çıxış yolunu Qarsa, Alosmana – Türkiyəyə üz tutmaqda görür:

*Yandım-yandım ataşdara-oddara,
Dəli könül, Alosmana gedəlim.
Üzüm gülmür zalım Sovet gələli,
Qarsa tərəf din-imana gedəlim.*

*Kişilərin adı qalıb, özü yox,
Ocaqların küllü qalıb, közü yox.
Bu Sovetin türkü görən gözü yox,
Yaxın elə bir gümana gedəlim. (9, 25)*

İllər sonra qədim Azərbaycan-türk şəhəri olan İrəvana yolu düşən Aşıq Nəsib şəhərin tanınmaz olduğunu, bəyinin, ağasının, xanının gözə dəymədiyini, “xanım-xatın” qızlarının yoxa çıxdığını, şəhərin küçələrində ər yerinə gədə-güdələrin, gəlmə ermənilərin – “qaxdağanların” qaynaşdığını ürək ağrısı ilə müşahidə edir və “Görəsən” rədifli şeirində bütün bunları göz yaşı ilə qələmə alır:

*Yolum düşdü İrəvanın elinə,
Bəy-ağası, mərdi hanı görəsən.
Necolubdu xanım-xatın qızları,
Harda qalıb Mehdi xanı görəsən.*

*Qaxdağanlar yolda-izdə qaynaşır,
Ər yerində gədə-güdə oynaşır.
Yiyə olub yurda murdar, zay, naşı,
Kor olasan, belə anı görəsən. (9, 36)*

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda gedən proseslər əsrin sonlarında bir daha təkrar olundu. Tarix isə onun dərslərindən nəticə çıxarmadıqda təkrar olunur. Sovet rejimi 70 il ərzində xalqımıza bu tarixi öyrənməyə və ondan nəticə çıxarmağa imkan verməmişdi. Bir də 20-ci əsrin sonlarında Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizin bir çox qadağan sahələrini araşdırmaq imkanı yarandı. 20-ci əsrin əvvəllərində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşiliklərin əsl mahiyyəti də məhz bu vaxt açılıb ortaya qoyuldu və xalqımız həmin dövrdə xalqımıza qarşı törədilmiş faciələrlə tanış olmaq fürsəti qazandı. Bu sırada Ağbaba aşıq mühitinin görkəmli nümayəndəsi Aşıq Nəsibin yaradıcılığı da öz tarixi rolunu oynadı. Biz bu yaradıcılıqda bugünkü Qarabağ müharibəsinin köklərini də görür, mahiyyətini daha aydın dərk edirik. Bəlkə də həmin

dövrədə xalqımızın başına gətirilmiş faciələrin təfərrüatlarını, səbəb və nəticələrini vaxtında lazımı səviyyədə bilib, yeni nəsillərə də doğru-düzgün öyrətsəydik, həmin tarix əsrin sonlarında bir də təkrar olunmayacaqdı. Yeni nəslin ayıq-sayıqlığı xalqımızı 30 il əvvəl məruz qaldığı faciələrdən qorumağa imkan verəcək və bununla da həm də bütün region “Dağlıq Qarabağ” kimi dəhşətli bir faciədən xilas olacaqdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələsgər İ. Haqq aşığı // Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s. 5-22
2. İsmayılov H. Göyçə aşığı və el şairləri, 2-ci cild. Bakı: Nurlan, 2006, 600 s.
3. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, I cild, Vedibasara mahalı. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 664 s.
4. Mirzəyev H. Dərələyöz folkloru. Bakı: Elm, 2006, 768 s.
5. Ağbaba A. Aşiq Nəsinin sənət dünyası. Bakı: Elm, 2008, 96 s.
6. Əskər N. Aşiq Nəsinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 164 s.
7. Qurbanov T. Ağbaba aşiq mühiti. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 196 s.
8. Aşiq Nəsinin toplayıb tərtib edilən əsərləri: H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2004, 200 s.

Summary

Aziz Alakbarli

Literary Reflection of the Events Arisen in Ağbaba-Shoreyel in the Works by Ağbaba Ashygs (based on Ashyg Nasib's works)

The Ağbaba and Shoreyel regions of the western Azerbaijan were one of our regions exposed to all tragedies of the First World War. The Armenians abusing the war arisen between Russia and Turkey within these years have committed merciless massacres against the Turk-Muslim population. It is to be noted that all these events were reflected in duly manner in the works of this region's ashugs. The works of ashug Nasib one of the well-known representatives of the Ağbaba-Shoreyel region is typical especially from this point of view.

We know that ashug Nasib was propagating the Turkish ideology in his works; the other peculiarity of his works is that the real essence of the bloody events arisen within 1918-1920 was revealed namely in these poems and the barbarism committed by the Armenians against the peaceful population was condemned. From this point of view, ashug Nasib's poems are vital to analyze the various events, giving opportunities to understand the real reasons of the Garabagh war extending since 1988.

Criticism of the Soviet regime in the work of Ashig Nasib is also the main line and originality. Ashug Nasib openly calls this regime "devilish." He even compares the Soviet government with the devil, the dog and the pig in his poem "Came." He accuses him of cooperating with Armenia, saying: "I don't laugh at how cruel Soviet power has come," he said. For such a keen attitude to the Soviet regime, Ashug Nasib is different from other ashugs of his time.

Key words: *Eastern Azerbaijan, Ağbaba, Shoreyel, Vedibasara, Ashyg Nasib, Ashyg Alasgar, Ashyg Jalil*

Резюме

Азиз Алекперли

*1918-1920 годы в творчестве ашугов Агбаба
Художественное отражение событий Агбаба-Шораял
(на основе творчества Ашуга Насиба)*

Кварталы Агбаба и Шораял Западного Азербайджана были одними из регионов, переживших все ужасы I Мировой Войны. В эти годы армяне, воспользовавшись войной между Россией и Турцией совершили беспощадную резню турецко-мусульманского населения. Все эти события нашли свое широкое отражение в творчестве ашугов этого региона. Творчество Ашуга Насиба, являющегося одним из видных представителей ашугской среды Агбаба Шораель характеризуется с этой точки зрения.

В творчестве Ашуга Насиба с одной стороны широкое место выделено стихам, пропагандирующим туркизм, с другой стороны было раскрыто и представлена настоящая суть кровавых событий 1918-1920 годов, осуждены зверства, совершенные армянами против мирного населения. С этой точки зрения стихи Ашуга Насиба сохраняют свою актуальность и сегодня, позволяет постичь основные причины Гарабахской войны, начавшейся в 1988 году и все еще продолжающейся.

Резкая критика советского режима в творчестве Ашига Насиба также является главной линией и своеобразием. Ашуг Насиб открыто называет этот режим "дьявольским". Он даже сравнивает советское правительство с дьяволом, собакой и свиньей в своем стихотворении «Пришла». Он обвиняет его в сотрудничестве с Арменией, говоря: «Не до смеха мне, как пришла жестокая советская власть», - говорит она. За столь острое отношение к советскому режиму Ашуг Насиб отличается от других ашугов своего времени.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Агбаба, Шораял, Ведибасар, Ашуг Насиб, Ашуг Алескер, Ашуг Джалил

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şixiyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

SIYASİ DİSKURSDA EVFEMİZMLƏR VƏ ONLARIN YARANMA ÜSULLARI
(fransız dilinin materialları əsasında)

Yeganə ORUCOVA*

Açar sözlər: siyasi diskurs, evfemizmlər, söz yaradıcılığı

Giriş

Son illərdə cəmiyyətdə baş verən dərin sosial dəyişikliklər dilin inkişaf proseslərini sürətləndirmiş, bütün dil səviyyələrində və ilk növbədə dilin leksik sistemində, onun xarici və daxili aspektlərində müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu dəyişikliklər fransızdilli siyasi diskurslarda da özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Siyasi diskurs sahəsində hadisələrin təqdim edilmə yolları müəyyən ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən dil istifadəçiləri öz fikirlərini sadə və açıq tərzdə ifadə edir, digər tərəfdən evfemizmlərin istifadəsinə meyli olurlar.

Fransızdilli siyasi diskurslarda biliyin ikinci representasiyası üsullarından biri olan evfemizmləri yeni məna yaradan mexanizm kimi koqnitiv-diskursiv çərçivə daxilində təhlil etmək və onların yaranma üsullarını araşdırmaq müasir dilçilikdə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Evfemizmlərin tədqiqinə dair

Evfemizmlərin tədqiqi aktual lingvistik problem olaraq qalır. Son on illərdə evfemizmlərin tədqiqi prosesi xüsusi intensivliyi ilə seçilir, çünki dildə evfemizmlərin istifadəsi onların yeni ictimai quruluşların formalaşması üçün güclü bir vasitə olma qabiliyyətinə malikdir.

Evfemizmlərin siyasi və kütləvi informasiya vasitələri kimi ictimai əhəmiyyət kəsb edən nitq sahələrində çox geniş yayılması təsadüfi deyil. Bir çox hallarda evfemizmlər yalnız üslubi sinonimlər olaraq qalmır, onlar emosional dominantlığı dəyişir və müəyyən bir fenomenin yeni bir təfsirini təklif edir, yeni bir görünüş verir, yeni mənəvi və etik qiymətləndirməsini ehtiva edir.

Bir çox müasir evfemizmlər ictimai şüurda yeni sosial-siyasi doktrinlərin, ən başlıcası siyasi nəzakətin yaranmasının nəticəsidir. Onlar, bir tərəfdən ictimai şüurda artıq baş vermiş dəyişiklikləri əks etdirir, digər tərəfdən cəmiyyətdə yeni ideyaların yaranmasına və yayılmasına səbəb ola bilər.

“Söz insana öz fikirlərini gizlətmək üçün verilib”, Stendalın məşhur ifadəsi evfemizmin yaranmasını başa düşmək üçün bir növ açardır. Həqiqətən də, dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, insanlar dildən yayındırmaq məqsədilə istifadə edir, maska kimi onun arxasında gizlənir.

Bəzi dilçilər siyasi nəzakət terminlərini evfemistik işarələr çərçivəsi daxilində tədqiq edir [13, s. 23], digərləri isə siyasi nəzakətlə evfemiyanı bir-birinə aid etmirlər [8, s.18]. Evfemizmləri öyrənən bir sıra dilçilər siyasi nəzakət leksikanı fərqləndirmirlər [12, s. 29]. Burada bir yanaşma daha böyük maraq kəsb edir: siyasi nəzakət ideologiyasının bir hissəsi olan siyasi nəzakət terminləri evfemiya prinsipinə əsasən qurula bilər, lakin bu hər zaman mümkün olmur. Belə olan təqdirdə, əgər evfemiya prinsipinə – digər adın köməyi ilə vəziyyətin qəbul olunmasının yumşaldılması prinsipinə riayət olunursa, o halda

* Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: orucova-yeqana@rambler.ru

vasitəli ünsiyyətin müxtəlif növlərindən biri kimi siyasi nəzakət evfemizmi meydana çıxır [9, s. 12].

Evfemizmlər həddindən artıq kəskin görünən və ya işlədilməsi məqbul sayılmayan sözlərin və ifadələrin yerinə işlədilən ifadələrdir. [2, s. 3].

Siyasi nəzakət evfemizmi əhalinin hər hansı bir qrupunu bu və ya digər təhqirdən qurtarmaq məqsədilə tətbiq olunan evfemizmdir. [10, s.115]. Siyasi diskursda siyasi nəzakət leksikasının tədqiqatını onun əmələ gəlməsi üsullarının əsas xüsusiyyətlərini öyrənmədən tam hesab etmək mümkün deyil. Fransızdilli siyasi diskurslarda nəzakət ifadələrinin əsas linqvistik vasitələrini nəzərdən keçirək. Bu məqalə çərçivəsi daxilində, yalnız siyasi nəzakət sahəsinə daxil olan sosial, irqi və seksual mövzular nəzərdən keçiriləcək.

Terminlərin linqvistik lüğəti bizə evfemizmin aşağıdakı tərifini verir. «Evfemizm (yunan *euphemismos*, eu - yaxşı, phemi - deyirəm) neytral-emosional sözlər, sinonim sözlərin və ifadələrin əvəzinə istifadə olunan ifadələrdir».

Dil fiqurlarının əksəriyyəti söz və ifadələrin, obrazların oxucuya təsirini artırmağa xidmət edir. Evfemizmlər isə sözün ünvanı olan adamı incitməmək məqsədilə bu təsiri bilərəkdən azaltmağa, yumşaltmağa xidmət edir. Məsələn, “balacaboy” əvəzinə, “bəstəboy”, “karlıq” əvəzinə, “ağır eşitmək”, “narazı olmaq” əvəzinə, “narahat olmaq”, “cinayət” əvəzinə, “səhv”, “pis” əvəzinə, “babat”, “qoca” əvəzinə, “yaşlı”, “yalan” yerinə, “həqiqəti gizlətmək”; fransız dilində «mettre a mort» (öldürmək) əvəzinə, «executer» (icra etmək); «infirm» (əlil) sözünün yerinə «handicapé» (fiziki qüsuru olan), «il est mort» (o ölübdür) əvəzinə, «il a passé» və s. sözləri buna misal göstərmək olar.

Evfemizmlərdən qəzet dilində, məktublarda, diplomatik sənədlərdə daha çox istifadə olunur. Danışarkən yumşaq sözlər seçmək ədəb və nəzakət, ziyalılıq və kübarlıq əlaməti sayılır. Siyasətçi və diplomatların diskursunda evfemizmlərin işlənməsi onların nə dərəcədə nəzakətli, ziyalı və kübar olduğundan xəbər verir.

L.P.Krısın, evfemizmlərin istifadə edildiyi sosial həyatın aşağıdakı sahələrini təsvir edir:

1. Evfemistik ifadə vasitələrinin fəal şəkildə istifadə edildiyi ənənəvi sahə diplomatiyadır. Mətbuatda və efiərdə «qarşıdurma», «müvafiq orqanlar», «sülhməramlı hərəkətlər» və s. gündəlik diplomatik sahədə istifadə olunan evfemizmlərə aiddir.

2. Hakimiyyətin repressiv tədbirləri : «ölüm cəzası» əvəzinə, «ağır cəza», «sanksiyalar tətbiq etmək» bir çox mənada istifadə olunur: cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq, azadlıqdan məhrum olmaq, bölgələrin və bütün dövlətlərin iqtisadi və yaxud hərbi blokadası.

3. Dövlət və hərbi sirlər. Bunlara müəyyən texnikanın, silahların istehsalı, təşkilatın tərkibi, onların apardığı işlər və digərləri aiddir. Məsələn, «silah» yerinə, «obyekt», «surat», «qutu» və s.

4. Ordu, kəşfiyyat, polis, cinayət istintaqı və bəzi digər orqanların fəaliyyəti «üzdə» olmamalı (açıq-aşkar olmamalı). Burada onlar xüsusi tədbirlər və hadisələrlə əlaqədar olaraq ümumi sözlər istifadə edirlər: «tapşırıq», «əməliyyat» («əməliyyata getmək», «tapşırığı yerinə yetirmək») və s.

5. Xidmət sahələri: «yüksək tələbatı olan mallar», «qıt mallar». Gündəlik çıxışda və söhbətdə, «bəzi malların əldə edilməsinə kömək etmək» mənasında «bir şey təşkil etmə» ifadəsi işlənir.

6. Müxtəlif milli və sosial qruplar arasındakı münasibətlər, bu qrupların statusu: məsələn, «yerli olmayan əhali» və s.

7. Bəzi peşələrin nüfuzunu artırmaq və ya bu peşə haqqında mənfi təəssüratı gizlətmək üçün evfemizmin istifadə olunması: «təmizləyici» ölüm hökmlərini yerinə yetirən bir şəxs və s. [12].

Fransız diplomatik söhbətdə evfemizmə müraciət etmə səbəblərini aşağıdakı kimi

qruplaşdırmaq olar:

- işin mahiyyətini ört-basdır etmək. Bu məqsədlə istifadə edilən evfemistik vasitələr çox müxtəlifdir. Evfemizmlər, daha çox insan əleyhinə olan faktlar və ya hərəkətlərin aşkara çıxması qorxusu nəticəsində istifadə olunur:

une opération militaire – une pacification

un bombardement – la frappe chirurgicale, la frappe ciblée

- bəzi qeyri-nüfuzlu peşələrin cəlbediciliyinin artırılması, mənfi təəssüratı gizlətmək arzusu, məsələn:

un balayeur – un technicien de surface

une femme de ménage – une technicienne des sols

une secrétaire – une collaboratrice personnelle

- mənfi emosiya (ölüm, xəstəlik) ilə əlaqəli vəziyyətlərin azaldılması, məsələn:

une mort – une disparition, le dernier sommeil, le grand voyage

- fərqli millətlər və milli qruplar arasındakı gərginliyin aradan qaldırılması cəhdi.

Siyasətçi və diplomatların qeyri-dəqiq bir söz və ya ifadə ilə gərginliyi artırmaq təhlükəsindən qaçmaq məqsədilə, məsələn :

une personne de couleur - une personne à peau noire

une multiracialité - une diversité

- bəzilərinin ləyaqətini xoşagəlməz, arzu olunmayan, daha yaxşı, daha əlverişli bir kontekstdə pozmaq istəyi, məsələn:

un handicapé économique - un pauvre, une personne démunie

obèse – enveloppé

- birbaşa onun yaşı haqqında danışmaq istəməyən, məsələn:

une vieillresse - un troisième âge

des grands vieillards - une personnes du quatrième âge

des centenaires - hors d'age

- cinayət törətmiş şəxslərə siyasi baxımdan düzgün yanaşma, məsələn:

un criminel - une victime de la société

un délinquant - un jeune

- Fransada müəyyən ərazilərin cəlbediciliyini artırmaq üçün sosial şərait, məsələn: *les Côtes du Nord département – Les Côtes d'Armor* adlanmağa başlandı, çünki addakı şimal sözü turistlər tərəfindən cəzb edici deyildi. *Les Basses Alpes* kimi tanınan ərazi sakinlər özlərini qonşularından daha aşağı hiss etməməkləri üçün, eləcə də Şərq və Provans sözləri turistlər üçün daha cəzb edici olduğundan *Les Alpes de Haute Provence* kimi adlandırıldı.

Bəzən siyasi nəzakət sözlərini düzgün ifadə etmək arzusu tamamilə əsassız evfemizmlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır ki, bu da məsələnin mahiyyətini anlamaqda çətinlik yaradır. Məsələn:

un alcoolique – personne à sobriété différée (ayıq olmayan)

parents d'élèves – géniteurs d'apprenants (şagirdlərin valideynləri)

employé de bureau – salarié du secteur tertiaire (üçüncü sektor işçisi)

Ümumiyyətlə, siyasi nəzakət bəzən siyasət hüdudlarından kənara çıxır. Artıq bu gün, bir sıra modellərin gündəlik həyatda istifadəsi ilə qarşılaşmaq olur. Belə ki, fransız dilində siyasi sahədə istifadə olunan «*espace*» (sahə) sözü bir sıra ifadələr tərkibində işlənir:

salle de jeux – espace ludique (əyləncə sahəsi)

salle d'études – espace d'enseignement (təhsil sahəsi)

fumoir – espace fumeurs (siqaret çəkmək üçün sahə)

Evfemizmlərin yaranma üsulları

Fransızdilli siyasi diskurslarda evfemizmlərin təhlili onların müxtəlif üsullarla yaranmasını aşkara çıxartdı.

Neqativ mənə daşıyan sözün əvəz olunmasının ən effektiv üsulu affiksasiyadır. Məsələn: *clandestin* (qeyri-qanuni, qeydiyyatdan alınmamış) sözünü əvəz edən «sans-papiers» (hərfi: «sənədsiz») sözü buna ən parlaq nümunədir:

«*Vous avez demandé sous la pression des sans-papiers et des verts à ce que l'ensemble des immigrants en situation régulière se déclare...*» (Siz «sənədsizlərin» və «yaşillların» təzyiqi altında bütün qanuni mühacirlərin özləri haqqında bəyanat vermələrini tələb etmişiniz) [5, s. 13].

F.Ollandın ünvanına səslənən bu iradda (qanunsuz mühacirlərin təzyiqinə məruz qalması ilə əlaqədar) N.Sarkozi affiksasiya yolu ilə yaranmış “*sanspapiers*» sözünü öz nitqində istifadə edərək, məhdud mənalı və üslubdan uzaq “*clandestin*” sözünün istifadəsindən qaçmağa nail olur. Mahiyyət etibarilə, affiksasiya vasitəsilə (*sans-* prefiksini köməyi ilə) yaranmış “sans-papiers” siyasi nəzakətə malik olmayan “clandestin”i əvəz edən siyasi nəzakət evfemizmidir. Sənədlərin yoxluğu təsadüfi, məqsədsiz xarakter də daşıya bilər. “Clandestin” sözündən fərqli olaraq, bu sözdə utanmağa, ədəbsizliyə işarə edən mənə yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kontekstdə prefiksəl söz “sans-papiers” başqa mənada dərk edilir: burada söhbət, ümumiyyətlə, sənədləri olmayan insanlardan deyil, Fransada mühacirlərə yaşayış və digər hüquqlara malik olmaq imkanı verən qeydiyyatın yoxluğundan söhbət gedir.

Növbəti cümlədə isə «sensible» sifəti semantik baxımdan öz mənasını dəyişir:

«*Que peuvent-ils vraiment connaître, protégés qu'ils sont par leurs fonctions, par leurs privilèges, par leurs résidences des quartiers encore épargnés, des réalités des banlieues à risque, des cités dites “sensibles”, des zones de “non-droit”?*» (Funksiyaları, imtiyazları ilə hələ də qorunan məhəllələr, riskli şəhəratrafi sahələrin reallıqları, “həssas” adlanan şəhərlər, “qanunsuz” zonalar haqqında onlar doğru dürüst nə bilə bilərlər?) [4, s. 74].

Bu cümlədə siyasi nəzakət bildirən “sensible” (həssas) sifətinin evfemistik funksiyası mühacirlərin məskunlaşdığı məhəllələrə işarə edən *le quartier en difficulté* (problemli məhəllə) söz birləşməsindəki *en difficulté* sözünü əvəz etməkdən ibarətdir. Bu nümunədə belə bir fikir formaləşə bilər ki, “sanspapiers” sözü siyasi nəzakət məqsədinə xidmət edərsə, “non-droit” düzəltmə ismi birbaşa bu insanların hüquqsuz olduqlarına işarə edir. Lakin mühacirlərin və ya digər yoxsul insanların yaşadıkları məhəllələrin “banlieue populaire” (korlanmış məhəllə) frazeologizmi şəklində metaforik ad qazandığını nəzərə alsaq, o zaman ön şəkilçisindən düzəlmiş “non-droit” sözünün də siyasi nəzakət evfemizmi olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

Sözlərin siyasi nəzakət variantlarının yaranmasının ən məhsuldar üsullarından biri də ixtisar və ilk növbədə, adın və soyadın qısaca ifadə olunmasıdır. X.Rouson evfemizasiya kimi çıxış edən abreviaturun geniş istifadə səbəblərini izah edərək qeyd edir ki: «pis sözlər abreviaturla işarə olunduqda, bir o qədər də pis alınmır» [7, s. 11].

IVG (“*interruption volontaire de grossesse*” hamiləliyin könüllü dayandırılması) abreviaturu buna ən parlaq nümunədir. Məlumdur ki, dünyaya gələcək körpənin həyatına son qoymaq etik və dini qanunlara görə həmişə mühakimə olunur. Söz birləşməsinin baş hərflərindən yaranmış abreviatur neqativ qiymətə malik «abort» sözünə işarə edən hadisəni ört basdır edir, hadisəni yumşaq tərzdə ifadə edir. Bu söz birləşməsində çıxış edən «*volontaire*» (könüllü, qərarın qəbul olunmasında sərbəstlik) sifəti semantikasına görə pozitiv-konnotasiyalı əlamətə malik olub, “abort” sözünün mənasını dəyişən evfemizm kimi çıxış edir. Məsələn:

«*Thierry Coudert, ancien directeur de cabinet de Brice Hortefeux, pronostique que le Président ne se prononcera sur le sujet qu'au dernier moment de la campagne:*

«Pour son deuxième mandat, cela pourrait être une réforme aussi majeure que l'IVG sous Giscard ou l'abolition de la peine de mort pour Mitterand, espère-t-il encore...» (Bris Ortefe kabinetinin sabiq rəhbəri Tyerri Kuderin proqnozuna əsasən, prezident, yalnız kompaniyanın son məqamında bu məsələ ilə bağlı danışacaq: onun prezident səlahiyyətinin ikinci müddəti üçün əsas islahat Jiskarin hakimiyyəti dövründə HKD (hamiləliyin könüllü dayandırılması), yaxud Mitteran üçün, onun hələ də ümid etdiyi kimi, ölüm hökümünün ləğv olunması ola bilər [6, s. 47].

Ümumilikdə Qərb ölkələrində, xüsusilə də Fransada immiqrasiya ilə əlaqədar olan problemlər həddən artıq aktualdır. Fransada bir sıra problemlər yaradan, gənc mühacirlərə işarə edən «jeunes» ləksəm tərkibli cümlələri buna misal göstərə bilərik.

«La bataille rangée (à la suite d'une tentative de contrôle d'identité) qui a opposé, samedi dernier, un groupe d'une cinquantaine de jeunes et des policiers» (Polislərin şəxsiyyəti təsdiq edən sənədləri yoxlamaq cəhdləri nəticəsində meydana çıxan mübahisə, ötən şənbə polislərlə əlli nəfər “gəncin” toqquşmasına səbəb olmuşdur) [4, s. 77].

«Mohammed était un home tranquille. Poussé à bout par des jeunes, il a craqué. La police savait tout ça. Mais la police n'a rien fait contre les voyous, surconnus, hyperconnus par de graves actes d'incivilité.» (Məhəmməd sakit kişi idi. O, gənclər tərəfindən təzyiqa uğradığı üçün dözə bilmədi. Lakin polis pis davranışı ilə məşhur olan xuliqanlara qarşı heç bir ölçü götürmədi) [4, s. 81].

«Si les jeunes [issus de l'immigration] étaient moins nombreux à croire dans la religion musulmane, ce serait la guerre civile» (Əgər islam dininə inanan «gənclərin» [mühacirlərin] sayı az olsaydı, bu, vətəndaş müharibəsi olardı) [4, s. 59].

Fred Hailon ismə növbəti tərif verir: *«des jeunes, c'est-à-dire des jeunes immigrés, des Arabes, des Noirs»*. («Gənclər, yəni gənc mühacirlər, ərəblər, zəncilər») [4, s. 76].

Bu nümunədə konversiya vasitəsilə əmələ gəlmiş evfemizmlə qarşılaşırıq. *Des jeunes immigrés* söz birləşməsində ismin (*immigrés*) ixtisarı, sifətin (*jeunes*) isə substantivləşməsi (*des jeunes* mühacirlərə xas olan əlamətlərdən biri kimi) etnik mənsubiyyətə işarə etməkdən qaçmağa imkan verir.

Sosial və irqi sahələrdə seksual azlıqlara işarə edən siyasi nəzakət leksikasının təhlili apokop üsulu (sözün son komponentinin ixtisar olunması) ilə yaranan evfemizmləri aşkar etməyə imkan yaratdı. Bu prosesi *homosexuel, hétérosexuel, transsexuel, bisexuel* sifətlərindən *homo, hétéro, trans, bis* kimi isimlərin əmələ gəlməsində müşahidə etmək olur. Bu sözlərdə “sexuel” hissəsinin ayrılması nəticəsində yarım affiks kök morfemə çevrilir, substantivləşməyə məruz qalır və ismin əlamətlərini qəbul edir. Final hissənin ayrılması evfemik səbəblərə malik olaraq, cinslər arasında kök atan “əxlaqsızlığa”, “rüs-vayçılığa” implisit işarə edir.

Növbəti cümlədə *homo* sözü cəm halda çıxış edir və “couples” (cütlik) sözünü əvəz edir:

«Franck Riester, député-maire de 38 ans, qui a fait début-décembre son coming-out et s'est prononcé en juin dernier à la tribune de l'Assemblée nationale pour l'ouverture du mariage et de l'adoption aux couples «homos». (Dekabrın əvvəlində homoseksual olduğunu etiraf edən Mer müavini, 38 yaşlı Frank Riester, iyun ayında Milli Assambleyanın tribunasından çıxış edərək, nigah və “homo” cütlüklər tərəfindən uşaqların övladlığa götürülməsinə tərəf olduğunu bəyan etmişdir) [6, s. 47].

Homoseksual əlaqələrə işarə edən siyasi nəzakət leksikanın yaranması üsullarından biri də alınmalardır. Yuxarıda göstərilən nümunədə “coming-out” ingilis dilindən alınmış, assimilyasiya olunmayan sözlər sırasına daxildir. Bu sözün ingilis dilindən alınmış digər “gay” (homoseksualist) sözü ilə birlikdə istifadə olunmasına dair nümunəyə nəzər salaq:

«Plus globalement, rester au placard renforce l'idée qu'il y a quelque chose de honteux à être gay. C'est pourquoi nous devons faire notre coming-out». (Ümumilikdə susmaq, homoseksualist olmağın utandırıcı olmaq fikrini gücləndirir. Buna görə də, biz homoseksuallığımızı etiraf etməliyik) [6, s. 46].

Maraqlısı budur ki, ingilis dilində homoseksual münasibətlərə işarə edən “coming-out”, “gay”, eləcə də “queer”, “pride” sözləri metaforik adlandırmadır (onların ilkin mənası: “coming-out” – ifşaedici çıxış; “gay” – şən, “queer” – qəribə, “pride” – qürur). Bu, həqiqi adın məcazi adla əvəz olunması, faktiki olaraq homoseksuallığın evfemistik gizlədilməsi deməkdir.

Seksual azlıqlara işarə edən ingilis dilindən alınmış LGBT (lesbiennes, gays, bisexuels, transgenres) abreviaturu nəinki fransız dilinə, eləcə də, digər Avropa dillərinə də nüfuz etmişdir:

«Le philosophe Didier Eribon, spécialiste de Foucault et de la question gay, s'y inquiétait de voir qu'après avoir été la cible de discours conservateurs et homophobes – de droite et de gauche, le mouvement LGBT devenait à nouveau la cible de toutes les dénonciations possibles et imaginables, mais cette fois au nom d'un regard qui se veut critique, radical et d'une politique qui se veut anti-oppressive». (Filosof Didye Eribon, Fuko və maviyənin problemləri üzrə mütəxəssis, sağ və solçuların homofobiya və konservativ nitqlərinin hədəfi olduqdan sonra LGBT hərəkatının yenidən bütün mümkün və təsəvvür olunan ittihamlarının hədəfinə çevrilməsi ilə bağlı nigarançılığını ifadə edir, lakin bu dəfə tənqidçi, radikal və siyasətçi tərəfindən təzahür edir) [6, s. 49].

Nəticə

Materialın təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəldik ki, evfemizmlər ən vacib sosial-siyasi məsələlərə və beynəlxalq əlaqələrə təsir edən mövzulara dair ifadələrə daha çox optimistik «görünüş» vermək üçün istifadə olunur. Siyasi evfemizmlər həqiqətdə yayınma strategiyalarından istifadə, istənməyən məlumatları və bəyanatın əsl mənasını «gizlətmək», ictimai rəyə təsir edən mənfi birlikləri azaltmaqdan ibarətdir. Müxtəlif üsullarla (affiksasiya, semantik dəyişmə, alınma, abreviatur, ellipsis və s.) yaranan siyasi evfemizmlərin istifadəsinin əsas səbəbləri cəmiyyətdə mövcud olan siyasi düzgünlük qaydalarına hörmət etmək, ictimai rezonansın və kütləvi xəyanətin qarşısını almaq arzusudur. Evfemizmlər, bir tərəfdən, ictimai şüurda artıq baş verən dəyişiklikləri əks etdirir, digər tərəfdən, özləri də cəmiyyətdə yeni ideyaların yayılmasına və möhkəmlənməsinə kömək edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov B. Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri. Bakı, 2008, 438 s.
2. Məmmədşadə A. Hərbi diskursun praqmatinqvistik tədqiqi (ingilis dilinin materialları üzrə). Bakı, 2016, 28 s.
3. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. P.: Gallimard: 1966, p. 242.
4. Hailon F. Idéologie par voix de presse / Fred Hailon. Paris: L'Harmattan, 2011, 298 p.
5. L'Express 11 janvier 2012. “L'Express refait Des paroles et des actes spécial Hollande et Sarkozy”. p. 13.
6. Les Inrockuptibles 11.01.2012, “Homo de droite”: une espèce en voie de disparition... à l'UMP. pp. 46-49.
7. Rawson H. A. Dictionary of Euphemisms and other Doublespeak / H. A. Rawson. – NY.: Crown Publishers Inc., 1981, 463 p.
8. Асеева Ж.В. Лексические средства выражения политической корректности в современном английском языке / Ж.В. Асеева. Иркутск: ИГЛУ, 1999, 18 с.
9. Ботороева Ю.С. Лингвосемантические аспекты эволюции эвфемизма в контексте времени культуры (на материале английского языка). Иркутск: ИГЛУ, 2011, 20 с.

10. Киселева Т.В. Коммуникативная корректность в языковой картине мира / Языковая семантика и образ мира [Материалы международной научной конференции, 7-10 октября 1997 г.]. Казань: Казанский государственный университет, 1998, т.1, с. 115-117.
11. Костюшкина, Г.М. Современные направления во французской лингвистике. М.: УРСС (ЛИБРОКОМ), 2009, 304 с.
12. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи. Русистика. Берлин, 1994, № 1, с. 28-49.
13. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М.: Гнозис, 2003, 326 с.

İnternet saytları:

14. Larousse,
<http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/correct/19417/locution?q=politiquement+correct#153749>
15. Le Site Officiel de Mouvement Démocrate [Le Ressourcéé l'lectronique],
<http://www.mouvementdemocrate.fr>
16. Le Site Officiel de PS [Le Ressourcéé l'lectronique] (<http://discours.parti-socialiste.fr>)
17. Le Site Officiel de Parti Communiste Français [Le Ressourcéé l'lectronique],
<http://www.pcf.fr>
18. Union pour un mouvement populaire. Le Site Officiel [Le Ressourcéé l'lectronique],
<http://www.u-m-p.org>
19. <http://financedemarche.fr/citations/mon-veritable-adversaire-na-pas-de-nom>
20. www.luiresident.fr/francois-hollande/.../separation-des-acti..
21. <https://books.google.az/books?isbn=2322019291>
22. www.europe1.fr > Accueil > politique
23. www.jprissoan-histoirepolitique.com/.../le-front-de-gauche-
24. <https://www.lanouvellerepublique.fr/.../nicolas-sarkozy-plac..>
25. <http://discours.vie-publique.fr/notices/053001356.html>
26. www.stephaneravier.fr/archives/category/.../index-172.html
27. www.liberation.fr/.../je-suis-venu-vous-parler-de-la-france-e...

Summary

Yegana Orujova

Euphemisms in Political Discourse and their Creation Techniques
(on the basis of the French language materials)

Current issues of the political discourse have been analyzed by linguists from different countries in different spheres: cognitive linguistics, sociolinguistics, linguoculturology. Although there are many investigations and certain achievements in the process of solving the theoretical and practical issues, many aspects of the political discourse is still being discussed.

In the article, euphemisms have been studied within the cognitive-discourse framework. First of all, euphemisms were identified in French political discourse, the reasons for addressing to euphemisms in French diplomatic conversations were studied, also their forming mechanisms were investigated here.

During the article, the author sets problems: to study the nature of the euphemism and discourse in wide and narrow sense; to analyse empiric material with the help of the method of the definitional analysis.

Cognitive discursive approach regards euphemism as a means of secondary verbal representation of knowledge which allows seeing euphemism as a mechanism of formation of a new meaning. Political discourse is characterized as a set of discursive practices identifying the participants and defining the thematic content of political communication. In political discourse representation of a socially important event is determined by the pragmatic tasks which are realized with the help of discursive strategies.

The authors focus on the speech manipulation in French political discourse is carried out through the use of political euphemisms. The euphemisms have a purposeful impact on the addressee and ideological nature.

According to the research, in creating of polite political lexics in French political discourse, different language events take part (word combination, semantic change, affixation, abbreviation, etc.).

Key words: *political discourse, euphemisms, word creativity*

Резюме

Егана Оруджева

Эвфемизмы в политическом дискурсе и методы их образования
(на основе материалов французского языка)

Актуальные проблемы политического дискурса в той или иной степени были проанализированы лингвистами разных стран в разных областях: когнитивной лингвистике, социолингвистике, лингвокультурологии. Несмотря на существования множества исследований и определенных достижений в процессе решения вопросов практического и теоретического характера, многие аспекты политического дискурса все еще обсуждаются.

В представленной статье эвфемизмы анализировались в рамках когнитивно-дискурсивного анализа. Прежде всего, эвфемизмы были идентифицированы во франкоязычном политическом дискурсе, были изучены причины обращения к эвфемизмам во французском дипломатическом разговоре, а также исследованы основные механизмы их образования.

Автор ставит задачи: изучить природу эвфемизма и дискурса в широком и узком смыслах и выявить функциональные особенности эвфемизмов во франкоязычном политическом дискурсе на основе анализа эмпирического материала с использованием метода словарной дефиниции.

Эвфемизмы в рамках когнитивно-дискурсивного подхода рассматриваются как один из способов вторичной репрезентации знаний в языке, что позволяет представить эвфемизмы как механизм формирования нового смысла. Политический дискурс определяется как совокупность дискурсивных практик, идентифицирующих участников и формирующих конкретную тематику политической коммуникации. В политическом дискурсе представление социально значимого события обусловлено прагматическими задачами, которые реализуются с помощью дискурсивных стратегий.

Основное внимание автора статьи акцентируют на речевой манипуляции во франкоязычном политическом дискурсе, которая осуществляется посредством использования политических эвфемизмов. Эвфемизмы оказывают целенаправленное воздействие на адресата и носят идеологический характер.

Эвфемизмы, с одной стороны, отражают уже произошедшие сдвиги общественного сознания, а с другой стороны, сами способствуют распространению и закреплению в обществе новых идей.

Согласно проведенному исследованию, в создании политически вежливой лексики во франкоязычных политических дискурсах участвуют разные языковые явления (словосочетания, семантические изменения, аффиксация, аббревиатуры и т.д.).

Ключевые слова: политический дискурс, эвфемизмы, словотворчество

Redaksiya heyətinin üzvü f.İ.Ü.F.D., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN
ELMİ ÜSLUBUNDA ALINMALAR

Mehriban ƏLİYEVƏ*

Açar sözlər: müstəqillik illəri, elmi üslub, ədəbi dil, termin, alınmalar

Giriş

Müstəqillik dövrü Azərbaycan tarixinin qızıl hərflərlə yazılan bir dövrüdür. Müstəqillik əldə edən Azərbaycan üzləşdiyi çətinliklərə baxmayaraq, bu yolla iri addımlarla irəliləmişdir. Bu tarixi inkişaf, sözsüz ki, Azərbaycan ədəbi dilinə də təsir göstərmişdir. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının tam siyasi, iqtisadi, mədəni sahədə müstəqillik qazanması, beynəlxalq aləmdə yer tutması Şərq və Qərb ölkələrindən dilimizə saysız-hesabsız alınma sözlər gətirdi və Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunun inkişafına təkan verdi. Qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı çətin bir mərhələdir. Çünki Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunun inkişafına alınmalar birbaşa təsir göstərməkdədir.

1. Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub

Dil əməli fəaliyyət prosesində yaranmışdır və əmək bölgüsü nəticəsində tarixən dilin özündə də daxili bölgü getmiş, adi danışıq dilində peşəkar dil üslubları formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan ədəbi dili funksional üslubların (bədi üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslub) sayəsində formalaşmışdır.

Elmi üslub elmi təfəkkürün ifadəsi olub, bu və ya digər elm sahəsinin dilidir. Məntiqilik, ardıcılıq, konkretlik və sairə elmi üslubun (nitqin) əsas xüsusiyyətləridir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid əsərlərin, monoqrafiya və dərsliklərin, elmi məqalələrin və s. dili elmi üsluba aiddir.

Azərbaycan ədəbi dilində “**elmi üslub**” elmi əsərlərin, dərsliklərin, monoqrafiyaların dilidir. Əsas əlaməti məntiqilik, ardıcılıq, terminlərin olmasıdır. Azərbaycan alimləri istər orta əsrlərdə, istərsə də sonralar öz əsərlərini daha çox beynəlxalq dillərdə yazdıqlarına görə elmi üslub bədii və publisistik üslub qədər geniş imkanlar qazanmamışdı (8).

Ölkənin siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni cəhətdən inkişafı Müasir Azərbaycan dilinin inkişafına bir başa təsir göstərir. Bu mərhələ ədəbi dilin elmi üslubunda aydın müşahidə olunur. Bildiyimiz kimi elmər üç böyük sahəyə ayrılırlar:

1. Humanitar elmlər: filologiya, tarix, psixologiya, fəlsəfə
2. Texniki elmlər: fizika, riyaziyyat, kimya və s.
3. Təbiət elmləri: coğrafiya, biologiya, tibb və s. (7).

Elmi üslubda ancaq bu üslub üçün xarakterik sözlər işlənir. Hər elmə xas sözlər termin adlanır və hər bir elm sahələrində işlənən sözlərin terminologiyası var. Elmin müxtəlif sahələri üzrə terminlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. **Riyaziyyat elmi üzrə:** inteqral, diferensial və s.
  2. **Həndəsə elmi üzrə:** qipsometriya, qeptaqon (yeddi bucaq) və s.
  3. **Fizika elmi üzrə:** kvant mexanikası, astiqmatizm, aberrasiya və s.
  4. **Kimya elmi üzrə:** hidrogen, neft, benzin, benzol, metan, etan, kauçuk və s.
- Humanitar elmlərin də özünə aid terminləri vardır.
- Fəlsəfə elmi üzrə:** subyekt, varlıq, materializm, materiya, idealizm və s.

* AMEA Kibernetika İnstitutu
e-mail: mehribanaliyeva775@gmail.com

Tarix elminə dair terminlər: sosializm, kapitalizm, feodalizm, quldarlıq, sinif və s.

Dilçilik elmi üzrə: sifət, leksikologiya, fonetika, omonim, sinonim, antonim və s.

Ədəbiyyat elmi üzrə: roman, hekayə, süjet, kompozisiya, vəzn, qafiyə və s.

Ümumiyyətlə, terminlər elmi üslubda daha çox işlənir.

XI əsrdə yaranmış Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” abidəsində elmi üslubun ilk rüşeymi sezilməkdədir. Mənbələrin birində Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslubun təkamül və təşəkkülü tarixi haqqında oxuyuruq: “XI əsrlərdən sonrakı dövrlərdə bu ilk fədakar işi türk xalqlarının ayrı-ayrı savadlı adamları da davam etdirmişdir. XIII əsrdə Hinduşah Naxçıvanının “Əs-sihahu-l-əcəmiyyə” və Cəmaləddin İbn Mühənnanın lüğətləri Azərbaycan dilinin qələbəsi olub elmi üslubun təşəkkülünün ilk uğurlu başlanğıcını göstərən mənbələrdir. Hinduşah Naxçıvani Azərbaycan dilinə məxsus terminlərdən istifadə edən ilk alim olmuşdur” (3, s. 8).

Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslubun təşəkkül mərhələsinin genişlənməsi X-XII əsrlərə təsadüf edir, ilkin formalaşma istiqaməti (tibb, hüquq, riyaziyyat və s.) müəyyənləşir, XIX əsrdən artıq elmi üslub formalaşmağa başlayır, XX əsrin əvvəllərində digər üslublar əhatəsində inkişaf edir. Nəhayət, müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub inkişaf zirvəsinin hüdudlarını aşmağa müvəfəq olur.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olan bir dövrdür. Ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması, xüsusilə, elmi üslubun formalaşması bu dövrlə bağlıdır. Elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dilin ictimai funksiyasının genişlənməsinə təkan verirdi. Lakin dövrün tələblərinə uyğun elmi dil yox idi. Ona görə də elmi əsərlərdə və dərsliklərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilir ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu. Bu illərdə Azərbaycan dilini ərəb-fars mənşəli sözlərdən təmizləmək üçün prinsiplər hazırlanırdı.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə uğurlu islahatların aparılması, elm sahələrinin in-teqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir.

Müstəqillik illərində elm və texnikanın inkişafı, fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi, videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf xüsusilə, elmi üslubun inkişafına təkan verir. Elmlərin inkişafı dildə elmi üslubun müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına zəmin yaradır. Elmi üslubun inkişafı elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır.

2. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunun inkişafında alınmaların rolu

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunun inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmaları olmaqla iki yerə bölünür. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənə bilər. Alınma terminlərin yad söz kimi dildə işlənmə məqamı tənzimlənmə tələb etdiyi kimi, dilin öz sözlərinin terminləşmə prosesində də müəyyən tələb və normalar nəzərə alınmalıdır. Dilin daxili imkanları əsasında elmi üslubun inkişafı dildə öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, informasiya əsrinin tələbləri, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının müasir cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti, müs-

təqil həyatda zəruri sayılan ilkin texniki və texnoloji biliklərin tətbiq edilməsi, təhlükəsizlik texnikası qaydalarına riayət etməklə, gündəlik məişətdə vacib olan texnoloji işlərin yerinə yetirilməsi və s. kimi hallar müasir dövrdə Azərbaycan dilinin elmi üslubunun inkişafına səbəb olur. Kütləvi informasiya vasitələrinin çoxalması və intensivliyi, internet və kommunikasiya vasitələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi dildə sözlə-terminlə prosesini aktivləşdirir. Baş verən siyasi-iqtisadi, texnoloji proseslər dilə yeni terminlərin keçməsinə zəruriləşdirir və bu səbəbdən alınma terminlərin dildə işlənməsi elmi üslubun inkişafının əsas istiqamətidir. Alınma mədəniyyət anlayışıdır, bilavasitə dil kontaktları nəticəsində baş verir və bu proses, əsasən, ərazi yaxınlığı ilə şərtlənir (5, s. 4).

Müasir dövrdə elmi üslubun inkişafı mərhələsində terminlərin Avropa dillərindən birbaşa alınma prosesi üstünlük təşkil etdiyinə görə onların mənimsənilmə üsulları da fərqlənir.

Azərbaycan dilində, eləcə də dünya dillərində alınma terminologiyası daha geniş yayılmışdır. Həm şərq, həm qərb dillərinə aid terminlər dilimizdə milli terminologiyaya üstələyir. Bu da elmin beynəlxalq xarakterindən irəli gəlir. Bir çox terminlər var ki, dünyanın bir çox dillərində eynidir.

Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Eyni zamanda son illər aviasiya sahəsində sürətlə gedən inkişaf logistika sahəsinin yaranması və inkişafına səbəb oldu. Müasir Azərbaycan dilinin terminologiyasının alınma terminlərin dilə daxilolma prosesi, müstəqillik illərində onların inkişaf qanunauyğunluqları, alınma terminlərin yaranma mənbələri, mənimsəmə üsulları və müasir dildə işlənmə formaları, tərcümə yolu ilə dildə yaranan terminlər mənə və struktur baxımından çox mürəkkəbdir.

Qloballaşma prosesi dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur və bu sözlərin böyük əksəriyyəti beynəlxalq xarakter kəsb edir. Müasir dildə olan problemlərdən biri də beynəlmiləl sözlərin işlək olduqları dillərdə mənə baxımından tam eyniyyət təşkil etməsidir. Səbəb isə sözün bir dildə geniş, digər dildə isə konkret mənaya malik olmasıdır. Alınma sözlərin yaranması dildaxili və dilxarici səbəblərdən asılıdır. Dilxarici səbəb kimi ilkin şərt yeni yaranmış anlayış və məfhumla bağlıdır. Kompüter texnologiyasının inkişafı, xalqlararası mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində xeyli sayda dilimizə alınma terminlər daxil olmuşdur, məsələn: *supervayzer, radar, immiqrant, tranzit* və s.

Alınma sözlər dedikdə, ilk növbədə, nəyi başa düşürük? “Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin qrafik, fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir...Bu proses öz daxili imkan və vasitələri əsasında gündən-günə təkmilləşmə ilə yanaşı, qohum və qohum olmayan, bilavasitə və bilvasitə kontaktda olan dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində gedir” (4, s. 4-5).

Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatında alınma sözlər dedikdə, əsasən, başqa dillərdən alındığı dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi məqsədəuyğunluq çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Dilçi alim Dəmirçizadə bu haqda yazır: “Buna görə də bu növ sözləri əcnəbi sözlər adlandırırıq ki, beləliklə də, bu termin anlayışı geniş mənada işlədilən «alınma sözlər» anlayışına daxil olmaqla bərabər, daha çox poetikada, üslubiyyatda barbarizm termini ilə ifadə olunan anlayışa yaxın bir mənada işlədilən termin kimi də anlaşılmasın və ondan fərqləndirilsin» (6, s. 91-92).

Müstəqillik dövründə də elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin yaranması üç istiqamətdə gedir:

1. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı
2. Beynəlxalq terminologiyaya əsaslanan termin yaradıcılığı

3. Türk dillərinin təsiri ilə termin yaradıcılığı

Birinci və üçüncü istiqamətlərdə terminlər yalnız bir dil əsasında yaranırsa, ikinci istiqamətdə isə terminlər müxtəlif dünya dillərindən alınır.

Terminlərin çoxu alınma mənşəli olur. Əlbəttə, milli mənşəli terminlər də az deyil. Belə terminlər daha çox humanitar (dilçilik, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq) elm sahələri üçün xarakterikdir. Elm beynəlmiləl xarakter daşdığı üçün terminlər daha çox alınma sözlərdən ibarət olur. Elə anlayışlar da var ki, onlar həm milli, həm də alınma terminlərlə ifadə olunur. Terminlərin paralel işlənməsinə dair nümunələr. Məsələn, assimilyasiya–səs uyuşması, dissimilyasiya – səs fərqləşməsi, təşbeh – bənzətmə və s. Bəzi anlayışlar da var ki, onlar həm ərəb-fars, həm də Avropa mənşəli terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, düstur – formul, ərazi – region, rəmz – simvol və s.

Prof. Sayalı Sadıqova müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilindəki alınma sözləri dörd qrupa bölür: Birinci qrupa müəllif ərəb, fars mənşəli sözləri daxil edir və qeyd edir ki, hazırda da dilimizdə işlədilən bir çox ərəb və fars mənşəli sözlər azacıq semantik, fonetik dəyişikliyə uğrasa da, tarixən mövcud olmuş semantikasını saxlayaraq müəyyən sahə ilə bağlı bu və ya digər məfhumları bildirməklə işlənməkdədir. Məsələn, faiz, sələm və s. (1, s. 103).

Müasir dilimizdə işlədilən ərəb, fars mənşəli sözlər dilimizin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində həm ədəbi dildə, həm də ümumxalq dilində işlədilərək bugünkü günümüzə çatmışdır. Mənşəyinə görə ərəb və fars dillərinə məxsus olan alınma sözlər bu gün Azərbaycan dilinin öz faktı kimi səciyyəvidir. Misal gətirəcəyimiz sözlər fikrimizi bir daha sübut edir: siyasət, cinayət, hökumət, xalq, şikayət, məhkəmə, hökm, məhkum, hakim, hüquq, əhali və s. Ərəb və fars mənşəli alınmalar bu gün ən çox iqtisadiyyat, fəlsəfə, sosiologiya kimi elmlərin üslubunda işlənir. S.Sadıqova yazır: “İqtisadi terminologiyada da bir qrup ərəb mənşəli terminlər var ki, hazırda daha işlək formaya keçmişdir: Məsələn, “əmtə” iqtisadi termin kimi maddi nemət istehlakçılarının (qatılmaq üçün) bazara çıxarılması üçün istehsal etdikləri malı bildirir... “Mülk” həm iqtisadi, həm də hüquq termini kimi işlənir. İqtisadi termin olaraq tikinti, hüquqda isə şəxsə aid daşınmaz əmlakın müəyyən növünü bildirir. Ərəb dilində “mülk” sözünün cəmi “əmlak”terminidir” (1, s. 104).

İkinci qrupa isə rus dilindən alınma terminləri daxil edir. Bölgədə qeyd olunur ki, Müasir Azərbaycan dilinə rus dilindən keçən ictimai-siyasi terminlərin bir qismi ictimai mühitin dəyişməsi ilə bağlı arxaikləşmiş, bir qismi isə semantik diferensiasiyaya uğramışdır (1, s. 109). Hal-hazırda işlənən rus mənşəliləri: premyera, video, videosalon və s. aid etmək olar.

Üçüncü qrupa Avropa dillərindən alınan terminləri daxil edir. Məsələn, aktyor, albom, ansambl, buklet, debüt, dekor, dekorativ, diktör, disk, dubl, efir, festival, film, fonogram, janr, kadr, kompozisiya, qranpri, xor, qrim, pantomim, rapsodiya, rejissor, rekvem, solo, star, şou və s. Bu bölgədə ən çox ön şəkilçilər vasitəsilə Avropadan alınan sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, aviatexnika, aviasiya, avtobioqraf, aqrobotanika, aqrokurs, biocərəyan, biomühəndis, intervokal, interklub, ekzolinqvistika, kontradmiral, determinasiya və s. (1, s. 115-116).

Dördüncü qrupa beynəlmiləl terminləri daxil edir. Beynəlmiləl termin anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqraik cəhətdən yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur. Məsələn, fonetika-dilçilik, dram, teatr-ədəbiyyatşünaslıq, metafizika-fəlsəfi, generator, monometr-fiziki termin kimi işləkdir və beynəlxalq termin kimi mənimsənilmişdir (1, s. 120-122).

Müstəqillik dövründə dildə özləşmə, yəni alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması meyli müşahidə olunur. Bu baxımdan türk dillərinin, xüsusilə Türkiyə türkcəsinin

təsiri hiss olunur. Türk mənşəlilər: bəstəçi, sənətçi, ünlü və s. Hazırda elmi üslubun terminologiyası alınmalar hesabına zənginləşir. Keçən əsrdə elmi üslubda istifadə edilən terminlər rus dili vasitəsilə alınırırsa, müasir dövrdə birbaşa Avropa dillərindən alınır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunda alınmaları müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin bədi üslubunda alınmalarla qarşılaşdırdıqda, XIX əsr elmi üslubunda alınmalar-ərəb dilindən və yaxud da ərəb dili vasitəsi ilə alınmalar, fars dilindən alınmalar, rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma terminlər vasitəsi ilə düzəldiyini görürük (2, s. 53-75).

XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunda alınmalarda normallaşma baş verdi. Bu dövrdə ənənəvi ərəb-fars dillərindən alınmalardan istifadə edilsə də, Azərbaycan sözlərindən daha çox istifadəyə meyl var idi. Rus və Avropa terminləri qismən olsa da, istifadə edilirdi. Bu haqda dilçi alim A.Əlizadə yazır: “XX əsrin ilk illərindən çap olunmuş əsərlərin siyahısına nəzər saldıqda aydın olur ki, bu dövrdə Azərbaycan dilində elmi əsərlər yazılırdı. Bu əsərlərin lüğət tərkibində təsadüf edilən dəyişikliklər əsasən, terminologiya sahəsində özünü göstərir. Yəni XIX əsrin sonlarından elmi əsərlərdə müşahidə edilən Azərbaycan sözlərindən ibarət terminlər XX əsrin əvvəllərində nisbətən artmağa başladı. Bunu elmin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış əsərlərdə müşahidə etmək olar” (3, s. 23-24).

Elmi üslubda Avropa mənşəli alınmalar üstünlük təşkil edir, halbuki tarix danılmaz faktlarla sübut edir ki, mədəniyyətin beşiyi Şərqdır və bütün mədəniyyətlər Şərqdən Avropaya ixrac olunmuşdur. Lakin bu gün bütün dünyada Avropa mədəniyyəti hakimdir. Müstəqillik illərində *Azərbaycan dilinin elmi üslubuna daxil olan Avropa mənşəli alınma sözlərinin birinci böyük hissəsi müasir informasiya texnologiyaları, xüsusən də kompüter və internetdən istifadə ilə bağlıdır. Avropa mənşəli alınmaların ikinci böyük qismi isə ictimai-siyasi və sosial sahələrlə bağlıdır. Digər tərəfdən Müstəqillik illərində Azərbaycanda elmin sürətlə inkişaf edən sahələrinə dair* beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi, dildə alınma terminlərin işlədilməsinə tələbatı artırır. Bu da alınma terminlərin dilin lüğət tərkibində kəmiyyət etibarilə artmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə

Avropa dillərindən alınaraq dilimizdə işlənən terminlərin kəmiyyətə artımı müstəqillik illərində daha çox müşahidə olunur. Müxtəlif sahələri əhatə edən bu yeni terminlər, əsasən, dilimizin fonetik, leksik, qrammatik normalarına uyğun olaraq işlənir. 1920-ci ildən 1990-cı ilədək termin yaradıcılığında rus dilindən və onun vasitəsilə başqa dillərdən termin alınması prosesi güclü idisə, 1990-cı ildən sonra Qərbi Avropa, xüsusilə ingilis dilindən alınan terminlər üstünlük təşkil edir.

Bir sözlə, vaxtilə Avropa mənşəli sözlər rus dilinin vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçirdi. Lakin araşdırmalar göstərir ki, Avropa mənşəli alınmalar Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunda rus əsilli sözlərdən daha çox Avropa mənşəli leksemlər mövcuddur. Alınma sözlərdən bu dövrdə dilimizə gəlmiş ərəb, fars, türk dilinə məxsus sözlərin də rolunu unutmamaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2016, 395 s.
2. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 135 s.
3. Əlizadə A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2016, 105 s.
4. Qarayev A. H. Müasir Azərbaycan dilində Avropamənşəli ləksik alınmalar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1989, 95 s.
5. Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər), Bakı: Elm , 1997, 314 s.
6. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.
7. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı: Maarif, 1965, 38 s.
8. http://azerbaijans.com/content_980_az.html.
9. <https://soz6.com/nedir/42225/elmi-uslub>

Резюме

Мехрибан Алиева

Заимствования в научном стиле Азербайджанского литературного языка в годы независимости

18 октября 1991 года Азербайджанская Демократическая Республика добилась своей независимости.

В годы независимости азербайджанский язык достиг такой стадии развития, что можно легко выразить различные идеи, слова, концепции, специальные научно-технические термины, созданные в результате научно-технического развития. Это показывает, что азербайджанский язык развивается с точки зрения социального и культурного развития, его художественные и научные стили развиваются и обогащаются.

Научный стиль – язык научных трудов, учебники, монографии. Главный признак – логика, последовательность и терминология.

По сравнению с художественным и публицистическим стилем научный стиль азербайджанского литературного языка до периода независимости не имел широких возможностей.

Направления развития научного стиля современного азербайджанского литературного языка делятся на две части: *национальные* и *заимствованные термины*. Процесс создания терминологии на базе *национальных* и *заимствованных терминов устанавливается* на основе определенных правил и норм.

В статье повествуется о заимствовании в научном стиле азербайджанского литературного языка в годы независимости. В основном исследуются заимствованные термины и определяются их роль в развитии научного стиля азербайджанского литературного языка в годы независимости.

Из результатов расследования понятно, что в годы независимости заимствование лексики в азербайджанских языках более заимствованы из европейского языка. Большая часть из этих заимствований являются термины.

Различная научная литература была использована в написании статьи.

Ключевые слова: *годы независимости, научный стиль, литературный язык, термин, заимствования*

Summary

Mehriban Aliyeva

The Borrowings in Scientific Style of Azerbaijan Literary Language in the Independent Years

The Azerbaijan Democratic Republic achieved its independence on October 18, 1991.

In the independent years, the Azerbaijani language has reached such a stage of development that the various ideas, words, concepts, special scientific and technical terms created as a result of scientific and

technical development can easily be expressed. This shows that Azerbaijani language is progressing in terms of social and cultural development, its publicist, artistic and scientific styles are further developed and enriched.

After the independence of Azerbaijan Republic, social and political changes directly connect with developing of language - beside this new conceptions were appeared in result of society's development. Thus, scientific and technical developing influence to the evaluation of language especially terminology and resulted different innovations.

The scientific style the language of scientific works, textbooks, monographs. The main sign is logic, sequence, and terminology.

The scientific style of Azerbaijani literary language has not gained extensive opportunities in the period of independence as publicistic and literary style.

The development directions of the scientific style of modern Azerbaijani literary language are divided into two parts: national and borrowing terms. The process of terminology creation at the expense of national and purchasing terms is regulated on the basis of certain norms and rules.

This article is devoted about the borrowings in scientific style of Azerbaijani literary language in the independent years. Specially is investigated the borrowings and determined his place in the development of scientific style Azerbaijani literary language in the years of independence.

It is learned from the result of investigation that in the independence years the borrow lexicon are specially borrowed from Europe to the Azerbaijani languages. The most part of these borrowings are the terms. The different scientific literature was used in the writing of the article.

Key words: *years of independence, scientific style, literary language, terminology, borrowings*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

20-30-CU İLLƏR ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ TARİXİ DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMI

Aynur MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: tarixi dövrləşdirmə, ədəbiyyat, tənqidçi, tədqiqat, xalq, prinsip

Giriş

XX əsrin 20-ci illərinin tənqidçiləri türk xalqları ədəbiyyatının mükəmməl öyrənilməsi üçün ciddi elmi əsaslara söykənən dövrləşdirmənin aparılmasını vacib şərt hesab edirdilər. A.Musaxanlı “tarixi-zamanı amil” anlayışı altında “dövrləşdirmə məsələsi”ni nəzərdə tuturdu. Lakin 20-ci illərin tənqidçiləri, xüsusilə B.Çobanzadə və A.Musaxanlı hesab edirdilər ki, türk xalqları ədəbiyyatında mükəmməl bir dövrləşdirmə aparılmayıb. Onların fikrincə, məsələnin ən çətin tərəfi bu idi ki, dövrləşdirmənin elmi prinsipləri məlum deyildi. B.Çobanzadə yazırdı: “Dövləri hansı prinsiplə ayırmalı? Dövlərin lüzumu və əhəmiyyətini qəbul etdikdən sonra qarşımıza çıxacaq ən mühüm məsələ budur” (1, 251). Ancaq bu mühüm məsələdən qabaq B.Çobanzadə daha mühüm bir məsələyə – “dövr” deyəndə nəyi başa düşürük, məsələsinə aydınlıq gətirirdi. B.Çobanzadə Riçard Meyerin fikirlərinə istinadla “dövr”ü belə xarakterizə edirdi: “Elm və bilxassə tarixi əsərlərdə “dövr” namı altında müəyyən bir vəhdət halına alına bilən və müəyyən vəsflərlə gərək özündən əvvəl və gərəkə sonra gələn dövrlərdən ayrılan zaman parçasını anlayırıq” (1, 250).

Tarixi dövrləşdirmə problemi B. Çobanzadə tənqidində

20-ci illərin tənqidçiləri içerisində “dövrləşdirmə” məsələsi B.Çobanzadəni daha ardıcıl şəkildə düşündürmüşdür. Professor N.Şəmsizadə yazır ki, “B.Çobanzadə ədəbiyyat tarixini dövrlərə ayırmaq üçün iki əsas prinsip irəli sürür:

1. Təqvim-xronoloji prinsip. O bunu “ibtidai üsul” adlandırır və üzərində çox dayanmır.

2. Ədəbi dövrü ədəbiyyatla müvazi olaraq eyni bir zamanda və məkanda doğan hər hansı bir əlamətlə adlandırmaq prinsipi. Burada da iqtisadi, ictimai, siyasi amilin rolu əsas götürülür“ (2, 366). Məsələ burasındadır ki, B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasında bu prinsiplərdən dünya ədəbiyyatşünaslığında dövrləşdirməyə aid olan mövcud prinsiplər kimi danışır, həm də hər ikisinə kifayət qədər tənqidi yanaşır. B.Çobanzadənin fikrincə, əgər biz dövr anlayışı altında “müəyyən vəsflərlə gərək özündən əvvəl və gərəkə sonra gələn dövrlərdən ayrılan zaman parçasını” anlayırıqsa, həmin prinsiplər bu “vəsfləri” – keyfiyyətləri meydana çıxarmaq gücündə deyil. Bu prinsipləri tətbiq edən alimlərin üzərinə düşən vəzifə odur ki, bu halda da onlar bir dövrü başqasından ayıran estetik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə çalışsınlar. Məhz tarixi dövrləşdirmədə estetikliyi önə keçirmək nöqtəyi-nəzərindən o, Sakulinin təklif etdiyi dövrləşdirmə prinsipini daha elmi hesab edir. B.Çobanzadə yazır: “...Professor Sakulin “getoregen prinsipi” (geterogenniy prinsip) adını verərək öz tərəfindən yalnız ədəbi və muxtariyyətli, avtonom prinsip üzərinə təsnif edilməsini təklif edir.

Ədəbiyyat tarixini bu surətlə, yəni özünəməxsus əlamətlərinə görə sistem altına almaq və dövrlərə ayırmaq prinsipi çox mühüm olmaqla bərabər, tətbiqi də çox çətin” (1, 253). B.Çobanzadəni Sakulinin təklif etdiyi prinsipdə cəlb edən əsas cəhət ədəbiyyatı

* Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: aynur252@mail.ru

“öz xüsusi inkişaf yollarına”, qanunlarına, əsasən, dövrləşdirməyə cəhd idi. Lakin B.Çobanzadə yaxşı başa düşürdü ki, türk xalqlarının ədəbiyyatının mənşəyi, tarixi təkamülü və diferensiallaşmanın özünəməxsusluqları incəliklərinə qədər öyrənilmədən bu prinsiplə dövrləşdirmə aparmaq mümkün olmayacaqdır. Tənqidçi mövcud dövrləşdirmə prinsiplərində “ədəbiyyatın immanent qanunları”na nüfuz cəhdləri kifayət qədər dərinlərə işləmədiyi üçün qüsurların olacağını təbii hesab edirdi. O, M.F.Köprülüzadənin də türk xalqlarının ədəbiyyatına dair dövrləşdirməsini məhz bu nöqtəyi-nəzərdən tənqid edirdi. B.Çobanzadə yazırdı: “Bütün türk ədəbiyyatı tarixi sahəsində, bu ədəbiyyatı bir bütün olaraq tədqiq etməyə çalışan Köprülüzadə başlıca üç böyük dövr görməkdədir: 1) İslamdan əvvəl türk ədəbiyyatı; 2) İslam mədəniyyəti altında türk ədəbiyyatı; 3) Avropa mədəniyyət və təsiri altında türk ədəbiyyatı” (1, 253). Bu dövrləşdirmədə B.Çobanzadəni haqlı olaraq razı salmayan cəhət tarixi inkişaf dövrlərinin ədəbi təsir dairəsində izahi və dövrləşdirmədə türk xalqları ədəbiyyatının tarixi təkamülündə əldə edilən özünəməxsusluqların arxa plana atılması idi.

Yaxşı cəhətdir ki, 20-ci illər tənqidi M.F.Köprülüzadənin təsnifatına tənqidi yanaşırdı. Müəlliflər kollektivinin ərsəyə gətirdiyi “Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi tarixi yol aşağıdakı kimi dövrləşdirilirdi. “1. Feodalizmdən əvvəlki dövrlərdə türk ədəbiyyatı (3, 43-111). 2. Feodalizmin təşəkkül və inkişaf dövründə türk ədəbiyyatı”. Türk xalqlarının diferensiallaşmasına qədərki tarixi dövrləri nəzərdə tutan bu dövrləşdirməni M.F.Köprülüzadənin təsnifatı ilə birləşdirən və ayıran cəhətlər var idi. Mahiyyətə M.F.Köprülüzadənin “İslamdan əvvəlki türk ədəbiyyatı” adlandırdığı tarixi dövr feodalizmdən əvvəlki dövrdəki türk ədəbiyyatını, “İslam mədəniyyəti altında türk ədəbiyyatı” tarixi dövrü isə feodalizm dövründəki türk ədəbiyyatını nəzərdə tuturdu. Fərq onda idi ki, Köprülüzadənin dövrləşdirməsində xarici təsir bir qədər qabardılırdı. Bu təsirlərin isə olmasını heç kəs inkar etmirdi. Lakin ədəbi təsiri təsnifatın həlledici prinsipi kimi önə çəkmək mənsub olduğumuz xalqın ədəbiyyatının müstəqil inkişaf yoluna kölgə saldığı üçün birmənalı qəbul edilmirdi. Doğrudur, 20-ci illər ədəbi tənqidində tarixi dövrlərin təsnifatlandırılmasında İslam amilinə xüsusi diqqət yetirildiyini görürük. Məsələn, B.Çobanzadə “Kırım-tatar ədəbiyyatı. Tənqid təcrübələri” adlı tədqiqatında Kırım-tatar ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunu müəyyənləşdirərəkən “İslamaqədərki dövrlər” “İslamdan sonrakı dövr”ü fərqləndirirdi. Ancaq istər A.Musaxanlının, istərsə də B.Çobanzadənin tarixi dövrləşdirmə cəhdlərində türk xalqlarının ədəbiyyatının tarixi yolunu ədəbi təsir tendensiyasına tabe tutmaq meylə yox idi. Şübhəsiz ki, bu işin yaxşı cəhəti idi. Lakin narahatlıq doğuran cəhət bu idi ki, 30-cu illərə doğru Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi təkamülünü türk xalqları ədəbiyyatının ümumi təkamülündən ayırmaq tendensiyası güclənirdi və bu özünü dövrləşdirmə məsələlərində də aydın göstərirdi.

Ə.Nazim tənqidində tarixi dövrləşdirmənin yeri

Ə.Nazim irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından biri prof. N.Şəmsizadə tənqidçinin 1929-cu ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində apardığı tarixi dövrləşdirmənin sxemini aşağıdakı kimi təqdim edir:

I dövr – XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəlləri. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının çiçəklənmə dövrü, “Qızıl əsr”, əsas nümayəndələri İ.Nəsimi, Həbib, M.Füzuli, Ş.Xətai.

II dövr – XVIII əsr. Feodal ədəbiyyatı dövrü; əsas nümayəndələri M.P.Vaqif, M.V.Vidadi.

III dövr – XIX əsr. Rus iqtisadi və burjua ziyalılığı – maarifçilik dövrü...

IV dövr – XX əsr ədəbiyyatı...

V dövr – Sovet (proletar) ədəbiyyatı”

Ə.Nazimin Azərbaycan ədəbiyyatını tarixi dövrləşdirmə təsnifatını prof. N.Şəmsizadə aşağıdakı kimi dəyərləndirirdi: “Beləliklə, o, ədəbiyyatın tarixi mərhələlərini təsnif edərkən ilk dəfə onları sosial-tarixi prinsip əsasında bölürdü. Müəyyən vulqar-sosioloji birtərəfliliyinə baxmayaraq Ə.Nazim ədəbi tarixi prosesin inkişaf yollarını əsasən düzgün başa düşmüş, xüsusən XIX-XX əsrlərin ümumi ədəbi meyl və tendensiyalarını doğru izah etmişdir” (2, 358). Ədəbiyyatşünas alimin bu mülahizələrini birmənalı qəbul etmək çətinidir. B.Çobanzadə Şihabəddin Süleyman və M.F.Köprülüzadənin “Yeni Osmanlı ədəbiyyatı”nı dövrləşdirmə təsnifatına münasibət bildirərkən yazırdı: “Yalnız burasını bir daha təkrar edəlim ki, bütün bu təsniflər nə prinsip etibarilə vəhdətə malikdir, nə də xarakteristikləri etibarilə aydındır” (1, 255). Tarixi dövrləşdirmə ilə bağlı B.Çobanzadənin müəyyənləşdirdiyi qüsurları eynilə Ə.Nazimin təsnifatına da aid etmək olar. Eyni zamanda, bu təsnifatın əsas qüsuru onun yarımçıqlığındadır. XV-XVI əsrləri “klassik Azərbaycan ədəbiyyatının çiçəklənmə dövrü” hesab edən tənqidçi belə bir suala cavab verə bilmir ki, bu “çiçəklənmə”yə gətirib çıxaran tarixi dövr hansıdır? Vaxti ilə Orxon-Yenisey abidələrini Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı kimi qəbul edərkən, bu abidələrin tarixi məzmunundan çıxış edərək onlardan daha erkən dövrdə yaranan ədəbiyyatın olması ehtimalı ilə çıxış edən tənqidçi indi nədənsə, “qızıl dövr”dən əvvəlki dövr, “qızıl dövr”ün yaranmasına təkan verən əvvəlki tarixi dövrdən danışmaq istəmir. Məsələnin bu şəkildə qoyulması isə elmiliyə büsbütün ziddir. Çünki hər bir novator ədəbiyyat ənənə üzərində yüksəlir. Ə.Nazimin təsnifatında “qızıl dövr”ün yaranmasına təkan verən ənənənin tarixinin üstündən sükutla keçilir. Tənqidçinin təsnifatında elmilik o qədər zəifləyir ki, nəticədə Nəsimi XV əsr şairləri sırasına salınır, eyni zamanda, XV-XVI əsrləri əhatə edən birinci dövrdən sonra XVIII əsr çevrələyən ikinci dövr gəlir. XVII əsr bütövlükdə arada itir. Ə.Nazimin dövrləşdirməsində təsnifatda vahidlik prinsipi büsbütün aradan çıxır. Birinci tarixi dövr üçün estetiklik, ikinci tarixi dövr üçün isə ictimai-iqtisadi formasiya prinsipi önə keçir. I dövrün “Azərbaycan ədəbiyyatının çiçəklənmə dövrü”, II dövrün isə “feodal ədəbiyyatı dövrü” kimi xarakterizəsi təkcə təsnifatda vahidlik prinsipinin kobud surətdə pozulması isə diqqəti çəkmir. Həm də nəzərə almaq lazım gəlir ki, XV-XVI əsrlər də, ortada itən XVII əsr də, XVIII əsr də Azərbaycanda feodalizm dövrü idi. Dövrləşdirmə bu cəhəti ilə də tənqiddə dözümsüz bir hala gəlir. Əslində Ə.Nazim öz təsnifatını xronoloji prinsiplə aparır. I dövrün XV-XVI, ikinci dövrün XVIII, III dövrün XIX əsri, IV dövrün XX əsri əhatə etməsi də bunu sübut edir. Lakin təsnifat ənənəvi xronoloji prinsip baxımından da özünü doğrultmur. Yuxarıda bu mənada qeyd olunanlardan əlavə onu da deyək ki, “XX əsr ədəbiyyatı” kimi müəyyənləşdirilən IV dövr də, “Sovet (proletar) ədəbiyyatı” kimi xarakterizə edilən V dövr də XX əsr ədəbiyyatıdır.

Ə.Nazim hazırlıqlı tənqidçi idi, elmi-nəzəri baxımdan kifayət qədər səviyyəli, geniş mütaliyəyə malik, ədəbiyyat duyumu güclü bir insan idi. Elə isə bir təsnifatda onun bu qədər çoxsaylı yanlışlıqlara yol verməsinin, dövrləşdirməni son dərəcə primitiv meyarlara söykənərək aparmasının əsas səbəbi nə idi? Düşünürük ki, bu bəsitliyin, bəsitliklə müşayiət olunan kobud səhvlərin kökünü dövrün ədəbiyyat siyasətində axtarmaq lazımdır. Rejimin tənqidçi üzərindəki basqısı onun həqiqətən düşündüklərini elmi trayektoriyaya salmağa imkan vermir, ortalığa konyuktur xarakterli bir iş çıxarmağa sövq edirdi. Bu sövqetmənin təsiri ilə tənqiddə getdikcə daha artıq şəkildə türk xalqlarının ədəbiyyatının mənşəyini, tarixi təkamülünü, diferensiallaşmaya doğru gedən yolun elmi mənzərələrini yaratmaq naminə aparılmalı ciddi axtarışları Azərbaycan ədəbiyyatı haradan başlanır? kimi bir çox hallarda konyuktur xarakter alan suala cavab axtarışları əvəz edirdi. “Ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyasının banisi də, onun 20-ci illərdə Azərbaycandakı davamçıları da bu suala cavab axtarmışdılar. Lakin onlar bu sualın üzərinə ortağ türk ədəbiyyatı məsələsinə elmi aydınlıq gətirdikdən sonra, diferensiallaşmanın başlanğıcı problemi kimi baxırdılar. Məsələnin bu şəkildəki qoyuluşu elmi və metodoloji baxımdan düzgün idi.

Anadilli yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı problemi və M.F.Köprülüzadə

Prof. N.Şəmsizadə doğru yazır ki, “M.F.Köprülüzadənin böyük ədəbi-tarixi xidmətlərindən biri yazılı Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyini Həsənoğludan başlaması idi... Təəssüf ki, ana dilli yazılı ədəbiyyatımızın mənşəyini təyin etmək üçün bu gün də həmin faktordan uzağa gedə bilməmişik” (2, 307).

Anadilli yazılı ədəbiyyatın Həsənoğludan başlaması mülahizəsinin indiyə qədər öz müasirliyini saxlaması M.F.Köprülüzadənin mövqeyinin ciddi elmi arqumentlərə söykənməsinin göstəricisidir. Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqatlarda anadilli şeirimizin ilk sıralarında Əlinin “Qisseyi-Yusif” məsnəvisindən, müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” poeməsindən, Əhməd Fəqihin “Çərxcnamə”, “Kitabiovsafi-məsacidi-şərifə” (“Şərəfli məscidləri vəsf edən kitab”) əsərlərindən, Şeyx Səfinin “doğma dildə gözəl şeirlər” yazmasından da söhbət gedir (4, 7). Bununla belə, indi də təsdiq olunur ki, “XIII əsrin sonu-XIV yüzilliyin əvvəlində yaşayıb-yaratmış İzzəddin Həsənoğlunun anadilli Azərbaycan şeirinin inkişafında ayrıca yeri vardır” (4, 7). Maraqlıdır ki, anadilli ədəbiyyatımızın tarixində İ.Həsənoğlunun yerinin müəyyənləşməsi və möhkəmlənməsində 20-30-cu illər tənqidinin M.F.Köprülüzadəyə məxsus fikri elmi həqiqət kimi təqdir etməsi və inkişaf etdirməsinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Ə.Abid “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” araşdırmasında yazır ki, M.F.Köprülüzadə “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər” (İstanbul, 1918) adındakı kitabında məhdud sətirlə bizim ləhcəmizin yayıldığı sahədən – Dövlətşah Səmərqəndi təzki-rəsinə istinadən şair-mütəsəvvif Həsənoğludan bəhs etmişdir” (5, 48).

Ə.Abid M.F.Köprülüzadənin Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlarında Həsənoğlu ilə bərabər Qazı Burhanəddindən də “müxtəsər bir surət”də bəhs açmasını təqdir edir. Bunun əksinə olaraq, Y.V.Çəmənzəminlinin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” tədqiqatında anadilli ədəbiyyatın başlanğıcında Nəsimini görməsini yanlış mövqe sayır. Ümumiyyətlə, Y.V.Çəmənzəminlinin tədqiqatı elmi səviyyəsi və məsələlərə baxış bucağı ilə Ə.Abidi ciddi şəkildə narazı salır. Ə.Abid bu qənaətə gəlir ki, “...müəllif yazılı ədəbiyyatımızı Nəsimidən, yəni hicri VIII əsrdən başlayır; bu surətlə oğuz ləhcəsinin vücuda gəlməsindən VIII əsrə qədər keçən çox böyük zaman içində vücuda gələn ədəbi məhsulata yox ədd ediyor. Görülüyor ki, əsər tamamilə keyfi bir hərəkətin səmərəsidir” (5, 50).

Əslində “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” tədqiqatında anadilli ədəbiyyatımızın başlanğıcını Y.V.Çəmənzəminlinin Nəsimidən başlamasını “keyfi bir hərəkətin” nəticəsi – təsadüf hesab etmək olmaz. Çünki əsərin yazıldığı illərdə Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında anadilli ədəbiyyatımızın başlanğıcının Nəsimidən başlamasına dair fikirlər səslənməkdə idi. Yuxarıda Ə.Nazimin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair apardığı dövrləşdirmədə I dövrün başlanğıcı Nəsimi, hətta Həbib, Füzuli və Xətai ilə təmsil olunur. Bu mənada professor N.Şəmsizadənin bir mülahizəsi müəyyən həqiqəti ifadə etməklə bərabər, həm də mübahisə doğurur. Tənqidçi yazır: “Azəri türk ədəbiyyatı dörd-beş əsrlik müstəqil bir həyata malik”dir fikri ilə B.Çobanzadənin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərindən – Füzulidən hesab etməsi təsadüfi deyildir. Bu illərdə çap olunan əsərində F.Köçərli, görkəmli Türkiyə ədəbiyyatşünası M.F.Köprülüzadə, habelə marksist ədəbiyyatşünas Ə.Nazim təxminən eyni fikirdə olmuşlar” (2, 334). Bu sitatdakı hər bir cümlə-tezis mübahisə doğurur. Birincisi, M.F.Köprülüzadə anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini Həsənoğludan başlayır, Qazı Burhanəddindən və Füzulidən anadilli ədəbiyyatımızın böyük nümayəndələri kimi söz açır. Professor N.Şəmsizadə “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adlı tədqiqatında müxtəlif münasibətlərlə bu barədə özü də məlumat vermişdir. Sitatda B.Çobanzadənin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini (əslində anadilli ədəbiyyatımızın tarixini Füzulidən başlaması haqqındakı fikir də yanlışdır. Doğrudur, B.Çobanzadə “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” monoqrafiyasını professor N.Şəmsizadənin də göstərdiyi kimi, aşağıdakı cümlə ilə başlayır: “Azəri türk

ədəbiyyatı, dörd-beş əsrlik müstəqil bir həyata malik olmaqla bərabər, indiyə qədər pək az, səthi bir surətdə tədqiq edilmişdir” (6, 3). Lakin bu mülahizə onun Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini “XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərindən – Füzulidən hesab etməsi” anlamına gəlməz. Çünki elə həmin abzasın sonunda B.Çobanzadə belə bir fikir ifadə edir: “Nəhayət, 19-cu əsrin sonlarından olaraq, azəri-türk ədəbiyyatını Osmanlı ədəbiyyatının ibtidai provensial bir şəkli kibi tələqqi etmək, azəri şairlərindən mühümlərini Osmanlı klassik şairlər dəftərinə qeyd etmək təmayülü qüvvətlənmişdir. Qazı Burhanəddin, Nəsimi, Füzuli və daha başqa azəri şairlərinin bu “şərəfə” nail olduqları hər kəsə məlumdur” (6, 3). Bu sitatdakı bəzi mülahizələrin mübahisəli tərəflərini bir kənara qoysaq, B.Çobanzadənin ana dilli ədəbiyyatımızın başlanğıcında Qazı Burhanəddini gördüyünü qəti söyləmək mümkündür. Qazı Burhanəddinin 1344-1398-ci illərdə yaşadığını nəzərə alsaq, B.Çobanzadənin anadilli ədəbiyyatımızın tarixini XV əsrin sonu-XVI əsrdən yox, ona məlum olan faktlara əsasən XIV əsrin birinci yarısından başladığını aşkar görmək mümkündür. Nəsiminin də yaradıcılığının əsas ağırlığının XIV əsrə düşdüyünü nəzərə alanda Ə.Nazimin də anadilli ədəbiyyatımızın tarixini XIV əsrdən hesab etməsi qənaətinə gəlmək olar. Beləliklə, 20-30-cu illər tənqidində anadilli ədəbiyyatımızın tarixinin nə zamandan başlanmasına dair ən ümumi fikir – ortaq qənaət XV-XVI əsrləri yox, XIII-XIV əsrləri nəzərdə tutur.

30-cu illər tənqidində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə fərqli baxış

Bununla bərabər, 20-30-cu illər tənqidində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini (anadilli ədəbiyyatın tarixi kontekstində) daha əvvəlki əsrlərə aparmaq təşəbbüsləri də olmuşdur. Bu mənada M.K.Ələkbərlinin mülahizələrini fərqləndirmək lazım gəlir. 1934-cü ildə I Ümumittifaq Şura Yazıçıları Qurultayında söylədiyi məruzəsində tənqidçi yazırdı: “Yazılı Azərbaycan ədəbiyyatı tariximizin VIII əsrdən şairə Zibeydə Xatunun səhnəyə çıxması ilə başlayır. Bu şairə türk, ərəb və fars dillərində əsərlər yaratmış və Azərbaycan ədəbiyyatında fəxri bir yer tutub, Şəhrizadənin “1001 gecə” hekayələrindəki qəhrəmanı kibi gözə çarpmadadır” (7, 3). M.K.Ələkbərli tədqiqatının başlanğıcında yazılı Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin Zibeydə xatundan başlamasını hökm şəklində versə də, məsələyə verdiyi şərhələrdə daha düzgün yol tutur və yazır: “...Zibeydə xatun haqqında olan iddianın da bitmiş elmi iddia olduğunu iləri sürməyirik” (7, 4). M.K.Ələkbərlinin iddiası nə qədər xeyirxah mövqedən irəli sürülsə də, məsələyə elmi-metodoloji baxış bu iddianı təsdiqləyə bilmir. Bütövlükdə 20-30-cu illər tənqidinin əksər nümayəndələrinin mövqeyi ilə M.K.Ələkbərlinin mövqeyi məsələyə metodoloji baxışda bir-birini təkzib edir. Çünki 20-30-cu illər tənqidi İzzəddin Həsənoğlunun, Qazı Burhanəddinin, İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığını önə çəkəndə anadilli yazılı ədəbiyyat problemini qoyurdular. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu yazılı ədəbiyyatımızın ümumtürk mənşəyini, tarixi təkamülün diferensiallaşmaya doğru getdiyini inkar etmirdi. Ancaq M.K.Ələkbərli problemi anadilli yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı şəklində yox, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixi başlanğıcı şəklində qoyur. Burada prinsiplial fərq var. M.K.Ələkbərli Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını ümumtürk kökündən ayırır. Buna görə də metodoloji yanlışlığa yol verir.

M.K.Ələkbərli Zibeydə xatunun üç dildə (ərəb, fars və türk dillərində) əsər yazmasını onun mənşəcə türk olmasını sübut edən ehtimal kimi irəli sürür. Zibeydə xatunun türk olması hələ də ehtimal olaraq qalır və bəzi tədqiqatlar nəinki bu ehtimalı təsdiq etmir, hətta əks iddia ilə çıxış edirlər. Məsələn, M.Rəfili elə bir əsaslı mənbə göstərməsə də, Zibeydə xatunun ərəb qızı olduğunu iddia edir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir də səslənir ki, “bircə, M.K.Ələkbərlinin qənaəti daha inandırıcı və perspektivlidir” (2, 338). Professor N.Şəmsizadə bu “inandırıcı və perspektivli” məsələyə indiyə qədər aydınlıq gətirilməməsini – “problemin əsrin son çərəyinə qədər sükut pərdəsi altında uyu-

mağa məhkum edilməsini” müasir ədəbiyyatşünaslığın qüsuru hesab edir. Fikrimizcə, VI-II əsrdə yaşamış şairənin türk dilində şeir yazması ehtimalı onu yazılı Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməyə imkan vermir. Çünki onun hansı türkcədə yazması məlum deyil. İkincisi, Zübeydə xatunun türkcə yazdığı şeirlər əldə deyil. Yazılı ədəbiyyatımızın başlanğıcını əldə olmayan şeirlərlə bağlamaq məntiqi və elmi-metodoloji baxımdan əsassız bir işdir.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, 20-ci illər tənqidi Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının mənşəyini onun ümumtürk kökündən ayırmır. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində yaranmasını və tarixi təkamül prosesi keçirdiyini qəbul edir. 20-ci illər tənqidi qəbul edir ki, zaman keçdikcə türk xalqlarının fərqli ictimai-siyasi proseslər şəraitində və fərqli coğrafi ərazilərdə məskunlaşması türk dilində şivələrin yaranmasına təkan vermiş, türk dilinin bazası əsasında iki nəhəng türk şivəsi – Şərqi və Qərbi şivələri formalaşmış, bunun əsasında da ümumtürk ədəbiyyatından məhəlli ədəbiyyatlara (indiki terminologiya ilə desək, milli ədəbiyyatlara) keçid prosesi başlamışdır. 30-cu illərə doğru diferensiallaşma faktından hər bir türk xalqının müstəqil bir tarixi inkişaf yolu keçməsinə dair fikir formalaşdırılmasına cəhdlər edilsə də (ideologiyanın birbaşa təsiri ilə), ciddi elmi mənbə və məxəzlərlə tanışlıq, ədəbi abidələrin dərinədən təhlili tənqidi düzgün metodoloji yol tutmağa sövq etmişdir. Tənqid anadilli ədəbiyyatın yaranmasını Azərbaycan ədəbiyyatının keçiyi tarixi yolun süni surətdə müstəqilləşdirilməsində yox, türk xalqları ədəbiyyatının tarixi təkamülünün nəticəsi olan diferensiallaşmada axtarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu // B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 355 s.
2. Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı // N.Şəmsizadə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2008, 560 s.
3. Zeynəllı H, Abdulla Şaiq, Musaxanlı, Əfəndizadə C. Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı: Azərənşir, 1928, 301 s.
4. Rüstəmov A. Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild, Bakı: Elm, 2009, 736 s.
5. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 240 s.
6. Çobanzadə B. Azəri ədəbiyyatının yeni devri (nasionalizmdən internasionalizmə). Bakı: ADETİ-nin nəşri, 1930, 65 s.
7. Ələkbərli M.K. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərənşir, 1935, 40 s.

Резюме

Айнур Маммадова

Проблема исторической периодизации азербайджанской литературы в критике 20-30 годов

Критики 20-х годов XX столетия считали важным условием проведение периодизации, опирающейся на серьёзные научные основания для совершенного изучения литературы тюркских народов. Однако критики XX столетия, особенно Б. Чобанзаде и А. Мусаханлы полагали, что не проведена совершенная периодизация в литературе тюркских народов. По их мнению, самой сложной стороной вопроса было то, что научные принципы периодизации не были известны.

В статье отмечено, что литературная критика выступает с позиции правильной исторической периодизации для изучения литературной истории на научных основаниях. Интерпретируется подход литературной критики к понятию «период». Привносится ясность в отношении национальной

литературной критики к концепциям, выдвигаемым относительно принципов исторической периодизации в мировом литературоведении.

Выражается критическое отношение к классификациям М.Ф.Корпулузаде, Б.Чобанзаде, А.Мусаханлы, А.Назима, связанным с исторической периодизацией азербайджанской литературы. Проявляются положительные свойства и недостатки проведенной периодизации.

Вопрос исторической периодизации Азербайджанской литературы актуален и на сегодняшний день. Так как этот вопрос в современном литературоведении не нашёл своего полного решения.

Первичная и концептуальная постановка проблемы на научно-теоретическом уровне поставлена в критике 20-30-х годов. Турецкие учёные М.Ф.Корпулузаде и И.Хикмет, представители национальной критики Б.Чобанзаде, А.Абид, А.Назим, А.Шаиг, А.Мусаханлы, Г.Зейналлы и др. провели много исследований в данном направлении. В статье под названием «Историческая периодизация азербайджанской литературы в литературной критике 20-30-х годов» те же исследования становятся объектом исследования. В понятии «период» изучаются как взгляды современного литературоведения на вопрос принципов периодизации и проводимой классификации, а также они относятся к вопросам критики. Подробно анализируются преимущественные черты, дефекты, стороны, основанные на идеологии, особенности, обусловленные эстетизмом каждой квалификации.

С методологической и научно-теоретической точки зрения черты, которые могут играть базовую роль для исторической периодизации Азербайджанской литературы, особым образом преувеличиваются.

Ключевые слова: историческая периодизация, литература, критик, исследование, народ, принцип

Summary

Aynur Mammadova

Historical transformation problem of Azerbaijani literature in 20-30s literary criticism

The critics of the 20s of XX century considered necessary conducting of a periodization based on the serious scientific principles for the perfect study of Turkish folk literature. However, critics of the 20s, especially B.Cobanzade and A.Musakhanli, considered that there was no perfect periodization in Turkish folk literature. In their view, the most difficult part of the issue was that the scientific principles of periodization were unknown.

The issue of historical periodization of Azerbaijani literature is also actual today. Because this issue has not been fully solved scientifically in the contemporary literature studies.

The article outlines correctness of historical transformation to study literary criticism on scientific basis of history of literature. Approaches of literary criticism to the concept of "period" are described. The national literary criticism refers to the concepts related to the principles of historical transformation in the world literature studies.

Classifications of M.F.Korpuuzade, A.Musakhanli, B.Chobanzade and A.Nazim relate to historical transformation of Azerbaijan literature are criticized. Positive and incomplete features of transformation are clarified.

The first and conceptual formation of the problem at the scientifically-theoretical level was criticized in the 20-30s. Turkish scholars M.F.Korpuuzade and I.Hikmet, national critics B.Chobanzade, A.Abid, A.Nazim, A.Shaig, A.Musakhanli, H.Zeynalli and others conducted a lot of research in this direction. These studies are the subject of research in an article titled "Historical periodization of Azerbaijani Literature in literary criticism of the 20-30s." The concept of "period", the principles of periodization and conducted classifications are studied through contemporary literature studies and issues are also approached critically. The advantages, flaws, ideologies and aestheticism of each classification are analyzed in detail.

Features which can play the role of basis for the historical periodization of Azerbaijan literature are particularly highlighted from the methodological and scientifically-theoretically point of view.

Key words: historical devolution, literature, critic, research, people, principle

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

HÜSEYN ABBASZADƏ BƏDİİ NƏSRİNDƏ HEKAYƏ JANRI

(əxlaqi-mənəvi dəyərlər kontekstində)

Aygün HEYDƏROVA*

Açar sözlər: Hüseyin Abbaszadə, hekayə, əxlaqi-mənəvi dəyərlər, insan, zaman

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biri də H.Abbaszadə olmuşdur. H.Abbaszadə nəsr yaradıcılığına 50-ci illərdə başlayır. Həmin dövr nasirlərini ədəbiyyatşünas İsmayıl Şıxlı belə ifadə edir: “Onlardan hər birinin özünəməxsus fərdi üslubu, mövzuları, bədii qəhrəmanları var idi. İsa Hüseyinov, Bayram Bayramov, Sabir Əhmədov, Vidadi Babanlı, Hüseyin Abbaszadə, Seyfəddin Dağlı, Salam Qədirzadə, Gülhüseyn Hüseynoğlu, Altay Məmmədov artıq özlərinə məxsus yaradıcılıq yolu keçmişlər... Onlar ictimai həyatımızda baş verən hadisələrə müdaxilə edir, bu və ya başqa məsələ haqqında öz mülahizələrini söyləyirlər. Maraqlı burasıdır ki, adlarını çəkdiyimiz nasirlərin hərəsinin öz təsvir üsulu var. Onların hərəsinə bir məsələ maraqlandırır və onlar həmin məsələlərin bədii həllini orijinal yollarla aparırlar” [8].

H.Abbaszadənin adı nasir kimi “General” romanı ilə duyulsa da, yazdığı hekayə, povestləri ilə yaşarılıq qazanır. Bu yaşarılığın səbəbi özünəməxsus mövzu yeniliyi və çox problemlidir. Professor Abbas Hacıyev yaradıcılığın fərdiliyindən bəhs edərək yazır: “Yaradıcılıq fərdiliyinin formalaşmasında mədəni, iqtisadi-siyasi və ədəbi mühit, dövrün bütün estetik tələbləri, zamanla ayaqlaşmaq və istedadı düzgün istiqamətləndirə bilmək bacarığı əhəmiyyətli rol oynayır” [5, s. 34]. H.Abbaszadə də yaradıcılığına məhz bu prizmadan yanaşaraq, yaşadığı dövrün nəbzinə uyğun mövzulara müraciət edirdi.

1. H.Abbaszadə bədii nəsrində hekayə janrı

Qələmini müxtəlif janrlarda sınımış H.Abbaszadə yaradıcılığında hekayə janrı istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından diqqəti cəlb edir. 50-ci ildə bədii nəsrə gələn H.Abbaszadə 80-ə yaxın hekayə yazır. Hekayə yaradıcılığını 1958-ci ildə “Bağdadda bir gecə” ilə başlayıb 2005-ci ildə “Medalyon”la tamamlayır. Bu intervaldan da görüldüyü kimi onun hekayə yaradıcılığı 50, 60, 70-80, 90 və 2000-ci illəri əhatə edir. Görüldüyü kimi, onun hekayə yaradıcılığı iki dövrə bölünür: sovet və müstəqillik

Unutmamalıyıq ki, hər bir insan öz dövrünün, mühitinin məhsuludur. H.Abbaszadə sovet ideologiyası təsiri ilə böyümüş, təhsil almış, əmək fəaliyyətinə başlamışdı. Təbii olaraq, o bu dövrün naqisliklərinin də şahidi olmuş, lakin onları açıq şəkildə yazmamışdır. Sovet dövründə yazılmış əsərlər müəyyən tələbdən doğurdu. Bu əsərlərə tarixi, müasir rakursdan yanaşmaqla, ideya-estetik tərəfini araşdıraraq düzgün qiymət vermək olar. Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonrakı dövrdə sovet dövründə yazılmış əsərlər bir qədər kölgədə qalmış, həmin dövrün yazarlarına qarşı laqeydlik formalaşmışdı. Bu aqibətə H.Abbaszadə yaradıcılığı da məruz qaldı. Bu prosesi ədəbiyyatşünas Şirindil Alışanlı mükəmməl şəkildə ifadə edir: “Marksist-leninçi metodologiyanın, ictimai formasiyalar nəzəriyyəsinin yetirməsi olan Azərbaycan humanitar elmi hansı istiqamətdə inkişaf etməlidir. Humanitar tədqiqatlarda başlıqlar dəyişir, lakin mətndən, təhlildən irəli gəlmədiyi üçün formal səciyyə daşıyır. Tariximizlə, ədəbi-mədəni keçmişimiz və çağdaş proseslə

* doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: heyderova89@inbox.ru

bağlı tədqiqatlarda formal ənənəvi metodoloji yanaşma mexaniki inkar edilir. Humanitar təfəkkürdə marksist dünyagörüşündən zahiri ayrılma yalnız ifratlarla müşahidə olunur” [2, s. 4].

Bəs, bu gün bu əsərlər hansı aspektlərdən tədqiq oluna bilər? H.Abbaszadə hekayələrinin əsas konsepsiyası insandır. O, yaşadığı dövrün, cəmiyyətin insanların psixologiyasını, sosial və məişət aspektlərini işıqlandırmağı qarşısına məqsəd qoyaraq, insanı müharibə və insan, mühit və insan, məişət və insan kontekstində təsvir edir. Onun əsərləri də məhz bu yöndən tədqiq oluna bilər. Çünki qələmini müxtəlif janrlarda sınımış, çoxsaylı əsərlər yazmış, geniş tirajla nəşr olunmuşdur. Bu gün bu yöndən yanaşdıq o dövrün əsərlərinin üstündən xətt çəkmək düzgün deyildir.

H.Abbaszadənin hekayə yaradıcılığının özünəməxsusluğunun iki səbəbi vardır: birincisi, o, təsvir etdiyi hadisənin mahiyyətini qavrayırdı; ikincisi, onun problem kimi ədəbi müstəviyə çıxara bilirdi.

Qısa müddətdə fikir və düşüncələri çatdırmaq baxımında hekayə əvəzsiz bir janrdır. Ədəbiyyatşünas Leyla İmaməliyevanın da qeyd etdiyi kimi, “realist janr olan hekayə o qədər də mürəkkəb quruluşa malik deyil. Yığcam süjet, ümumiləşdirici bir mətləb və sadə söyləmə üsulu hekayə sənətinin əsas qayəsini təşkil edir. Hekayədə müəyyən bir əhvalatın bütün incəlikləri yox, əsas xarakter səhnəsi verilir. Elə bu səhnənin köməyiylə də hekayə müəllifi əhvalatı tamamilə ifadə edir” [6, s. 12].

H.Abbaszadə bu janrın imkanlarından hərtərəfli istifadə edirdi. Sələfləri kimi, onun hekayələri də məna tutumu, yığcamlığı, həyatın realistikəsinə əksi baxımından dəyərlidir. Tipoloji olaraq onun əsərlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: məişət hekayələri; psixoloji hekayələr; qadınlarla bağlı hekayələr; uşaq hekayələri, əxlaqi hekayələr, müharibə hekayələri və s. Təbii ki, bu şərti bölgüdür. Məqalədə H.Abbaszadənin bütün hekayələrini tədqiqata cəlb etməmişik. Çünki müharibə hekayələri, müstəqillik dövründə yazdığı hekayələr məzmun, ideya və sənətkarlıq baxımından xüsusi silsilə təşkil etdiyindən ayrıca araşdırmanın məhsuludur.

2. H.Abbaszadə hekayələri əxlaqi-mənəvi dəyərlər kontekstində

Məqalədə “Bağdadda bir gecə”, “Köhnə məhəllədə”, “Axşam şöbəsinin tələbəsi”, “Xeybər əminin gülləri”, “Qoruqçu”, “Trikotaj kostyum”, “Təzə direktor”, “Təzə xalça, köhnə xalça”, “Taqqılbağ”, “Ata yurdu”, “Ata və oğul”, “Bir şaftalı pöhrəsi nədir ki...”, “Sən heç belə deyildin”, “Körpüdə bir qadın dayanmışdı”, “Siz kimsiniz?”, “Hündür hasar arxasında”, “Bir kupədə”, “Qatil”, “Meynə”, “Təsəlli”, “Feyzi müəllim”, “Uçurumdan keçən yol”, “Etibarnamə” hekayələri əxlaqi-mənəvi dəyərlər kontekstində araşdırırıq.

H.Abbaszadənin ilk mətbu hekayəsi “Bağdadda bir gecə” (1958) adlanır. Əsər dəyərləli XVI əsr şairi Məhəmməd Füzuliyə həsr edilmiş və onun obrazı yaradılmışdır. Yazıçı Füzulinin azərbaycanlı olmasını vurğulayaraq, bununla qürur duyur: “Demək, həmyerliyəm ki... Mənim də dədə-babam Azərbaycan torpağındadır. Ordan bura köçüb gəlirlər. Mən o yerləri görməmişəm. Rəhmətlik anam deyirdi ki, çox gözəl yerlərdir” [3, s. 195]. Bu hekayə onun ilk qələm təcrübəsi olduğundan bədii ideya cəhətdən tam deyildir. Ümumiyyətlə, bu hal H.Abbaszadənin yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı hekayələrdə aparıcıdır.

Əxlaqi dəyərlərə xüsusi önəm verən yazıçı hekayələrində bu mövzuya xüsusilə toxunur. Humanist cəmiyyət arzulayan H.Abbaszadə bunun üçün fərdlərdən başlamağın vacibliyini bildirir. Çünki hər bir insanın bu həyatda müəyyən missiyası vardır. Hər birimizin mənsəbimizdən asılı olmayaraq, övlad, vətəndaş, dost və s. kimi vəzifələri var. İnsan olaraq vəzifələrimizin məsuliyyətini dərk edib onlara uyğun yaşamağı bacarmalıyıq. Çünki bizi formalaşdıran dəyərlər yalnız genlə keçmir, ətraf mühitin təsiri ilə də formalaşır. Bu baxımdan onun “Köhnə məhəllədə”, “Axşam şöbəsinin tələbələri”, “Xeybər

əminin gülləri”, “Qoruqçu”, “Trikotaj kostyum”, “Təzə direktor” və s. kimi hekayələri maraqlıdır. Bu hekayələrdə postsovet ədəbiyyatı üçün aktual olan əməyə sevgi, halal zəhmət, insan əməyinin qiymətləndirilməsi kimi məziyyətlərə işıq tutulur. Səriyyə xalanın (“Köhnə məhəllədə”) dediyi: “Eh, oğlum, hər kəs öz işinə can yandırardı, dərdimiz nə idi” sözləri yalnız sovet cəmiyyəti üçün deyil, elə bu günümüz üçün də aktualdır. Və ya əkdüyü güllərlə köüllərdə yaşayan Xeybər əmi (“Xeybər əminin gülləri”), gündüz işləyib axşam təhsilini davam etdirən Rəşid (“Axşam şöbəsinin tələbəsi”) obrazları əməksevər, mənəvi saflığı həyatın əsas prinsipi kimi görən insanların ümumiləşmiş obrazlarıdır. Yazıçı hekayələrində mənəvi saflığa qarşı cəmiyyətin sosial bələsi olan “tanışlıq” və “xahiş”i qoyur. Cəmiyyətdə işini bu yolla həll edən insanların ümumiləşmiş obrazı kimi Ziyad kişi (“Qoruqçu”), Toba (“Trikotaj kostyum”), Rəhim (“Təzə direktor”) kimilərin müfəssəl təsvirini verir. Yazıcının əsas qayəsi öz işi namusla, vicdanla yerinə yetirmənin vacibliyi vurğulamaqdır.

H.Abbaszadə müasir yönümlü yazıçı olmuşdur. Lakin onun hekayələrindəki müasirlik, yenilik köhnənin inkarı kimi dəyərləndirilməməlidir. O, keçmişə unutmamağın əleyhinədir. İnsan kim olmasını, hardan gəldiyini bilməli, unutmamalı, keçmişin mütərəqqi keyfiyyətlərini qorumağı bacarmalıdır. Onun “Təzə xalça, köhnə xalça”, “Taqqılbab”, “Ata yurdu” hekayələri bu cəhətdən ibrətəməz məzmunla malikdir. H.Abbaszadə keçmişə müəyyən nəsnələrin fonunda təsvir edir. Belə ki, göz nuru ilə toxunmuş köhnə xalça (“Təzə xalça, köhnə xalça”) və ya illərin acısını, xoşbəxtliyini, əllərin istisini özündə daşımış taqqılbab (“Taqqılbab”), başsız ata yurdu (“Ata yurdu”) vasitəsilə ifadə edir: “O gündən qoca evə gələndə ancaq taqqılbabı döyürdü. Həm də uşaqlıqda olduğu kimi, iki dəfə, ara verə-verə döyürdü... Ona baxıb böyük nəvəsi Mehman da onun sayağı evə gələndə taqqılbabı çalırdı. Bu, qocaya xoş gəlirdi ki, nəvəsi ulu babasının, böyük nəvəsinin əlləri dəymiş taqqılbabdan tuturdu. Qocaya elə gəlirdi ki, Mehman hər dəfə qarını döyəndə onun əlləri haçansa naməlum bir dəmirçinin qayırdığı taqqılbabı yox, dədə-babasının əllərinə dəyirdi. Və Mehmanın balaca əli əcdadının bu bir parça dəmirdə qalan doğma hərarəti ilə isinirdi” [1, s. 84].

H.Abbaszadə keçmişə bağlılığı ailə ilə əlaqələndirir. Çünki bir çox şey məhz ailədən başlayır. Ailənin əhəmiyyəti onun hekayələrində başlıca mövzulardandır. Çünki ailədə valideynlərin hansı əqidədə olması vacibdir. Valideyn uşaqların gələcək həyatında, inkişafında mühüm rol oynayır. Yazıçı bunu “Ata və oğul”, “Bir şaftalı pöhrəsi nədir ki...” hekayələrində vurğulamışdır. Hər iki hekayədə o, fərqli ata obrazları yaratmışdır. H.Abbaszadə sənətkar fəhmi ilə təkə ataların oğullarına görə deyil (“Bir şaftalı pöhrəsi nədir ki...”), oğulların da atalarının adı ilə qürur duymaq istədiklərini (“Ata və oğul”) oxucuya çatdırır. Yazıcının fikrincə istər valideyn, istərsə də övlad öz borcunu elə yerinə yetirməlidir ki, mənəvi naqislik yaranmasın. Ailənin təməlini təşkil edən qadının ailə və cəmiyyətdəki yeri, mövqeyi əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdəndir ki, qadının ailədə, cəmiyyətdə rolu bədii ədəbiyyatın da aparıcı mövzudur. Bu mövzunu H.Abbaszadə hekayələrində maaflandırıcı yöndə işləmişdir. “Sən heç belə deyildin”, “Körpüdə bir qadın dayanmışdı”, “Siz kimsiniz?” hekayələrində müxtəlif xarakterli qadın obrazları diqqəti cəlb edir.

“Sən heç belə deyildin” hekayəsinin fabulası Tibb universitetində oxumuş iki rəfiqənin illər sonra təsadüfən görüşməsi üzərində qurulmuşdur. Cəmilə özünü ailə həyatına həsr edərək, özünü unudur. Hekayənin ideyasının əsasında da bu problem durur. Yazıçı Cəmiləni dar mühitdən çıxarıb cəmiyyətlə üz-üzə qoyur. Çünki insan – qadın cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə özünü tanıma, anlama imkanını da itirir. Mənən təkləşən insan daxilən xoşbəxt olmadığından ətrafdakıları da xoşbəxt etmək iradəsində olmur.

Qadın mənəviyyatı, onların iç dünyasının əksi baxımından “Körpüdə bir qadın dayanmışdı” (Zeynəb), “Siz kimsiniz?” hekayələri də maraqlıdır. “Siz kimsiniz?” hekayə-

sinin qəhrəmanı Nəcibənin daxili aləmində baş verən təlatümlər oxucunu düşündürür. İşlədiyi müəssisədə Səlim Əhmədliyə duyduğu hissləri onun ölümü ilə anlayır. İlk baxışda sadə görünən problem əslində dərin psixoloji məqamlara söykənir. Nəcibənin özündən belə gizlətdiyi duyğulara görə qınanması mövzusunun müəllif dəyərləndirmək üçün oxucunun ixtiyarına buraxır. Onun Səlim Əhmədliyə duyğuları pərəstiş idi: “Əhmədlinin işgüzarlığı Nəcibəni heyrətə salmışdı. Adamlar ardı-arası kəsilmədən direktorun yanına gələr, onu görüncə üzləri gülərdi. Ancaq katibə özü də hiss etmədən cavan direktor kabinetindən çıxıb sexlərə baş çəkməyə, ya harasa müşavirəyə gedəndə onun arxasınca məftunluqla baxırdı” [1, s. 88]. Müəllif cəmiyyətin əxlaq normalarını xatırladaraq, bu normaların insanın daxili aləminə aid olan hisslərə belə güzəştə olmadığına göstərir. Əhmədlinin arvadının verdiyi “siz kimsiniz?” sualı bunun bariz nümunəsidir. Bu sualın cavabı Nəcibənin özünü belə qorxudur: “Düzü, heç bilmirəm sizə nə sayaq cavab verim... – Qız sözüünə ara verdi, qadının üzünə baxmadan dedi: – Mən yoldaş Əhmədlinin katibəsi idim. Aqlım kəsmir ki, onun diqqətini cəlb edəydim. İkincisinə qalanda sizin mənə belə bir sual verməyə əsasınız yoxdur” [1, s. 92].

H.Abbaszadə hekayələrinin bir qisminin fabulasını insan-zaman-mənəviyyat təşkil edir. Zaman insan mənəviyyatının üzə çıxmasına kömək edən amildir. Yazıçı bu mövzunu məhbub həyatlarının fonunda təqdim edir. Onun “Hündür hasar arxasında” və “Bir kupədə” hekayələrinin qəhrəmanları məhz mənəviyyatları ilə həyat imtahanından kəsilmiş insanlardır. Zakir Qənbərov (“Hündür hasar arxasında”) vaxtında düzgün seçimlər etməməsini “Mənimki gətirmədi, Vahidə xanım. Bunun da günahı özümdə olub” deməklə kifayətlənir. “Bir kupədə” hekayəsinin qəhrəmanı isə özünün etdiyi səhvi başqasının etməsinə çalışaraq, səhvlərini islah etdiyini göstərir.

Yazıçı hekayələrində insan və ətraf mühit amilinə xüsusi fikir verir. İnsanın yaradıcı imkanları ilə yanaşı, onun təbiətə, insanlığa vurduğu dağıdıcı yaralardan da bəhs edir. Belə ki, o, “Qatil” hekayəsində pişikləri maşını ilə vəhşicəsinə əzib öldürən Məhərrəmin məhəllə uşaqları tərəfindən cəzalandırılmasını təsvir edir. Bu, təsadüfi seçilmiş sonluq deyildir. H.Abbaszadə gələcəyimiz olan uşaqlarımızı təbiətə, canlılara qarşı duyarlı görmək istəyir. Yazıçıya görə, yalnız insanı öldürən deyil, günahsız heyvanları öldürənlər də qatildir.

H.Abbaszadə hekayələrində insan psixologiyasının dolğun təsvirini verir. İnsanın daxili aləminin açılmasında müxtəlif detallardan istifadə edir. Belə hekayələrə “Meynə” və “Çəmbərəkənd balladası”nı nümunə göstərmək olar. Hekayənin qəhrəmanlarının iç dünyası onların daxili nitqi ilə açılır. Qonşunun güllü-çiçəkli eyvanını qısqaqan Nurcahanın (“Meynə”) daxili ailəmi onun qonşuları, hətta həyat yoldaşı ilə danışığında açılır: “-Necə yəni bəsdə?! Buna bir bax, adını kişi qoyub, ancaq mənim üstümə xoruzlanmağı bilir” [1, s. 25].

Qocalıq, yaşlılar və cəmiyyət məsələlərinə də özünəməxsus yanaşmış H.Abbaszadə “Təsəlli”, “Feyzi müəllim” kimi hekayələr yazır. “Təsəlli” hekayəsinin əsas obrazı Fərəc Məzahirdir. Fərəc Məzahir həyatda özünü tapa bilməyən insanların ümumiləşmiş obrazıdır. Fərəc Məzahir əlli il əvvəl teatr səhnəsinə gəlmiş, tanınmış aktyor olmaq istəmiş, lakin istedadı ilə istəyi arasındakı uçurum ona mane olmuşdur. Teatra olan sevgisi aktyor ola bilməsə də, ona teatrda qalib müxtəlif vəzifələri icra etməyə də mane olmamışdır. Fərəc Məzahirin evindəki Otellonun geyimindəki şəklini yazıçı belə təsvir edir: “...O, heç zaman Otello rolunu oynamamışdı. Həmin tamaşada Radriqo rolunu ifa etmişdi. Özü də bu tamaşada dəridən-qabıqdan çıxmışdı. Lakin bir gün qəzetdə tamaşa haqqında məqalə dərc olundu. Küll halında tamaşaya müsbət qiymət verən tənqidçi sonda iradəni da bildirdi. Aktyorun ünvanına deyilən: “Gənc artist Fərəc Məzahir rolunun öhdəsindən qəti gələ bilmir” ittihamı ona elə ağır təsir edir ki, xəstələnir. ...o vaxta kimi Otello rolunu oynamağı qəlbində tutan Fərəc artıq arzusunun yerinə yetirilməyəcəyini yəqin etdi. Bir

səhər teatrda heç kəs olmayanda o, artistlərdən gizli Otellonun geyimini götürüb tanış fotoqrafın yanına getdi... O, çoxdankı arzusuna belə çatdı. Səhnə üzü görməyən Otello belə yarandı” [1, s. 19]. Həyatın insan taleyinə loyaf münasibəti, insanın arzularının reallığa qarşı qoyulması hekayədə əvvəldən sonadək müxtəlif epizodlarla ifadə edilir.

Gəlimli-gedimli evinin boşalması ilə Fərəc Məzahir özünü lazımsız hiss edərək mənəvi təkliyini dərk edir. Çünki bu düşüncə ağırlı olsa da, realdır. Hekayənin sonluğu bir daha insanın nə yaşda olur olsun, qayğıya, diqqətə ehtiyacı olması ilə tamamlanır: “Fərəc şkafdan götürdüyü qovluqları bir-birinin yanında stolun üstünə düzdü. Pəncərə qabağına keçdi. Yel əsdikcə titrəyən çırpacaq budaqların arxasından küçəyə baxıb qonağın yolunu gözlədi” [1, s. 21].

“İnciklik” hekayəsində yazıçı Nağı kişinin pensiyaya çıxmaq istəməməsi, ömrü vəfa etdikcə sevdiyi işlə məşğul olmağı düşünməsi ilə yeni gələn gənclərə iş imkanları yaradılması arasındakı təzadə toxunur. Nağı kişinin timsalında qocalıqla barışmayan insan obrazı yaradılır. Nağı kişi, haqlı olaraq, işsiz qala bilməyəcəyini düşünür. Çünki o da işdən getsə, Fərəc Məzahir kimi mənəvi təkliyə düçar olacağından qorxur. Hekayədə yazıçı gənc nəsillə yaşlı nəslin “həyat” məsələlərini ortaya atır.

“Feyzi müəllim” hekayəsinin qəhrəmanı isə həyata qarşı daha nikbindir. Çünki o, hələ əmək prosesindən ayrılmamışdır. O, həyatın mənasını ailədə, yaxşı dostluqlarda görür. Öz ailəsi olmasa da, kəndə işləməyə gələn Camalı oğlu, qızı Afaqi nəvəsi kimi sevir.

H.Abbaszadənin toxunduğu mövzulardan biri də dostluqdur. Ta qədim zamanlardan bu mövzu ədəbiyyatda işlənir. Yazıçı səmimiliyə, təmannasızlığa önəm verdiyi üçün dostluqlarda da bu məziyyətləri görmək istəyir. O, hekayələrində dostluqda xəyanəti, ikiüzlülüğü, satqınlığı pisləyir. “Etibarnamə” və “Uçurumdan keçən yol” hekayələrində məsələyə bu prizmasından yanaşır. Əbültağının (“Etibarnamə”) dostunun əmanətinə xəyanətinə qarşı Səfi ilə Nahidin (“Uçurumdan keçən yol”) dostluğu qoyulur.

Nəticə

H.Abbaszadənin hekayə yaradıcılığı məzmun və ideyaca rəngarəngdir. Bu və burada qeyd edilməmiş (“Büllur mürəkkəbqabı və bənövşəyi “Jiqulu”, “Ata-baba yurdu”, “Balkondan bir xalça sərilməmişdi”, “Zəmanət”, “Ocaqçı”, “Toğrul gözləyirdi” və s.) bir çox hekayələri birləşdirən cəhət mövzunun müasir həyatdan alınması və psixologizmin aparıcılığıdır. Görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas Elçinin də qeyd etdiyi kimi: “O yerdə ki, yazıçı öz hekayəsində təsvir etdiyi insanlarla, hadisə ilə heç bir əlaqəsi olmayan “ictimai-iqtisadi münasibətləri” süni surətdə həmin hekayəsinə gətirib-sə – hekayə bədii cəhətdən zəif və sönük olurdu” [3, s. 195]. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, H.Abbaszadənin də dövrün diqtəsi ilə yazılmış hekayələri yox deyildir. Bakı nefti, fəhlə həyatı, inqilabı əks etdirən “Toy, od, teleqram”, “Fənarçı” hekayələri bu sıradadır.

H.Abbaszadə hekayələrindəki mövzuların, hadisələrin, obrazların təbiiliyinin səbəbi sünilikdən uzaq olmasıdır. Onun yaradıcılığının böyük bir qismi sovet dövrünə təsadüf etdiyindən onun əsərlərini bu təsirdən ayrı təsəvvür etmək məntiqsiz olardı. Haqqında yazdığımız hekayələr mövzu cəhətdən sovet dövrünün, sovet adamının xarakteri kimi qiymətləndirilsə də, buradakı mütərəqqi ideyalar sərhədsizdir. Çünki o, təsvir etdiyi obrazların daxili aləminə nüfuz edərək, onları boyasız, real şəkildə təsvir etmişdir.

O, hekayələrində insanlarda, cəmiyyətdə görmək istədiyi mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, müsbət iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına çalışırdı. Ədəbiyyatşünas-alim Nərgiz Paşayevanın da qeyd etdiyi kimi: “Bədii əsər içərisində yerləşdirilmiş insan konsepsiyası, əslində yazıçının fəlsəfi görüşlərinin bədii üsullarla ifadəsidir” [7, s. 8].

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaszadə H. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 320 s.
2. Alışanlı Ş. Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı: Sabah, 2010, 360 s.
3. Azərbaycan nəsr antologiyası. 5 cilddə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 312 s.
4. Elçin. Tənqid və nəsr. Bakı: Günəş, 1999, 216 s.
5. Hacıyev A. Sənətkarın yaradıcılıq fərdiliyi. Bakı: API, 1990, 87 s.
6. İmaməliyeva L. Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrı. Bakı: Mütərcim, 2015, 240 s.
7. Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı: "ATİ" nəşriyyatı, 2004, 244 s.
8. Şıxlı İ. Bədii keyfiyyət uğrunda. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, Bakı, 1965, 22 dekabr.

Summary

Aygün Heydarova

The Genre of the Story in the Prose of Huseyn Abbaszade (in the context of moral and spiritual values)

One of the talented representatives of the Azerbaijani literature was H. Abbaszade. He began his creative activity in the 50s. In the works of H. Abbaszade the genre story draws attention both in quantity and quality. H. Abbaszade wrote about 80 stories. He began his creative career in 1958 with "One Night in Baghdad" and completed his "Medallion" in 2005. His stories cover the era of the Soviet Union and Independence. The main concept of his story is man. He sought to highlight the psychology, social and everyday aspects of his time. He describes a person in the context of war and man, the environment and man, household and man. There are two reasons why his stories are unique: At first he understood the essence of the described event; Secondly, he could bring this to the literary level as a problem. Typologically, his stories can be grouped as follows: domestic stories; psychological stories; stories about women; children's stories, moral stories, military stories and so on. H. Abbaszade was a modern writer. However, modernity and innovation in his stories should not be viewed as a rejection of the past. The plot of the stories of H. Abbaszade is from human time spirituality. Time is a factor that helps uncover human morality. H. Abbaszadeh in his stories gives a detailed description of human psychology. He uses various details to reveal the inner universe. In his stories, he sought to form the moral and moral values that he wanted to see in society. Although the stories of H. Abbaszadeh are considered characteristic of the Soviet era, the soviet people, progressive ideas here are shown as are limitless. As he penetrates into the inner world of the images they describe, he painted them in a realistic way. The artistic prose of H. Abbaszade has not been conceptually studied either during the Soviet period or during the times of independence. In the article, some of his stories written in Soviet times were considered in the context of moral and spiritual values.

Keywords: Huseyn Abbaszade, story, moral and spiritual values, human, time

Резюме

Айгюн Гейдарова

Жанр рассказа в художественной прозе Гусейн Аббасзаде (в контексте моральных и духовных ценностей)

Одним из талантливых представителей азербайджанской литературы был Г. Аббасзаде. Свою творческую деятельность он начал в 50-х годах. В творчестве Г. Аббасзаде жанр рассказ привлекает внимание как количеством, так и качеством. Г. Аббасзаде написал около 80 рассказов. Свою творческую карьеру он начал в 1958 году с «Одной ночи в Багдаде» и завершил свой «Медальон» в 2005 году. Его рассказы охватывают эпоху Советского Союза и Независимости. Основная концепция его рассказ - человек. Он стремился осветить психологию, социальные и повседневные аспекты своего времени. Он описывает человека в контексте война и человек, окружающая среда и человек, бытовой и человек. Есть две причины, почему его истории уникальны: Во-первых он понял суть описанного

события; Во-вторых, он мог довести это до литературного уровня как проблему. Типологически его рассказы можно сгруппировать следующим образом: бытовые рассказы; психологические рассказы; рассказы о женщинах; детские рассказы, моральные рассказы, военные рассказы и так далее. Г.Аббасзаде был современным писателем. Однако современность и новаторство в его рассказах не должны рассматриваться как отказ от прошлого. Сюжет о рассказах Г.Аббасзаде состоит из человеческих временных духовных ценностей. Время - это фактор, который помогает раскрыть человеческую мораль. Г.Аббасзаде в своих рассказах дает подробное описание психологии человека. Он использует различные детали, чтобы раскрыть внутреннюю вселенную. В своих рассказах он стремился сформировать мораль и моральные ценности, которые он хотел видеть в обществе. Хотя рассказы Г.Аббасзаде считаются характерными для советской эпохи, советский человек, прогрессивные идеи здесь показаны как, безграничны. Поскольку он проникает во внутренний мир описываемых ими образов, нарисованных им реалистичным способом. Художественная проза Г.Аббасзаде концептуально не изучалась ни в советский период, ни во времена независимости. В статье некоторые его рассказы, написанные в советское время, были рассмотрены в контексте моральных и духовных ценностей.

Ключевые слова: Г.Аббасзаде, рассказ, моральные и духовные ценности, человек, время

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA QABİL OBRAZI

Leyla ƏHMƏDOVA *

Açar sözlər: Qabil obrazı, İblis, üsyan, qardaş qətli, günahsız qurban

Giriş

Habil və Qabil – qardaşını öldürən ilk qatil və onun qurbanı mövzusu bütün dövrlərin aktual mövzularından biridir. Bəşəriyyətin birinci cinayətini simvolizə edən bu hadisə ilkin cəmiyyətdə meydana gələn “ilk”ləri özündə cəmləşdirir – Qabilin Habilini öldürməsi nəticəsində ilk qatlin törədilməsi, yer kürəsinin ilk sakinlərinin ölüm məhfumu ilə tanışlığı, valideynlərin ilk övlad itkisi ağrısını dadması. Yer kürəsində Adəm və Həvvə nəslinin qəzəb, kin, nifrət anlayışı ilə tanışlığı məhz bu hadisə ilə bağlıdır. Səmavi dinlərdə qardaş qatilinə kəskin münasibət bildirilsə də, bədii ədəbiyyatda Qabilə münasibət nisbətən yumşaldırılır. Qabil ilə bağlı nümunələrin əksəriyyətində ədiblər daxili üsyanlarını bu obrazın dilindən qələmə almışlar.

1. C.Q.Bayronun “Qabil” dramında qardaş qatili

C.Q.Bayron “Cain” (Qabil) dramını (1821) Tövratdakı Habil və Qabil hadisəsi əsasında yazmış və bu məsələyə romantizm ədəbi baxış bucağından yanaşmışdır. Əsər dilimizə Məhəmmədhüseyn Təhməsin tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

Əsərin baş qəhrəmanı Qabil ailənin ilkidir, lakin təbiət etibarını ailə üzvlərindən fərqlənir. Qabilin ailəsi Tanrı qarşısında müti, itaətkar olduğu halda Qabil Tanrı barədə onlarla eyni fikirdə deyil, üsyankar davranaraq uca yaradanı ədalətsizlikdə günahlandırır. Onun qardaşı Habil isə valideynləri Adəm və Həvvə kimi Tanrıya təzim edir, ona verdiyi nemətlər üçün daim şükür edir. Əsərdə Habil evlidir, Qabilin əkizi – Sella onun həyat yoldaşdır, övladları yoxdur. Habilin əkizi Ada isə Qabilin yoldaşdır, onların iki övladı var. Xarakter etibarını isə Habil və Qabil iki əks qütbü simvolizə edir. Habil Tanrının qanunlarına qarşı gəlməyən, ona, şübhəsiz, ibadət edən imanlı insanların, Qabil isə Tanrının ədalət və mərhəmətini daim sorgulayan, onun əmrlərində məntiqi bir fikir axtaran kütlənin rəmzi kimi nəzərdə tutulur. Qabil obrazının Tanrıya üsyanının əsas səbəbi anasının bilik ağacının meyvəsindən yediyinə görə Tanrının onları ölümlə cəzalandırmağıdır. Anası Həvvəyə ölümsüzlük ağacının meyvəsini yemədiyinə görə hiddətlənir. Ölümlü olduğunu qəbul etmir, öz yaratdıqlarını ölümlə cəzalandıran Tanrının mərhəmətinə şübhə ilə yanaşır. Valideynləri Adəm və Həvvə, qardaşı Habil, arvadı Ada onu fikirindən döndərməyə çalışsalar da, o, İblisin dediklərini daha məntiqə uyğun hesab edir. Qabil belə düşünür ki, əgər Tanrı bəndələrini sevərək yaradıbsa və yaratdıqlarının ən kamili insanlırsa, bu zaman onları niyə yer üzündən, rahat həyatdan məhrum etsin. Anası bilik ağacının meyvəsindən yediyinə görə Tanrı onları cənnətdən məhrum edib və cəza olaraq yer kürəsinə yollayıb. Məgər bu onların günahlarının qarşılığında yetərincə böyük cəza deyilməyi? Qabilin İblislə söhbəti, sonsuz fəzada səyahəti Qabil dramının əsas hissəsini təşkil edir. Ölümün necə bir məfhum olduğunu görmək istəyən Qabili İblis səmaya qaldırır. Burada o, onlardan əvvəlki sivilizasiyaya aid ruhlarla qarşılaşır, onların acı taleyinin şahidi olur. Ölümü bir gün onun da dadacağını düşünərək, özünü bədbəxt hesab edir: "Niyə bütün yaşayanlar bədbəxtidir? Hətta yaradanın özü belə xoşbəxt ola bilməz. Məhv etmək üçün yaratmaq nə qədər kədərli, nə qədər mənasız bir əmək" [1, 204]. İblisin Qabili

* magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: geybullayeva.leyla@gmail.com

fəzaya qaldırmağı, ondan özünə təzim etməyi istəməyi bizə ingilis yazıçısı Con Miltonun "Qazanılmış cənnət" əsərini xatırladır. 1666-cı ildə yazılan bu əsərdə İblis, "Qabil"də olduğu kimi, müqəddəs İsanı səmaya qaldırır, ona müxtəlif bəxşislər təqdim edərək, özünə təzim etməsini tələb edir:

*İsa: "Əhd" də bildirilir: "Yalnız rəbbini
Rəbbin tək qəbul et və iman gətirir"
Sən Tanrı oğluna diz çök, deyirsən,
Özün bilirsənmi bu cəhdin nədir?
Önündə diz çökmək sən tək rəzilin". [5, 481]*

Eynilə bu səhnəni "Qabil" dramında görürük. İblis ilə söhbəti zamanı Qabil İblisin ağah olduğu bütün həqiqətlərə, biliklərə vaqif olmaq istəyir:

*Qabil: Mənə də öyrət, mən də hər şeyi bilmək istəyirəm.
İblis: Bir şərtlə öyrədirəm.
Qabil: Nə şərtlə?
İblis: Qarşımda əyilməyi, mənə bir əmirə olur kimi təzim etməlisən.
Qabil: Əyilməli, təzim etməli? Niçin? Sən Allahmısan?
İblis: Yox.
Qabil: Allaha bərabərmisən?
İblis: Xeyir, mən ona bərabər deyiləm və olmaq da istəməyirəm.
Qabil: Həbil özü ilə bərabər Allaha qurban kəsməyim üçün çox yalvarır, lakin mən indiyə qədər Allaha bəndəlik etmədim. Atasının Allahına baş əyməyən, sənə qarşıda necə əyilə bilər? [1, 186-187].*

Bu oxşar səhnəyə əsasən deyə bilərik ki, Bayron Qabili İsa peyğəmbər səviyyəsində bir şəxs kimi təqdim edir. Lakin İsa peyğəmbər ona əyilməyi öz dininə, Tanrısına xəyanət olaraq görürdüsə, Qabil İblisə əyilməyi öz fikirlərinə, əqidə və şəxsiyyətinə xəyanət hesab edir.

Sonsuz fəzada birgə səyahəti zamanı İblis qeyd edir ki, onun valideynləri qardaşı Habil başqa bir məhəbbətlə sevir. Əslində Habilin ondan daha çox sevilməyi, daim valideynlərinin Tanrıya ibadət, inam barədə Habilə ona misal çəkmələri Qabilə məlum idi. Sadəcə İblisin bu mövzuya toxunması bir növ onu həyəcanlandırır və tez mövzunu dəyişməyə vadar edir [bax: 1, 206]. Bu nüanslardan bir övlad kimi Qabilin qardaşı Habilə gizlidən-gizliyə qısqanmağını duyuruq.

Qabil dramında dini mətnlərə yad olan kişi-qadın sevgisi Qabil-Ada cütünü simasında təsvir olunmuşdur. Bayronun romantizm cərəyanının nümayəndəsi olduğunu nəzərə alsaq, onun yaratdığı əsərdə insan duyğularının tərənnümünün xüsusi yer tutmasını təbii qarşılamalıyıq. Qabil Adanı valideynlərindən, qardaş və bacısından çox sevir. Həqiqi sevginin yalnız Adaya duyduğu sevgi olduğunu qeyd edir. Ada isə ərinə sadıq, xoşbəxtlikdə də, bədbəxtlikdə də daim onunla birlikdə olmağa razı olan vəfaly bir qadın obrazıdır.

Qabil İblislə fəzadakı səyahətdən qayıtdıqdan sonra düşüncəsindəki Tanrıya itaətsizlik ideyası daha da güclənir, ona təzim etməməsində haqlı olduğuna daha çox inanır. Sonunun bir həçliyə çevriləcəyi onu çox məyus edir. Həm özünün, həm də özündən sonra onun soyundan əmələ gələnlərin ölümü dadacaq olması onu hiddətləndirir. Tanrıya qəzəbi birə-beş artır. Bütün bunlardan sonra qardaşı Habil onu mehrabda Tanrıya ibadət etməyə çağırır. Qabil ibadət etmək, qurban vermək istəmir. Lakin qardaşı təkid etdiyi üçün çarəsiz halda əkdiiy meyvələrdən yığıb mehraba gətirir. Habil isə sürüsündəki ən yaxşı

heyvanı Allaha qurban vermək üçün mehraba gətirir. Tanrı Habilin qurbanını qəbul etdiyi halda, Qabilin meyvələrini yerə səpələyir. Bu hadisə Qabili daha da qəzəbləndirir.

Qabil: "Onları mənə yer vermişdi, yer də aldı. Qoy, bu toxumlardan yeni həyat yaransın. Sən bu qanlı qurbanla məndən daha artıq qazandın. Bir bax, gör, qana boyanmış alovu və tüstüləri nə qədər acgözlüklə udurlar" [1, 215].

Qabil mehrabı dağıtmaq istəyir, Habil isə ona mane olmağa çalışır. Qabil mehrabdan götürdüyü alovlu odun parçası ilə Habilin gicgahına vurur və beləcə yer üzündə ilk ölüm gerçəkləşmiş olur. Əsərdə Qabilin qətdən sonra peşman olması, məyusluğu da göstərilir. Habilin qətli əsərdə müəyyən anlamda qəzəbin nəticəsində törədilmiş qəza xarakteri daşıyır. Qabilin qardaşının ölümündən sarsılması onun insani duyğulardan məhrum olmadığını göstərir. Əsər mələyin gəlib Qabili damğalaması və onun arvadı Ada ilə Şərqə üz tutması ilə sona çatır. Adanın necə əhdə vəfalı bir qadın olmağı əsərin sonundakı cümləsindən aydın olur:

"Qabil! Mən sənə gələcək fəlakətlərinə şərik olmağa hazırım!" [1, 222].

Bayronun bu mövzuya müraciəti təsadüfi xarakterli deyildi və şair Qabilin üsyanı vasitəsilə öz mühitindəki yüksək təbəqəyə mənsub insanların xalqı özlərinə kor-korana təzimə məcbur etməsinə etiraz edirdi.

Qeyd etməliyik ki, Habil-Qabil rəvayətinin leytmotivi olan qardaş qətli ingilis romantizmində olduğu kimi, Azərbaycan romantizmində də diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Qardaş qətli və insan-iblis münasibətini əks etdirən əsərlərdən ən kamili H.Cavidin "İblis" əsəridir. Habil-Qabil münasibəti burada Arif və Vasif qardaşlarının simasında yəni cənablandırılır. Qabil kimi "İblis" in baş qəhrəmanı Arif də üsyankar bir xarakterə malikdir. Dünyadakı ədalətsizliyə, haqsız tökülən qanlara etiraz edir və bütün bunlara səbəbkar axtarır. İblis isə əsərdəki obrazları yoldan çıxarır, onlar arasına nifaq salır.

Bəzi dini qaynaqlarda Habil və Qabil eyni qadını - İqliməni sevirlər, qətlin törədilmə səbəblərindən biri kimi məhz qadın faktoru göstərilir [6, 150]. "İblis" dramında da Arif qardaşı Vasiflə eyni qadını – Rənanı sevir. Qətl Arifə İblisin verdiyi silahla törədilir. Lakin Qabildən fərqli olaraq, Arif Vasifi öldürdükdən sonra agah olur ki, Vasif onun çoxdan axtardığı qardaşıdır [bax: 2, 99-100]. Qabil kimi Arif də törətdiyi cinayətdən çox sarsılır, peşman olur. Arifdən fərqli olaraq, Qabil ölümün necə bir anlayış olduğunu, qətlin necə törədildiyini bilmədiyinə görə alovlu daşı Habilin gicgahına vuracağı təqdirdə onun öl biləcəyini düşünür. Hətta Habil öldükdən sonra onun bu vəziyyətini yatmaqla səhv salır, qardaşının torpaqda yatdığını düşünür və deyir: *"Həyat mənə bu qədər asan sönəcək bir şey deyildir. Bir az əvvəl o danışırdı" [1, 217].*

2. Avropa ədəbiyyatında Qabil obrazına bir nəzər

Habil və Qabil mövzusunda ingilis ədəbiyyatının görkəmli sənətkarı, Göl məktəbinin nümayəndəsi Samuel Taylor Koldric də öz yaradıcılığında müraciət etmiş, 1828-ci ildə "The Wanderings of Cain" (Qabilin möcüzələri) adlı əsərini yazmışdır. Əsərdə Qabilin Habilini öldürməsi yox, qətdən sonra Qabilin oğlu Enox ilə qaranlıqda yolu tapmağa çalışmaları təsvir olunur. Digər nümunələrdən fərqli olaraq, burada Qabil, onun oğlu Enox və Habilin ruhu təsvir olunur. Enox qaranlıqda bir səs eşidir və atası ilə birlikdə ona tərəf gedir, gözlərinə bir qaraltı-ruh görünür. Bu, Habilin ruhdur. O, acılar içində nərildəyir. Qabil törətdiyi cinayətdən çox peşmandır və Habilə deyir: *"Abel, my brother, I would lament for thee, but that the spirit within me is withered, and burnt up with extreme agony. Now, I pray thee, by thy flocks, and by thy pastures, and by the quiet rivers which thou lovedst, that thou tell me all that thou knowest. Who is the God of the dead? where doth he make his dwelling? what sacrifices are acceptable unto him? for I have offered, but have not been received; I have prayed, and have not been heard; and how can I be afflicted more than I already am?" [10] (Habil, qardaşım, sənə üçün ağladım, ancaq içimdəki*

ruh sönmüş, izzirablarda yanmışdır. İndi sənə, sürülərinə, çəmənliyinə və sevdiyin çaylarına dua edirəm, bildiyin hər şeyi mənə söylə. Ölülərin Allahu kimdir? Evi haradadır? Hansı fədakarlıqları qəbul edir? Çünki mən qurban etdim, qəbul olunmadım; dua etdim eşidilmədim; indi olduğumdan daha artıq necə məyus bilərəm?"

Nümunədən də görüldüyü kimi, Qabil Bayronun əsərindəki kimi, Allahu görmək istəyir, qurbanının, duasının niyə qəbul olmadığına səbəblərini axtarır.

Fransız ədəbiyyatının klassiki, simvolizmin və dekadent estetikasının banisi Şarl Bodler 1857-ci ildə çap olunmuş "Şər çiçəkləri" adlanan şeirlər toplusunda "Qabil" adlı bir şeir yer alır:

*"Habil törəməsi, ye, iç, yıxıl yat,
Tanrı gülümsəyir, razıdır yəqin,*

*Qabil törəməsi, bataqlığa bat,
Və sürün çatınca ölümün sənin.*

*...Habil törəməsi! İndi xəcilsən,
Yenildi nizəylə qılınc tiyəsi!*

*Qabil törəməsi, göylərə yüksəl,
At ordan Tanrını torpağa ensin!"* [9].

Bu şeirdə dekadentçilərə xas bədbinlikdən əlavə sanki Qabil personajına qarşı xüsusi bir ürək yanğısının şahidi oluruq. Müqəddəs kitaba və Habil-Qabil mövzusunda yazılmış əsərlərə əsasən deyə bilərik ki, Habil qardaşı tərəfindən çox cavan qətlə yetirildiyinə görə ondan bir nəsil törəməmişdir. Lakin Ş. Bodler şeirində Habildən törəyən bir nəslə müraciət edir. Zənnimizcə, "Habil törəməsi" dedikdə şair Habil xarakterli şəxsləri nəzərdə tutur. Sonuncu misradan şairin Tanrıya qarşı qəzəbi də sezilir. Misralardan aydın olur ki, Bayron kimi Ş. Bodler də Qabilə mənfi bir obraz kimi yanaşmır. Şair Qabil törəməsini göylərə yüksəldərək, Tanrını yerə endirir. Deməli, Qabil törəməsinin ədalət və mərhəmət anlayışı Tanrının ədalət və mərhəmətinə qarşı qoyulur.

Qabil obrazına V. Hüqo və Lakonte de Lislenin ədəbi nümunələrində rast gəlmək mümkündür. XIX əsrin sonlarında "sənət sənət üçündür" deyiminə qarşı çıxan Parnasçılar axınının nümayəndəsi Lakonte de Lisle mifləri dəqiqliklə araşdıraraq, onlardan doğru şəkildə istifadə etməyə çalışmışdır. Lislenin "Cain" ("Qabil", 1862) adlanan şeirində də Qabil törətdiyi cinayətdə səbəbkər kimi Tanrını göstərir: *"Il m'a précipité dans la crime tendu"*. (9, 261) (*"Məni öz əlləri ilə cinayətə itələdi"*).

Şairə görə, qardaşlar arasında mübahisə yaradan Tanrıdır, bu zaman pis olan qardaşlar yox, Tanrıdır. Öldürmək, savaşımaq kimi məfhumlar Tanrıdan gəlsə, bu insanların təbiətində mövcud olan bir ünsürdür deməli. Lisle mifə bu prizmadan yanaşaraq, "lə-nətli" anlamını Tanrıya, Tanrı anlamını isə Qabilə yükləyir. O, müəyyən anlamda Qabili ucaldır, Tanrını isə kiçildir [bax: 3, 145].

Viktor Hüqo da bu mövzuda "Cain" ("Qabil") şeirini yazmış, burada vicdan məsələsini ön plana çəkmişdir. Mifoloji və dini mətnlərdən fərqli olaraq, V. Hüqo buraya vicdanı simvolizə edən "göz" ünsürünü əlavə etmişdir. Şeirdə Tanrının cəzalandırdığı Qabili getdiyi hər yerdə bir göz izləməkdədir. Göz oxucuya bir obraz təsiri bağışlasa da, şeirin sonlarına doğru bu gözün əslində Qabilin vicdanı olduğu aydın olur. Deməli, bu göz işlədiyi günah nəticəsində hiss etdiyi vicdan əzabıdır. Bu əzab onu qəbirdə belə izləyir: *"L'œ il était dans la tombe, et regardait Caïn"* [3, 145-146] (*"Göz məzarın içində idi və Qabilə baxırdı"*).

Alman yazıçısı Albert Hirşin "İlk günah-Adəm və Həvva" kitabında isə Qabilə münasibət eyni ilə səmavi dinlərdəki kimdir. Yəni qatıl istənilən halda bağışlanılmazdır, heç bir səbəb Qabilin günahını yüngülləşdirə bilməz. Hirş Tövratdakı hadisəni eynilə nəql etmişdir. Sonda isə belə bir hissə qələmə almışdır: "Atalarının başlarına gələnləri bilmələrinə rəğmən qürurlanmağa, üstün olmağa çalışmağa, bir-birilərini öldürməyə davam etdilər. Dünya hələ də müharibə, narahatlıq, qarışıqlıqlarla doludur. Bu belə də davam edəcək. O vaxta qədər ki, insanlar zehinlərindəki o yoldan çıxaran səsə qulaqlarını tamamilə tıxayacaqlar" [4, 64].

Habil və Qabil rəvayəti əsasında yazılan əsərlərdən bəhs edilərkən portuqaliyalı yazıçı Jose Samaraqonun 2009-cu ildə yazdığı "Qabil" romanı mütləq qeyd olunmalıdır. Yazıçı Tövratdakı Habil və Qabil hadisəsindən yola çıxaraq, bu məsələyə yeni bir prizmadan yanaşmışdır. Əksər postmodernist yazıçılar kimi Samarago da bu romanı yazarkən qədim mifoloji qaynaqlara müraciət etmiş, müəyyən anlamda köhnə ədəbi mətnlərə yeni nəfəs vermişdir. Yazıçıların əsərləri ad, qaynaq və mövzu etibarını ilə eyni olsa da, Samaraqonun Qabil obrazı Bayronun Qabil obrazından daha üsyankar və açıqsözlüdür, Bayronun Qabilinin deməyə çəkdiyi bütün fikirləri o, azad şəkildə dilə gətirir. Hər iki əsərdə Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulması, Habilin maldarıqla, Qabilin isə əkinçiliklə məşğuliyyəti, qardaşların Tanrıya qurban vermələri, Qabilin qətl törətməsi təsvir olunur. Bu əsərlərin mövzusu Tövratdan götürülsə də, oxunma prosesində onların məhz dinə qarşı yazıldığını duymamaq mümkün deyil. Hər iki əsərdə analoji hadisələr baş versə də, hər ikisi qardaş qatili Qabilin həyat hekayəsi olsa da, bu əsərlər bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Fərqli məqamlar bunlardır:

Bayronun "Qabil" əsərində hadisələr qətl ilə yekunlaşarsa, Samaraqonun "Qabil" əsərində, demək olar ki, əsas hadisələr Qabilin qətl törətməsindən sonra başlayır. Bayronun Habil və Qabilin əkiz bacıları kimi təsvir etdiyi Ada və Sella, eləcə də İblis obrazına Samaraqo öz əsərində yer verməmiş, əvəzində Tanrını göydən yerə endirmiş, Qabilə birbaşa dialoqda olan bir obraz kimi canlandırmışdır. Bayronun əsərində Qabil iki müxtəlif məkan və zamanda təsvir edilir: yer kürəsində yaşadıkları müəyyən zamanda və sonsuz fəzaya səyahət etdiyi mücərrəd zaman dilimində. Samarago isə Qabili müxtəlif zamanlarda – gah gələcək, gah da keçmişdə qələmə alır. Samaraqonun Qabili səyahət etdiyi hər bir diyarda bir dini hadisə ilə qarşılaşır, hadisələrin gedişatına müdaxilə edir. Bayronun əsərində isə Qabil hadisələrin gedişatına heç bir müdaxilə etmir, onu maraqlandıran yalnız Tanrının onları ölüm gerçəyi ilə cəzalandırmasıdır. Bəzi rəvayətlərdə Qabilin alınıdakı damğa böyüyərək onu zənciyə çevirdiyi qeyd olunur. Samaraqo da əsərində bu mövzuya toxunur: "*Alınıdakı iz zamanla böyüyüb bütün bədənimi tutacaq və zənciyə çevriləcəyimi sanıram*" [7, 43].

Hər iki əsərdə Qabil qətl törətdikdən sonra Şərqə üz tutur. Bayronun əsərində Qabil: "*Bizim yolumuz Şərqə doğrudur. O ölü ölkədə yaşamaq mənə daha çox yaraşır*" [1, 222]. Bu nümunədən başa düşürük ki, Bayronun düşüncəsində Şərq günahkarlar diyarıdır. Müasir dövrdə yazıldığına görə, Samaraqonun əsəri real həyatla daha çox əlaqələndirilmiş, Qabil obrazının düşüncə tərzini günümüzün insanının düşüncəsinə uyğun təsvir olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Samaraqonun Qabil əsəri Bayronun Qabil əsərindən daha mürəkkəb süjet xəttinə malikdir. Bayronun əsərində hadisələr Qabilin Habilini öldürməsi və onun arvadı Ada ilə Şərqə üz tutması ilə yekunlaşdığı halda, Samaraqonun əsəri Qabilin gəmidə Nuh peyğəmbəri və ailə üzvlərini öldürməsi ilə yekunlaşır və sonda yazıçı belə bir sual qoyur: "*İnsan kainatdakı yerinə və varlığına layiqdirmi?*" [7, 57].

Nəticə

Səmavi dinlərdə kəskin olaraq tənqid olunub cəhənnəm əhlindən hesab olunan Qabilə qarşı münasibət ədəbiyyatda nisbətən yumşaldılmışdır. Hər bir yazıçı dövründəki ədalətsizliklərin məna yüklərini Qabil personajında toplamış, onun dili ilə ifadə etmişdir. Yazılan əsərlərdən çıxış edərək deyə bilərik ki, bu yazıçılar Qabil obrazını tam olaraq mənfi planda təsvir etməmiş, qətlin törədilməsinə digər amilləri səbəb kimi göstərmişlər. Ümumilikdə isə deyə bilərik ki, Habil və Qabilin hadisəsi yalnız iki qardaşın mübahisəsini təşkil etmir. Qardaş mübahisəsinin arxetipi hesab etdiyimiz Habil-Qabil olayına misal kimi tarix boyunca böyük imperiyalarda qardaşlar arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübahisəni nümunə göstərmək olar. Məsələn, Osmanlı imperiyasında taxt-tac uğrunda gedən çəkişmələrdə dövləti və iqtidarı qorumaq məqsədi ilə qardaşlardan birinin digərini qətl etməsi doğru qarşılanırdı. Günümüzün insanların da Adəm peyğəmbərin nəslinin törəməsi olduğunu nəzərə alsaq, deməli, bugünkü insan mübahisələri Habil və Qabil qardaşlarının arasındakı mübahisəsinin müasir alternatividir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayron C.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 223 s.
2. Cavid H. Seçilmiş əsərləri: Beş cild. III cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 304 s.
3. Çelik G P. Habil ile Kabil Mitinin Viktor Hugo ve Leconte de Lisle'in Yapıtlarına Yansıması ve Türkçe'ye çevirileri // Mediterranean Journal of Humanities, 2014, N:4, 141-150 s.
4. Hirş A . İlk günah-Adem ile Havva. Ankara: Yurt Kitap, 2003, 64 s.
5. Milton C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 494 s.
6. Öztürk M. Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Habil-Kabil kıssası//Ç.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi., 2004, N:1, 147-164 s.
7. Samarago J. Kabil. İstanbul: Kırmızı Kedi, 2011, 57 s.
8. Fairlie A. Leconte de Lisle's poems on the barbarian races. Cambridge: University press, 1947, 427 s.
9. <http://xeyrulla.com/2018/07/04/sarl-bodler-habil-və-qabil.html>
10. <http://www.rc.umd.edu/editions/cain/1828canto2.html>

Summary

Leyla Ahmadova

Cain Character in Fiction Literature

The events of the brothers Abel and Cain are found in the mythologies of various peoples, in the heavenly religions and in fiction. Given that myths, religions and literature constitute the worldview of the human race, this issue is one of the most pressing topics of all time. Cain is the first rebel and the first killer of people. His rebellion was even more common among readers in literature. In religious sources, the image of Cain is criticized not only for the murder that he committed, but also because he was disobedient to God and cursed by his brother. Writers have protested against injustice in society and the world through Cain. J.G.Byron wrote the drama Cain (1821) based on the events of Abel and Cain in the Torah and approached this issue from the point of view of romanticism. Cain's rebellion was the epitome of high-ranking people of the Byron era, who led people to worship blindly. "Iblis" H.Javid is the most compelling work of Azerbaijani romanticism, highlighting the brotherly murder. In English literature, Samuel Taylor Coleridge, a representative of the Lake School, also addressed the topic of Abel and Cain in his work, in 1828 he wrote "Wanderings of Cain". Charles de Baudelaire, the founder of symbolism and decadence aesthetics in French literature, has the poem "Cain" in the poem "Evil Flowers" published in 1857. In this poem, in addition to the decadent ignorance, we observe a peculiar emotional pain towards Cain. The image of Cain can be found in verses by V.Hugo and Laconte de Lisle. Laconte de Lisle, in the poem Cain, published in 1862, shows God as the forerunner of Cain's crime. Writer Victor Hugo in the poem "Cain" raises the question of conscience. If we are talking about works written on the basis of the stories about Abel and Cain, the novel

“Cain” written by Portuguese writer José Saramago in 2009 should be emphasized. In their works, these artists reacted to the image of Cain as a humanist, tried to find the cause of the crime he committed. The general idea of the work can be summarized as follows: “The Lord is the God not only of the innocent, but also of sinners. Would Cain have committed the same crime if God, who loved Abel so much, would forgive his sins and rebellion by accepting his sacrifice?”

Key Words: *Cain's image, Devil, rebellion, brother murder, innocent sacrifice*

Резюме

Лейла Ахмедова

Образ Каина в художественной литературе

События братьев Авеля и Каина встречаются в мифологии разных народов, в небесных религиях и в художественной литературе. Учитывая, что мифы, религии и литература составляют мировоззрение человеческой расы, этот вопрос является одной из самых актуальных тем всех времен. Каин – первый мятежник и первый убийца людей. Его восстание было еще более распространено среди читателей в литературе. В религиозных источниках образ Кабула подвергается критике не только за убийство, которое он совершил, но и за то, что он был непослушен Богу и проклят своим братом. Писатели выразили свой протест против несправедливости в обществе и мире через Каина. Дж.Г. Байрон написал драму "Каин" (1821) на основе событий Авеля и Каина в Торе и подошел к этому вопросу с точки зрения романтизма. Восстание Каина было воплощением высокопоставленных людей эпохи Байрона, которые заставляли людей слепо поклоняться. "Иблис" Г. Джавида является самым неотразимым произведением азербайджанского романтизма, освещающим братское убийство. В английской литературе Сэмюэль Тейлор Колдрик, представитель Озерной школы, в своём творчестве также обращался к теме Авеля и Каина, в 1828 году он написал "Чудеса Каина". У Шарля де Бодлера, основателя эстетики символизма и декаданса во французской литературе, есть стихотворение «Каин» в сборнике стихов «Злые цветы», опубликованном в 1857 году. В этом стихотворении, в дополнение к невежеству декадентского характера, мы наблюдаем особую душевную боль по отношению к Каину. Образ Каина можно найти в стихах В.Гюго и Лаконте де Лиль. Лаконте де Лиль, в опубликованном в 1862 году стихотворении Каин, показывает Бога как предвестника преступления, совершенного Каином. Писатель Виктор Гюго в стихотворении «Каин» ставит вопрос о совести. Если мы говорите о произведениях, написанных на основе повествований о Авели и Каине, следует подчеркнуть роман "Каин", написанный португальским писателем Жозе Сарамаго в 2009 году. В своих работах эти художники отнесли к образу Каина как гуманиста, пытались найти причину преступления, которое он совершил. Общую идею произведения можно резюмировать следующим образом: «Господь является Богом не только невинных, но и грешников. Совершил бы Каин то же преступление, если Бог, так любивший Авеля, простил бы его грехи и мятеж, приняв его жертву?»

Ключевые слова: *Образ Авель, Демон, восстание, брат-убийца, невинная жертва*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

XX ƏSR DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA ÖZGƏLƏŞMƏ PROBLEMI

Zeynab İBRAHİMOVA*

Açar sözlər: özgələşmə, ekzistensializm, böhran, qorxu, fərd

Giriş

Özgələşmə problemi XX əsrdə fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya və ədəbiyyatda müxtəlif araşdırma mövzularına səbəb olmuşdur. Bu sahələrdə özgələşmə problemi, bir tərəfdən insanın yer üzündəki tarixi qədər qədim bir problemin obyektinə çevrildiyi halda, digər tərəfdən də, müasir problemlərdən birinin, hətta bir çoxunun mənbəyi kimi qəbul edilirdi. Əslində marksizm fəlsəfəsinin yarandığı dövrdə də özgələşmə problemi ilə bağlı müəyyən müddəalar qeyd olunurdu, ancaq fəlsəfədə müstəqil şəkildə özgələşmə problemi ilə əlaqədar olaraq XX əsrdə ekzistensializm, yaxud mövcudluq fəlsəfəsi adlanan yeni bir istiqamət formalaşmışdır.

1. Ekzistensializm dünyagörüşü sistemində insanın yeri

Ekzistensializmə görə, fəlsəfənin əsas vəzifəsi elmi problemlər ilə deyil, yalnız insan varlığının problemləri ilə məşğul olmaqdır. Bu fəlsəfi cərəyanın nümayəndələri düşünürdülər ki, insan öz iradəsindən asılı olmayaraq, bu dünyada taleyinin öhdəsinə qoyulmuşdur və o ona yad olan aləmdə yaşamağa məcburdur. Ekzistensialistlər üçün hər bir insan öyrənilməyə layiq olan bütöv bir dünya sayılırdı. Qorxu bu fəlsəfi cərəyanın ən mühüm anlayışıdır. Qorxunun səbəbi kimi isə dünyanın mənasız və anlaşılmaz olmasını göstərirdilər. İnsanı hər addımda pislilik izləyir. Əslində insanlar “bir-biri üçün” pərdəsi altında bir-birinə qarşı hərəkət edirlər. Məhz bu mənada deyə bilərik ki, ekzistensializm dərk edən, zəfər çalan subyektin şüurundan yox, iztirab çəkən, fani, tənha insanın şüurundan söhbət açır. Ekzistensializmin ən görkəmli nümayəndələri Almaniyada M.Haydegger və K.Yaspers, Fransada isə Q.Marsel, J.P.Sartr, A.Kamyu və başqalarıdır. (bax: 5, s. 172)

Müasir ekzistensializm dünyagörüşü sistemi kimi insanı əhatə edən aləmdə ancaq mənfi cəhəti görən, varlığı və şüuru böhran vəziyyətində təsvir etməyə çalışan bir təlimdir. Buna görə də bu fəlsəfi cərəyanı həm də böhran fəlsəfəsi deyilir. Ekzistensialistlər böhrandan çıxış yolunu fərdi həyatda axtarırdılar. Özgələşmə ilə əlaqədar olaraq dünya ədəbiyyatında bir çox yazıçılar bu problemə yönəlmiş və bununla bağlı müxtəlif əsərlər yaratmışlar. XX əsr dünya ədəbiyyatında özgələşmə ilə bağlı olan əsərlərdən ən çox məşhur olanları bunlardır: İ.A.Qonçarovun “Oblomov”, F.Kafkanın “Çevrilmə”, H.Hessenin “Yalquzaq”, A.Kamyunun “Yad”, O.Atayın “Tutunamayanlar” və s.

2. İ.A.Qonçarov yaradıcılığında özgələşmə

“Oblomov”un müəllifi İvan Aleksandroviç Qonçarov rus romanının inkişaf etməsində və dünya ədəbiyyatında yüksək mərhələyə çatmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. “Oblomov” romanı Qonçarovun yaradıcılığının şah əsəridir. Əsərin bir hissəsi 1849-cu ildə “Oblomovun yuxusu” başlığı altında məqalə şəklində çap olundu və məqalə Rusiyada çox böyük maraqla qarşılandı. Roman 1857-ci ildə nəşr olunmasına baxmayaraq, XX əsrdə öz aktuallığı ilə seçilmişdir. Qonçarov bu əsəri ilə dünya ədəbiyyatına yeni bir termin bəxş etdi. Bu termin oblomovluqdur. “Oblomov” sosial-psixoloji romandır və əsər XIX əsrin ictimai həyatını əks etdirir.

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zeynab.ibrahimova1@gmail.com

Əsərin baş qəhrəmanı Oblomov atasından miras qalan Oblomovka kəndinin sahibi olan bir əsilzadədir. Yüksək təhsil almış və bir müddət dövlət məmuru olaraq xidmət etsə də, lakin sonralar bezərək işindən ayrılmışdır. Zaman keçdikcə artıq cavanlığında xəyal etdiyi həyatdan uzaq düşmüş, yaşı otuzu keçmiş Oblomova ətrafdakı hər şey mənasız görünməyə başlamışdı. Əsərdə Oblomovun uşaqlığından ölümünə qədər olan həyatı təsvir olunmuşdur. Roman özündə nihilizm və ekzistensializm cərəyanlarının izlərini də daşımaqdadır. Oblomova qarşı yeniliyi təmsil edən obraz Andrey Ştoltsdur. Oblomov və Ştolts bir-birinə tamamilə zidd xarakterlər olsa da, əslində çox yaxın dost idilər. Müəllif Oblomovun həyata, insanlara özgüləşməsinin səbəbini ailəsindən aldığı tərbiyədə axtarırdı və məhz buna görə də Oblomovun yuxusunda ailə quruluşunu, məişətini təsvir edirdi. Oblomovkalıları “Bu həyat nə üçün verilib?” (8) sualı narahat etmirdi. Qonçarova görə hər bir insanın həyatı aldığı tərbiyədən asılıdır. Oblomovun valideynləri elə babaları kimi nəsil-dən-nəslə tənbel, qayğısız, kef-damaq içində həyat yaşayırdılar. Onların yerinə təhkimli kəndlilər işləyirdi. Bu cür həyat sürən insanlar dərin yuxuya dalır, yaşamır, sadəcə mövcud olurdular. Məhz bu həyat təzi Oblomova da təsir etməyə bilməzdi. Təsadüfi deyildir ki, romanda müəllif Oblomovun həyat faciəsini satirik şəkildə bu cür təsvir edir: “hər şey corab geyinə bilməməklə başlayıb, yaşaya bilməməklə bitmişdi”. (6, s. 493)

Oblomovun bağlı olduğu əşya yatağıdır. Yatmaq onun üçün yorğunluqdan yaranan bir ehtiyac deyildi. Bu, onun təbii halı idi. Hər zaman gələcək planları haqqında düşünən Oblomov bu planlarını həyata keçirmək üçün heç bir cəhd göstərmirdi. Qısaca deməli olsa, Oblomov xəyal dünyası ilə real dünya arasında körpü qura bilmirdi. Müəllif bu üsul ilə Oblomovun vəziyyətində olan rus xalqını təsvir etmiş və kütlənin sahib olduğu oblomovluğun, geridə qalmışlığın xalqı daha da geriyə sürüklədiyini, oblomovluğun rus xalqı üçün böyük bir bəla olduğunu demək istəmişdir. Oblomovu tənbel insan kimi təqdim etmək də yanlış olar, çünki o işləmədiyinə görə özünü xoşbəxt hiss etmirdi. O, əvvəllər dövlət dairəsində yaxşı iş sahibi olmuş, ancaq sadə bir səbəbə görə işindən çıxmışdı. Bu təkcə işlə əlaqəli bir məsələ deyildi, Oblomov hər mövzuda belə idi. O, problemlərini anlayır və həyatını dəyişdirmək üçün planlar qururdu, ancaq bu planları həyata keçirmirdi. Ətrafındakı insanlar onu aldadaraq pulunu əlindən alırdı, hətta kəndində işlərini idarə etməsi üçün güvəndiyi insanlar belə onu aldadırdılar.

Oblomov cəmiyyətlə bağlı fikirlərini söylədikdə, sanki bir filosof kimi davranırdı. Ştolts onu cəmiyyətə qazandırmaq üçün özü ilə aristokratların yığıncaq və tədbirlərinə aparmağa çalışırdı. Oblomov isə cəmiyyət içərisində sıxılır və özünü daha da tənha hiss edirdi.

Beləliklə, əgər oblomovluğa bir tərif verməli olsaq deyə bilərik ki, oblomovluq etmək istədiyi bir işi edə bilmək bacarığına sahibkən etməyən insandır, çünki bu insan heç bir zaman edəcəyi işin doğru olub-olmadığına qərar verə bilməyən insandır.

3. F.Kafkanın yaradıcılığında özgüləşmə

Yaradıcılığında özgüləşmə problemini özü üçün əsas mövzu seçən yazıçılardan biri, bəlkə də birincisi Frans Kafkadır. Onun yaradıcılığında özgüləşmə, fərdin əvvəlcə özü-nə, sonra ailəsinə və dostları da daxil olmaqla yaxın ətrafına, içərisində yaşadığı dünya dəyərlərinə, mədəniyyətinə özgüləşməsidir. F.Kafka əsərlərində dəyər verilən hər şeyin bir görüntüdən ibarət olduğunu irəli sürmüş və şeytanın mələyə, mələyin isə şeytana çevrilməsinin fərddə əks olunmasını təsvir etmişdir. Onun XX əsrin ən önəmli əsərlərindən biri sayılan “Çevrilmə” (1912) əsərinin baş qəhrəmanı firmada ticarətlə məşğul olan Qreqor Zamzadır. O, yuxudan oyandıqda özünün əcaib bir həşəratə çevrildiyini görür, əvvəlcə gördüklərinin real olduğuna inana bilmir. Ailəsi isə Qreqorun həşəratə çevrilməsi fikrini qəti şəkildə inkar edirdi. Beləcə Qreqor hər keçən gün ailəsi tərəfindən daha da təcrid olunurdu, çünki o, həşəratə çevrilərək fərqliləşmişdi. Ailə fərdlərinin gün keçdikcə

onunla daha az maraqlanmaları və Qreqoru öz taleyinə tərk edərək ölməsini səbirsizliklə gözləmələri əsərin əsas faciəvi hissələrindəndir. Yazıçı Qreqorun həşərata çevrilməsini göstərməklə, əslində cəmiyyətdə və ailədə eynilə insanın da həşərat kimi əzilməsinə diqqəti çəkmək istəmişdir. Bacısı Qreta əvvəlcə ona kömək etmək üçün əlindən gələni etməyə çalışsa da, qardaşından ilk ümidini kəsən də elə birinci o olur. O, valideynlərini inandırmağa çalışırdı ki, əcaib bir həşərat onun qardaşı ola bilməz. Səbəb kimi isə deyirdi: “Əgər o, Qreqor olsaydı, onlara əziyyət verməz, çıxıb gedərdi” (4, s. 355)

Qreqorun atası ilə münasibətləri də soyuq və məsafəli idi. Qreqor acınacaqlı halda olmasına baxmayaraq, atası ona düşmən kimi davranırdı. Atası, Qreqorun onları narahat etdiyini düşündüyü üçün nifrət edirdi. Kafka bu əsərdə qəddar, sərt bir ata obrazında əslində öz atasını təsvir etmişdi. Kafka da atasının ona “dəyərsiz övlad” gözüylə baxdığını və onu bu dünyadan təcrid etdiyi hissənə qapılaraq özünün daxili dünyasına sığınmışdı. Yazıçı “Çevrilmə” dedikdə, əslində Qreqor Zamzanın həşərata çevrilməsini deyil, cəmiyyətin və ailə münasibətlərinin fərdə qarşı çevrilməsini nəzərdə tuturdu. Əslində Qreqor həşərata çevrilməsini özü üçün vacib bir problem kimi görmürdü, çünki həşərata çevrilməsinə baxmayaraq, şüurunda heç bir dəyişmə olmamışdı. Onun üçün ən böyük problem işini itirmə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalması idi. O, təkbaşına ailənin dolanışığını təmin edirdi. Qreqorun üzərində atası, anası və bacısının məsuliyyəti var idi. Buna görə də əcaib həşərata çevrilsə də, işə getmək üçün əlindən gələni etməyə çalışırdı. Firma müdiri üçün isə önəmli olan Qreqorun vaxtında işində olması idi. O, Qreqorun dəyərini sadəcə etdiyi işlə ölçürdü. Müdirin Qreqora verdiyi dəyər, həmçinin müasir cəmiyyətdə fərdin cəmiyyət içərisindəki yerini ifadə edirdi. Müəllifə görə, Qreqorun işsiz qalması ailə fərdlərinin ona verdiyi dəyərin azalmasına səbəb oldu. Bununla yazıçı pulun müasir cəmiyyətdə hər şeydən daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyini, yəni ictimai münasibətlərə belə təsir etdiyini demək istəyirdi.

3. H.Hessenin yaradıcılığında özgələşmə problemi

Özgələşmə problemini öz yaradıcılığı üçün əsas mövzu seçən yazıçılardan biri də XX əsr alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nobel mükafatı laureatı Herman Hessedir. O, bütün yaradıcılığı boyu, əslində, başibəlalı zəmanəmizin bir global sualının hər tərəfli və müfəssəl cavabını axtarmağa çalışmışdır. Onu düşündürən sual budur: XX əsrdə bəşəri faciələrin kökündə dayanan problem: insanın insandan, cəmiyyətdən, təbiətdən, hətta öz xislətindən ayrı düşməsinə, özgələşməsinə səbəb nədir? (8) H.Hessenin 1927-ci ildə çap olunan “Yalquzaq” romanı qısa vaxt ərzində yazıçıya ümumdünya şöhrəti qazandırmışdır. Bu əsər özgələşmə probleminin müxtəlif tərəflərinin təsvirinə həsr olunmuşdur. H.Hesse “Yalquzaq” adını ikili xarakteri, iki şəxsiyyəti, iki fenomenin dialektliyini və eyni zamanda bu ikili şəxsiyyət içərisində bir bütün təkliyi ifadə etmək məqsədiylə seçmişdir. Məhz buna görə də romanda “canavarlıq” sabitləşmiş, donuq anlayış deyil. O, bəzən yaxşılıq, bəzən pislilik, bəzən insanlıq, bəzən vəhşilik təzahürü və rəmzi kimi çıxış edir. (bax: 7, s. 11)

Əsər nəşirin ön sözləri ilə başlayır. Əlli yaşında olan Harri Haller 25 il əvvəl ziyarət etdiyi şəhərə yenidən gələrək bir otaq kirayələyir, lakin bir müddət sonra Harri heç kəsə bir söz demədən çıxıb gedir. Ondən qalansa yalnız “Yalquzaq haqqında traktat” adını verdiyi qeydləridir. Harrinin daxili dünyası məhz bu qeydlər vasitəsilə aydınlaşır. Yaşadığı cəmiyyətdə hər şey ona mənasız görünür və buna görə də intihar etməyi düşünsə də, ancaq heç cür buna cəsarət edə bilmir. Hermine sayəsində tanıdığı Pablo onu bal maskarada, sonra isə özünün sehirli teatrına aparır. Onun məqsədi həyatda tənhaləşən Harriyə gülməyi öyrətməkdir, ancaq Harri burada da özünü xoşbəxt hiss etmir. Harri şeir, musiqi və fəlsəfəylə lazımınca maraqlanmış, V.A.Motsart və Y.V.Höte mütəxəssisi olaraq zə-

manəsində tanınmışdır. Şehirli teatr sanki insan ruhunun şehirli güzgüsüdür. Harri cəmiyyətdə yaranmaqda olan yeni güclərin və müharibəyə səbəb olacaq problemlərin fərqi olan şəxsdir. O, qəzetdəki müsahibələrinin birində müharibəyə qarşı olduğunu bildirərək yazırdı: “Müharibənin başlanmasında vətənimizin günahı düşmən ölkələrinin günahından az deyil”. (7, s. 90) Qonaq olaraq dəvət edildiyi evdə isə bu fikrin müəllifinin Haller olduğunu bilməyən professor ondan “Axmaq birisi” deyə bəhs edərək, onu vətən xaini adlandırır. Bu fikirləri ilə müəllif “Yalquzaq” romanında sanki insanlara öncədən İkinci Dünya müharibəsinin yaxınlaşdığı barədə mesaj vermişdir.

5. A.Kamyunun yaradıcılığında özgüləşmə problemi

XX əsrin ən tanınmış fransız yazıçılarından olan Alber Kamyu ekzistensializm cərəyanının ən məşhur nümayəndələrindən biridir. Fəlsəfə tarixində özünün “Absurd” fəlsəfəsi ilə tanınmışdır. Xoşbəxtlik və bədbəxtlik, yaşam və ölüm, qaranlıq və aydınlıq həyatda bir-biri ilə növbələşən bu proses Kamyuya görə, insanın ölümlü olduğunu göstərən bir reallıqdır. O deyir ki, insan, bir gün bu həyatdan yox olacağı reallığını bilərək gələcəklə bağlı müxtəlif planlar qurur. Kamyunu ədəbiyyat sahəsində məşhurlaşdıran əsəri 1942-ci ildə çap etdirdiyi “Yad” adlı fəlsəfi romanıdır. Bu əsərinə görə A.Kamyu Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Roman Mersonun anasının ölümü ilə başlayıb özünün edamı ilə sona çatır. Əhvalatdakı hər şey çox qısa bir zamanda baş verir. Əlcəzairdə təsadüf nəticəsində bir ərəbi öldürən orta təbəqədən olan Merso özünü addım-addım ölümə aparan müddəti laqeyd şəkildə izləyir. Merso həyata özgüləşməsinin səbəbini bu şəkildə izah edir: “Bu işin məndən xaricdə baş vermiş kimi bir halı vardı. Hər şey mən qarışdırılmadan olub-bitirdi, taleyim məndən soruşulmadan həll olunurdu, dərinədən düşünəndə deyəcək bir sözümdən də olmadığımı anlayırdım. Özüm özümü kənardan izləyirəmmiş kimi bir hissə qapılırdım”. (3, s. 422) Mersonun məhkəmədə edam cəzasına məhkum olumasının əsas səbəbi bir ərəbi öldürməsi yox, anasının cənazəsində özünü laqeyd aparması, ağlamaması, hətta dəfndən sonra əylənməsi idi. Mersoya dünyadakı hər şey mənasız görünürdü. Onun üçün yaşama ilə ölüm arasında heç bir fərq yox idi. Əsərdə Mersonun dilindən belə bir fikir verilir: “Otuz yaşında ölməklə yetmiş yaşında ölmək arasında heç bir fərq yoxdur. Nə qədər, necə yaşayırsan yaşa, səndən sonra da insanlar yaşayacaqlar. Hər şey nə qədər sadə və dəhşətlidir. İndi, yaxud iyirmi ildən sonra ölmək ölməkdir”. (3, s. 430)

Absurd fəlsəfəsinə görə, dünyada hər şey bəşər övladının iradəsi xaricində baş verir, ona görə də bu mənasız dünyada bir məna axtarmağa çalışılmamalıdır. Bu mənasız dünyada insanın xoşbəxtliyi axtarması da mənasızdır, çünki həyatda tam xoşbəxtliyi tapmaq mümkün deyildir. Əslində xoşbəxtlik, aldadıcı bir görünüşdən başqa bir şey deyildir. Kamyuya görə, həyat ölümcül bir xəstəlikdir və ölümə məhkum edilmişdir.

6. O.Atayın yaradıcılığında özgüləşmə

XX əsrdə Türkiyə ədəbiyyatında özgüləşməni öz yaradıcılığında geniş formada əks etdirən yazıçılardan ən tanınmışı Oğuz Ataydır. Onun 1970-ci ildə ilk romanı olan “Tutunamayanlar” TRT Roman mükafatına layiq görülmüşdür. Oğuz Atay Türkiyə ədəbiyyatına çağdaş roman anlayışını gətirən ilk postmodernist yazıçıdır. O, bütün əsərlərində insanın özündən və yaşadığı cəmiyyətdəki münasibətlərindən bəhs edir. Çağdaş Qərb ədəbiyyatında olduğu kimi, onun yaradıcılığında da “Fərdin cəmiyyətdəki mövqeyi” problemi əsas məsələlərdən biri olmuşdur. O da bir çox Qərb yazıçıları özgüləşməni fərd və cəmiyyət kontekstində araşdırmışdır. Yazıçıya görə, fərd cəmiyyətdəki problemlərin həllini tapmağa çalışmadan öncə, özünün varlığını, kimliyini sorğulamalıdır.

“Tutunamayanlar” romanında hadisələr Səlim İşığın intiharı ətrafında baş verir. Roman, Turqut Özbənin Universitet illərində yaxın dost olduğu Səlim İşığın ölüm xəbərini

qəzətdən öyrənməsi ilə başlayır. Bu xəbər onu dərinədən sarsıdır. Bir zamanlar çox yaxın olduğu Səlimi nəyin ölümə apardığını, niyə bir-birlərinə bu qədər uzaqlaşdıqlarını düşünərək Səlimin intiharının səbəblərini araşdırmağı qərara alır. Bu romanı ilə O.Atay türk romançılığına yeni istiqamət gətirmişdir. “Tutunamayanlar” romanı sosial-psixoloji romandır. Romandakı baş qəhrəmanlar oxuyan, düşünən, yəni cəmiyyətin o zamankı dəyərləri ilə barışmaz mövqedə olan insanlardır. Romanda Səlimin məktəblə bağlı düşüncələri, təhsil sistemindəki çatışmazlıqlar, ciddi disiplin və qorxu üzərinə qurulan qaydalar, şagirdi məktəbə özgələşdirən müəllim-şagird münasibətləri məktəbin bir təhsil müəssisəsi olaraq həyatdan ayrı düşməsi kimi vurğulanmışdır. Turqut Səlimin intihar səbəblərini öyrənmək üçün Səlimlə ünsiyyətdə olan yaxın dostlarına müraciət edir. Turqut onların hər birindən Səlimin müxtəlif xarakterlərini öyrənir. Araşdırmaları zamanı ona məlum olur ki, Səlimin insanlar tərəfindən anlaşılmaması, təcrid olunması, hətta ətrafındakılar tərəfindən aldadılması onun həyatda “tutunamayan” bir şəxs olmasına səbəb olmuşdur.

“Tutunamayanlar” romanında Şərq və Qərb dəyərlərinin kəsişdiyi Türkiyədə ziyalı insanların düşüncələrindən bəhs olunur. Oğuz Atayın ziyalı qəhrəmanları ilə cəmiyyət arasındakı münasibətdə yalnızlıq, ümitsizlik və qorxu daha çox hiss olunur. Daxili dünyalarında yaşayan qəhrəmanlar həyatdakı realıq ilə üzləşdikdə özlərini bu dünyada yalnız və özgələşmiş hiss edirlər. Qərb mədəniyyətinin dəyərləri baxımından məsələyə yanaşdıqda, səlimlik bir az da oblomovluqdur. “Avrupalaşma yolunu tutan hər Şərq millətində oblomovluq vardır”. (1, s. 69)

Oğuz Atay Oblomov obrazından təsirlənərək Səlim obrazını yaratmışdır. Hər iki baş qəhrəman oxuyan, düşünən ziyalılardır. Qonçarov bu obraz vasitəsi ilə rus dilinə yeni bir termin- “Oblomovluq” terminini daxil etdiyi kimi, O.Atay da türk ədəbiyyatına “Səlimlik” anlayışını gətirmişdir. Demək olar ki, hər iki qəhrəmanın ruh halı eynidir, hər kisi də yaşadığı mühitə, cəmiyyətə özgələşmişdir. Oblomov XIX əsr rus dərəcəliyi sinfinin hakim olduğu dövrün övladıdır, Səlim İşıq XX əsr Türkiyəsində kiçik burjua sinfinin hakim olduğu dövrün övladıdır. Bu qəhrəmanların düşüncəsi cəmiyyətin dəyər ölçüsü ilə uyğun gəlmir. Onlar bu özgələşməni fərqli şəkildə əks etdirirlər. Məsələn, əgər Oblomov cəmiyyətin dəyər ölçüsündən çıxış yolunu yatmaqda görürdüsə, ancaq Səlim bu çıxış yolunu intiharda görürdü.

Oğuz Atayın yaradıcılığında Qərb yazıçılarından ən çox F.Kafkanın təsiri hiss olunur. Kafka cəmiyyətdəki eybəcərlikləri Qreğorun daxili monoloqunda ifadə edirsə, O.Atay da cəmiyyətdəki eybəcərlikləri Səlimin daxili monoloqlarında göstərir. Əsərin sonunda hər iki qəhrəman ölür. Oğuz Atayın təkə bu əsərində yox, ümumilikdə bütün yaradıcılığında Kafkanın təsiri böyükdür. Onun “Qorxunu gözləyərkən” (“Korkuyu beklerken”) adlı hekayələr kitabındakı “Atama məktub” hekayəsi birbaşa Kafkanın “Atama məktub” hekayəsindən təsirlənilərək yazılmışdır. Hər iki əsərdə də yazıçıların atalarına deyə bilmədikləri fikirləri öz əksini tapmışdır.

H.Hessenin “Yalquzaq” romanının mərkəzində intihar mövzusu olduğu üçün bu əsər “Tutunamayanlar” romanının mövzusu ilə daha çox ortaqlıq təşkil edir. Fərq isə ondadır ki, “Tutunamayanlar”da Səlim intihar etmiş bir qəhrəman olaraq Turqutun xəyallarında yaşayır, ancaq “Yalquzaq”da Harri Haller intihar etməyi düşünsə də, buna cəsarət edə bilmir. Hər iki qəhrəman: həm Səlim, həm də Harri Haller ziyalı obrazlarıdır. Harri Haller müharibənin əleyhinə olaraq insanları sülhə səsləyir, lakin cəmiyyətdə onu “xalq düşməni” kimi qələmə verirlər. Yəni müəyyən anlamda Səlim kimi onu da yaşadığı cəmiyyət təcrid olunmağa məcbur edir. Hər iki romanın quruluşu da eynidir: “Tutunamayanlar” və “Yalquzaq” romanları naşirin qeydləri ilə başlayır. Harri Haller Motsarti və Höteni özü üçün ideallaşdırdığı kimi, Səlim də İsanı özü üçün ideallaşdırmışdı. Romanda İsa obrazı simvolik bir mənə daşıyır. Oğuz Ataya görə, Səlimin özünü İsayə bənzətməsinin səbəbi onun da bu dünyada davamlı işgəncəyə məruz qaldığını düşünməsi ilə bağlı idi.

O.Atay kimi A.Kamyu da insanların daxili böhranlarına səbəb olan hadisələrin geniş təsvirinə çalışmışdır. “Yad” romanında əsas qəhrəmanların, yəni Merso, Maria, Raymond, Salamano kimi obrazların sadəcə adları bildirilirsə, “Tutunamayanlar”da obrazların adları soyadları vasitəsilə xüsusi şəkildə vurğulanır. Bunu yazıçıların həyata baxışları ilə əlaqələndirmək olar. A.Kamyu yaşanan dünyanın absurdluğuna inandığı üçün rəsmiyyətin o qədər də vacib olmadığını düşünərək, qəhrəmanlarını soyadları ilə təsvir etmir. O.Atay isə idealist qəhrəmanlarını ad və soyadları ilə təsvir edir. “Tutunamayanlar”da adları ən çox çəkilən obrazlar Səlim İşıq, Turqut Özben, Günsəli Ediz və Süleyman Karqıdır. Səlim İşıq insanların onu başa düşmədiyini bildiyinə görə, cəmiyyət içərisində öz tənhalığını yaşayır. “Yad” romanının qəhrəmanı Merso kimi Səlim də başa düşülmədiyini düşünərək, cəmiyyətə özgüləşir. Merso əsərin sonunda məhkəmə tərəfindən edam olunursa, Səlim yaşadığı həyatın mənasızlığını anlayaraq, özü intiharını seçir.

Nəticə

Beləliklə, təhlil olunan əsərlərdən də göründüyü kimi, özgüləşmə dedikdə, fərdin cəmiyyətə, insanlara, ailəsinə, yaxınlarına özgüləşməsi, özünü bu dünyada yalnız hiss etməsi başa düşülür. Dünya ədəbiyyatında özgüləşmə ilə bağlı yazılan əsərlərin xüsusi çəkisinin olmasına baxmayaraq, bu məsələnin araşdırılmasında müəyyən boşluqlar vardır. Bu cəhət isə müxtəlif ədəbi mühitlərdə müşahidə olunan, eləcə də ictimai və psixoloji zəmini olan bu problemin xüsusi və müqayisəli öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atay O. Tutunamayanlar. İstanbul: İletişim, 2016, 724 s
2. Kamyu A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 494 s.
3. Kafka F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 553 s.
4. Ramazanov F. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Elm, 2001, 435 s.
5. Qonçarov İ.A.Oblomov. İstanbul: Kültür Yayınları, 2002, 616 s.
6. Herman H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 533 s.
7. [https://az.m.wikipedia.org/wiki/Yalquzaq_\(roman\)](https://az.m.wikipedia.org/wiki/Yalquzaq_(roman))
8. <http://www.dipnotkitap.net/ROMAN/Oblomov.htm>

Резюме

Зейнаб Ибрагимова

Проблема отчуждения в мировой литературе XX века

Проблема отчужденности до XX века изучалась как часть философии, но со временем эта проблема включилась в круг интересов других областей науки. В XX веке экзистенциализм был течением, которое превратило проблему отчужденности в свою основную тему. Согласно экзистенциализму, задача философии решать проблемы человеческого существования, а не проблемы науки. Независимо от их собственной воли, был предан судьбе этого мира. Он живет в чужом мире, его присутствие окружено загадочными знаками и символами со всех сторон. Для экзистенциалистов каждый человек считается целой вселенной, достойной изучения. Страх самая важная концепция философии экзистенциализма. Почему человек живет, что означает его жизнь, каков мир в мире и как он определяет свой образ жизни? Это очень важные проблемы, которые волнуют людей, но экзистенциалисты не решили эти проблемы научным путем. Присутствие означает, прежде всего, духовное существование и сознание личности. Экзистенциализм признает сознание одиночества науки, не сознания субъекта, а страдальца. Экзистенциалисты ищут выход из кризиса, а не меняют свои социальные отношения. Современный экзистенциализм, система мировоззрения, черта, которая ищет только негативный образ в мире человечества, пытается описать его существование и сознание в состоянии краха или кризиса. Философия кризиса стала отражаться в литературе во времени. Эта тема охватила интерес известных ученых. И в литературе мноше писатели XX века внесли

проблему отчужденности в свои произведения как основную тему. В этой статье были анализированы произведения, в которых присутствуют характерные свойства отчужденности. Анализированные произведения следующие романы: И.А.Гончарова “Обломов”, Ф.Кафки “Превращение”, Г.Гессе “Степной волк”, А.Камю “Посторонний”, О.Атая “Проигравшие”.

Ключевые слова: *отчужденность, экзистенциализм, кризис, страх, личность*

Summary

Zeynab İbrahimova

The Problem of Alienation in the XX Century World Literature

The problem of alienation was only studied within the philosophy until the twentieth century but over time this problem has come to the fore in other fields. The trend of existentialism which included the problem of alienation in its main theme, in the twentieth century. According to existentialism, the task of philosophy is to deal with the issues of human existence, not the problems of science. Regardless of their own will, has been committed to the fate of this world. He lives in an alien world, his presence is surrounded by mysterious signs and symbols on all sides. For existentialists, every human being is considered as a whole universe worthy of study. Fear is the most important concept of the philosophy of existentialism. Why does a person live, what does his life mean, what is the world like in the world, and how does he determine his way of life? These are very important issues that worry people, but the existentialists did not solve these issues in a scientific way. Presence means, first of all, the spiritual existence and consciousness of personality. Many writers of the 20th century wrote the main theme of their work in the problem of alienation. This article reviews the works that reflect the characteristic features of the alienation. These are the works that are analyzed: “Oblomov” by I.A.Goncharov, “The Metamorphosis” by F.Kafka, “Steppenwolf” by H.Hessen, “The Stranger” by A.Kamyun, “The Disconnected” by O.Atay.

Key words: *alienation, existentialism, crisis, fear, individual*

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 73

**AZƏRBAYCAN QADIN HEYKƏLTƏRAŞLARININ
YARADICILIGINDA PORTRET JANRI**

Nərmin EMİNBƏYLİ*

Açar sözlər: heykəl, kompozisiya, plastika, portret, obraz

Giriş

Azərbaycan heykəltəraşlıq məktəbinin inkişaf tarixinə nəzər yetirəndə görürük ki, yaradıcılıq fəaliyyətləri danılmaz hal kimi bu gündə öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir sıra qadın heykəltəraşlarımız olmuşlar. Qadın heykəltəraşlarımızın yaradıcılıq ənənələrindən müəyyən olur ki, onların yaratdıqları sənət nümunələri öz müasirliyi ilə yanaşı, milli ənənələrimizə daima sadıqlığını saxlamışdır. Azərbaycanın ilk qadın heykəltəraşı Zivər Məmmədovanın yaradıcılıq fəaliyyətindən tutmuş sonrakı dövrlərdə öz yaradıcılıqlarını püxtələştirmiş Həyat Abdullayeva, Elmira Hüseynova, Sədabə Əlverdiyeva, Münəvvər Rzayeva, Sevil Süleymanova və hal-hazırda Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının heykəltəraşlıq ixtisasını almış bir çox gənc heykəltəraş qadınlarımız ölkəmizi bir çox xarici dövlətlərdə yüksək uğurla təmsil etmiş və etməkdədirlər.

Zivər Məmmədovanın yaradıcılığında portret janrı

Zivər Məmmədova (1902-1980) Bakıda ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Azərbaycanın ilk qadın heykəltəraşı Zivər Məmmədova Bakı rəssamlıq məktəbində dərs aldığı müddətdə 1920-1924-cü illərdə S.D.Erziya, Y.İ.Keylixis, E.S.Samorodov, A.İ.Kosiçkin kimi istedadlı müəllimlərlə yaradıcılıq əlaqələrində olmuşdur. Hələ tələbəlik illərində o müstəqil yaradıcılıqla məşğul olmuş, müxtəlif büstlər, heykəl-fiqurlar yaratmışdır. Azərbaycanın məşhur pəhləvanı Sali-Süleymanın, xalq artisti H.Sarabskinin büstlərini yaratmaqla sərbəst fəaliyyətə başlayan Zivər Məmmədova, sonralar Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvinin, müharibə qəhrəmanları “Hüseynbala Əliyev”, “İdris Süleymanov”, “Gəray Əsədov”, neftçi “Baba Pirməmməd”, rəssam “Ə.Əzimzadə”, xalq şairi “Məmməd Rahim” və başqalarının portretlərini yaradır.

Zivər Məmmədova xalq artisti “H.Sarabski”nin portretini daha cəlb edici tərzdə yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdur. Müasirlərinin mənəvi-psixoloji tutumu, onların xarakterindəki səmimiyyət daşıyıcıları olan cizgiləri, təkrarolunmaz özünəməxsusluğu “H.Sarabski”nin portretində özünün parlaq ifadəsini tapıb. Bu əsərdə heykəltəraş aktyorun çöhrəsinin yumşaq yapılması, düşüncəli ciddi baxışı, görkəmin cəlbediciliyi ilə yaddaqalan obraz yaratmağa nail olmuşdur. Əsərdə aktyorun daxili aləminin əhəmiyyətli və iç dünyasından “boylanın” cəhətlərini açıqlamağa müvəffəq olmuşdur.

Zivər Məmmədovanın yaratdığı portret qalereyasına diqqət yetirəndə onların bilavasitə yaradıcı insanlarla bağlı olması heç kəsdə şübhə doğurmur. Belə ki, heykəltəraş bu obrazlarda məntiqi dərinlik, biçimlərin plastikliyinə, emosionallığına xüsusi fikir vermiş, materialdan ustalıqla istifadə edərək bizə həm də sənətkarlığının yüksək səviyyəsini, professionallığını nümayiş etdirmişdir.

Zivər Məmmədovanın yaratdığı “Məmməd Rahim”in portretində qələm sahibinin

* doktorant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: narmin_eminbayli@yahoo.com

yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin zənginliyini qabartmaq məqsədilə tamaşaçı diqqətini onun daxili psixoloji xüsusiyyətlərinin ifadəsinin qaynağı olan çöhrəsinə yönəltməyə nail olmuşdur. Bu portretdə həm də böyük ümumiləşdirmə gücünün və dəqiq plastik səciyyənin sayəsində nail olmuşdur. Odur ki, sərt cizgili üz kifayət qədər ifadəli və ilhamlıdır. Dəqiq və real yapma tərzinin sifətin həyəcanını hiss etdirir. Bu işıqlı çöhrədə insanlıq və alicənablıq hökm sürür. Bu onun insanın fiziologiyasını və psixologiyasını yaxşı bilməsindən xəbər verir. Yüngülcə çatılmış qaşları tamamlayan geniş alın, sakitlik və diqqətlik duyulan baxışlar şairin özünün daxili gizli aləminə qapıldığını göstərir. Sifətin səciyyəvi cizgilərini müəyyənləşdirən çeşidli həcmələr yaradıcı şəxsiyyətinin obrazının bütövlüyünü yaxşı ifadə edir. Yaradıcı çöhrəsinin incə modelləşdirilməsi onun ifadəliyə təsir edən işıq-kölgə ilə işlənməsində hiss olunur ki, heykəltəraş öz modelinin mənən dünyasının əhatəsindədir. Bu yerdə rus heykəltəraşı Muxinanın bir fikri yada düşür. “İşığın gücü ilə heykəli zay etməkdə olar, diriltməkdə” (5, 26). Bu mənada Zivər Məmmədovanın təmasda olduğu naturanın özünəməxsusluğunu və həcm plastikasının təsirliyini bilavasitə tətbiq etdiyi uğurlu forma-biçimin yaratdığı işıq-kölgə nəticəsində əldə etdiyini söyləmək olar.

Heykəltəraş naturanı daxilən anlamaq, xarakter ağılın gücünü verməyi əsas sayır, lakin bununla bərabər o öz plastik imkanlarını aşkarlamaqda təmkinlidir. Bu baxımdan rəssam “Əzim Əzimzadə” və “İ.Axundov”un portretləri daha artıq nümunələridir. Özlərinin həllərinə və bədii üstünlüklərinə görə onlar çox müxtəlifdirlər. “Əzim Əzimzadə”nin obrazını heykəltəraş canlı naturadan hazırlamışdı. Sonradan bu heykəl rəssamın məzarı üzərində ucaldılmışı. Z.Məmmədova bu obrazda sənət əhlinin məsul rolunu göstərməyə çalışır. Ə.Əzimzadənin portreti plastik formaların lakonikliyi və aydınlığı ilə fərqlənir. Portretə baxarkən hiss edirsən ki, təsvir olunan adam arxayın adam deyil, həmişə həyəcanlı axtarışlarla yaşayan bir sənətkardır. Portret sərbəst kompozisiya kimi işlənmişdir. Ə.Əzimzadənin müdriklik ifadə edən çöhrəsi əsəbi və yorğundur. Heykəltəraş onu zahiri əlamətlərini gizlətməyə çalışmır. Heykəlin bütün kompozisiyası və yapıma üsulları insanları dərinlən öyrənmək və dərk etmək arzusundan irəli gəlmiş, çox canlı və parlaq xarakter yaratmağa yönəlmişdir.

Zivər Məmmədova qəhrəmanlarının ən yaxşı cəhətlərini göstərməyə çalışırdı, məhz ona görə də onun yaratdığı obrazlar müxtəlif, dərin fərdi, əsl insani keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır. Heykəltərəşə yalnız müxtəliflik məxsus deyil, yaratdığı obrazlarda plastik həll, bədii yaradıcılığın yeni vəzifələrini daim dərk etmə cəhdi xasdır (4, 3).

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı “Üzeyir Hacıbəyov”un portreti üzərində iş Z.Məmmədovanın yaradıcılığında əhəmiyyətli mərhələdir. Hələ bəstəkarın sağlığı dövründə edilmiş eskiz və etüdlərə əsasən heykəltərəş iki variantda kompozisiya hazırlayır: bəstəkar kreslodə oturmuş halda, teatrda özünün ölməz “Koroğlu” operasının məşqində lojada oturmuş halda təsvir olunub. Hər iki variant uğurlu həll olunub. Birincidə duruş və əllərin vəziyyəti, bütün fiqurun dəqiq konturu müəyyənləşib. Bu iş Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının foyesində yerləşdirilib. Heykəltərəş Zivər xanım qeyd edir ki, “Bəstəkarın obrazını canlı naturadan yaratmışam. Mühəribədən sonrakı illərdə mən tez-tez onun kabinetinə gedir, cizgilər çəkirdim. Üzeyir bəylə birgə keçən anları ömrüm boyu unutmayaçağam” (1, 88).

Heykəltərəşin Ü.Hacıbəylinin obrazı üzərində bütün sonrakı iş proseslərində yaradıcı insanın, Azərbaycan musiqisinin korifeyinin mürəkkəb daxili dünyasının ifadə olunmasına yönəldilmişdir.

Sənətsünaşlıq üzrə fəlsəfə doktoru Samir Sadıqov qeyd edir ki, “İlk heykəltərəş qadın Zivər Məmmədova Üzeyir Hacıbəylinin portretində dahi bəstəkarı zahirən sakit şəkildə həll edilməsinə baxmayaraq, daxili dinamika, psixoloji aləmin heykəltərəş tərəfindən müxtəlif yollarla həll edildiyi aydın şəkildə duyulur” (1, 89).

Həyat Abdullayevanın yaradıcılığında portret janrı

XX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən qadın-heykəltəraşlarımızın yaradıcılığında da tarixi janra aid edilə biləcək əsərlər az deyildir. Həyat Abdullayevanın 50-60-cı illərdə yaratdığı bir neçə əsər konkret şəxslərə həsr olunmasalar da, onlar həmin dövrün insanların ümumiləşdirilmiş obrazları kimi tarixi tutuma malikdirlər. Bu mənada onun lirik və romantik duyğuların bənzərsiz ifadəsi olan “Asəf Zeynallı” (1952), “Həcər” (1958) və “M.P.Vaqif” (1958) portretləri qeyd etmək olar. Heykəltəraşın dinamikliyi duyulan “Həcər”i (1958) isə xalq qəhrəmanı Nəbinin yaxın silahdaşının obrazını özündə yaşadan çox gözəl sənət nümunələrindəndir.

Həyat Abdullayevanın heykəltəraşlıq kompozisiyasında bütünlükdə formanın ümumiləşdirmə, kompozisiyanın plastik ifadəliyi məsələsi daha geniş şəkildə qoyulmuşdur. Qaçaq Nəbinin həyat yoldaşı, silahdaşı olan Həcərin portreti (1959) kompozisiyasının böyüklüyü və plastik bütövlüyü ilə fərqlənir. O at üstündə çaparkən yaradılmışdır. Hərəkətin kəskinliyi əla tərzdə icra olunub, lakin nəzərə çarpan obrazdan yayındırılıb. O tamamilə irəliyə doğru hərəkətin təsiri altındadır. Həcərin sifəti əla tərzdə icra olunub, onun görkəmində mübarizəyə, qələbəyə cəhd, nifrət və cəsəətli qətiyyət duyulur. Portret məqsədi bu işdə daha geniş mənə kəsb edib. Məzmunların səadəti uğrunda mübarizəyə qalxan cəsür qadının nifrətlə dolu baxışı uzaqlara dikilmiş tərzdə təsvir olunub. Obrazın romantikası bütöv kompozisiyanın böyük plastik ifadəliyi ilə qovuşur. Mövzunun şərhi monumental xarakter daşıyır. Heykəltəraşın təsvir etdiyi kompozisiya motivi o qədər təbiidir ki, həyatdan qoparılmış təsiri bağışlayır. Həyat Abdullayevanın bu işində artıq onun əsas, müəyyənedici cəhətləri əks etdirmək cəhdləri aydın tərzdə görünür. O kompozisiyanı xırdalıqdan, əsassız, lüzumsuz cəhətlərdən azad edir. Tuncdan tökülmüş “Həcərin” portreti öz formasının aydın qətiyyətliliyi ilə təsvir çərçivəsindən çıxır. Ölçücə böyük olmayan kompozisiya o qədər düşünülüb ki, görünür hər hansı bir eksteryer guşəsinə çox yaxşı uyğun gələ bilər. Heykəltəraşın bu işi sanki dönüş xarakteri daşıyır. Atlı qadının sürəti və ani hücumu, bir qədər statikliyi və ilk işlərin donmuş halını həmişəlik dağıtdı, insan hissənin təsvirinə böyük açıqlıq və aydınlıq gətirdi. əvvəlki işlərin heç biri kimi o muzeyin interyerinə yerləşmir, onun sürətliliyi, dinamikliyi sıxdır, ona sərbəstlik, genişlik lazımdır, o eksteryerdə, açıq havada çox yaxşı baxılardı, çünki kamerallığa baxmayaraq, o, monumentallıq əhəmiyyəti kəsb edir.

Həyat Abdullayeva işə başlamamışdan öncə qəhrəmanı haqqında mümkün olan bütün məlumatları ətraflı şəkildə öyrənərək elə ilk eskizdən artıq obrazın əsas cizgilərini tapmağa nail olur. O, həmçinin portretin quruluşunu, onun hərəkətini, jestini, başqa sözlə kompozisiyanı təşkil edən bütün elementləri modelin səciyyəvi əlamətlərinə əsaslanaraq göstərir.

1960-cı ildən sonra Həyat Abdullayevanın qadın portretlərində səciyyəvi cizgilər, ifadəli psixoloji cəhətdən zəngin obrazlar yaratmağa başlayır. Bu cür keyfiyyətləri biz sənət yoldaşı xalq rəssamı Vəcihə Səmədovanın portretində açıq-aydın görürük. Heykəl (portret) aramızdan vaxtsız getmiş rəssamın fikirlərini, hissələrini, yaradıcılıq ideyalarını yaxşı təcəssüm etdirir. Heykəltəraş portretdə rəssamın səmimiyyətini, mehriban gülüşünü, gənclik tərəvətini, sənət eşqini, analıq ülviyyətini təsvir etməklə sanki daşıda dilə gətirmişdir. Plastik ifadə tərzinin yığcam forması, obrazı canlı, fəal göstərməyə imkan yaratmışdır.

Həyat Abdullayevanın yaratdığı qadın obrazlarında həmçinin naturanın plastik obrazlılıq başlanğıcını öyrənmək, onun düzgün nisbətlərini, hərəkətlərini, duruşunu tapmaq cəhdi hiss olunur. Heykəltəraşın erkən işlərində məzmunun əlamətlərini və personajların həcim-məkan xarakterliyini tutmağın müəllif metoduna məxsus səciyyəvi cəhətləri görünür. Professional sənətkarlığa yiyələnmə yeni mövzuların, obrazların dərin fərdi dünya-

görüşünün təsdiqi sahəsindəki axtarışlarla paralel aparılırdı. Tələbəklik illərindən başlayaraq, Həyat Abdullayeva çoxlu qadın obrazları canlandırmışdı ki, bunlarında hamısında qadın gözəlliyi, üvliliyi öz əksini tapır.

Həyat Abdullayeva sanki çoxdan xəyali tanıdığı, bütün insanı keyfiyyətlərinə bələd olduğu adamın özünəməxsus forma və məzmun vəhdətində tamaşaçıya çatdırılmasına, onun mənəvi aləminin gözəlliyinin, bəşəriyyəti uzun illər ərzində öz təsiri altında saxlayan musiqisinin ahəngi ilə anım yarada bilmək bir biçimdə açıqlamağa nail olduğunu söyləmək olar.

Elmira Hüseynovanın yaratdığı portretlər

Elmira Hüseynovanın (1933-1995) yaratdığı portretlərdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – Cəfər Cabbarlının (1968) və Rəsul Rzanın (1970) yadda qalan obrazları əks olunmuşdur (6, 3).

Elmira Hüseynova ağacın bədii və texniki məziyyətlərinə yaxşı bələd olan onun bu keyfiyyətlərini növbəti dəfə əyaniləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, o, bu portretə ağacın insani yaşantıları qabarda biləcək xüsusiyyətlərindən bacarıqla istifadə edərək dərin psixoloji keyfiyyətləri özündə əks etdirən bir obraz yaratmışdır. Elmira Hüseynova “Toğrul Nərimanbəyov”un portretini, “Tələbənin” portreti, “Rəsul Rzanın” portretlərini ağacdan məharətlə yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdur (2, 3).

Səttar Bəhlulzadənin portretini 1965-ci ildə yaratmış E.Hüseynova rəssamın maraqlı obrazı ilə diqqəti özünə cəlb etməyi bacarmışdır. Eyni adlı əsərin digər müəllifi Ömər Eldarov rəssamın yaradıcılığını təşkil edən lirikanı yaratdığı obraza hopdurmuşdusa, E.Hüseynova əksinə, S.Bəhlulzadənin varlığına xas olan bütövlüyü, qətiyyəti və şərtliyi ön plana çəkmişdir. Rəssamın başı aşağı əyilmiş vəziyyətdə üzündəki cizgilər çox ifadəli və sanki tamaşaçının diqqətini cəlb edir. Portretin anatomik strukturu təsvir olunanın fərdi psixologiyası, incə plastika ilə obrazı daha da təkrar edilməz edir. Heykəltəraş obrazın təbiətinə məxsus xüsusiyyətləri onun xarici görünmədə təcəssüm etdirməyə nail olmuşdur. Əsərdə şəxsiyyətin daxili ekspressiyası obrazın plastik ifadəliyində öz əksini tapmışdır. Heykəltəraş öz ümumiləşirmə qabiliyyəti, ən tipik səciyyəvi cəhətlərin sərraf gözü ilə görüb seçə bilmək bacarığı sayəsində daxili qüvvəyə və tükənməz yaradıcılıq qüdrətinə malik bir sənətkar obrazı yarada bilmişdir. Sifətin mimikası böyük enerji ilə fərqlənir. Özündən əmin olan baxış gücün göstəricisidir. Rəssamın səciyyəvi çöhrəsində ciddi bir ifadə var, baxışından fikir aləmində olduğu sezilir.

Xalq şairi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Rəsul Rzanın (1970) və pambıq ustası, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Qüdrət Səmədovun (1972) portretləri də bənzərsizliyi ilə seçilir. Bu əsərlərdə müəllif Azərbaycan heykəltəraşlığında ilk dəfə olaraq portretlərin kompozisiyalarına obrazları zənginləşdirən, onların daxili aləmini aşkarlayan məntiqi atributlar daxil etmişdir. Məşhur pambıqçıların sağ çiyində baş-başa vermiş pambıq qozaları görünür, xalq şairinin düşüncələrə dalmış portretində isə sol tərəfdə dekorativ formanın boşluğunda çiçəkləyən kiçik ağac budağı verilmişdir. Obrazların konstruktiv aydınlığı bütövlükdə onların daxili və zahir xarakterlərini özünə tabe edən plastik üslub E.Hüseynovanın müxtəlif maraqlı əsərlərin müəllifi kimi tanıtılmışdır.

Digər qadın-heykəltəraşların yaratdıqları portretlərdə də tanınmış tarixi simaların fərdi xüsusiyyətləri cəlbəddici plastik həllini tapmışdır. Münəvvər Rzayevanın “Nazim Hikmət”in portreti (1955), “Mikayıl Müşfiq”(1968), “Bəstəkar Elmira Nəzirova” (1959) və “İlk qadın-mexanizator Sevil Qazıyeva” (1971) və Sədabə Əliverdiyevanın “Həsən bəy Zərdabi” (1961) portretlərində müxtəlif xarakterlərə verilən plastik şərh kifayət qədər təsirlidir (2, 3).

Münəvvər Rzayevanın yaradıcılığında portret janrı

Qadın heykəltəraş Münəvvər Rzayevanın yaratdığında bir çox şair və yazıçıların portretləri mövcuddur. Onun “Nazim Hikmət”in portreti öz orijinallığı ilə diqqəti özünə cəlb edir. Hələ heykəltəraş M.Rzayeva Moskvada təhsil alarkən görkəmli türk şairi Nazim Hikmətlə təmasda olan gənc heykəltəraşın bu tanışlığı sonradan ata-bala münasibətinə çevrilmişdi. Yəqin ki, şairin himayəsində yaşayan M.Rzayevanın çox yaxından tanıdığı insanın portretini yaratmaq, plastik görüntünü obraz səviyyəsinə qaldırmaq ən böyük arzusu idi. Odur ki, gənc heykəltəraşın Nazim Hikmət şəxsiyyətinin onun iç dünyasında hifz olunan əhəmiyyətini və mənəvi dəyərini tunc forma-biçimdə əbədiləşdirə bilməsini də haradasa təbii saymaq olar. Doğrudan da, kifayət qədər realist-gerçəkçi yapma üsulundan istifadə edən M.Rzayeva şairin varlığına xas olan səciyyəvi cəhətləri sadə və inandırıcı tutumda əks etdirməyə nail olmuşdur.

Südabə Əliverdibəyovanın portret yaradıcılığı

Azərbaycan heykəltəraşlıq məktəbinə 1960-ci ildə gələn heykəltəraşlardan biri Südabə Əliverdibəyova olmuşdur. “Niyazinin portreti”, “Səhəngli qız”, “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Qız portreti”, “Həsən bəy Zərdabi”, “Hüseyn Cavid” və başqaları respublika və beynəlxalq sərgilərin fəal iştirakçısı olmuşdur.

Südabə Əliverdibəyovanın “Niyazi”nin büstündə dərin fəlsəfi fikirlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın xalq artisti, bəstəkar və dirijor Niyazinin yaxından tanış olan heykəltəraş onun yaradıcılığına tam bələd idi. Bu səbəbdən də sənətkar uzun müddət axtarış apararaq işə başlayır. İlk dəfə dirijorun portretini hazırlayır. Niyazinin obrazında şəxsiyyətin həyatiliyinin ifadəsi önə çəkilir. Bir qədər əsəbi və çevik sifətdə temperamentli dirijorun gərgin yaradıcı vəziyyəti əks olunub. Portret sadə və təmkinlidir və bu təmkinlik musiqçinin obrazındakı əsəbi təəssüratı artırır. Heykəltəraş plastik ifadəliyin bütün gücünü, tam diqqətini xarakterin psixoloji çalarlarının aşkarlanmasına yönəldib. Südabə Əliverdibəyova yaradıcılığına məxsus mülayim incə çalarların qradasiyası, jestin dərinədən düşünülmüş qənaətçiliyi-bütün bunlar tamaşaçı qarşısında bədii həlli tapılmış obrazın bütöv mənəvi-psixoloji aləmini, həyəcan və düşüncələrini açıqlayır. Portretin güclü, əzmlili modelləşdirilməsi, alnın yüksək və fəal forması, dirijorun çöhrəsindəki sualedici, həm də bununla bərabər fikrə dalmış baxışı onun qəlbinin ən dərin guşəsindəki intim duyğuları büruzə çıxarır. Bu portret hal-hazırda maestronun ev muzeyində tamaşaçılara nümayiş etdirilir.

Nəticə

Həyatda, əməkdə qüvvətli və cəsarətli olan insanlara bədii görkəm vermək Azərbaycanın qadın heykəltəraşlarının yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. Qadın heykəltəraşlarımızın həyatın müxtəlif sahələrində çalışan insanların portretlərində zahiri oxşarlıqla yanaşı onların daxili keyfiyyətlərinin ifadəsinə diqqət yetirməsi açıq duyulur. Sənət tariximizə nəzər yetirəndə məlum olur ki, rəssam və heykəltəraşlarımız öz yaradıcılıqlarında davamlı olaraq neftçilərin obrazlarını canlandırmışlar. Bir çox çətinliklərə sinə gərən bu insanlar gələcək nəsillərin firavan yaşaması üçün dənizdə və quruda çətin əmək sayəsində neft çıxarmaqdadırlar. Bu cür fədakar əmək sahibləri olan insanların adları dillər əzbəri olmuş onların əməyi yüksək dəyərləndirilmişdir. Sənətçilərimiz də bu cür əmək adamlarının obrazlarına bədii görkəm vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ş. İlk heykəltəraş qadın (Z.Məmmədova haqqında) // Qobustan, 1971, № 4, s. 88-89.
2. Bədəlova T. Heykəltəraş qadınlarımız // Ədəbiyyat və incəsənət, 1960, 5 mart.
3. Qurbanov Ə., Axundov M. Ongünlük üçün (heykəltəraş S.Əliverdiyevanın əsərləri haqqında) // Azərbaycan gəncləri, 1959, 1 fevral.
4. Novruzova C. Müasirlərimizin təsviri // Ədəbiyyat və incəsənət, 1971, 18 sentyabr, s. 14.
5. Novruzova C. Sovet Azərbaycanının heykəltəraşlığı. Bakı: Azərnaşr, 1973, 29 s.
6. Əliyev Z. Ana mövzusunun işığında (heykəltəraş Elmira Hüseynovanın əsərləri), Bakı, 1984, 6 aprel, s. 3.
7. Salayev F. Portretlər, fiqurlar (heykəltəraşlıq nümunələri haqqında) // “Ədəbiyyat və incəsənət”, Bakı, 1977, 1 oktyabr.
8. Sadıqov S. Ayna Sultanovanın heykəlinin müəllifi kimdir? // Təzadlar, 2012, 9 fevral, s. 14.

Резюме

Нармин Эминбейли

Портретный жанр в творчестве азербайджанских скульпторов – женщин

В статье рассказывается о произведениях портретного жанра Азербайджанских скульпторов-женщин созданных в разные периоды. Если рассмотреть историю развития Азербайджанской скульптурной школы можно повстречать талантливых женщин скульпторов, творчество которых привлекает внимание своеобразием. Их портретные произведения сохраняют свою актуальность и в настоящее время. В статье исследуются портретные произведения женщин скульпторов – Зивар Мамедовой, Хаят Абдуллаевой, Эльмиры Гусейновой, Судабы Аливердиевой, Мунавар Рзаевой и др. они с успехом представляли и продолжают представлять нашу страну на мировой арене. Наблюдая за историей развития Азербайджанской скульптурной школы, можно увидеть, что Азербайджанская скульптура богата скульпторами-женщинами, творческая деятельность которых составляют главные страницы истории Азербайджанского искусства. Из творческих традиций наших скульпторов-женщин ясно, что их художественные образцы, наряду с их современностью, всегда сохраняли свою приверженность нашим национальным традициям.

Если рассмотреть историю Азербайджанского искусства, можно наблюдать, что художники и скульпторы-женщины постоянно создавали образы нефтяников в их творчестве и обращались к нефтяной тематике. В этих художественных произведениях можно разглядеть интересные мысли и отношение художников – женщин к нефтяникам и вообще, трудовым людям. По их мнению, это люди, которые сталкиваются со многими трудностями, добывают нефть путем тяжелой работы на море и на суше для процветания будущих поколений. Имена этих бескорыстных рабочих были увековечены именно на табло и портретах, созданных в разные периоды женщинами-художниками.

Кроме этого, в художественных произведениях скульпторов-женщин также нашли свое пластическое решение своеобразные и индивидуальное характерные черты известных исторических деятелей.

Ключевые слова: *скульптура, композиция, пластика, портрет, образ*

Summary

Narmin Eminbeyli

Portrait genre in the works of Azerbaijan women-sculptors

The article tells about the works of the portrait genre of Azerbaijani women sculptors created in different periods. If we look at the history of the development of the Azerbaijani sculptural school, we can meet talented female sculptors, whose work attracts attention with its peculiarity. Their portrait works retain

their relevance in the present. The article explores the portrait works of women sculptors – Zivar Mammadova, Khayat Abdullayeva, Elmira Huseynova, Sudaba Aliverdiyeva, Munavar Rzayeva and others. They successfully represented and continue to represent our country on the world stage.

If you look at the history of Azerbaijani art, you can observe that artists and women sculptors constantly created images of oilmen in their work and turned to oil topics. In these works of art one can discern interesting thoughts and attitudes of artists – women towards oil workers and, in general, working people. In their opinion, these are people who face many difficulties, extract oil by hard work on the sea and on land for future generations to flourish. The names of these disinterested workers were immortalized precisely on the scoreboard and portraits created in different periods by women artists.

In addition, peculiar and individual characteristic features of famous historical figures also found their plastic solution in the artistic works of women sculptors.

Keywords: sculpture, composition, plastic, portrait, image

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 75

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN RƏNGKARLIĞININ
BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnarə MƏDƏTOVA*

Açar sözlər: rəngkarlıq, təsvir, rəssamlıq, obraz, müstəqil, milli

Giriş

Azərbaycan təsviri sənətinin çağdaş ümumi panoramı geniş, çoxcəhətli və bir az da dəyişkəndir. Bugünkü durum özündə rəssamların ən müxtəlif nəsilələrinin fərqli temperamentalı, özünəməxsus görümlü və çeşidli bədii şərhli yaradıcılığını yaşadır.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra təsviri sənətin rəngkarlıq növündə özünə məxsus inkişaf mərhələsi keçmişdir. 1991-2018-ci illəri əhatə edən ideologiyasızlığın görüntüləri yaşlı nəslin yaradıcılığına xas olan ənənəvi dəst-xəttin dəyişmədiyini sərgiləsə də, onların da, patetik mövzulardan uzaq olduğunu təsdiqləyir. Bunu müstəqillik illərində dünyasını dəyişmiş Mikayıl Abdullayev, Böyükağa Mirzəzadə, Rəsim Babayev, Elbəy Rzaquliyev, Vidadi Nərimanbəyov, Baba Əliyev, Müslüm Abbasov, Xalidə Səfərova, Nadir Qasimov, Cahangir Rüstəmov, Mahmud Tağıyev, Nadir Əbdürrəhmanov və Asəf Cəfərovun, eləcə də bu gün fəaliyyətdə olan Tofiq Ağababayev, Oqtay Sadıqzadə, Tahir Salahov, Toğrul Nərimanbəyov və b. sənətkarların öz ənənəvi yaradıcılıq kredisinə tanınan əsərlərində etmək mümkündür.

Tahir Salahovun yaradıcılığı

Hadisələrin inkişafını, ağırlığını bir obrazın üzərində cəmləndirmək də Tahir Salahovun əsərləri üçün səciyyəvidir. Dərin psixoloji anımlara əldə etmək, plastik traktovkanı mürəkkəbləşdirmək cəhdi, obraza xas olan intellektual keyfiyyətləri, vətəndaşlıq hisslərini qabarıq şəkildə aşılamaq istəyi ilə o, neçə-neçə görkəmli şəxsiyyətlərin portretlərinə müraciət etmişdir. Şair Andrey Voznesenskinin, musiqi tarixçisi Firudin Şuşalının, rəssam Boris Yefimovun, Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin, musiqiçi Mstislav Rostropoviçin, Dədə Qorqudun və digərlərinin portretlərini buna misal göstərmək olar.

Rəssamın "Novxanıda müqəddəs ocaq", "Suraxanı, Atəşgah", "Köhnə Bakı" və s. əsərlərində də onun əsrarəngiz təbiətimizə özünəməxsus münasibəti duyulur.

Yaşlı nəslin arasında "müstəqillik rəngkarlığı"nın ən yaddaqalan nümunələrini Rəsim Babayevin yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür, desək, yanılmazıq. Onun bütün zamanlarda onu dövrələyənlərə münasibətinin duyulması dərəcədə fərqli olduğunu vurğulamaqla demək istəyirik ki, rəssam özünün əbədi Xeyirlə Şərin mübarizəsi mövzusunda ömrünün sonuna (2007) qədər davam etdirmişdir. Gördüklərində fəlsəfi – düşündürücü qaynaq tapmağa çalışan rəssam tamaşaçısını ilk Peyğəmbərimizdən tutmuş adı ağacın qarşısında belə düşünməyə məcbur edir. Əgər əvvəlki əsərlərində yaşadığı siyasi sistemin ideoloji tələbləri ilə müəyyən qədər barışmaq meylı vardısı, rəssamın söz açdığı mərhələdə yaratdığı əsərlərdə onun bilavasitə ruhunu narahat edən məsələlərə münasibətini görürük.

Haqqında danışdığımız dövrdə tanınmış fırça ustası Mikayıl Abdullayevin (1921 – 2002) yaradıcılığı əvvəlki illərə nisbətən "sakıt" tərzdə davam etmişdir. Səhhətində prob-

* sənətşünas-rəssam
e-mail: em83@mail.ru

lemlərdən əziyyət çəkən azman sənətkar fəaliyyətini daha çox gənc rəssamların yetişdirilməsinə həsr etmişdir. Onun müstəqillik dövründə tutumlu süjetli tablolar yaratmaması qarşılığında, çəkdiyi kiçik həcmli portret və mənzərələr bədii-estetik dəyərinə görə əvvəlki işlərindən geri qalmır, desək, yanılmırıq.

Toğrul Nərimanbəyov və milli ruh

Bu dövrdə Toğrul Nərimanbəyovun öz yaradıcılığının əvvəlki duyulması milli ovqatına mifologiya və folklardan, Şərq mənəvi dəyərlərindən əxz olunan bədii-estetik məziyyətləri də əlavə etməsi əsərlərini həm baxımlı, həm də fəlsəfi qayəli etmişdir. Yaxı manerasının coşqunluğu onun təqdimatında həm tematik tablolarını, həm də portret və mənzərələrini çox baxımlı etmişdir.

Nadir Əbdürrəhmanovun son dövr yaradıcılığında (1927-2008) yenə də Qarabağın, Laçının, Kəlbəcərin, Abşeronun səfali mənzərələri, bu yerlərdə yaşayan əməksevər, torpağa bağlı insanların tərənnümü əsas yer tutur. Həmişə olduğu müstəqillik illəri dövrü yaradıcılığında da Azərbaycanın tanınmış simalarını portretlərinin yaradılmasına xüsusi önəm verən Oqtay Sadiqzadə yaddaqalan obrazlar qalereyası yaratmağa nail olmuşdur. Bunların arasında yüksək bədii-estetik dəyəri ilə seçilən ümummilli lider Heydər Əliyevin, akademik Zərifə xanım Əliyevanın, şairə Xurşidbanu Natəvanın, Qönçə Bəyimmin, Umgülsüm xanımın, aktrisa Fidan Qasımovanın, rəssam Elmira Şahtaxtinskayanın portretləri xüsusi yer tutur.

“Nizami Gəncəvi və dünya mədəniyyəti” silsiləsi O.Sadiqzadə yaradıcılığının ən yüksək nailiyyətlərindən biridir. Bunu humanizmə, gözəlliyə, ümumbəşəri mədəniyyətə himn kimi dəyərləndirmək olar.

Azərbaycan rəngkarlığının müasir mərhələsinin inkişafında böyük əməyi olan Asəf Cəfərov, Böyükağa Mirzəzadə, Eyyub Məmmədov, Baba Əliyev, Hafiz Məmmədov, Lətif Feyzullayev, Xalidə Səfərova, Əyyub Hüseynov, Elbəy Rzaquliyev, Kamil Nəcəfzadə, Cahangir Rüstəmov və Qafar Seyfullayevin yaratdıqları yeni əsərlərdə də öz ənənəvi dəst-xətlərinə tapınmaq istəyi güclüdür.

Azərbaycan milli rəngkarlığı 70-ci illərdə

Azərbaycan milli rəngkarlığının həm keçmiş SSRİ məkanında, həm də beynəlxalq miqyasda tanınmasında onun daxilində, əsasən, ötən əsrin yetmişinci illərindən başlayaraq böyük vüsət alan ideoloji və bədii üslub mübarizəsinin böyük rolu olub. Bu mübarizənin başlanğıcında Mircavad Mircavadov, onun kiçik qardaşı Tofiq Cavadov, Əşrəf Muradoğlu, Qorxmaz Əfəndiyev, sonrakı mərhələsində isə Kamal Əhməd, Fərhad Xəlilov, Nazim Rəhmanov, Ələvsət Əliyev, Rafael Muradov və b. xüsusi fəallıq göstərirlər. Sənət tariximizə sonuncular “Abşeron məktəbi” təmsilçiləri kimi daxil olub, tanınıblar. Yeri gəlmişkən deyək ki, əgər sovet dönəmində bu ayama qınaq, kinayə mənasında işlədildisə, müstəqillik illərində hər şey öz yerini qismən də olsa tutanda bu ayama artıq cəsarət və qürur, tərif mənasını aldı.

Mircavad Mircavadovun dünyamıza, onun təzadlı hadisələrini, bəşəri duyğuları, Xeyirlə Şərin qarşılansını bütün çılpalığı ilə əks etdirən əsərləri o vaxtkı sərgi komitələri üçün qəbul edilən olmasa da, bu gün – qısa zaman distansiyasından onların rəngkarlığımızı müəyyən ideoloji yeknəsəqlikdən qurtarmaq, dünyanı başqa cür görmək mümkünlüyünün təsdiqi baxımından əvəzsizdir. Rəssamın çəkdiqlərində həm klassik milli və türk dünyası ənənələrinin avanqard meyllərlə qoşalaşdırılması o vaxt çoxları üçün gözlənilməz idi. Milli bədii köklərə, qaynaqlara bu cür müasir baxış çoxları üçün sosializm ideoloqları üçün qəbul olunan deyildi. Rəssam folklardan əxz olunan motivləri, milli adət-ənənələri, dünyamızın başının üstünü alan müharibə təhlükəsinə və ətrafında genişlənməkdə olan biganəliyə etirazını özünəməxsus duyumla, rənglər selinin işığında

təqdim etmişdir. (“Qurban”, “Qaval çalan qız”, “Humay – sülh quşudur”, “Şeytan” və s.). Bu tablolar da heç də dünyamız real görkəmini itirməyib. Sadəcə olaraq, biz bu reallığın daha dərin qatlarının indiyə qədər rastlaşmadığımız dərin sənətkar nüfuzunun rəng plastikasında şərhini görürük.

Bir vaxtlar “Abşeronçu” kimi tanınmaq rəsmi ideoloji mühitində qınaq kimi qəbul edilsə də, Moskvada təhsil alıb Bakıya qayıdan Fərhad Xəlilov yenidən özünü ideya dostlarının yanında görməkdən məmnunluq duymaqla, yeni maraqlı əsərlər yaratmağa nail olmuşdur. İnamlı demək olar ki, Azərbaycanda Səttar Bəhlulzadədən sonra “fəlsəfi mənzərə”nin özünəməxsus davamçılarından biri F.Xəlilovdur. O, məna tutumu çoxqatlı olan mənzərələrində əvvəlcə nisbətən reallığa tapınsa da, sonradan əsərlərinin bədii şərhini şərtlilik və lakoniklik əvəzləyir. Bədii ifadədə sərbəstlik, poetik rəmzdən istifadə ona əsərlərindəki rəngin naturanın surətini yox, obrazını yaratmaqda yardımçı olmuşdur (“Qarabağ”, “Abşeronda”, “Buzovna motivi”, “Günorta”).

Nazim Rəhmanov ilk dövr yaradıcılığında zamanın tələbi ilə uyğunlaşan həcmli süjetli tablolar çəksə də, çox tezliklə fərdi duyğularının təcəssümündə mənəvi rahatlıq tapa bildiyini hiss etmişdir. Bir çox tablolarında ənənəvi torpaq və insan mövzunu gerçəkləşdirsə də, onlarda tamaşaçıya fərqli bədii şərh, söz demək istəyi qabarıqdır. Onun rəngkarlığımıza gətirdiyi rəng ekspressiyası mövzuların daha obrazlı, poetik və emosional qavranılmasına kömək edir. Rəssamın forma – biçim deformasiyalarına üstünlük verdiyi “İnsanlar və zaman”, “Firon”, “İmperator”, “Habil və Qabil”, “Dialog”, “Metamorfosa” və s. əsərlərində obraza və yaxud hadisəyə münasibətdən alınan təəssürat çeşidli anımlarla qoşalaşdırılmaqla, onlardakı fəlsəfi qayəni insan niyyətinə hakim olan təzadlı duyğular axarında, rənglərin “oyununda” təqdim etməyə nail olmuşdur.

“Sərt üslub” və 60-cı illər rəssamları

Sovet rəssamlığında “sərt üslub”un aparıcı olduğu altmışıncı illərdə sənətdə ilk addımlarını atan Rafael Muradovun bu üslub da daxil olmaqla qalanlarının da əleyhinə, başqa sözlə desək, ümumi axının əksinə getməyi yaradıcılıq amalına çevirən “Abşeron məktəbi”nə meyl göstərməsi bir qədər gənclik ehtirasına tapınsa da, düşünülmüş addım idi. Onun 40 illik yaradıcılıq yolu, eləcə də “müstəqillik dövrü” mərhələsi də bu məktəbə xas olan ən başlıca məziyyəti – tamaşaçının da daha çox inandığı səmimiyyəti yaşatdığını təsdiqləyir. Bunun üçün o, heç də gur səslənən mövzulara, ecazkar motivlərə müraciət etməyib. Axtarıqlarını doğma Abşeron təbiətində və nemətlərində, bir də müasirlərinin həyat tərzində axtarıb tapıb. Onun “Tut ağacı”, “Qəfəs”, “Xəzri”, “Allahu Əkbər”, “Sirri-Xuda”, “Çildağ” və s. əsərləri də bunun təsdiqidir.

Özünəməxsus dəst-xətti olan Mirnadir Zeynalov da ruhən “Abşeron məktəbi”nə yaxın olan rəssamlardandır. Əsərlərinin bədii şərhini bəzən motivə uyğun, bəzən də arzuladığı ideyaya uyğun dəyişən rəssam bütün hallarda emosionallığını nümayiş etdirib. Bəzən isə onu fəlsəfi düşüncəyə bələyərək tamaşaçı fikirlərini hərdən cəmləşməyə, hərdən də paralamağa çalışıb. “İlham pərisi”, “Geniş yol”, “Düşüncə” və s. əsərlərində lal sükkun emosionallıqla qoşalaşması kifayət qədər duyulandır.

Azərbaycan təsviri sənətinin zəngin qaynaqlara köklənən ecazkar ruhunu müasir rəngkarlıqda yaşadan rəssamlardan biri də Fərman Qulamovdur. Bu gün onun tamaşaçılara tanış olan əsərlərində zəngin olduğu qədər də xaotik olan milli və bəşəri mənbələrə baş vurmağının özünəməxsus nəticələri hesab etmək olar. Əsərlərinin süjetini çeşidli ovqat dolu dialog materialına çevirmək bacarığı onun “Səhər”, “Dialog”, “İnsan”, “Kimdir orada?”, “İntibah”, “Dözümlü insan” əsərlərində qabarıqdır. Rəssamın bu əsərlərində janrların klassik təsnifatını pozmaq cəhdi də uğurlu nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Özünü məhkum kimi saxlamaqdan uzaq olan Fərman Qulamovun natürmort janrının məna – yük daşıyıcıları olan cansız atributları “kompozisiya oyunları” ilə canlı həyata qaytara bilməsi

maraqlı tapıntıdır. Rəssamın əsərlərində işığın klassik atributu və obrazı formalaşdırmaq gücünü genişləndirib, onu həm də fikir daşıyıcısına çevirmək istəyi də onun yaradıcılığını başqalarından fərqləndirən məziyyətdir.

Hələ tələbə ikən tamaşaçılara yaratdığı “Sona bülbüllər” tablosı ilə heyran edən Ağali İbrahimov rəngkarlığımıza yeni, fərqli dünyagörüşü və ifadə tərzini olan rəssamın gəldiyindən xəbər verdi. O bu inamı sonrakı əsərləri ilə bir daha təsdiqləməyə nail oldu. Əvvəlcə “Nar dənəsi”, “Qoç döyüşü”, “XX əsr”, sonrakı illərdə “Toy”, “Novruz bayramı”, “Ruhun vəhdəti”, ən nəhayət isə “Qayıdış”, “Ümid ağacı”, “Yer kürəsinin sonu” kimi ikilənən insan və zamanın qarşıdurmasına işıq salan fəlsəfi qayəli əsərləri ilə milli rəngkarlığımızı daha da zənginləşdirməyə nail olmuşdur.

Nazim Bəykişiyev müasir rəngkarlığımıza vaxtilə Səttar Bəhlulzadənin gətirdiyi lirik ovqatı başqa bir biçimdə uğurla davam etdirməklə maraqlı əsərlər yarada bilmişdir. Bəyaz kətan üzərində ağ rəngin müxtəlif çalarları ilə yaratdığı pastel boyalarının yumşaqlığı ilə anim yaradan incəliklə təbiətin kövrək və təravətli məqamlarını ifadə etməyə (“Ağ evlər”, “Naxçıvan dağları”, “Novxanı bağları”, “Yağışdan əvvəl”) imkan verib.

Fikrət Haşimov yaradıcılığında üslub evolyusiyasına meyilli olsa da, demək olar ki, janrından asılı olmayaraq, həmişə lirik bədii şərhə sədaqətini nümayiş etdirməkdədir. Əgər “Durnalar qayıdır”, “Bayram öncəsi”, “Aydın doğması”, “Min bir gecə” əsərlərində bu niyyət daha çox ümumi koloritin hesabına reallaşırsa, “Mənim mahnım”, “Dünya sən, dünya mənim...”, “Bir vaxt biz də bülbül kimi oxuyardıq” əsərləri ilə ayrı-ayrı rəngin ovqat yaratmasına və fəlsəfi mənaya bələnməyi sayəsində yaddaqalan olmuşdur.

Arif Mərdanın əsərlərinin xaos düzüm təsiri bağışlayan obrazları əslində sıx bağlılıqlı ilə bir-birini o dərəcədə tamamlayır ki, sanki fikir bu hərəkət vasitəsilə mərkəzə - əsas ideyanın açımına yönəlir. “Nuhun gəmisini”, “Adəm və Həvva”, “Ulu torpaq”, “Şeytan əməli”, “Xocalı”, “Yurdun keşiyində” əsərləri bədii ifadələr olsa da, informasiya yükünün ağırlığına görə bənzərsiz rəngkarlıq nümunələridir.

Vaqif Ucatay təsviri sənətimizdə formanı məntiqlə məzmunu tabe etdirən və bununla da əsərlərinə rəmzi-fəlsəfi görkəm verən rəssamlardandır. Nəzəri baxımdan bu cür yanaşma hər bir sənət əsərində aparıcı olmalıdır. Elə onun tablolarında da çox vaxt forma ilə məzmunun bir-birini tamamlamasına, ideyanın təsirli təsvirə çevrilməsinə şahidlik edirik. Etiraf etmək lazımdır ki, Vaqif Ucatayın “Göydən üç alma düşdü”, “Sevgi işığı”, “Fəryad”, “Zor gücsüzlüyü”, “Mübarizə” və “İnam işığı” əsərlərində müxtəlif mövzulara rəmzlərlə fəlsəfi aydınlıq gətirmək cəhdi çox uğurlu və düşündürücüdür.

Cəmisi 28 il ömür sürmüş Yalçın Əfəndiyevin (1971 – 1999) əsərlərini onun zamanla fəlsəfi dialoqu adlandırmaq olar. Bu əsərlərində (“Qədim şəhərin taleyi”, “Dünyaya baxış”, “Bu da bir cür varlıqdır”, “Sükut”) Yalçının dünyamıza, gah böyük görünən, gah da adılşdiyini güman etdiyimiz real predmet və hadisələrə fəlsəfi – rəmzi – obrazlı yanaşması hiss olunur. Əslində rəmzləşdirilmiş “suallar toplusu” adlandırılıla biləcək bu rəngkarlıq nümunələrilə rəssam ittihamedici və hakim rolundadır. Qoyduğu sualların cavabını rəssamın özü bəlkə bilmişsə də, bizlər, onları cavablandırmaqda sanki acizik. Əsərlərində çox vaxt konkret zaman və məkan məfhumu rəmzləşdirildiyindən onlar daha əhəmiyyətli və tutumlu, bir qədər də sirli qəbul olunurlar.

Rafael Abbasov və İsmayıl Məmmədovun rəng dünyası

Öz yaradıcılığında “sərt üslub”un estetik prinsiplərindən uğurla istifadə edən Rafael Abbasov ona lirik-romantik ruh qatmaqla təsirləndirici lövhələr yaratmağa nail olmuşdur. Bunu onun ən müxtəlif janrlarda çəkdiyi əsərlər də təsdiqləyir. “Kənd uşağı”, “Müharibə qəhrəmanı Məzahir Abbasovun portreti”, “Düşüncə” (“Heydər Əliyevin portreti”), “Futbolçu Bert Ştangenin portreti”, “Rəssam Nadir Qasimovun portreti”, “Qala kəndi”, “Qədim əşyalar və Abşeron gülləri”, “Nehrəm ağsaqqalları” əsərlərində rəssamın sərtliyi incə

rəng keçidləri ilə ram edilib, obrazda və məkanda fərqli ovqat və durum yaratmaq bacarığı diqqətçəkəndir.

Sirus Mirzəzadə yaradıcılığında axtarışların nəticəsi olan bədii ifadələrini şərtiliyə və rəmzləşdirməyə yönəltmə də təsvir motivlərini elə bu bədii vasitələrin təsir gücü ilə duyğulandırıcı edə bilmişdir. “Zoğal ağacı və şanapipik”, “Suzanın yuxusu”, “Rəssamın qonağıyıq” əsərləri çoxsaylı atributlardan təşkil olunsalar da, onlarda şanapipiyn davamlı yer alması ilk növbədə rəssamın obrazları bu quşun missiyasına uyğun xoş xəbər sorğusunda olmalarına işarə etməsi ilə bağlıdır. Rəssamın “Rəngli yelkənlər”, “İlin üç fəslisi”, “Sevgililər”, “Röyaya dalmışlar”, “Lampa işığında”, “Aylı gecə”, “Mənim əcdadlarımla torpağı”, “Fələstin kədəri”, “Çağırış” əsərlərində də rənglərin dekorativliyi təzadlı yaşantıları ifadə etməkdə köməkçi olduğundan təsirli görünür.

Ötən yüzilliyin yetmişinci illərindən yaradıcılığa başlayan İsmayıl Məmmədov yaddaşına əsərlərinin ekspressivliyinə və dramatikliyinə nail olan bir rəssam kimi həkk olmuşdur. Onun ən müxtəlif janrları əhatə edən lövhələrində belə bu məziyyətin qabarıqlığı birmənalıdır. Ayrı-ayrı illərdə yaratdığı Türkiyə, İtaliya, Monqolustan və Azərbaycanı əhatə edən mənzərələrində çox vaxt bizə tanış olan motivlərlə, tarixi guşə və abidələrlə göz-gözə qalsaq da, açıq-aydın hiss olunur ki, rəssam bizi seyrçi olmaqdan çox düşünüb-daşınmağa dəvət edir. Hiss olunur ki, özündə müxtəlif xalqların şərəfli keçmişini yaşadan tikili – incilərə bugünkü münasibət onu ciddi narahat edir. İ.Məmmədovun budaqdan dərilərək son günlərini “yaşayan” maddi nemətlərə münasibətində də diqqət çəkəndir. Rəssamın meyvələrin, gül-çiçəyin taleyinə yazılmış ömür payının qısalığına etirazı təqdim olunan estetik qaynağın içərisində elə ustalılıqla “əridilib” ki, yalnız əsərlə tamaşaçı arasındakı görünməz auranın əsiri olmaqla bu narahatlığı duymaq olur. İ.Məmmədovun süjetli tablolarında obrazların psixoloji yaşantılarını qabartmaq istəyi güclüdür. Bu mənada “Eksteryerdə ailəvi portret”, “Avtoportret”, “İsa peyğəmbər”, “Füzuli”, “Dədə Qorqud”, “Aktyor Rafiq Əzimov”, “Nizami Gəncəvi – mütəfəkkir” əsərlərinin adlarını çəkmək kifayətdir. Obrazlar və məkanlar çox müxtəlif olsa da, onların hamısında rəssamın görüntüyə gətirilənlərin yüksəldikləri ali məqama uzanan şərəfli həyat yoluna işıq sala bilmişdir.

Rəssamın “Heç nə unudulmayıb, heç kim yaddan çıxmayıb”, “Döyüş”, “Xəzri”, “Şərq bazarı”, “Duel” tablolarında yaxıların dinamikliyi sayəsində insan psixologiyasının gərgin anları rənglərin təzadlı ovqatının çoxmənalı məna – məzmun yükü daşıyıcılığını təsdiqləyə bilmişdir.

Cəlil Hüseynovun yaradıcılığı

Rəngləri mənalandırmaq, onların ovqat qatını aşkarlamaq bütün dövrlərdə rəssamlar üçün çətin olduğu qədər də maraqlı olmuşdur. Öz yaradıcılığında sərt romantikadan lirik ovqata qədər bədii axtarışlar və tapıntılar yolunu keçmiş Cəlil Hüseynovun müxtəlif janrlarda çəkdiyi əsərlərdə bunu müşahidə etmək mümkündür. Bir qayda olaraq, o, kətan üzərində təsvir obyektlərinin oxşarından daha çox bədii obrazını yaratdığından (“Qadın portreti”, “Natürmort”, “Naxçıvan mənzərəsi”) və belə əsərlərdə reallıqla təfsir qoşalaşdığından onlar rəssam təxəyyülü və yaşantılarının ifadəsi kimi qəbul olunmaqla həm də düşündürür. Cəlil Hüseynovun mənzərələrinə hakim kəsilən məziyyətlərin ən başlıcası onlarda müəllifin gördüklərindən heyrətlənə bilməsini ifadə etməsidir. Onun gözümüzdə adılşən gözəllik qaynaqlarına “heyrət bucağı”ndan baxması qədim İçəri şəhərin, Abşeronun və özünəməxsus təbiəti olan Naxçıvanın mənzərələrini ovsunlayıcı etmişdir. Rəssamın portretlərinin şərhindəki psixoloji məqamların zənginliyi o dərəcəyə yüksəlib ki, tamaşaçı istər-istəməz özü ilə göz-gözə qaldığı obraz arasında bir əlaqə aurası hiss edir. Hisslərin bədiiləşdirməyə və yaxud bu prosesin əksinə dəyişməsi tamaşaçı da təkliyə məhkum olunmuşlar kimi görünən portret qəhrəmanlarının yaşantılarına güzgü tutmaq,

hiss etmək, bəlkə də yardımçı olmaq istəyi yaranır. Son dövr əsərlərinin yumşaq, pastel rəngləri ilə anım yaradan koloritinin oyatdığı duyğular rəssamın təqdim etdiklərini az qala rəya kimi qəbul etməyə kökləyir. Bunlar ilk növbədə yüksək ustalıqdan qaynaqlanan bədii tapıntı kimi qavranılır.

Mayis Ağabəyovun dünyamızın real cizgilərlə ifadəsinə inamsızlığını şərtləndirən başlıca səbəb ilk növbədə onun özündə təzadlı yaşantılar toplusunu fəlsəfi düşüncələr çətiri altına toplamaqla hazırlıqlı tamaşaçısına bu dünya ilə baş-baş qala bilmək, nəyisə əxz etmək xoşbəxtliyi bəxş edib. “Oyanma”, “Əbədi alov”, “Rəssam və model”, “Qızıl quş ovu”, “Bəyaz gecə”, “Düşüncə”, “İntizar”, “Şərq qadınları”, “Şirvan xalçası”, “Süd verən ana”, “Sükut” əsərlərindəki forma – biçim deformasiyaları obrazları öz əsl məzmunu və missiyası ilə görünməyə məcbur edib. Odur ki, əsərlərin rəng və yazı oynaqlığı həm estetik duyğular aşılayır, həm də qroteskləşdirilmiş obrazları ilə fikirləri cəmləyir, çox vaxt da paralayır...

Nəticə

Azərbaycan rəngkarlığının müxtəlif yerli və beynəlxalq müsabiqələrdə, o cümlədən beynəlxalq simpoziumlarda qazandıqları uğurlar da bunun təsdiqidir. Bu gün inkişafda olan Azərbaycan rəngkarlığının bəlkə də ən önəmli məziyyəti ondakı nəsillərin estafetinin etibarlı əllərdə olmasıdır. İnandırmaq ki, keçmişə hörmətdən və yaradıcı dərkəndən keçən bu məziyyət bundan sonra milli rəngkarlığımızın həmişəyaşarlığını şərtləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq, 1992, 344 s.
2. Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı. Müasir Azərbaycanın təsviri sənəti. Bədii sərgi. Kataloq, Bakı: AE-Dizayn, 2006.
3. Vahabova D. Mir Nadir Zeynalov: Həqiqət axtarışında // Pəncərə, 2008, № 2, s. 34-43.
4. Vəliyeva G. Tahir Salahovun Xəzər epopeyası [Xalq rəssamı Tahir Salahov haqqında] // Qobustan, 2010, №2, s. 17-19.
5. Əfəndiyev R.S. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2001, 312 s.
6. Əliyev Z. Xalq rəssamı Asəf Cəfərov [izomaterial]. Bakı: Nağıl evi, 2008, 36 s.
7. Nadir Qasimov: 1928-2000. Bakı: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm nazirliyi, 2008, 50 s.
8. Əliyev Z. Tofiq Ağababəyev. Kataloq. Bakı: Nağıl evi, 2009, 45 s.
9. Ələsgərov Ç. Nazim Bəykişiyevin yaradıcılığı haqqında düşüncələr // Qobustan, 2004, №2, s. 36-38

Резюме

Эльнора Мадатова

Художественные особенности Азербайджанской живописи периода независимости

Панорама современного азербайджанского изобразительного искусства широка, разнообразна и сравнительно изменчива. Настоящее положение отражает разные темпераментные, своеобразные и уникальные художественные особенности азербайджанских художников разных поколений.

После 90-х годов XX века изобразительное искусство Азербайджана, в особенности живопись, прошла новый этап развития. В творчестве таких знаменитых азербайджанских художников, как Микаил Абдуллаев, Бейукага Мирзазаде, Расим Бабаев, Эльбек Рзакулиев, Видади Нариманбеков, Баба Алиев, Муслим Аббасов, Халида Сафарова, Надир Касумов, Асеф Джафаров, таких корифеев азербайджанской живописи, как Тогрул Нариманбеков, Октай Садыгзаде, Тахир Салахов

можно повстречать как отражение реальности прежней эпохи, так и новые тенденции в искусстве. В статье на обширном материале из творчества вышеуказанных художников Азербайджана были исследованы художественные особенности живописи периода независимости. Азербайджанские художники, творившие в этот период, в своих работах главным образом обращались к фольклору, к национальным художественным источникам. Фольклорные мотивы, национальные обычаи и традиции служили своего рода средством выражения протеста художников к несправедливому миру, к равнодушию современных людей.

В этих произведениях живописи современные художники синтезировали классические национальные и тюркские традиции с авангардными тенденциями этого периода. Современный подход произведений периода независимости не воспринимался художниками, принадлежавшими к советскому поколению.

Автор приходит к выводу, что почти все портреты и пейзажи созданные деятелями искусства в период независимости отличаются художественно-эстетическим своеобразием, и являются ценными образцами азербайджанского изобразительного искусства.

Ключевые слова: *изобразительное искусство, художник, образ, независимый, национальный*

Summary

Elnara Madatova

Artistic features of Azerbaijan paintings of the period of independence

The panorama of modern Azerbaijan fine art is wide, diverse and relatively changeable. This position reflects the different temperamental, unique artistic features of Azerbaijani artists of different generations.

After the 90s of the twentieth century, the visual art of Azerbaijan, especially painting, passed through a new stage of development. In the works of such famous Azerbaijani artists as Mikayil Abdullayev, Boyukaga Mirzazade, Rasim Babayev, Elbek Rzakuliyev, Vidadi Narimanbekov, Baba Aliyev, Muslim Abbasov, Khalida Safarov, Nadir Kasumov, Asef Jafarov, such figures of Azerbaijan painting, and others, are looking for a fine art painting, Togrul Narimanbekov, Oktay Sadigzadeh, Tahir Salahov can meet as a reflection of the reality of the previous era, and new trends in art. The article on the extensive material from the works of the above artists of Azerbaijan investigated the artistic features of the painting of the independence period. The author comes to the conclusion that almost all the portraits and landscapes created by artists in the period of independence are distinguished by artistic and aesthetic originality, and are valuable examples of the Azerbaijani fine art.

Azerbaijani artists who worked during this period mainly turned to folklore and national artistic sources in their works. Folklore motifs, national customs and traditions served as a kind of protest for artists to an unjust world, to the indifference of modern people.

In these paintings, contemporary artists synthesized classical national and Turkic traditions with avant-garde tendencies of this period. The modern approach to the works of the period of independence was not perceived by artists who belonged to the Soviet generation.

Keywords: *visual arts, artist, image, independent, national*

Şəbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 7(091); 7.03

**NAZİM BƏYKİŞİYEV YARADICILIĞININ FORMALAŞMASI
AZƏRBAYCAN SƏHNƏQRAFİYASININ İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ**

Sevinc İSLAMOVA*

Açar sözlər: rəssam, təsvir, səhnə, tərtibat, səhnəqrafiya, teatr

Giriş

İncəsənət tarixi kimi yaranma qaynaqları çox-çox uzaqlara gedib çıxan teatrın elə yaranışında sinkretik olduğu özünü göstərmişdir. Onun cəlbədiciliyinin yalnız rejissor, aktyor, bəstəkar və rəssam təxəyyülünün üzvi bütövlüyünün əldə olunması ilə əldə olunduğu zamanın axarında artıq təsdiq olunmuş faktıdır. Hələ xalq tamaşalarında özünü büruzə verən bu sinkretikliyin iştiraktan yüksək bədiiliyə uzanan yolunda bu vəhdətin əldə olunmasına öz töhfələrini verən müxtəlif sənət növləri təmsilçilərinin yaradıcı estetikasının bütün mənalarda yenilənməsindən, özündə ənənə və müasirlik problemini həll etməsinin necəliyindən keçmişdir. Əgər zamanında sinkretikliyin tərkib hissəsi olan səhnəqrafiyanın tamaşanın cəlbədicisi və təsirli alınmasında rolunun nisbətli olduğunu nəzərə alsaq, müasir dövrdə bunsuz hər hansı teatr tamaşasının uğuruna ümid bəsləməyin mənasız olduğunu etiraf etməliyik. Bütün bunlara qədim ənənələr üzərində yaranan və inkişaf edən Azərbaycan professional teatrının 145 ili əhatə edən müasir mərhələsində əmin olmaq mümkündür. Azərbaycan Respublikasının xalq rəssamı, Dövlət mükafatı laureatı, professor Nazim Bəykişiyevin az qala yarım əsri əhatə edən yaradıcılığının timsalında əmin olmaq mümkündür.

Nazim Bəykişiyev yaradıcılığının ilk mərhələsi

Nazim Bəykişiyev dəst-xəttinin sonradan formalaşan estetikasının özünəməxsus tutum almasında Böyük Teatrın rəssamı Valeri Lilientalının ilhamverici rolunu da danmaq olmaz. Səhnənin canlandırılmasında rəngin gücünə inanan, tərtibatı təşkil edən ayrı-ayrı detalların çəkilməsində qeyri-adi dərəcədə dəqiqlik nümayiş etdirən V.Lilientalın ovqat-yaradıcılığa meylliliyi heç şübhəsiz, həm də onların zəngin “rəng çalarları məcmusu”nu tamaşaçı hissiyyatını duyğulandırmaya yönəldə bilməsindən qaynaqlanırdı.

Bir sözlə, institutda görkəmli aktyor və rejissor kimi ad çıxaran və həm də rəssamlığa duyulması meylli (o, zamanında məşhur rus rəssamı A.Arxişipovdan dərs almışdı) olan Sergey Obratsov ikinci kursun sonlarında istedadlı azərbaycanlı gəncin bədxahlarının təhrikiylə onun rəngkarlığa sevgisinə nədənsə qısqançlıqla reaksiya verir. Amma rejissor eyni zamanda ona rəngkarlıqdan uzaqlaşmamağı tövsiyə edir və hətta onun V.İ.Surikov adına Moskva Rəssamlıq İnstitutuna köçürülməsini də boynuna götürdüyünü söyləyir. Lakin müəlliminin Nazimin qarşısında səsləndirdiyi “Ya teatr, ya da rəngkarlıq!” tələbi gənc rəssam üçün sözün əsl mənasında “Domokl qılınıcı”na çevrilir. Odur ki, teatr rəssamlığının sirlərinə yiyələnməyi rəngkarlıqla əlaqələndirməyi qarşısına yaradıcı vəzifə kimi qoyan Nazim bütün yay təttilini tamamilə teatra həsr edir. Tətildən sonra Moskvaya qayıdan gənc rəssam özü ilə gətirdiyi onlarla teatr eskizi ilə müəlliminin ram etməyi bacarır və S.Obratsov onun təhsilini onun rəhbərliyi altında davam etdirməyə razı olur...

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.Bəykişiyevin ali təhsil illəri daima ona aşılana nəzəri biliklərin həm də təcrübədə sınaqması ilə yadda qalan olmuşdur. Belə ki, bütün il

* doktorant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: sevka-75@mail.ru

boyu “S.Obraztsovun teatri”ni özləri üçün yaradıcı emalatxanaya çevirən tələbələr, semestr imtahanlarından sonra Moskvadan uzaq-yaxın şəhərlərdə fəaliyyət göstərən müxtəlif teatrlarda hər hansı bir tamaşaya bədii tərtibat verməklə dərs ilini yekunlaşdırardılar.

Bu mənada onun üçüncü kursdan başlayaraq Vladıqafqaz (Şimali Osetiya) şəhərindəki Kukla teatrında keçdiyi təcrübənin yaradıcılığına müsbət təsir göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. Elə beş illik təhsilin yekunu olan diplom işini də gənc rəssam həmin teatrda həyata keçirdi. Onun tərtibat verdiyi İ.Karnauxov və L.Brauseviçin “Durna-zənglər” tamaşasının uğuru bu gün də Şimali Osetiyada xatırlanmaqdadır.

Qərribə də olsa təhsilsonrası S.Obraztsovun tələbəsinə – Moskva təhsilli teatr rəssamının Bakı teatrlarında fəaliyyət göstərməsinə imkan verilmir. Odur ki, o, məcburiyyət qarşısında qalıb onun gəlişinə həmişə şad olacaq məkana – Vladıqafqaza qayıtmağa qərar verir. Orada sevinclə qarşılanan rəssam burada həm Rus Dram Teatrında, həm də Kukla teatrında quruluşçu rəssam kimi çalışmağa başlayır.

Nazim Bəykişiyevin 1975-1977-ci illər fəaliyyəti

Gənc rəssamın 1975-1977-ci illəri əhatə edən həmin fəaliyyəti bu gün – duyulası zaman kəsiyindən müstəqil yaradıcılığının ilk mərhələsi kimi duyulası maraq kəsb edir. Belə ki, öz-özlüyündə səhnəqrafiyası və tərtibat estetikası bir-birindən fərqlənən bu yaradıcı kollektivlərdəki fəaliyyəti, onun yəqin ki, başlanğıc sayıla biləcək axtarışlarının sənətkar “mən”inin yönəldilməsində təkanverici rol oynamışdır. Yaradıcılığının iki illik “Vladıqafqaz mərhələsi”ndə ictimaiyyət arasında həm də “Sabi” adı ilə tanınan Kukla teatrında ondan çox tamaşaya tərtibat verən N.Bəykişiyev “S.Obraztsov teatri” bədii tərtibat ənənələrinin estetikasına özünəməxsus çalarlar əlavə etməklə, 1940-cı ildən fəaliyyət göstərən bu teatrın tamaşaçı sırasının duyulası sayda artmasını şərtləndirmişdir.

Həmin dövrdə Vladıqafqaz kollektivinin kukla teatrlarının Ümumittifaq və Ümumrusiya festivallarında laureat adını qazanmasında azərbaycanlı rəssamın da böyük yaradıcı əməyi olmuşdur, desək, yanlışdır. Kollektivin rəssamın vətənə dönüşündən sonra - 1980ci ildə respublika Dövlət mükafatına layiq görülməsi də zamanında onun teatrda qoyub getdiyi yadda qalan izin də təsiri az olmamışdı. Teatrın uğurlu fəaliyyətini təsdiqləyəcək siyahıda zamanında onun səhnəqrafiya həllini verdiyi İ.Karnauxov və L.Brauseviçin “Durna-zənglər” tamaşasının yer alması da bunun təsdiqi sayıla bilər.

Nazim Bəykişiyev Vladıqafqaz Rus Dram Teatrında isə üç tamaşaya bədii tərtibat vermişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, 1935-ci ildən fəaliyyət göstərən bu teatrın onun gəlişinə qədər müxtəlif rəssamlar tərəfindən formalaşmış səhnəqrafiya estetikası vardı. Qənaətimizcə, onun cəmiyyəti iki illik fəaliyyətindən sonra tədqiqatçıların bu teatrın səhnəqrafiyasının özünəməxsusluğunun formalaşmasında Y.Fyodorov, T.Qaqloyev, M.Kelexsayev, G.Yaqubov, M.Çoçiyev, Z.Dzaxova, A.Tuayeva və Y.Dodianova ilə yanaşı Nazim Bəykişiyevin adını xüsusi qeyd etmələri azərbaycanlı rəssamın həmin kollektivin tarixində möhkəm yer aldığından xəbər verir. Onun teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulan Aleksandr Vampilovun “Keçən il Çulimskidə” dramına verdiyi bədii tərtibatın adı kollektivin mövcudluğu dövründə səhnəqrafiya sahəsində əldə etdiyi ən böyük uğurları sırasında çəkilir. Bu da səbəbsiz deyil.

Öncə deyək ki, 70-ci illərdə dövrünün tanınmış dramaturqlarından hesab olunan A.Vampilovun vəfatından sonra SSRİ teatrlarının çoxunun repertuarında yer alan bu pyesin dramaturji materialının sorağı Vladıqafqaza da gəlib çatmışdı. Başqa sözlə desək, onun tamaşaya hazırlanması sözün əsl mənasında sosial sifarişə çevrilmişdi. Odur ki, bu pyesin yerli Rus Dram Teatrında hazırlanması barəsində yayılan xəbərlər teatrsevərlər tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

Artıq bir çox mərkəzi teatrlarda səhnə həyatı yaşamış bu əsərə özünəməxsus bədii yozum vermək tamaşanın rejissoru Aleksandr Xuqayevin başlıca istəyi idi. Tamaşanın

səhnəqrafiyası həvalə edilmiş Nazim də maraqlı süjetə malik olan pyesin mənəvi-psixoloji yükünü tamaşaçıya inandırıcılıqla çatdırma biləcək tərtibat vermək arzusunda idi. Dramaturq təxəyyülü ilə yaradılan Çulimsk şəhərini tamaşaçı görməsə də. əsasən əsərin əsas qəhrəmanı olan gənc Valentinanın işlədiyi çayxanada və ona bitişik hasarlanmış güllüyün fonunda baş verən təzadlı hadisələr qızın müstəntiq Şamanovla biganəlikdən ciddiliyə qədər dəyişən ünsiyyətlərinin necəliyinə, onların münasibətlərinə qızın atasının müdaxiləsinə şahidlik etməklə, əyalətdə yaşanan ailə-məişət dramının müxtəlif qatlarını görür. Bir an belə səngiməyən bu lirik-psixoloji tutumlu yaşantıların əyaniləşməsinə “bədi da-yaq” verən rəssam, səhnəqrafiyanı çox sadə görüntü və ayrıntılar vasitəsilə həll etməklə, cərəyan edən hadisələrin diqqətçəkənliyini əldə etmişdir. Qabarıqlığı o qədər də duyulmayan gümüşü-boz rəng çalarlarından “boylanın” dekorasiyalar da “susqunluğuna” görə önündə baş verənlərin cəlbediciliyinin vurğulanmasına hesablanmışdır...

Nazim Bəykişiyevin səhnəqrafiyası

Gənc rəssamın tamaşanın uğur qazanmasında böyük rolunu oynayan bu müasir ruhlu səhnəqrafiyası teatrda onun mövqeyini kifayət qədər möhkəmlətsə də, o bu sahədə əldə etdiklərini Azərbaycanda gerçəkləşdirmək istəyirdi. Yəqin ki, bu niyyətdə bir neçə il onun vətənə qayıdışına biganəlik göstərənlərə öz fərdi yaradıcı potensialını göstərmək istəyi də vardı. Bu mənada Nazimin 1978-ci ildə baş tutan qayıdışının əvvəlki taleyini yaşamamasının kökündə yəqin ki, onun Şimali Osetiya teatrında əldə etdiklərindən Azərbaycandakı mədəniyyət məmurlarının xəbərdar olması da dururdu. Beləliklə, 1978-ci ilin sonlarında onun Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında quruluşçu-rəssam kimi fəaliyyətə başlaması gerçəkləşir.

Rəssamın burada 1980-ci ilin martına kimi davam edən fəaliyyəti dövründə iki yeni tamaşaya tərtibat vermişdir. Tale burada onu yaradıcılıq yolları haradasa bir-birinə bənzəyən rejissor Mərahim Fərzalibəyovla görüşdürür. Belə ki, o da N.Bəykişiyevlə eyni illərdə, amma Sankt-Peterburqda təhsil almışdı. Əgər rəssam Nazim məşhur S.Obraztsovun sinfində oxumuşdusa, rejissor Mərahim dünyaşöhrətli G.Tovstonoqovdan dərslər almışdı. Sonra hər ikisi Şimali Qafqazda – rəssam Vladıqafqazda, rejissor isə Qroznıda çalışmışdı. Rejissor təyinat müddəti bitəndən sonra – 1977-ci ildə Sumqayıt teatrına gəlmişdisə, rəssam bir il sonra həmin kollektivə qoşulmuşdu. Bir sözlə, öz sahələrində məşhur sənətkarlardan peşələrinin incəliklərini mənimsəyən iki gənc yaradıcı eyni teatrda bir araya gəlmişdi.

Bu yerdə Moskva, Vladıqafqaz və Sumqayıt şəhərlərində baş tutan özünüifadə istəyinin həm də sənətkar “mən”inin təsdiqinə yönəldiyini dilə gətirməli olsaq, onda bu müsbət dəyişikliklərin blavasitə onun dünya və sovet, eləcə də milli səhnəqrafiyanın uğurlu nümunələri ilə yaxından tanışlıq, onlardan yaradıcılıqla faydalanma üzərində qurulduğunu və inkişaf etdirildiyini etiraf etməliyik. Əslində onun 1980-ci ilin 22 martında nüfuzlu sənət məbədlərimizdən biri sayılan Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrına quruluşçu rəssam vəzifəsinə dəvət olunması, mədəniyyət məmurları tərəfindən onun daha miqyaslı yaradıcılıq məsələlərini həll etməyə hazır olmasının etirafı idi.

Biz yuxarıda Moskvanın gənc rəssamın həyat və yaradıcılığı üçün ali təhsillə yanaşı, həm də böyük məktəb olduğunu vurğuladığımızdan, indiki halda Nazim Bəykişiyev – milli səhnəqrafiya münasibətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Nazim Bəykişiyevin teatr dekorasiyaları

Onun rəngkarlıqla yanaşı, Bakı teatrlarında bədii şərtiliyi və yığcamlığı ilə diqqət çəkən dekorasiyalarının bu günümüzdə kimi müasir qalmasının kökündə həmin tərtibatlarda ifadə olunan bədii tutumun zamansızlığa qovuşmasının durduğu birmənalıdır. Bu gün milli səhnəqrafiyamızın görkəmli simalarından birinə çevrilən Nazim Bəykişiyevin

bizimlə söhbətlərində onun yaradıcılığına “Rüstəm Mustafayev estetikası”nın müəyyən təsirinin olduğunu etiraf etdi.

N.Bəykişiyev mövcud dəst-xəttinin formalaşmasında milli səhnəqrafiyanın rolundan söz açarkən, bu yöndə Azərbaycanın 1920-ci ildə işğalından sonra sosial sifariş kimi fəaliyyətə başlayan və bu gün “Rus draması” kimi tanınan yeni teatrın tərtibat işlərinə dəvət olunan əcnəbi rəssamların da yaradıcılığının müəyyən təsirinin mümkünlüyünü dilə gətirdi və onlarla muzey və sərgilərdə yaxından tanış olduğunu söylədi.

Bu mənada onun Azərbaycan Milli Dram Teatrında M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” və “Mürəfiə vəkilləri”, Cəfər Cabbarlının “Aydın” və “1905-ci ildə”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” və “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, Şükri Qazinin “Əntərə”, Vasili Şkvarkinin “Özgə uşağı”, Leonid Andreyevin “Həyatı-bəşər”, Xalid Fəxrinin “Bayquş”, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”, Hüsey Cavidin “Maral” dram əsərlərinin, Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” və “Şah Abbas və Xurşud banu” operalarının, “Məşədi İbad” operettalarının, Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl” və “Nərgiz” operalarının, Gənc Tamaşaçılar Teatrında “Ədil İsgəndərov və Sabit Rəhmanın “Partizan Məmməd” pyesinin tamaşalarındakı obrazlara verdiyi geyim eskizlərinin adını çəkmək olar.

Bütün bu zəngin irsdən dahi sənətkarın vəfatından sonra, rəssamlarımızın müxtəlif nəsillərinin etibarlı qaynaq kimi istifadə etdikləri xüsusi təsdiqə ehtiyacı olmayan faktdır. Elə N.Bəykişiyev də mövzusu uzaq-yaxın tariximizdən bəhs edən səhnə əsərlərindəki obrazların geyimləri eskizlərini hazırlayarkən Ə.Əzimzadə irsinə müraciət etdiyini etiraf edir.

N.Bəykişiyevin geyim eskizlərinin hazırlanmasında tapına biləcəyi qaynaq təkcə Ə.Əzimzadə olmayıb. Zamanında onun adları bu gün təsviri sənət tariximizin qürurverici səhifələrini bəzəyən İsmayıl Axundov, Kazım Kazımzadə, Bədurə Əfqanlı, Elçin Aslanov və b. yaratdıqları geyim eskizlərindəki milli-etnoqrafik ruhu ərsəyə gətirdiyi duyğulandırıcı koloritli eskizlərə köçürə bilmişdir...

Azərbaycan səhnəqrafiyasının zamanın axarında tamaşaçılara bir-birindən fərqli aura aşılmasında heç şübhəsiz teatrlarda müxtəlif məzmunlu tamaşalara quruluş verən rejissorların da sənətə bir-birindən fərqli baxışlarının mühüm rol oynamışdır. Bu mənada Azərbaycan teatr məkanında Aleksandr Tuqanov, Ədil İsgəndərov, Mehdi Məmmədov, Tofiq Kazımov, Hüseynağa Atakişiyev və Vaqif İbrahimovun məkətlərinin yaranmasında heç şübhəsiz onların mizan-hərəkət yozumlarına əyanilik gətirən quruluşçu rəssamların da böyük xidmətləri olmuşdur.

N.Bəykişiyevin rejissor-rəssam münasibətlərinə həsr olunmuş məqaləsində oxuyuruq: “Bir həqiqət şəksizdir: rejissor və rəssamın əməkdaşlığı səmərəli və yaradıcılıq baxımından zəruridir tamaşanın. Ancaq burada əsas şərt tamaşanın hər iki müəllifin baxışlarının tam birliyidir, həmfikirlikdir. Mənə elə gəlir ki, rejissor və rəssamın normal işbirliyinin təminatı onların bir-birinə bəslədikləri sənətkar marağıdır. Rəssam sözün əsl mənasında. Rejissora tamaşanın yaradıcısı kimi maraq göstərdikdə. Rejissor isə məhz konkret bu rəssamın onun düşüncəsinə uyğun tərtibat yaratmaq imkanına inandıqda həmfikirliyin iş birliyi başlayır. Çox zaman bu iki sənətkar arasında iş ünsiyyəti dərhal deyil, bir az gec yaranır və iş maraqlı məcrayəyə gəlir. Rejissor və rəssam arasında qarşılıqlı anlaşma və hörmət olmadıqda pyes üzərində səmərəli işdən danışmaq qeyri-mümkündür” [1, s. 37]

Nəticə

Heç şübhəsiz, rejissorların öz yaradıcılıqlarında bir-birindən fərqli dəst-xəttə və estetikaya malik olmalarının özündə də tamaşaya bədii tərtibat verən quruluşçu rəssamları yeni-yeni axtarışlar aparmağa, səhnəni canlandıracaq-tamaşaçını düşündürə biləcək forma-biçim və rəng həlli tapmağa vadar edən müsbət hal vardı. Odur ki, N.Bəykişiyevin

səhnəqrafiyamızın uzaq-yaxın tarixinə marağ göstərməsində və bu vaxta qədər gerçəkləşənlərin yaradıcılıqla mənimsənilməsində çox vaxt həmin dövrün sənət proseslərinə və tamaşaçı zövqünə cavab verməkdən irəli gələn bədii ifadə vasitələrini ortaya qoymaq istəyi də vardı. Onun səhnəqrafiyasında hər hansı “izm”in qabarıqlığı duyulan ifadələrinə rast gəlinməsə də, dekorasiyaların bədii şərhində müxtəlif cərəyanların estetikasından yaradıcılıqla faydalanmanın təzahürünü görmək mümkündür.

Səhnəqrafiyamızın 1970-1980-ci illərə təsadüf edən mənzərəsi bilavasitə N.Bəykişiyevin özünün də yaxından iştirakı ilə yaradıldığından, əslində ərsəyə gətirilənlər o vaxtlar gənc olan və bədii yeniliklərə imza atmaq istəyi ilə yaşayan rəssamların onlara qədər bu sahədə görülən tərtibat işlərinə yaradıcı baxışın və onlardan çıxarılan nəticələrin görüntüsü saymaq olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələsgərli Ç. Nazim Bəykişiyev yaradıcılığı haqqında düşüncələr // Qobustan, 2004, №2, s. 36-38
2. Azərbaycan incəsənəti. Ensiklopedik məlumat kitabı. I-III cildlər. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2010, 142 s.
3. Müasir Azərbaycanın təsviri sənəti: bədii sərgi: kataloq. Bakı: AE-dizayn, 2006, 175 s.

Резюме

Севиндж Исламова

Формирование творчества Назима Бейкишиева в контексте развития Азербайджанской сценографии

Одним из известных современных художников Азербайджана является народный художник, лауреат государственной премии, профессор Назим Бейкишиев. В статье исследуется творческий путь этого известного театрального художника. В первую очередь анализируются студенческие годы Назима Бейкишиева, которые он провел вначале в Художественном Училище им. Азимзаде, а затем в Институте театрального искусства в Москве. Невозможно отрицать вдохновляющую роль и особое отношение Валерия Лилиентала, великого театрального художника, на последующее формирование линии эстетики художника Назима Бейкишиева. Склонность В.Лилиентала к возрождению, которая продемонстрировала недвусмысленную ясность в воспроизведении сцены, и отличительные детали, составляющие дизайн, несомненно, проистекала из того факта, что богатство «цветовых тонов» могло направить чувства аудитории. Сергей Образцов – выдающийся актер и режиссер института, а также его склонность к рисованию (он получал уроки у известного русского художника того времени А.Архипова), отреагировал ревностью на его любовь к живописи и к появлению талантливого азербайджанского молодого художника в конце второго курса. Но директор также посоветовал ему не отдаляться от живописи и даже утверждал, чтобы его перевели в Московский институт искусств имени В.Сурикова. Однако требование учителя «Театральный или живописный!» поставленное перед Назимом Бейкишиевым, превратилось в «дамоклов меч» для молодого художника. Назим, который ставит задачу рисовать секреты театральной живописи творчески, посвятил все летние каникулы театру. После каникул молодому художнику, вернувшемуся в Москву, удалось обрадовать своего учителя десятками театральных зарисовок, и С.Образцов согласился продолжить его образование под своим руководством.

Он был ведущим художником многих Азербайджанских театров, сотрудничал с известными Азербайджанскими художниками. Он участвовал как художник в постановке свыше ста спектаклей на театральных сценах Азербайджана. Эти и другие вопросы были исследованы в данной статье.

Ключевые слова: художник, выражение, сцена, дизайн, сценография, театр

Summary

Sevinj İslamova

*Formation of Nazim Beykishiyeu's creativity in the context of the development
of Azerbaijan scenography*

One of the famous contemporary artists of Azerbaijan is the national artist, state laureate, professor Nazim Beykishiyeu. The article explores the creative path of this artist. First of all, the student years of Nazim Beykishiyeu are analyzed, which he spent at the beginning in the Art College named after Azimzade, and then at the Institute of Theatrical Arts in Moscow. It is impossible to deny the inspiring role and special attitude of Valery Liliental, the great theatrical artist, for the subsequent formation of the aesthetic line of the artist Nazim Beykishiyeu. V.Liliental's tendency to rebirth, which demonstrated unambiguous clarity in the reproduction of the scene, and the distinctive details that make up the design, undoubtedly stemmed from the fact that the richness of "color tones" could direct the senses of the audience. Sergei Obraztsov - an outstanding actor and director of the institute, as well as his penchant for drawing (he received lessons from the famous Russian artist of that time A.Arkipov), responded with jealousy to his love for painting and to the appearance of a talented Azerbaijani young artist at the end of the second year. But the director also advised him not to drift away from painting and even claimed that he should be transferred to the V.Surikov Moscow Institute of Arts. However, the teacher's requirement "Theater or pictorial!" Set before Nazim Beykishiyeu turned into a "Damocles sword" for a young artist. Nazim, who sets the task of drawing the secrets of theatrical art creatively, devoted his entire summer holiday to the theater. After the holidays, the young artist, who had returned to Moscow, managed to please his teacher with dozens of theatrical sketches, and S. Obraztsov agreed to continue his education under his leadership.

He was the leading artist of many Azerbaijani theaters, collaborated with famous Azerbaijani artists. He participated as an artist in the production of over one hundred performances on the theater stages of Azerbaijan. These and other questions were investigated in this article.

Key words: artist, illustration, stage, design, scene, theater

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 7(091); 7.03

**ƏMƏKDAR RƏSSAM NÜSRƏT HACIYEVİN “AZƏRBAYCAN NAĞILLARI”
SİLSİLƏSİNƏ ÇƏKDİYİ İLLÜSTRASIYALARIN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTİ**

Günəl QACAROVA *

Açar sözlər: qrafika, nağıl, miniatür, rəssam, kitab, illüstrasiya, təsvir

Giriş

Rəssamların həyat və yaradıcılıqlarına nəzər saldıqda onların geniş dünyagörüşünə, həyata qeyri-adi baxışlarına, dərin zəkaya malik olmalarına dönə-dönə əmin olursan. Onları fərqli edən cəhətlər adi hesab etdiklərimizdə nə isə qeyri-adiliyi tapmaq, bizim duya bilmədiklərimizi duymaq, sehrlı bir dünya yaratmaq bacarığıdır.

Bizi rəngarəng, sehrlı dünyası ilə cəlb edən istedadlı sənətkarlarımızdan biri də gözəl sənətkar, istedadlı tərtibatçı, əməkdar rəssam Nüsrət Hacıyevdir.

Əsasən, kitab tərtibatı üzərində çalışan görkəmli rəssam eyni zamanda bir çox qrafik əsərlərin, mozaik pannoların da müəllifidir. O, bu əsərlərində sadəcə kamillik və simmetriyanın arxasınca qaçmayaraq, onları yaradıcı şəkildə pozmaqla həyatili məhv etməmiş, əksinə onu daha parlaq və ifadəli şəkildə yaratmağa çalışmışdır.

Bütün professional rəssamlar kimi Nüsrət Hacıyevin də əsərləri işləmə manerasına, kompozisiya həllinə görə orijinaldır və heç bir rəssamı xatırlatmır. Onlara tamaşa etdikcə rəssamın məxsusi dəst-xəttini izləyirik. Lakoniklik, təzadlı işıq-kölgə həlli, forma bütövlüyü, xətlərin dinamikliyi yaradıcılığının əsas səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Əsərlərində baxış bucağı, dərinlik qaydalarına əmək etmiş, dünyaya surətlərin gözü ilə baxmağı bacarmışdır. Hər bir kitab tərtibatını verərkən “öz firca izi”ni qoymaqla tamaşaçısına əsərdəki obzların, hadisələrin necə yaradıldığını müşahidə edərək həzz almaq imkanı verir.

Nüsrət Hacıyevin yaradıcılıq prinsipləri və onun “Azərbaycan nağılları” silsiləsi

Nüsrət Hacıyevin yaradıcılıq prinsiplərinə onun əsərin, təsvir edilənin əsas məqsədi sadə, anlaşılqı təsvir dilində ifadə etməsinə çalışmasıdır ki, bunu onun kitab tərtibatı sahəsindəki fəaliyyətinə xüsusilə aid etmək olar. Əsasən, uşaq kitablarına edilmiş illüstrasiyalarda kiçik yaşlı oxucuları çaşdırmadan təsəvvürlərindəki yaranmışların əksinə olmayaraq, onlarda daha asan təsəvvürün yaranması üçün maraqlı tablolarla müəlliflik etmişdir. İlk baxışdan sadə görünən, mürəkkəb formalardan uzaq illüstrasiya özünün zəngin rəng həlli, kompozisiya quruluşu ilə əsərin mahiyyətində dayanan hadisələrin əsasına müraciət edir. Məsələn, “Azərbaycan nağılları” silsiləsindən Şaha hədiyyənin gətirilməsinə həsr edilən səhnənin təsviri əslində realistik janrın sadə formalarında həll edilmişdir. Lakin bütün element və detalların yerində işlədilməsi, heç bir obyektin artıqlıq və yaxud əskiklik yaratmadan səhnənin tam aydın qavranılmasına riayət etməsi əsərin zəngin kompozisiya quruluşunu təqdim edir.

Yaşıl rəngin fərqli, hətta təzad yaradan tonlarının fon kimi çıxış etməsi həm də kompozisiyanın əsərin mətnindən kənarda qalaraq diqqət yayınmamasına gətirib çıxarır. Öz taxtında əyləşmiş şahın əlini uzadaraq hədiyyə tərəfə baxması maraqlı oyadır. Dəvənin üzərinə yüklənmiş çuvalar hədiyyənin nə qədər dəyərli olduğunu göstərir. Əsərin nağılı janrında yazılmış əsərə edilmiş illüstrasiya olmasına baxmayaraq, rəssam burada döyüşçü obrazının tərənnümündə onun geyim stilini, aksesuarları dəqiqliklə həll etmişdir.

* dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
e-mail: gq-design@mail.ru

Nüsrət Hacıyev bir kitaba illüstrasiyalar edərkən onun vahid stilini tutaraq onları eyni üslub həllində verirdi. Məsələn, "Məlikməmməd" nağılına edilmiş ikinci illüstrasiyada da kənar haşiyənin həndəsi ornamental həlli deyilənləri təsdiq edir. Və yaxud yaşıl rəng çalarlarının fon kimi seçilməsi də eyni üslub həllini təsdiqləyən nüanslardandır. Bundan əlavə obrazların tərənnümündə, kompozisiyanın sadə, anlaşılıq, mücərrəd olmayan, lakin zəngin kompozisiya həllində də bunu görmək mümkündür.

"Nankor qız" adlanan səhnənin kompozisiya həllində rəssam təşvişlə qaçan qızın arxasınca baxan ağ saqqallı qocanın simasındakı təlaş məharətlə canlandırmışdır.

Bağçada açıq səma altında güllü çiçəkli təbiət təsvirini verən rəssam kiçik oxucularını həyəcanlandırmadan onları əlvan rəng aləminə qərq etməyi unutmamışdır. Çiçəklərin, güllərin əlvan rəng çalarlarının verilməsi ilə o, bir kənarda daş dibçəklərin üzərində oturaraq qocaya hiyləgərcəsinə baxan cinin "cinyəğan" gözlərinin vahimə yaratmadan, əslində bir qədər də komik planda verilməsini N.Hacıyev daha məqsədəuyğun hesab etmişdir. Parlaq rəng mühitinin arasında özünün qara və çirkin forması ilə ətrafa yaraşmayan cinin bütün vücuduna aid eybəcərliyini göstərməklə, rəssam onun daxili mənfurluğunun batinə vurmuş ifadəsini məharətlə canlandırmağa nail olmuşdur.

Oxşar əhval-ruhiyyəni, yəni əsərdəki dramatik səhnənin faciəvi tərəflərini ağır tonlarla deyil, məqsədli təsvir vasitələri ilə həll edilməsini "Azərbaycan nağılları" silsiləsinə həsr edilmiş digər tabloda da görmək mümkündür.

Kiçik qızciğaz yağışın altında ürpək yeriyi əsərin əsas səhnə təsvirlərindən birinə həsr edilmişdir. Lakin bu yağış bütün tablolu əhatə etmir, qar bulud topası sadəcə qızın başı üzərində hərəkət edərək onun getdiyi istiqamətə doğru irəliləyərək onun yaxısından əl çəkmir.

"Azərbaycan nağılları" silsiləsində illüstrasiyalar

İllüstrasiyanın həllində miniatur janrın əsaslarına müraciət edən rəssam realistik üslubun forma və ifadə vasitələrindən də məqsədyönlü şəkildə yararlanmışdır. Fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinin imanlarına sığan təfəkkürün formalaşdığı illüstrasiyada bir obrazın tərənnümündə tamaşaçı məsumluğu, köməksizliyi, incə ruha malik zərif obrazın qayğı dolu ürpək anlarını təqdim edir.

Torpağın tərənnümündə xalça ornamentasiyasının sadə formalarından istifadə edən rəssam milli formalara verdiyi dəyər adi bir illüstrasiyada özünü xüsusi olaraq özünü büruzə verir.

Fonun mavi rəng həlli ilə kəskin təzad yaradan qara buludla incə məxluqun düşdüğü darlığa, çətinliyə işarə edilir. Onun geyimindəki zərif çəhrayı və narıncı rəng, islanmış saçları obrazın daha zərif siması ilə kiçik tamaşaçısını üzləşdirir.

Nüsrət Hacıyevin yaradıcılığına məxsus lakoniklik və monumentallıq, zərif kolorit və lirika uşaq nağıllarına həsr edilmiş demək olar ki, bütün illüstrasiyalarda özünü büruzə verir.

Məsələn, "Azərbaycan nağılları" silsiləsinə daxil olan iki illüstrasiyaya diqqət yetirək.

Hər iki kompozisiya ornamental rom şəkilli fiqurun arasındakı təsvirləri ilə maraqlı oyadır. Miniatur sənətin ənənələri əsasında yaradılmış eskizlərdə fiqurların milliliyi onların geyim forması, rəng ahəngi ilə yanaşı, eyni zamanda rəssamın dərin müşahidəçiliyi və mahir yaradıcılıq istedadı sayəsində həyata keçirilmiş sifət cizgiləri ilə də özünü büruzə verir. Xalça elementlərində istifadə edərək, arxa fonun sanki qədim kilim üzərində verilməsi əsərdə rəssamın milli ruha söykənən yaradıcılıq prinsipini bir daha təsdiqləyir.

Birinci illüstrasiyada iki fiqurun – kişi və qadının təsviri canlandırılmışdır. Onların duruşundan, küləyin əsən istiqamətinə doğru hərəkət edən elementlərdən, hətta bunlarla birgə arxa fon xətti elementlərinin belə eyni istiqamətə hərəkət edərək, əsərin emosional

gücünə edən təsirin də nəzərə alsaq fiqurların at belində yol getdiklərini zənn etmək o qədər də çətin deyil. Bundan əlavə, qadının kişinin arxasında sığınaraq uzağa baxması da qeyd edilən təəssüratın yaşatdığı həssaslığı artırır.

Kişi obrazı başında ağ çalma, əynində qəhvəyi yaxalıq, belində kəmərinin üzərindən keçirilmiş xəncərlə bəyzadələrə məxsus görkəmi ilə diqqət çəkir. Onun eyni zamanda cəsur və dürüst biri olduğu da rəssamın məharətlə həyata keçirdiyi sifət cizgilərindən özünü bəlli edir. Tipik türkçülüyə məxsus cəsurluq, inad, qətiyyət, mərdlik obrazın bütün sifət quruluşuna çökərək onun mənəvi aləmini açıqlayır.

Kişi obrazının arxasında belindən tutaraq at üstündə hərəkət edən qadının simasında isə bir məsumluq, incəlik özünü daxildən çəkərək üzə vurmuş cəhətləri ilə diqqəti çəkir. Onun iri gözləri, qara çatma qaşları milli tipikliyin simvolizə edilmiş cizgiləridir. Və təbii ki, burada örpəyin tərənnümü də özünün məqsədyönlü tərənnümü ilə əsərin təsir gücü ilə bərabər onun estetik dəyərində xüsusi rəng qatır. Tünd çəhrayı örpəyin ipək fakturası külləyin əsməsi ilə onun incə hərəkətini canlandırır və bu da özlüyündə obrazı zərifliyinə xüsusi olaraq gözəllik, estetiklik bəxş edir.

Əsərdə ağ göyərçin təsviri də verilmişdir ki, bununla rəssam obrazların arasındakı sevgini, məhəbbəti, hörməti sanki xüsusi simvolik elementlərlə daha da diqqətə çatdırmağa çalışmışdır.

“Azərbaycan nağılları” silsiləsindən ikinci tablo

İkinci tabloda isə əlində diqqətə kitab oxuyan kənd axundu və ətrafında fərqli uşaq və qadın obrazlarının, eyni zamanda isə bir kənardan şeytanın onu diqqətlə dinləyərək heyrət və təəccüb etdiyi anın tərənnümü canlandırmışdır. Nağıl personajların emosional sifət cizgiləri onların duyduqlarını necə qəbul edərək verdikləri reaksiyanı rəssam elə canlı tərzdə həyata keçirmişdir ki, onlarla birgə tamaşaçıda da axundun nə oxuması haqqında fikir yaranır və onda kitabın mətnini oxumağa xüsusi maraq doğurmağa başlayır. Bu əlbəttə ki, rəssamın fırçasından çıxan məharətlə yanaşı, hisslərinin, düşüncələrinin, həssaslığının da kağız üzərindəki əksidir.

Arxa fon bundan əvvəlki illüstrasiyada olduğu kimi, qədim kilimin tərənnümü ilə verilmişdir. Fərq ondadır ki, tablolu iki hissəyə bölən narıncı və göy rəngin verilməsi onların üzərində verilmiş təsvirlərin daxili açıqlamasının daha qabarıq verilməsi məqsədilə yerinə yetirilmişdir. Mərkəzdə əlində kitab tutan axundun iri fiquru əsas aparıcı mövqə tutur. Sol hissədə iki yeniyetmə oğlan və qızın qorxaraq təəccüblə axundun oxuduqlarını dinləməsindən məlum olduğu qədər onlara günah işlədənlərin axirət dünyasındakı aqibətlərindən bəhs edilir. Bu fikirlərin xüsusi olaraq, vurğulu və emosional tərzdə çatdırılması ilə obrazları sanki vahiməyə salır.

Digər göy rəngli hissənin üzərində isə gözlərini bərəldərək, mənfur cildləri ilə maraqlı oyadan iki şeytanın oxundu dinləməsi canlandırılmışdır. Onların boz rəngi, buynuzları, bərələn gözləri mənfiyin, mənəvi pisliliyin rəmzi kimi diqqət çəkir. Rəssam baxmayaraq bütün obrazların üzərindəki təəccübü eyni formada canlandırmışdır, arxa fonun dəyişən rəng çalarları, eləcə də digər rəng harmoniyası ilə daxili xarakterin açıqlamasını məharətlə həyata keçirmişdir.

“Köhnə Bakı” tablosu

Nüsrət Hacıyevin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini diqqət yetirildikdə burada əsas nüansın milliliyin, ənənəvililiyin önə çəkilməsinin yaradıcı təsdiqi ilə rastlaşırıq. Onun tablolarında xalqına, onun adətlərinə, ənənələrinə bağlılığının hər zaman ixtiyarı və yaxud qeyri-ixtiyarı olaraq özünü hiss etdirdiyinin şahidi oluruq. “Köhnə Bakı” deyilənlərə parlaq nümunələrdən biridir.

Əsərdəki işıq-kölgə effektləri, qədim Bakının dəyişməyən obrazını ən dərin xarakterik xüsusiyyətləri ilə təqdim edir. Hər bir şeydən öncə məkan təsvirində seçilmiş işıqlı, günəşli hava mühitinin hökm sürdüyü tabloun xoş auraya malik olması ilə onun daha baxımlı olmasına, məzmunun daha maraqla qavranılmasına şərait yaradır. Arxa planda Qız qalasının dəyişməz sadıq siması Bakının bütün görkəmindəki qədimliyi təsdiqləyən xarakterikliyi ilə şəhər mühitinin xüsusiyyətini açıqlayır. İçəri şəhərin elə bu gün də dəyişən Bakının simasında özünün müdrik görkəmi ilə tarixin dərin qatlarına dayanan obrazlılığı rəssamın məqsədindən çıxış edərək parlaq işıq şüası altında canlandırılmışdır. Qədim memarlıq abidələrinin, tikililərin ön səhnənin arxasından görünən fraqmentləri qeyd edilənləri xüsusilə təsdiqləyir. Mavi göy üzündə axan zərif ağ buludlar mənzərənin romantikasına ayrıca bir lirizm bəxş etmişdir. Ümumiyyətlə, İçərişəhər, Qız qalası, Şirvanşahların tərənnümünə bir çox rəssamların yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür ki, bunların hər birində ayrı-ayrı sənətkarların fərdi yanaşmasına baxmayaraq onları birləşdirən ümumi bir cəhət – məkanın qədim romantikasını yaratmaq olmuşdur. Bunun üçün müxtəlif antik formalar və yaxud ənənəvi element və obyektlərdən istifadə əsərlərin mahiyyətini açıqlamağa xidmət edir.

Nüsrət Hacıyevin də təqdim etdiyi əsərdə ön hissədə qurulmuş ağ çadırın önündə üç nəfər kiçinin təxminən XVIII-XIX əsrləri xatırladan geyim forması maraqlıdır. Həmin obrazların hər birinin ayrılıqda ifadə etdiyi xarakteriklik əsərin dolğun kompozisiya quruluşuna malik olduğunun göstəricisidir. Hətta personajların hansı təbəqə mənsub olduqları belə rəssamın yaratdığı illüstrasiyadan o dəqiqə özünü bəlli edir. O, bunu qəhrəmanlarını sadəcə geyim tərzilə deyil, həyatın, yaşamanın tələbindən doğan xarakterik aləmin xarici təzahürü kimi duruş manerası, cizgilərin özünəməxsus ifadəsi ilə də canlandırmışdır. Onlardan birinin yanında ulaq təsviri verilmişdir. Tabloun özündə məzmunu açan, tamaşaçısı ilə "ünsiyyət yaradan", "dialoqa girən" bir canlılıq vardır. Yaradıcılıq nümunəsini "Köhnə Bakı" adlandıran rəssam burada işıqlı şəhərin əlvan rəngləri ilə insan həyatının mənəvi və maddi tələblərindən doğan emosionallıq kimi iki amili birləşdirərək, əsərin məzmununa aydınlıq gətirmişdir.

Müəllifin istifadə etdiyi bütün bədii ifadə vasitələri kompozisiyada ifadəlilik, bütövlük, harmoniya kimi keyfiyyətlərin üstünlüyünü müəyyən kompozisiya vasitələrinin düzgün və dəqiq tətbiqi ilə həyata keçirmişdir.

"Azərbaycan nağılları" silsiləsindən üçüncü illüstrasiya

"Azərbaycan nağılları" silsiləsinə daxil olan digər bir illüstrasiyasında da Oxşar xarakterik xüsusiyyətləri rəssamın "Azərbaycan nağılları" silsiləsinə daxil olan digər bir illüstrasiyasında da görmək mümkündür. İllüstrasiyada qədim evin daxili məkan təsviri verilmişdir. Burada obrazların da geyim və oturuşları ilə məkanın ümumi təsvirini birlikdə yaratdığı xarakterlilik milli Şərq üslubuna xas qədim ənənəvi yaşam tərzindən bir fraqmenti nümayiş etdirir. Artıq Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra zadəgan nəsillinə mənsub ailələrə etdiyi bəzi təsirlərin formalaşdırdığı XX əsrin əvvəllərində yeni həyat tərzinin təqdimi hər şeydən əvvəl evin daxili quruluşundakı forması ilə əlaqələndirilir.

Belə ki, qədim Şərq üslubunu xatırladan divardan taxçalı oymalar, şamdan, gülqabı kimi dekorativ əşyaların bəzək elementi kimi istifadəsi deyilənlərə misaldır. Lakin divardan asılmış fotosəkillərin isə xarakterik müsəlman mühitində yeni tendensiya kimi bəy-zadələrin yeni həyat tərzinə təsir etmiş Avropa adətlərinin kiçik bir fraqmenti olmasına baxmayaraq əsərin xarakterik xüsusiyyətinin açılmasında böyük rol oynadığını qeyd edə bilərik. Rəngli divar kağızı da zadəgan mühitinə məxsus evin şüxluğunu göstərir. Rəssam burda bahalı mebel, dəbdəbəli bəzək elementləri və yaxud digər detalları göstərməsə də, təsvir etdiyi bir neçə detalın məqsədyönlü ifadəsi ilə öz məqsədinə çata bilmişdir.

Obrazların tərənnümünə gəldikdə onların yerdən əyləşərək süfrə kənarında əyləşmələri xüsusilə maraq oyadır. Tablodə müasirliklə yanaşı ənənəvilik sintez təşkil edərək onun emosional səviyyəsinə xüsusi təsirini göstərmişdir.

Dörd nəfərdən ibarət personajların hər birinin özünəməxsus fərdi xarakterliliyini məharətlə tərənnüm edən rəssam eyni zamanda onların həmin andakı ruh alını da canlandırmışdır. Bu hal mənəvi aləmin açıqlanmasını, güdülən məqsədi tərənnüm etməklə əlaqəli bədii izaha tabe edilir. Kənd axundunun vasitəsilə cəmiyyətdə çox işlərin öhdəsindən gəlməkdə güc sahibi olduğu üçün ondan həm məsləhət alan, həm də ona təklif irəli sürən digər üç nəfərin hiyləgər baxışları, öz məqsədlərinə çatmaq üçün olan inamları sifət formasının bütün xırda cizgilərində belə özünü göstərir. Mərkəzdəki kişi obrazını əsas həlledici qüvvə olduğunu, digər iki şəxsin isə ona bu mənfi əməllərini həyata keçirməkdə böyük mənəvi dayaqları Nüsrət Hacıyev çox sadə və aydın, eyni zamanda dolğun kompozisiya quruluşu ilə tamaşaçısına çatdırmağı bacarmışdır.

N.Hacıyev yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin bədii ifadəsi onun hər bir tablosunda süjetin tələb etdiyi fərqli kompozisiya quruluşu ilə özünü göstərsə də rəng həlli, üslub xüsusiyyətləri demək olar ki, bütün əsərlərində rəssamın imzasını təsdiqləyir. Bu imza milli köklərə tapınma, miniatür ənənələrinin böyük təsiri, adətlərin bədii ifadəsi kimi keyfiyyətlərin altına atılmış bir cizgidir.

“Azərbaycan nağılları” silsiləsindəki obrazlar

“Azərbaycan nağılları” silsiləsindən olan bir illüstrasiyada üç nəfər obrazın yan-yanaya dayanaraq qurbanlıq qoça tamaşa edərək nə isə müzakirə etdikləri müəyyən olunur. Əsərdəki monumentallıq, dekorativlik rəssamın elementləri bir çox hallarda monumental səviyyədə təqdim etməsi ilə bağlıdır. Məsələn qeyd edilən əsərdə qoçun tərənnümündə o bunu real formada deyil, qədim qoyun-qoç fiqurlu abidələrin təsvir formasında canlandırmışdır. Hətta onun üzərindəki ornamental həndəsi forma da ilk orta əsrlər abidələrinə məxsus təsvirləri xatırladır.

İllüstrasiyanın klassik miniatür üslubunda xüsusiyyətlərinin bədii ifadəsini N.Hacıyevin qeyd edilən əsəri ilə yanaşı digər illüstrasiyalarında da görmək mümkündür. Ümumiyyətlə bu xüsusiyyətdən istifadə edilməsi Azərbaycan təsviri sənətinin son dövrlər inkişafında daha da genişlənmiş, digər janrlarla yanaşı, kitab illüstrasiyası sahəsində də bir çox rəssamların yaradıcılığında uğurla nəticələnmişdir. Qədim ənənələrə bağlı müasir rəssamlardan olan N.Hacıyevin qədim miniatür sənəti ilə yaxından tanışlığı, olduqca mürəkkəb olan bu sənətin incəliyinə vəqif olması yaradıcılığında dərin izlər qoymuşdur. Rəssam hətta ən aktual mövzular üzərində çalışdığı zaman belə müasir təsviri sənətin tələblərinə riayət etməklə yanaşı, zəngin miniatür sənətindən bəhrələnmiş, ona istinad etmişdir.

Nəticə

“Azərbaycan nağılları” silsiləsinə aid əsərlərindən birini misal göstərərək onun təhlilində bir daha rəssamın hər bir yaradıcılıq işində konkretlik, lakoniklik, bunlarla yanaşı, eyni zamanda bitkinlik, bütövlük, tamlıq nümayiş etdirmək cəhdi ilə üzləşirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Z. Dəzgah qrafikasında obrazlı rəmzi ifadə vastələri axtarışları // Qobustan, 2008, №1, s.24-36.
2. Əliyev Z., Xəlilov A. Azərbaycan incəsənəti. II-III hissələr. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2011, 142 s.
3. Müzəffərli D. Qloballaşma prosesində miniatür sənətinin qorunması // Mədəniyyət, 2011, 30 dekabr, s. 15.

4. Azərbaycan rəssamlarına Azərbaycan Respublikasının fəxri adlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, <http://www.e-qanun.az>

Резюме

Гюнель Гаджарова

*Художественные особенности иллюстраций из цикла «Азербайджанские сказки»
заслуженного художника Нусрата Гаджиева*

Одним из известных современных художников Азербайджана является Нусрат Гаджиев. Статья посвящена исследованию творческого пути этого выдающегося художника современности. Его произведения отличаются яркими красками, своеобразными средствами выражения, динамизмом, совершенством форм и т.д. Среди его работ особенно можно показать иллюстрации и табло из цикла «Азербайджанские сказки». Автор останавливается на иллюстрациях к сказке «Маликмамед», «Неблагодарная» и др. Также анализу подвергается табло художника «Старый Баку». Этот художник также является автором многих графических работ, мозаичных панно, в основе которых лежит дизайн книги. В этих работах художник Нусрат Гаджиев не отдаляется от жизни и реальности, просто рассматривает жизнь своим творческим путем, при этом не избегает совершенства и симметрии, скорее пытается сделать жизнь более сияющей и выразительной.

Работы – картины, иллюстрации и панно художника Нусрата Гаджиева, как и всех профессиональных художников, являются подлинными по композиции, композиции, и не напоминают ни одного художника. Когда мы рассматриваем их, мы видим уникальность кисти художника. Лаконичность - главная характеристика творчества, контрастное светотеневое решение, равномерность формы, динамика линий. В своих работах художник Нусрат Гаджиев работал над глубиной зрения, он мог смотреть на мир через образы. Творческие принципы художника Нусрата Гаджиева заключаются в том, что его работа направлена на то, чтобы выразить основную цель описания простым, понятным языком, который можно отнести к его работе в области книжного дизайна. Несмотря на противоречия в воображении маленьких читателей, в основном в созданных иллюстрациях к детским книгам, художник Нусрат Гаджиев создал интересные схемы, чтобы их было проще представить. На первый взгляд, иллюстрация от простых, сложных форм обратилась к основе сути работы, с ее богатым цветовым разрешением, и композицией.

Ключевые слова: графика, сказка, миниатюра, художник, книга, иллюстрация, выражение

Summary

Gunel Gajarova

*Artistic Features of Illustrations from the Series of "Azerbaijan Fairy Tales"
Honored Artist Nusrat Hajiyev*

One of the famous contemporary artists of Azerbaijan is Nusrat Hajiyev. The article is devoted to the study of the creative way of this artist. His works are distinguished by bright colors, original means of expression, dynamism, perfect forms, etc. Among his works, one can especially show illustrations and a board from the "Azerbaijani Fairy Tales" series. The author dwells on the illustrations for the fairy tale "Malikmamed", "Ungrateful", etc. The scoreboard of the artist "Old Baku" is also analyzed. This artist is also the author of many graphic works, mosaic panels, which are based on the design of the book. In these works, the artist Nusrat Hajiyev does not move away from life and reality, he simply views life in his own creative way, without avoiding perfection and symmetry, rather trying to make life more radiant and expressive.

Works - paintings, illustrations and panels of the artist Nusret Hajiyev, like all professional artists, are authentic in composition, and do not resemble a single artist. When we examine them, we see the uniqueness of the artist's brush. Conciseness - the main characteristic of creativity, the contrast of light and shade decision, the uniformity of form, the dynamics of lines. In his works, the artist Nusrat Hajiyev worked on the depth of view, he could look at the world through images. The creative principles of the artist Nusret Hajiyev lie in the fact that his work is aimed at expressing the main goal of the description in simple,

understandable language that can be attributed to his work in the field of book design. Despite the contradictions in the imagination of little readers, mainly in the created illustrations for children's books, the artist Nusret Hajiyev created interesting schemes to make them easier to present. At first glance, the illustration from simple, complex forms turned to the basis of the essence of the work, with its rich color resolution, and composition.

Key words: *Graphics, tale, miniature, artist, book, illustration*

Redaksiya heyətinin üzvü sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

CAHANGİRLİ Süsən

magistrant, Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: susan.cahangirli@mail.ru

HEYDƏROVA Aygün

doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: heyderova89@inbox.ru

DƏDƏYEV Bilal

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Mühəndislik Universiteti

e-mail: bdedeyev@beu.edu.az

EMİN BƏYLİ Nərmin

doktorant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

e-mail: narmin_eminbayli@yahoo.com

ƏHMƏDOVA Leyla

magistr, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: geybullayeva.leyla@gmail.com

ƏLƏKBƏRLİ Əziz

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: eziz_elekberli@rambler.ru

ƏLİQULİYEVƏ Lalə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti

e-mail: aliquliyeva@bk.ru

ƏLİYEVƏ Gültəkin

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, doktorant, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, dosent, BSU

e-mail: rena_344@mail.ru

ƏLİYEVƏ Mehriban

AMEA Kibernetika İnstitutu

e-mail: mehribanaliyeva775@gmail.com

FƏYZİYEV Cavanşir

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fəlsəfə İnstitutu, doktorant

e-mail: javanshir@fezyiyev.com

HEYDƏROVA Aygün

doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: heyderova89@inbox.ru

İBRAHİMOVA Zeynəb

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: zeynab.ibrahimova1@gmail.com

İSGƏNDƏROVA Aysel

doktorant, BDU

e-mail: ysl.isgenderli@gmail.com

İSGƏNDƏROVA Vəfa

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: vafa_aslanova@yahoo.com

İSLAMOVA Sevinc

doktorant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

e-mail: sevka-75@mail.ru

İSMAYIL Gülzar

hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Çanakkale Onsekiz Mart Universiteti

e-mail: gulzarismail@comu.edu.tr

KEMAL Özden

Uzman, T.C. Berlin Büyükelçiliği,

e-mail: oezdenk@yahoo.de

QACAROVA Günel

dissertant, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

e-mail: gq-design@mail.ru

QURBANOVA Gülnarə

psixologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası Rəhbər Dövlət İdarəçiliyi Kadrlarının İxtisasının Artırılması İnstitutu

e-mail: ggurbanova@yandex.ru

MƏCİDOV Elşən

doktorant, ATMU

e-mail: madjidov_elshan@mail.ru

MƏDƏTOVA Elnarə

sənətşünas-rəssam

e-mail: em83@mail.ru

MƏMMƏDOVA Aynur

Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: aynur252@mail.ru

NİFTİLİ Esmira

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

e-mail: esmira.niftili@dia.edu.az

ORUCOVA Yeganə

Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: orucova-yeqana@rambler.ru

RƏCƏBOVA Nərmin

magistrant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: recebova-nermin@mail.ru

SADIQOVA Sevinc

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: sevincsadigova2@gmail.com

BÜYÜKÇİNAR Ayşe Beyza

Doktora Öğrencisi, Ardahan Üniversitesi Türkiye Cumhuriyeti 2014 MEB YLSY
Resmi Burslu Batum Shota Rustaveli Üniversitesi Gürcistan Tarihi Bölümü;
Ardahan Üniversitesi
e-mail: b.buyukcinar@gmail.com

ИБРАГИМОВА Севда

Институт востоковедения имени Зии Буниятова НАНА
e-mail: sevda2303@mail.ru

ТАГИЕВА Хатира

диссертант, Институт права и прав человека НАНА
e-mail: txatira@gmail.com

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

4. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücudnamə, yaşnamə, əlifnamə

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paragraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. **Türk ədəbiyyatında vücudnamələr**
2. **“Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri**

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriflə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. **Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.**

Mətn içində istinadlar bu qaydada verilməli: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“Qaynaqlar” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Qaynaqlar:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərneşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyərli S. Milli hərəkətimizin ilkin dönəmləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriflərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətndən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.

- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.

- Bütün məqalələr iki rəy və şəbə çıxarışı ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. **Название:**

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

*доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с.15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Источники» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Источники:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

*Məndə siğar iki cahən, mən bu cahənə siğmazam,
Gövhəri laməkən mənəm, kövniü məkanə siğmazam.*

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.

- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.

- Ко всем статьям должны быть представлены два отзыва и выписка отдела в напечатанном и электронном вариантах.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

2. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №9-10, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.
- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.
- All articles should be submitted as paper and electronic version with two references and an extract from the department.